

N. IORGA

ISTORIA LITERATURILOR ROMANICE ÎN
DESVOLTAREA ȘI LEGĂTURILE LOR

Volumul II · EPOCA MODERNĂ (până la 1600)

ACADEMIA ROMÂNĂ

STUDII ȘI CERCETĂRI

	<u>Lei</u>
I. Istoria poporului francez, de <i>N. Iorga</i> , 1919 . . .	20.—
II. Scurtă istorie a Slavilor răsăriteni — Rusia și Polonia. — Simple linii de orientare, de <i>Ń. Iorga</i> , 1919.	10.—
III. Problemele evoluției poporului român, de <i>Dr. Gr. Antipa</i> , 1919	20.—
IV. Istoria literaturilor romanice în dezvoltarea și legăturile lor, Vol. I, Evul Mediu, de <i>N. Iorga</i> , 1920.	20.—

ACADEMIA ROMÂNĂ
STUDII ȘI CERCETARI
IV.

ISTORIA
LITERATURILOR ROMANICE
ÎN DESVOLTAREA ȘI LEGĂTURILE LOR

DE

N. IORGA
MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

VOL. II
EPOCA MODERNA
(PÂNĂ LA 1600)

BUCUREȘTI

Libăriile „CARTEA ROMÂNEASCĂ” și PAVEL SURJ

1926

I.

Inceputurile renașterii (umanismului) pe teritoriul frances.

În această atmosferă începe acea mișcare a spiritelor în care Germanii osebesc un *umanism*, de limbă latină, de o *Renaissance* de limbă italiană, pe când Francesii vorbesc de această „renaissance“ numai, iar Italianii de un *rinascimento*.

Să lăsăm la o parte toate închipuirile și fabulele despre o Renaștere care află, adânc ascunse supt pământ, de frica barbarilor, manuscrite latine, până atunci necunoscute, dar cuprinzând mai toată moștenirea literară a Romei, și care capătă de la pribegu greci, fugari de frica și de scârba Turcilor, opere clasice de care până atunci n'avuse nicio știuță și pe care totuși imediat ajunge a le ceti și a le putea interpreta. De fapt, barbarii, cari nu credeau că se poate trăi fără Imperiu, aveau numai ambiția de a-i sprijini, la rândul lor, sacrul chivot, iar înaintea bisericilor și mănăstirilor, care erau și școli și muzee și biblioteci, ei se opriau cu adâncă reverență. Iar Grecii, parasiți de profesie, au chemat, au ospătat, au ajutat și au servit pe Turci, și la Italiani ei nu puteau găsi o mai bună răsplată decât la Curtea Sultanilor, iar Veneția, Genova aveau, în Creta, în Pera și aiurea, supuși greci și cetățeni așezați pe pământul grecesc al „Imperului Romaniei“, și pentru asemenea supuși există o întreagă ierarhie ortodoxă, o școală în legătură cu dânsa și, alături de cântăreții populari, logofeți de limbă grecească scriau — ca și în Cipru — cronica dominațiilor latine¹. Fără a mai pomeni de colonile grecești și albanese din Sudul Italiei, cu tot ce cuprindeau și ce puteau da.

¹ Înainte de Mézières scrie, în același secol, povestiri istorice în limba francesă despre Cipru cancelariul italian al insulei, Philippe de Novare († c. 1263).

Cercetarea atentă și nepărtenitoare a faptelor ni va arăta alte lucruri decât acelea pe care le-am aștepta, în momentul când purității stilului latin Apusul îi dă o mai mare însemnătate, supt influența unor modele antice mai larg cetite de toată lumea.

În tot decursul evului mediu limba aceasta latină fusese, nu numai limba culturii superioare, dar a culturii în genere, până la aceia care se căpăta în umbra bisericilor, la lecția de catehism, ori în așa-numitele *humiles scholae*. Latina era limba Bisericii, a tuturor cancelariilor, a întregului învățământ și, nu mai puțin, a comunicațiilor internaționale. De la Carol-cel-Mare, cu Academia lui palatină, ai cărui membri, de sânge german, purtau nume clasice, până în veacul al XIV-lea niciodată n'a scăzut interesul pentru această limbă indispensabilă. Studiile de teologie, de filosofie erau imposibile, în starea de atunci a dialectelor vulgare, fără dânsa. Dacă Orderic Vital, cronicar frances de supt stăpânirea Angliei, e de părere — odată — că „vorbele lui Dumnezeu nu pot fi silite a urmă regulele cuvântului uman“, Papa Grigorie al VII-lea, marele Papă Grigorie, se ridică, în a doua jumătate a veacului al XI-lea, contra „conruperii latinității“ (*conruptio latinitatis*). Universitățile refuză cereri care li se fac într'un stil prea mult amestecat cu elemente din limbile nouă.

Când se pornesc, în Italia, studiile de drept roman, *civil*, cu toată împotrivirea Papilor¹, texte într'o formă din cele mai bune stau în fața studenților cari, neapărat, se îndreaptă după ele în comentariile lor. Și în Franța, la Orléans, pe jumătate în latinește se fac studiile de drept².

Se obiectează ca precursorii Renașterii au găsit —, în Italia chiar, care se dă ca leagăn al mișcării, — manuscripte antice din cele mai prețioase, părăsite într'un colț de mănăstire, supt o groasă pătură de praf, în primejdie de a fi nimicite sau prefăcute în cântecule de închinăciune, în foite pentru școlari, în acte de indulgență, prin mâna călugărilor neștiutori. Astfel la Monte-Cassino, la Grotta-Ferrata, cu „libri putres et conscissi“,

¹ La 1139, la 1163. La 1219 Honoriu al III-lea face ca această materie să fie scoasă și din programul înaltei școli din Paris; Leclerc, *o. c.*, I, pp. 309-10. — La 1199 Papa interzice întrebunțarea limbii francese pentru înveșmântarea Scripturii, *ibid.*, p. 437.

² *Ibid.*, p. 509

în 1431, și aiurea. Mărturii ca a lui Boccaccio, mare lăudăros și dușman, prin imitație ca și prin temperament, al călugărilor, nu sunt nici probante și nu pot avea niciun caracter general ¹.

Oricum, Petrarca găsia în Franța și în Ținuturile vecine opere antice, scrisorile lui Cicerone, cartea, apoi pierdută, a acestuia *de Gloria*, în condiții mai puțin rușinoase pentru mănăstirile apusene de la sfârșitul veacului al XIV-lea. Aici niciodată nu fusese, cu toată înflorirea literaturii vulgare, mai multă iubire și înțelegere pentru scrisul vremilor clasice. Cu dreptate a putut spune un cercetător modern cele ce urmează despre sensul cel adevărat, nu cel care vine dintr'o exagerare de sine însuși a humaniștilor în Italia, pe care-l poate avea termenul de Renaștere: „Acest cuvânt, prea-ușor întrebuințat de Renaștere a literelor n'ar putea să se aplice literelor latine, ele n'au înviat pentru că nu muriseră” ².

O țară care avea Universitatea din Paris și Curtea de la Avignon a Papilor, cu tot ceia ce strâneau ele din creștinătatea apuseană întreagă, nu putea să neglijeze asemenea studii. Ea trebuia chiar să caute a păstra oarecare puritate limbii latine medievale care împrumuta altor suflete o altă sintaxă și care, uitând unele din cuvintele ei îndătinat, lua altele de la limbile vulgare, amenințând să se desfacă într'un nou rând de vorbiri naționale — căci să nu uităm că latina evului mediu e o limbă vorbită, o limbă în evoluție, o *limbă vie*. Trebuia ca Franța să caute a păstra vechea unitate a scrisului latin pentru că altfel el n'ar fi putut îndeplini acea misiune de universală mijlocire pe care la Universitate o cereau interesele științei și în alte părți, în alte domenii, interesele Bisericii papale și ale politicei regelui.

Acest rege reprezintă însuși marea cultură medievală prin Curtea lui, la alcătuirea căreia a folosit poate exemplul regalității castilane a lui Alfons al X-lea, prin tot ce se lega de această Curte, unde Împăratul din Casa de Luxemburg, Carol al IV-lea, venia, după studii făcute la Universitate, ca să-și însu-

¹ Mounier, *Le Quattrocento*, I, pp. 112-6.

² Ce mot, trop légèrement employé, de Renaissance des lettres ne saurait s'appliquer aux lettres latines; elles n'ont point ressuscité parce qu'elles n'étaient point mortes (Leclerc, *o. c.*, I, p. 355).

șească anume practice sociale, anume „maniere“ înainte de a-și reface după moda francesă, în atâtea privințe, Boemia lui.

Acel care a strâns înaintea oricărui stăpânitor — și mult înaintea tiranilor sau „principilor poporului“ din orașele italiene, — o bibliotecă, o *librărie*, în turnul palatului său, avea încredințarea că prestigiul însuși al coroanei sale e legat de ocrotirea mișcării literare, de îndemnarea și reținerea ei în Franța. «Clericii, cari au înțelegciunea, nu se pot onora îndestul, și, cât timp înțelegciunea va fi onorată în acest regat, el va urmă să prospereze și, când va fi izgonită, el va decădea ¹.» Un șir întreg de cărturari, împrumutând une ori cărțile din comoara regelui și primind de la dânsul pensii și răsplătiri în bani, se ocupă a preface în limba francesă, pentru folosul unei societăți întregi, ceia ce până atunci fusese numai în latinește.

Tradiția era chiar mai veche. Supt fiii și urmașii lui Filip-cel-Frumos, Filip de Vitry interpretează pe Ovidiu, care continuă să-și aibă prietenii, traducerea aceasta a „Metamorfoselor“ îi e cerută viitorului episcop de Meaux de către regina Ioana de Burgundia ², văduva lui Filip-cel-Lung Ducele de Burgundia însuși iea cu 500 de livre un manuscript din Tit-Liviu ³, și îndată Pierre Bercheure sau Bressuire, autorul unor lucrări latine proprii, ca *Reductorium* și *Cosmographia*, îl și preface, pentru regele Ioan chiar, în limba francesă ⁴, dând astfel, cum s'a spus, și lui Froissart un model pentru discursurile lui explicative ale faptelor. La 1336 încă se comenta Pliniu cel bătrân ⁵ (în latinește). Înainte de a se ajunge la traduceri, un Nicolas Triveth interpreta, nu numai pe Ovidiu, pe Tit-Liviu, și pe Valeriu-Maxim, cetit pe atunci cu multă plăcere ⁶, dar și pe Iuvenal și pe Seneca ⁷.

Acum Raoul de Presles dă, pentru 4 000 de franci în aur pe an, în limba francesă „Cetatea lui Dumnezeu“, vestita operă a Sfântului

¹ Les clerics, où a sepance, l'on ne peut trop honorer, et, tant que sa-pance sera honorée en ce royaume, il continuera à prospérité, et, quand déboutce y sera, décherra.

² Pentru o formă în prosă, de Chrétien de Gouais, v. Leclerc, *o. c.*, I, p. 499.

³ *Ibid.*, p. 216.

⁴ *Ibid.*, pp. 431, 512-3.

⁵ *Ibid.*, p. 431.

⁶ V. *Philippe de Mézières*, p. 26.

⁷ Leclerc, *o. c.*, I, pp. 430-1.

Augustin, așa de mult întrebuințată în tot evul mediu. După Tit-Liviu vine rândul să se prefacă în limba vulgară Vegetiu, întrebuințând și o mai veche versiune, și Valeriu-Maxim, — acesta prin ostenele lui Simon de Hesdin, Salustiu, Suetoniu vor sta în curând la îndemâna acelor mireni, acelor femei care nu cetesc latinește. Jacques Bachant se apropie de Seneca, așezat de oamenii acelei epoci mai-mai lângă Părinții Bisericii. Operele lui Aristotele, de mult trecute prin Arabi în limba latină, sunt traduse acum în franțuzește de Evrard de Conti, medicul lui Carol al V-lea, și de o mai mare personalitate literară, Nicole Oresme, care ajunge episcop de Lisieux (lui i se datorește cartea despre „Politice“, cea despre „Economice“, cea despre „Cer și Lume“, pe când Evrard luase „Problemele“¹). „Retorica“ aristotelică era comentată de Jean de Jandun, și despre «Politică» se făceau cursuri². Fără a mai vorbi de lucrări latine răsărite în evul mediu chiar, ca *Speculum* al lui Vincent de Beauvais, tradus de Jean de Vignay, — care scrie și pentru Ioan, ducele de Normandia, un *jeu des eschecs moralisé* —, pentru aceiași regină Ioana.

În ce privește literatura grecească, în biblioteca lui Jean de Berni, fratele regelui Carol al V-lea, nu lipsia câte un manuscris în elinește, pe care autorul catalogului, încurcat, nu știe în ce chip să-l însemne³. Predicatori, Dominicani, cari-și aveau de la 1232 încă o Casă la Constantinopol, Flamanzi, Englesi, Germani, traduc pe Platon — din care s'a avut întâiu *Timon* și apoi *Phedon* —, pe Proclu⁴. La Pavia chiar se traduce în limba latină, la 1380, de viitorul Papă Alexandru al V-lea, de loc din Candia și Grec de naștere, câteva lucrări grecești⁵. E, de altfel, vremea când lucrări latine trec, prin aceiași Dominicani, în grecește, când romane cavalierești (al Troii, Apoloniu din Tir, Erotocrit⁶, „En Pierre et Maguelonne“, „Florimont“, „Méliadus“,

¹ V și Leclerc, *o. c.*, I, pp. 198-9, 447-8 — O nouă „Istorie a Tron“ fusese tălmăcită încă din 1262 de Jean de Flhexcourt după un text latin aflat în Pierre de Corbie (*ibid.*, pp. 499-500).

² *Ibid.*, pp. 503, 506. — O bulă cu privire la doctrina lui Aristotele în 1366, *ibid.*, p. 502

³ Un grand livre ancien escript en grec; *ibid.*, p. 354

⁴ *Ibid.*, pp. 425-6

⁵ *Ibid.* — O traducere latină din Saxtus Empiricus în același secol al XII-lea; *ibid.*, p. 355.

⁶ După *Éracles* de Gautier d'Arras. Cf. Renan, *o. c.*, pp. 39-40.

„Beltrandin“) sunt primite în această formă de cetitorii Orientului, când în Moreia urmașii lui Villehardouin și Guillaume de Champlitte se scriu cronice pentru Latini în limba franceză ca și în cea grecească¹; un călugăr italian, Varlaam, va fi în cea d'întăiu jumătate a veacului al XIV-lea, ca un mijlocitor între Apus și Răsărit.

Statul frances se resimte îndată. La Bercheure, la Oresme s'au semnalat expresii împrumutate din latinește. Cristina de Pisan, care a tradus, în parte, pe Frontinus, scrie acum într'un stil pe care e apăsată puternic pecetea antichității, cu larga ei perioadă complicată, așa cum rezultase dintr'o îndelungată evoluție a frasei: Guillebert de Metz, care descrie Parisul din acest timp, nu uită a pomeni de „damoiselle Christine de Pisan, care dicta tot felul de învățături și felurite tratate în limba latină și în limba francesă“². Machaut, mai puțin învățat, pomenește și el, care se socoate între „li poëtes“, pe Orfeu și Euridicea, pe Iupiter și Proserpina. Alain Chartier se sprijină pe Seneca. Nume grecești poate se întâlnesc și în *Renart le contrefait*.

Dar acesta e mediul în care Petrarca a trăit, a crescut aproape, lângă această Universitate, pe care o numește „nutrix studiorum“, în contact cu acea Curte a lui Ioan-cel-Bun, la care a fost ca ambasador milanese³. Manuscrisele lui latine sunt aflate la Langres, Lyon, Paris, Liège (1329)⁴. A fost încoronat poet și la Paris. Cunoaște pe Oresme, pe Philippe de Vitry, pe Philippe de Mézières, pe Berchoire (în 1342 la Avignon, la Vaucluse în 1361). Una din cele mai însemnate lucrări ale lui în limba latină, „De remediis utriusque fortunae“ e tradusă chiar în limba francesă, din ordinul lui Carol al V-lea și cu plată de la acesta, de un cleric de la Sainte Chapelle din Paris, Jean Dandin⁵. Regele-i

¹ Muntăner spune că se vorbea în această Moree la 1328 «franțuzește ca la Paris» (*exi bell frances com en Paris*). — Un Colegiu grec la Paris, Leclerc, *o. c.*, II, p. 38. Petru de Abano care învață la Constantinopol și la Paris, *ibid.*, p. 61. Ea 1458 va avea aici o catedră Grigore Tiphernas; *ibid.*, I, p. 426.

² Damoiselle Christine de Pisan, qui dictoit toutes manières de doctrines et divers traités en latin et en français.

³ V. vol. I.

⁴ Cf. Leclerc, *o. c.*, I, p. 356.

⁵ Cf. Nolhac, *P'trarque et l' humanisme*, Paris, 1907, 2 vol.

face și lui un dar, la 1378, pentru aceasta ¹. În regele Petru al Ciprului, cu care se întâlnește, el admiră cavalerismul frances cei nou, într-una din cele mai strălucite figuri reprezentative ale lui ².

Stilul său „modern”, opus celui „vechiu” ³, oricât de superior prin calitățile de asimilare, reproducere și adaptare ale scriitorului de rasă, e totuși al veacului său, și scriitorii francesi contemporani, când scriu în latinește, nu sunt nevrednici să-i fie comparați. Aceleași cetiri cu ale acestora ⁴ — pe Homer îl are, dar nu-l înțelege — îi îngăduie a pomeni numele acelor scriitori pe cari i-am întâlnit întâia oară în compilațiile spaniole din veacul al XIII-lea. Acel care e așa de mândru de scrisul lui stăruitor, la ceas de zi și la ceas de noapte ⁵, și care proclamă că nemurirea se poate căpăta numai prin ocupațiile, lăudate, cum am văzut, și de Carol al V-lea, ale învățaților.

.. Il vostro studio è quello

Che fà per fama gli uomini immortali ⁶ —

nu are, în operele sale de moralisare filosofică, — *De vita solitaria, de otio religiosorum, de republica optime administranda* — ca și în cele de istorie, — *Rerum memorandarum libri IV, Vitae virorum illustrium* —, nimic ce ar fi străin de veacul în care trăiește și de locul unde se află. Citând tratatul lui Varro despre zei ⁷, el se îndreaptă, ca orice evlavios cetățean al evului mediu, după Sfântul Augustin ⁸, și lângă războiul civil al Romanilor în Tesalia pune pe Saul și pe David în luptă cu Goliat ⁹. A-și numi prietenii Socrate, Olimpiu, Simonide, Leliu nu înseamnă a-și schimba sufletul nume antice purtau, cu cinci veacuri în urmă, și zdravenii Germani din jurul lui Carol-cel-Mare.

¹ Leclerc, o. c., II, p. 89.

² La Curtea înaintașului acestuia, Henric al II-lea de Lusignan, se citea *Lancelot și Tristan*.

³ Stil de modern, sermon prisco; son. XXXII.

⁴ Citează și pe Eniu, Terențiu și Quintilian, pe Plotin și Porfiriu, pe Epicur și Zenon, *Triumphus famae*. III; cf. son. 153-4.

⁵ *Ep. familiares*, XXI, 12

⁶ Son. 83.

⁷ Gli Dei di Varro, *Triumphus Cupidinis*, 1,

⁸ Son. 32.

⁹ Son. 36. — Eroine antice lângă Laura, son. 222 — Acumulare de amintiri clasice, son 27, 33, 34, 196.

Iar în Boccaccio, pe care-l atingem lăaturalnic, tratatele despre numele munților, lacurilor, râurilor, mărilor — destinat mai mult travestirii stilistice pentru cine vrea să scrie latinește —, anecdotele, adesea în nota „Decameronului“, din culegerile sale despre oamenii iluștri și femeile vestite¹ nu dovedesc mai mult decât cutare „cântec bucolic“ (*bucolicum carmen*), decât cadru mitologic din „Admetul“ italian (*Ameto*), că în el ar fi pătruns ceva din binecuvântatul spirit al antichității.

Oricum, nu de la acest trivial *amuseur*, scriindu-și poveștile „interesante“ în latinește sau în italienește, după cum se adresa unor joviali clerici sau unor tolerante și șugubețe femei, era să plece *îndemnul însuși către Renașterea italiană*, care totuși *de la el era să-și ieie, potrivit cu moravurile timpului, nota*

Așa, despărțit de Italia cum este, așa artificial și «profesionist», cum trebuie, fără îndoială, să-l recunoaștem, Petrarca nu e despărțit sufletește de poporul său, de și acesta nu i dă decât unealta armonioasă a poeziei sale, pe care cu atâta dragoste el o numește „toscana sa“, *il mio tosco*².

Îi e dor de acel «dulce aier toscan al nașterii sale», *il mio natio dolce aere tosco*³, în care nu era să-și trăiască decât târziu zilele. Și se citează și astăzi formula Italiei, cum a văzut-o el pe pământ și cum a dorit-o în domeniul realităților politice cu Apeninii la mijloc, între cele două Mări și Alpi :

... il bel paese

Ch' Appenin parte e'l Mer circonda e l'Alpe⁴

Dar, în deosebire de Dante, care, având același ideal de unitate, dacă nu și de independență, chema din răsuputeri pe Henric de Luxemburg să vie la Florența și credea că o coaliție a unora dintre Ghelfi cu Ghibellini ar putea pune o sigură ordine italiană unitară supt aripile vulturului împărătesc, Petrarca, superior întru aceasta aceluia decât care e mai prejos supt atâtea raporturi, asteaptă Italia nouă numai de la ea însăși, și anume *de la amintirile ei*. Întocmai precum, după învierșunata luptă pentru

¹ *De montium, lacuum, fluviorum, stagnorum et marium nominibus, De cásibus virorum et feminarum illustrium, De claris mulieribus.*

² *Triumphus Mortis.*

³ *Il mio natio dolce aere tosco; son. 151.*

⁴ *Son. 114.*

neatârnare, după legăturile cu creștinătatea ungurească, germană, polonă, rusească, poporul nostru, prin reprezentanții săi din veacul al XVIII-lea, clericii ardeleni, cerea mântuirea de la Roma străbună, pe care în pagini de istorie o amintiau și prin regulele lor de gramatică și de stil căutau să o imite.

Acum, cântărețul de la Avignon, secretarul Papilor pribegi vede o Italie nesimțitoare pentru durerile ei, „bătrână, leneșă și înceată“.

Italia che suoi guai non par che senta,
Vecchia, oziosa e lenta ¹.

El vede «femei în lacrimi, mulțimi fără arme, tineri bătrâni oboșiți, cărora li-e urât de dansuri și de zădarnica viață, călugări negri, suri, albi, cu alte cete chinute și slăbănoage, «biată nație înspăimântată», arătând mii de răni, și-i aude strigând: «Doamne Dumnezeu nostru, ajută-ne, ajută-ne»:

Le donne lagrimose, e' l vulgo inerme,
Della tenera etate, e i vecchi stanchi,
Ch'hanno se in odio e la soverchia vita,
E i neri fraticelli, e i bigi, e i bianchi,
Con l'altre schiere travagliate e'nferme
Gridan: o signor nostro, aita, aita.
E la povera gente sbigottita
Ti scopre la sue piaghe a mille, a mille ².

Dar „aspectul acestei țeri“ rămâne „sacru“ ³. Stau încă «vechile ziduri de care se teme lumea și le iubește și tremură» — *ancor teme ed ama e trema'l mondo* —, amintind vremuri trecute, se văd «pietrele în care au fost închise rămășițele acelor cari nu vor fi fără faimă» ⁴.

Acești oameni au fost cei d'întău pe lume și au lăsat o moștenire care nu poate fi decât a Italianilor — toți Romani, chiar și «Lombarzii» lui Dante —, direcți și curați coborâtori, cari au făcut ca Roma, de fapt, să nu moară niciodată. Și astfel acești Italiani-Romani sunt cel d'întău neam de pe lume. „Doctorii Bisericii,

¹ Canzone, XI

² *Ibid*

³ Son. 52.

⁴ E i sassi dove fur chiuse le membre
Di ta' che non saranno senza fama.

maestrii dreptului canonic și dreptului civil, cei mai mari oratori latini aparțin Italiei. cunoștințele de tot felul, propagate de literale latine chiar, *acea latinitate de care Gălia e așa de mândră*, totul vine de aici, nu de aurea, aici totul s'a desăvârșit, Și astăzi încă graiul italian întrece în elocvență pe celelalte, — *Itala reliquas superat facundia linguas*

Și, în vestita lui Odă către Italia ¹, — „locul ce l-a atins întâiu, cuibul în care așa de dulce și el a fost hrănit, țara în care se încrede, maica bună, blândă, care-i acopere țerna la amândoi părinții“ ² —, Petrarca-și trage *concluziile politice actuale*. Mariu a bătut pe Teutonii de odinioară, Căsar a învins pe Ariovist. Trăiește încă „sângele latin nobil“ — *latin sangue gentile* —, „fierul nostru e la îndemână“, De ce ar mai zăcea supt stăpânire străină «a'noastre câmpii așa de mândre» — *i nostri dolci campi* —, „cea mai frumoasă parte a lumii“ — *del mondo la più bella parte?*

„Că fac pe aici strănile spade ?

De ce pajiște verzi

De sângele barbar să se zugrăvească ?³

Sufletul cel vechiu în inimi italiene doar nu este mort încă ⁴, strigă el. Deci afară cu „minciuna bavaresă“, *il havarico inganno*, afară cu „furia germană“, *la tedesca rabbia!* Alpii să rămâie, după voia însăși a naturii, hotar de țară!

Dar Italia nu-i dădea decât cavaleri de turneuri, ca Orso dell' Anguillara ⁵, nobili din Campagna luptând între ei, Colonna cu Orsini ⁶, tirani ca Pandolfo Malatesta ⁷. Odată numai un romantic

¹ Traducere în bioșura noastră *Din mijlocul luptei*, Iași 1918, p. 44 și urm.

² ...Il mio nido

Ove nudrito fui sì dolcemente.

Non è questa la patria in ch'io mi fido,

Madre benigna e pia,

Che copre l'uno e l'altro mio parente ?

³ Che fan qui tante pellegrine spade, perchè'l verde terreno

Del barbarico sangue si dipigna ?

(Canzone XVI.)

⁴ Che l'antico valore

Nell'italici cor non è ancor morto

(*Ibid.*)

⁵ Son. 77. El duce la Capitolu, în ziua de 8 April 1311, pe poet.

⁶ Son. 82; Canzone 22.

⁷ Son. 83.

ambitios, un visător fără simț de realitate, un următor al doctrinei nouă *romane*, Cola di Rienzo, încercă în Roma fără de Papă să facă o republică menită a fi, din clipa chiar a proclamării sale, doamna lumii. El se înalță între „trunchiurile noi ce nu pot înflori”¹, și poetul salută pe „cavalerul pe care Italia toată-l onorează și care mai mult la altul gândește decât la el însuși”:

Un cavalier ch'Italia tutta onora,
Pensoso più d'altrui che di se stesso².

Când însă răscoala căzu și șeful ei plăti cu viața, nu mai era alt mijloc de refacere și înălțare decât *cartea latină a Romei*. Dacă ar fi știut s'o întrebuințeze contemporanii lui Petrarca! Și dacă, mai ales, ar fi simțit ca dânsul, fie și numai trecător, nevoia idealului de romanitate italiană modernă³!

¹ Acciochè di lei sterpi

Le molli piante che fiorir non sanno

(Canzone VI)

² *Ibid.*

³ Pentru cronologie, v. Henry Cochin, *La chronologie du Canzoniere de Pétrarque*.

II.

Lupta pentru unitatea Bisericii: «Imitația lui Isus Hristos».

Mișcarea de prefacere în vulgară a literaturii clasice latine, cu tot ce putea să rezulte dintr'însa, se oprește către sfârșitul veacului al XIV-lea, când, tot odată, se vede că nu va ieși o mai bogată literatură nouă din curentul cavaleresc al Războiului de o sută de ani, și că mișcarea revoluționară s'a apropiat de sfârșit fără ca, precum Carol al V-lea ar fi dorit-o, să se producă o literatură de Curte.

Silințele cugetătorilor și scriitorilor se îndreaptă în adevăr, întru cât privește Franța, și, în general; națiunile romaniçe, în altă direcție. E vorba, de la 1380 încolo, să se refacă unitatea și să se reformeze moravurile Bisericii.

Căci, oricât s'ar fi dezvoltat, odată cu literaturile în limba vulgară, și o conștiință națională, oricât întrebunțarea acestui graiu al poporului, socotit ca *roman*, *romanzo* în Franța, în Spania, ar fi adus un instinct, evident, de comunitate romanică, opusă vieții popoarelor germanice, nu dispăruse convingerea, hrănită prin carte, prin școală, prin slujba bisericească, prin întrebunțarea limbei latine, prin existența autorității Papei și a Împăratului, că totuși, peste hotarele pe care le trecea cavalerul de limbă francesă din Anglia când venia să se lupte cu tovarășul său de graiu, de spirit, de ocupație, cavalerul din Franța, și peste care Carol al IV-lea, Împăratul, moștenitorul drepturilor asupra regatului de Arles, asupra „orașului de Imperiu“, Lyon, venia la Paris să vadă pe ruda sa de aproape, regele Carol al V-lea, că peste aceste hotare există comunitatea, indestructibilă și care trebuia întărită, și nu distrusă, a Bisericii lui Hristos. Și orice

atingea această Biserică, umilirea ei, dihoniiile ei, nevoia ei de a deveni iarăși mare și puternică, atingea pe fiecare din membrii acestei societăți medievale, care vădise, de un timp, criticilor ei atâtea grele metehne.

Pentru a le îndrepta se întrebuițeau diferite mijloace. Autoritatea regelui Franciei, care suie pe rug pe Cavalerii Templieri, cu însuși Marele-Maestru în frunte. Satira violentă a unei nouă literaturi. Toate însă rămăseseră în zădar. Pentru prefacerea fericită care se dorise, trebuia altceva: *complete refacere a spiritului însuși al epocii*. Și aceasta era cu putință numai prin *reforma Bisericii*, care cuprindea într'însa toate domeniile, răzlețe astăzi, ale științei, literaturi, artei, moralității private și publice.

Această Biserică decăzuse enorm în utimele timpuri. Ar greși cine ar adopta calificativul medieval, venit din partea nemulțumirilor și opozanților, al unei «captivități babilonice», care ține de la așezarea noului Papă, din mila regelui Franciei, Clement al V-lea, la Avignon până la întoarcerea, după vre-o șaptezeci de ani, cu Grigorie al XI-lea, a papalității la Roma. Nimic din ce se cuprinde în chiar corespondența, deplin păstrată, a Papilor nu ni arată că prin schimbarea de locuință ar fi scăpat ceva, în această epocă de autorități *neteritoriale*, din autoritatea tradițională a șefilor Bisericii, cari păstrau aceleași drepturi. Dar, când, la moartea în Roma a lui Grigorie, o samă din cardinali aleseră acolo, pe Urban al VI-lea, în timp ce cardinalii rămași la Avignon — căci călătoria la Roma nu fusese o strămutare definitivă, — dădeau glasurile lor lui Clement al VII-lea, șisma care se produse astfel și pe care nicio putere lumească nu putu s'o înlătore — Apusul romanic mergând cu Papa frances, iar cel germanic, și cu Anglia, dușmană a regelui din Paris, ținându-se de clerul roman —, aduse o mare pierdere de prestigiu instituției care până atunci se considera, continuă să se considere, nu numai ca întâia în creștinătate, dar și ca forma necesară, cu neputință de schimbat, a unității creștine.

Încă de la început, într'una din operele sale frances, *Sonye du veil pèlerin*, Philippe de Mézières, cancelariul Ciprului, cerea, după ce înfățișase, într'o formă „alegorică“, împrumutată din „Roman de la Rose“, cu „virtuțile“ personificate în „doamne“, neajunsurile, de multe feluri, ale societății contemporane, așa

cum le văzuse și Jean de Meung, să se ajungă la marea reformă mântuitoare prin îndreptarea Bisericii. Și, fiindcă în spiritul timpului era ce numim noi democrație, trebuia ca „reforma“ să se facă, nu din propria inițiativă a celor doi Papi, neconciliabili, ori a unuia din doi, mai simțitor la compromiterea Bisericii prin scandalul din fiecare zi, ci prin acel *Conciliu general*, a cărui necesitate scriitorul picard o punea alături cu a cruciatei, a „pasagiului general“.

Dar Mézières era și intimul regelui Carol al V-lea, pentru care se pare a fi scris *Songe du Vergier*. El era în legătură cu noul Ordin, de umilință, de smerenie, de închinare devotată, al Celestinelor, cari se puneau în relație cu blândul Papă Celestin, ales fără voia lui într'o situație pe care se grăbi s'o lase. Celestini aveau casa lor în Paris, și fostul cancelar al Ciprului ceru să fie îngropat acolo în formele cele mai modeste, obișnuite pentru săraci.

În legătură cu Celestini ca și cu Mézières însuși era însă un tânăr cleric, canonic la Paris, cu predispoziții mistice, care-și sfârși răpede viața în mijlocul unor devoțiuni estetice, ruda regală care era Petru de Luxemburg. Și, lăudând pe acest „fericit“, autorul „Visului bătrânului pelerin“ vorbește în cuvinte de mare stimă și de un alt prieten, fruntaș al clerului frances din acest timp, Pierre d'Ally (de *Alliaco*)¹.

„Vulturul Bisericii“, viitorul episcop de Puy și de Cambrai și cardinal (n. Compiègne în 1350), fusese unul dintre cei mai călduroși sprijinitori ai Papei frances de la Avignon. Sfătuitor laic al regelui, Mézières l-a putut întâlni dese ori la Curtea lui Carol al V-lea. Lucrările lui latine, mai ales despre această reformă a Bisericii, se deosebesc prin podoabe de stil ca și prin energia cu care a urmat în discuțiile de doctrină ale timpului direcția nominalismului, ele i-au făcut un nume și în literatura evului mediu. Dar rolul lui cel mare e că a câștigat pentru cauza reformei acel puternic corp internațional care era Universitatea din Paris, funcționând în calitate de cancelar al ei la 1389.

Între urmașii lui în această demnitate este și Mathieu-Nicolas de Clémengis sau de Clamanges, care ocupa aceste funcțiuni încă în 1395 și care, secretar al lui Benedict al XIII-lea, redactor

¹ *Philippe de Mézières et la croisade au XIV-e siècle*, p. 439 și urm.

al bulei contra regelui Franciei Carol al VI-lea, s'a ocupat și el, într'o serie de tratate, de „starea de corupție în Biserică“, de «simonie» și de „aflăte“ până după 1431, când se afla încă în viață.

Dar, înainte de dânsul, Universitatea fusese condusă, pe la 1392, când luase doctoratul în teologie, de un alt ilustru Frances de la sfârșitul veacului al XIV-lea, Jean Gerson (14 Decembre 1363—12 Iulie 1429), autorul operei „de reformatione theologiae“ și al celei despre „unitatea ecleziastică“. Cel mai însemnat din toată această ceată de apărători ai ideii Conciliului general, la a cărui nezbândă, în Conciliile din Pisa (1449) și Constanța (1411), asistă cu, nespusă durere, fu acest Gerson, care e una din luminile Bisericii în vremea sa.

Mișcarea întregă are un caracter românesc. Oricum, prezența Papalității la Avignon a trebuit să aducă relații mai strânse ale poporului francez, și în ce privește pe șefii săi intelectuali, cu această Biserică oarecum găzduită și ocrotită de dânsul. Am văzut ce legături aveau și mai departe cu dânsa, până și la strămutarea lor în Avignon la Curia pontificală, unii Italiani ca Petrarca, de și el îndemna din răspuțeri pe șefii catolicismului să se întoarcă în residența lor glorioasă, plină de atâtea amintiri, Roma. Contra șismei se ridicau și Spanioli, ca Pero Lopez de Ayala (1398 și 1403). Între Papii avignonesi se găsește, de altfel, un Pedro de Luna (Benedict al XIII-lea), Aragonese de naștere, partisan al lui Henric de Trastamara, — ocrotitul Francesilor, sprijinitorul lui Bertrand de Guesclin —, și acela care, în scrierea sa 'n limba vulgară, *Consolacions de la vida humana*, scrie aceste rânduri, într'o notă care amintește pe Sfântul Francisc și pe care o vom întâlni într'o operă de o mult mai mare însemnătate și răspândire „Binecuvântat sufletul acela a cărui umilință smerește trufia altuia, a cărui răbdare împacă mânia, a căruia supunere în taină pedepsește tirania altuia, a căruia râvnă trezește moliciunea altuia.“¹

În schimb, participarea Germanilor la această polemică și propagandă până la adunarea sinoadelor canonice de la Constanța și Basel e cu mult mai puțin însemnată. Dietrich de Niem, care

¹ Amador de los Rios, *o. c.*, V, p. 238.

scrie „de schismate“, e un tip de sec și rece scolastic medieval, fără originalitate și fără pasiune; Nicolae din Kues (Cusanus, cu numele său de familie Krepis) (1401 — 1464), e, în afară de scrierile sale despre „concordanța catolică“ și „adevărul catolic“ și de legăția sa la Constantinopol, un matematic cu interesante vederi de viitor. Iar Toma de Kempis (acesta e locul său de naștere, porecla latină fiind Malleolus, adică *Hammerlein*, *Hammerchen*) (1380—1471), e, în mănăstirea sa de la Rin unde funcționează și ca sub prior, un simplu copist de manuscrise.

Și, totuși, el e prezentat ca autorul faimoasei cărți „Imitația lui Isus Hristos“, pentru că pe un manuscris al ei se spune că a fost făcută cu „mănușile lui“, designarea cea mai evidentă a prescriitorului, a caligrafului mândru de condeiul său, — și atât.

De această mare operă, în care, sub o formă de o încântătoare simplitate, ca aceea a Evangheliei, se cuprinde atâta din sufletul epocii — și, cum vom vedea, din sufletul *romanic* al epocii — e locul să ne ocupăm aici ¹.

Admirabila carte, care conține o parte despre datorile călugărului, o a doua despre ale celor cari se gândesc la viața lor sufletească (*ad interna trahentes*), o a treia dând o convorbire între credincios și Mântuitorul și o a patra, în aceeași formă dialogată, o lămurire a «tainei altarului» (*de sacramento altaris*), e scrisă, evident, pentru mănăstire. Se laudă viața monastică ². „o cât de plăcut și dulce lucru este să vezi frați călduroși și credincioși, bine învățați și disciplinați!“ ³. „China neconținută îndulcește, și numai cea rău păzită cășunează scârbă“ ⁴. «Prebenda» de care se vorbește ca răsplată a ostenețelor e cea biserică medievală ⁵.

Când trăia autorul, evident un cleric? Scrisă într'un ton senin, absolut impersonal, cu voiață înlăturând orice poate fi local, con-

¹ Cf. Ullmann, *Reformatoren vor der Reformation, Ueber den Verfasser der Schrift „De Imitatione Christi“*.

² I, 17.

³ *Quam iucundum et dulce est videre fervidos et devotos fratres, bene munitos et disciplinatos* (I, 25)

⁴ *Cella continuata dulcescit et male custodita taedium generat*, I, 20.

⁵ III, 3

temporan, individual, cartea nu oferă ușor mijloace de datare, fie și măcar cât de aproximativ. Totuși am observat mențiunea ciumei — ne gândim la cea din 1348 — ca una din cauzele obișnuite ale morții oamenilor¹. Între călugării contemporani apar „cartusienii și cisterciënii“ pe lângă „monahii și călugărițele de deosebit ordin“², dar nu și celestinii. Când natura e opusă Grației, această Natură, «care e aplecată la creațiuni, la grija cărnii proprii, la zădărnicii și vorbe de clacă (*discursus*)»³, pare a veni de-a dreptul din „Roman de la Rose“ al lui Jean de Meung.

Curente din critica vremii se întâlnesc adesea. Astfel când se dă îndemnul de a nu mai clasifica după rang și merite pe sfinți, specializându-li serviciile ce pot să aducă⁴, ori când se sfătuiește a nu se face pelerinagii zădarnice, datoritor doar «curiosității oamenilor și noutății lucrurilor nemaivăzute»⁵. Se împarte sfatul de a nu căuta în Scriptură altceva decât Cuvântul lui Dumnezeu însuși. „Să nu-mi vorbească mie Moise, ori cutare dintre Profeți, ci tu. Doamne Dumnezeule, mai curând vorbește-mi inspirător și luminător al tuturor profetilor, căci tu singur fără ei poți pe deplin să mă umpli de har, iar ei fără tine nimic nu vor isprăvi“⁶. De regele — *deci nu e un supus al Împăratului* — și de Papa se vorbește ca de oameni supuși la aceleași fatalități ca și ceilalți oameni⁷. Preoțimii i se fixează numai funcțiunile stabilite de ritual, lăsând dincolo de ele cel mai larg câmp comunicației directe a credincioșilor cu Dumnezeu⁸. Odată e vorba și de „scandalurile din popor“ și de «desfrâul de la ospete»⁹. Autorii citați afară de Scriptură, sunt Ovidiu (1) și Sf. Francisc¹⁰.

¹ Alnus igus, alnus ferro, alnus peste, alnus latrocinis interit; I, 23.

² Et diversae religionis monachos et moniales, I, 25

³ Natura inclinat ad creaturas, ad carnem propriam, ad vanitates et discursus, III, 54.

⁴ III, 58

⁵ Curiositas hominum et novitas invisorum, IV, 1.

⁶ Non loquatur mihi Moyses aut aliquis ex Prophetis, sed tu potius loquere Domine Deus, inspirator et illuminator omnium prophetarum, quia tu solus sine eis potes me perfecte imbuere, illi autem sine te nihil proficient, III, 2.

⁷ Nemo est in mundo sine aliqua tribulatione vel angustia, quamvis rex sit vel Papa; I, 22.

⁸ IV, 5. 11.

⁹ Scandala in populo.. Dissolutio in conviviis; I, 4.

¹⁰ I, 13; III, 50. Nam quantum unusquisque sit in oculis tuis, tantum est et non amplius, ait humilis S. Franciscus.

De oare ce s'a cetit «Gersen» în loc de Gerson pe unul din manuscriptele cu însemnarea „Incipit liber magistri Ioannis Gerson“, erudiții italieni au căutat să găsească un autor cu acostaș nume în Italia de Nord. Unele din barbarismele scriitorului ar trimete la o origine italiană: *baiulator*, *baiulans*, *bassari* (bacciare), *spatiare* (ândar a spasso), *subtilis* (sottile)¹; sunt, însă și altele pe basa cărora s'ar putea susține proveniența francesă: *acediosi*, *gulosi* (de la accide, goule), — fără a pomeni atâtea expresii, fără colorit național, care se par a fi specifice scriitorului², germanismele lipsesc cu totul. Și trebuie să se știe samă că limba latină a evului mediu primia cuvintele ei nouă din mai mult decât un izvor.

Inspirația e însă a unui om care a suferit și prin suferință a ajuns să nu mai prețuiască rang, știință, învățătură, talent, să nu se bucure de prietenii, să nu se sature de plăcerile muncii sale însuși.

„Nu discuta“, strigă el, „operele Celui Prea Înalt“³. „Mi-e scârbă adesea să tot ceteșc și să tot ascult“⁴. „Nu umbla niciodată după numele științei. Voim să înțelegem și să discutăm acolo unde e de nevoie numai să trecem... Orice Scriptură Sfântă trebuie să se cetească în spiritul în care a fost făcută“⁵.

Ce-i pasă scriitorului de „literații de știință și de clericii învățați“⁶, de azi ori de pe vremuri! Ce sunt «toți acești domni și magistri pe cari i-ai cunoscut bine când încă trăiau și înfloriau la învățătură“⁷! Cum nu e nimic bogăția, nici onorurile, nici plăcerile, așa nimic nu e a ști Biblia pe de rost și „spusele filosofilor“ (*philosophorum dicta*)⁸. „Știința fără frica lui Dumnezeu ce folo-

¹ II, 11, 12, 20; III, 45.

² I, 24

³ In custodia (I, 10), edomatio (I, 18), circuitio (I, 20), timorator (II, 10), immortuus (II, 11), immortificatus (IV, 7), animaequor (III, 57). Cuvinte pretențioase grecești: parachitus, III, 5; gazophylacium, IV, 11.

⁴ Noli discutere opera Altissimi; III, 4.

⁵ Taedet me saepe multa legere et audire; I, 3

⁶ Omnis Scriptura sacra eo spiritu debet legi quo facta est... Volumus intelligere et discutere ubi simpliater esset transcendum... Nec unquam vult habere nomen scientiae; I, 5.

⁷ Scientia litterati atque studiosi clerici; III, 32.

⁸ Omnes illi domini et magistri, quos bene novisti dum adhuc viverent et studiis florent; I, 5.

⁹ I, 1.

sește“, strigă el. „Mai bun e de sigur umilul țeran care servește lui Dumnezeu decât trufașul filosof, care, fără grijă de sine, privește roșturile cerului.. Odihnește-te de multul dor de a ști!.. Multe cuvinte nu satură sufletul... Nu te mândri cu niciun meșteșug și cu nicio știință .. Să știi că mult mai multe sunt cele ce nu le știi... Placă-ți a nu ști și a fi socotit -drept nimic.¹“

E, într'un cuvânt — și pentru întâia oară — tăgăduirea acelei științi a argumentului, aceluși silogism scolastic cu care evul mediu se mândria mai mult decât cu orice crease. Și întrebarea este dacă acest mare curaj putea să-l aibă cineva care nu-i cunoștea toate tainele, dacă astfel putea să vorbească smeritul caligraf Thomas a Kempis mai curând decât Gerson, fostul elev al Colegiului de Navara, studentul în arte și în teologie, doctorul, cancelariul?

Lumea nu-i zice nimic autorului anonim, în toate relațiile pe care poate să le ofere cuiva. Să rabde pe alții, dar în lucrurile lor să nu se amestece. „Cei ce azi sunt cu tine, mâne pot să-ți stea împotrivă și vice-versa; adesea ca vântul se întoarce omul².“

„Dar“, adaugă el, „să nu pui mare temei pe cine este pentru tine sau contra ta; ci caută și vezi ca Dumnezeu să fie cu tine în orice lucru-l faci³.“ „Și să nu-ți pese dacă te va lăsa un prieten, știind că trebuie totuși ca toți la urma urmei să ne despărțim unul de altul⁴.“ «Cine în lăuntru lui e bine așezat și orânduit nu se îngrijește de minunatele și striccatele purtări ale oamenilor⁵.» Căci, „dacă bagi samă la ce ești întru tine înlăuntru, nu-ți vei face grijă ce vorbesc de tine oamenii⁶.“ „Ce

¹ Scientia sine timore Dei quid importat! Mellior est profecto humilis rusticus qui Deo servit quam superbus philosophus qui, se neglecto, cursum coeli considerat... Quiesce a nimio sciendi desiderio... Multa verba non satiant animum... Noli extolli de ulla arte vel scientia. . Scito quia sunt multo plura quae nescis... Amo nesciri et pro nihilo reputari; I, 2. — Aiurea înștiințează contra momirii Sirenelor; III, 27

² Qui hodie tecum sunt cras contrariare possunt, et e converso; saepe ut aura vertuntur; II, 1.

³ Non magni pendas quis pro te vel contra te sit; sed hoc age et cura ut Deus tecum sit in omni re quam facis; II, 2. Cf. III, 46: Sed qui cor intus non habet, nec Deum prae oculis, faciliter verbo movetur vituperationis.

⁴ Nec graviter feras cum ab amico derelictus fueris, sciens quoniam oportet nos omnes tandem ab invicem separari; II, 19.

⁵ Qui intus bene dispositus est et ordinatus non curat mirabiles et per-versos hominum gestus; II, 1.

⁶ Si attendis quid apud te si intus, non curabis quid de te loquantur homines; II, 6.

ești, aceia ești, nici nu poți a te zice mai mare decât ești supt ochii lui Dumnezeu ¹.“

Într'un_cuvânt desfacerea complectă de tot ce e pe pământ, de „cele ce sunt menite peirii și datorite făpturii“ ². «Părăsește toate, și toate le vei afla ³.»

Oricum, oameni, cei simpli și buni măcar ⁴, pot fi iubiți numai pentru Isus, iar Isus pentru el însuși ⁵. Și iubirea lui e singura cuvenită iubire. Contemplația Mântuitorului — nu e vorba de Dumnezeu supt acel ipostas, nici de Maica Domnului, nici de sfinți și sfinte — e singurul rost, singurul scop, singura bucurie a vieții, munca neputând fi alta decât mijlocul de a se umplea clipele între două momente din această supremă și desăvârșită fericire ⁶. Sărac ⁷, umil, răbdător ⁸, purtându-și crucea, de care nicăiri nu poate scăpa, decât doar ca să aștepte mai grea ⁹, biruind greutățile — căci «acea mai mult folosesc în virtuți care se trudesce a birui mai mult lucrurile care li sunt grele și protivnice» ¹⁰, — credinciosul va urma pe Isus. Dar până la capăt, căci „mulți îl urmează până la frângerea pâinii, și puținii până la băutura păharului patimilor“ ¹¹.

Acel care scrie astfel n'avea alegere decât între această confundare în Dumnezeu prin neconținută atingere spirituală cu dânsul și între îngrozitoarea priveliște a morții în păcate, de care se zguduie și sufletul simțitor al lui Philippe de Mézières: «Va veni odată un ceas când va înceta toată munca și tot zbu-

¹ Quod es hoc es, nec maior dici vales quam, Deo teste, es, II, 6.

² Ideo enim pauci inveniuntur contemplativi quia pauci sciunt se a periculis et creaturis ad plenum sequestrare; II, 31.

³ Dimitte omnia et invenies omnia, III, 33.

⁴ I, 8.

⁵ Diligentur omnia propter Iesum, Iesum autem propter se ipsum, II, 8

⁶ III, 51.

⁷ I, 7.

⁸ Humilis tui cognitio, I 3. Non reputes te aliquid profecisse nisi omnibus inferiorem te esse sentias, II, 2. Qui melius scit pati, maiorem tenebit pacem; II, 3

⁹ II, 12.

¹⁰ Edimvero illi maxime prae ceteris in virtutibus proficiunt qui ea quae sibi magis gravia et contraria sunt, viriliter vincere nituntur; I, 25.

¹¹ Multi Iesum sequuntur usque ad fractionem panis, sed pauci usque ad bibendum calicem passionis, II, 11.

ciumul¹.» «Azi este omul, și mâni nu se mai vede; și, când va fi perit d'inaintea ochilor, și amintirea lui piere din minte². Așa se va isprăvi „miseria ce este a trăi pe pământ“: *vere miseria est vivere super terram*³.

Chinuit suflet a trebuit să fie acela care vorbea astfel¹. Și, dacă nu se pot presupune asemenea suferințe pașnicului copist german de la Rin, Thomas de Kempis, cancelariul Universității din Paris dusese o viață care putea să lase în suflet o asemenea sămânță. Copil de sătean, de la Rhétel, lângă Reims, într'o casă sărmană cu doisprezece copii. Învață din mila ctitorilor unui Colegiu. Se aruncă în luptă pentru curățirea și unificarea Bisericii cu un zel nemărgenit, și ajunge să vadă, la alegerea lui Alexandru al V-lea, trei Papi în loc de doi, pentru ca, și peste alegerea lui Martin al V-lea, schisma să continue, otrăvită, învierșunată. Plecat de acasă cu un crez de iubire, el se vede prins într'o luptă turbată pe care în anume momente o luminează flăcări roșii de rug, ca acelea care mistuie trupul mucenicului boem Ioan Huss. De la sinodul general, care nu și-a atins ținta, ci a crescut vrajba — ce ruine în sufletul visătorului care de la această adunare aștepta toată mântuirea¹ —, el nu se poate întoarce măcar acasă. Căci ducele de Burgundia, al cărui preot de casă fusese, s'a pătat de sângele rudei sale, Ludovic de Orléans. Va merge deci prin Bavaria, prin Tirol, prin preajma Vienei, ca un pribeag care se ferește de ai săi, de aceia chiar de cari a stat mai departe. Când, în sfârșit, revine la Paris, el caută, pe lângă fratele său, priorul Celestinilor, liniștea în această mănăstire a celei mai adânci smerenii, unde se prefăceau în pulbere rămășițele lui Philippe de Mézières, umilul entusiast. Acel care se încercase și în mistere — ceia ce ar explica dialogurile din partea a treia și a patra a «Imitației»⁴ — lasă de o parte grija discuțiilor de dogmă și de drept⁵ și se îndreaptă cu o nesfârșită iubire de părinte

¹ Venit una hora quando cessabit omnis labor et tumultus; III, 43.

² Hodie homo est et cras non comparet. Cum autem subleatus fuerit ab oculis, etiam cito transit a mente; I, 23.

³ I, 22.

⁴ Cf. Onésime Le Roy, *Étude sur les mystères et sur divers ms. de Gerson*; Fiangère, *Éloge historique du chancelier Gerson*, Paris, 1838.

⁵ *De potestate ecclesiastica; De fallibilitate Papae*. Cf. *Iohannis Gersonii doctoris opera omnia*, 1576.

către copii, pe cari, ca Mântuitorul, vrea să-i atragă la sine. Și el scrie atunci „De parvulis ad Christum trahendis“. În această stare a cugetului îl găsi moartea la 12 Iulie 1429.

Iubirea pentru Isus e, spune acest imn al disperării care isprăvește mângâindu-se mai presus de orice e omenesc¹ — și poate că întâiul titlu să fi fost «Consolationes internae», de unde titlul traducerii franceze contemporane: „L'internele Consolation“², — singura iubire care se cuvine. «Iubirea s'a născut de la Dumnezeu, și nu poate să se odihnească, mai presus de toate cele create, decât tot în Dumnezeu.» Dar această iubire e o adevărată iubire ca acestea de pe pământ. Isus e „iubitul“ cel gelos, care nu îngăduie un concurent, „ci singur vrea să aibă inima ta și să se sălășluiască într'insa ca un rege în scaunul său în-suși“³. Aceste legături ale celui nevăzut presupun «cercețare deasă cu omul din lăuntru, dulce sfătuire, plăcută mângâiere, multă pace, familiaritate strașnic de uimitoare»⁴. „Așteaptă-mă, așteaptă“, spune Domnul, „voiu veni și te voiu îngriji... Când te crezi mai departe de mine, adesea mai aproape sunt.“⁵

Recunoaștem nota din Chrétien de Troye, din *Roman de la Rose*, din marele strigăt de iubire care străbate veacul de mijloc și care vine să se stângă, în fericirea atinsă 'n sfârșit de sufletu' extatic, la picioarele lui Isus.

¹ Quidquid Deus non est nihil est, et pro nihilo computari iubet; III, 37

² Cf. „interior consolatio“, I, 25.

³ Dilectus tuus talis est naturae, ut alienum non velit admittere, sed solus vult cor tuum habere et tanquam rex in proprio throno sedere; II, 7.

⁴ Frequens illi visitatio cum homine interno, dulcis sermocinatio, gratæ consolatio, multa pax, familiaritas stupenda nimis; II, 1.

⁵ Expecta me, expecto; veniam et curabo te... Quando tu putas te elongatum a me, saepe sum propinquior; III, 30.

III.

Umaniştii italieni.

Aceiaşi mişcare de pe urma căreia Franţa a avut numai o literatură în limba naţională mai îngrijită decât până acum, mai bogată în idei şi mai complicată ca formă, produse în cea ce se poate numi doar pentru uşurinţa de vorbire Italia o literatură în limba latină, cu totul străiuă, până la un timp măcar şi în cea mai mare parte a regiunilor, de viaţa naţională, — literatura umaniştilor.

Ea se înfăţişează de obicei şi ca rezultatul unei revolte contra evului mediu care se sfârşia, retrăgându-şi umbra deasă de de-asupra sufletului omenesc pentru ca razele clare ale anticităţii să pătrundă în sufletul omenesc, întunecat şi rece, luminându-l şi încălzindu-l. Pe de altă parte, după o lungă robie, în care individualitatea omenească a fost cu totul oprită de a se manifesta, iată că de-odată lanţurile cad şi fiecare usează şi abuzează de dreptul său, de a fi ce este în adevăr, de a se manifesta *individual*.

S'a văzut însă ce elemente preţioase a dat evul mediu civilizaţiei umane, care fără el n'ar fi ce este astăzi. Şi nu odată s'au semnalat îndrăznelile spiritului medieval care, în atăcurile sale, nu cruţa nimic, mergând până la ultimele margini ale negaţiei. Iar veacul al XV-lea, al regalităţilor absolute care se ridică, pe când în deosebitele părţi ale Italiei rolul lor îl ieau, temporar, «tiranii», nu e fără îndoială vremea când libertatea omenească să fi fost mai mult respectată. Un pamflet, un cântec, un refren de stradă erau ținute în samă şi puteau să aducă pentru vinovat o aspră pedeapsă¹.

¹ Cf. Gidel, *Nouvelles études sur la littérature grecque moderne*, Paris 1878. — Versuri greceşti se întâlnesc şi în *Dittamondo* al lui Fazio (III, 23).

Alte lucruri trebuie să se ție în samă pentru a înțelege de ce în acel secol al XV-lea două generații succesive au dat literatura în limbă latină, mărginită la anume domenii și stăpănită de un singur spirit, cu care vom face cunoștință în acest capitol.

În Franța, ale cărui împrejurări literare și culturale le-am cercetat până acum, scriitorii sunt episcopi, clerici de Curte, dregători, cavaleri trăind pe lângă un principe luptător, pe lângă un rege sau un baron viteaz și cavaleresc. Aventurierul savant e o foarte rară excepție, și, când îl întâlnim excepțional, el se află în umbra Universității din Paris, participând măcar la spiritul comun al studențimii internaționale de acolo. Iar scrisul lor e, ca subiect și tendință, sau hotărât de rege sau lăsat la propria lor alegere, după aplecările și gusturile lor.

În deosebitele orașe și „tiranii“ italiene — din care lăsam la o parte Neapolul, care e hispano-italian mai mult decât italian în adevăr —, caracterul acestor scriitori e altul. Din atâtea școli înalte, care s'au înmulțit foarte mult în veacul al XIV-lea — la Fermo (1303), la Roma și Perugia (1307) — toate trei fundații ale Papilor, Bonifaciu al VIII-lea și chiar Francesul Clement al V-lea —, la Pisa (1339), la Florența (1348; reorganizare la 1413), la Siena (1355), la Pavia (1369), în sfârșit la Lucca și la Piacenza (1397) — iese, după studii de drept, ca la Bologna, sau de alte materii, atâția oameni inteligenți, cu tot mai largă cunoaștere de anticitate clasică latină, cari se adaugă la aceia, și mai mulți, cari s'au format ca autodidacți fără frecventarea vreunei școli.

Și ei nu află Curtea care să-i primească, instituția care să li deschidă o carieră. Ci viața lor e o continuă aventură, fiecare căutându-și norocul, fără a crede vre-odată, cât de bine să fi merit, că și-a găsit o situație definitivă, de care o excesivă ambiție — în sensul pe care Petrarca-l făcea să se prevadă¹ — să se poată mulțami.

Orașul lor de naștere l-au părăsit pentru a nu se întoarce poate niciodată înrînsul. Leone Battista Alberti, pictorul, arhitectul, matematicianul, emulul lui Vitruviu, autorul vestitei cărți *de re aedificatoria*, e de loc din Genova, unde s'a născut la 1407,

¹ V. p.

dar el își petrece vremea la Bologna, la Roma, la Ferrara, la Florența, unde după planurile lui se face fațada de la Santa Maria Novella și palatul Rucellai, la Rimini, unde i se dă sarcina de a ridica biserica Sfântului Francisc. Moare la Roma în 1472, servind pe Papa. Lorenzo Valla, născut la Roma în 1405, pleacă de acolo la 1430 și, înainte de a se întoarce, petrece optsprezece ani la Milan, la Pavia, ba chiar și la Neapole. Enea Silviu de' Piccolomini, care ajunge Papă ca Piu al II-lea, e un Sienes, de familie nobilă, născut la 1405, dar viața și-o face în lungul și largul Europei, până să ajungă, ca un omagiu adus erudiției și inteligenței, dar nu și moralității sale, la cărja Sfântului Petru istețul om al Renașterii, elegant, limbut și cinic, se poartă pe la Florența și în celelalte orașe italiene, ca și în Savoia, în Boemia, în Olanda, în Norvegia, în Scoția și Anglia, în Boemia, în Basel, în Frankfurt, etc. Dacă Leonardo Bruni, zis Aretinul (n. 1369), după patria sa părăsită, petrece un timp la Florența, fiind îngropat, cu pompa înmormântării regale, la biserica Santa Croce, el și-a făcut școala și la Ravena, a stat, de la 1405, la Roma, a întovărășit la Conciliul ecumenic pe Papa Ioan al XXIII-lea. Poggio Bracciolini, născut la Valdarno în 1380, servește întâiu pe episcopul de Bari; apoi pe șapte Papi în șir, ajungând numai la 1453 secretar al Florenței, în slujba căreia se stinge la 1459. Doar situația sa în noblețea toscană dacă reține aici pe acel Pico della Mirandola, care avea destule bogății pentru ca, în dorința sa de „jute“ filosofice, în loc să cutreiere lumea, să poftască pe oricine voia să rupă o lanță cu dânsul, asupra oricărui subiect, să vie să-l cerceteze pe dânsul, care se oferia a plăti cheltuelile drumului și ale întreținerii.

De almintrelea, ce poate însemna, în acest moment al desvoltării istorice italiene, *patria* ?

Veneția e o piață de comerț pe care n'o înnobilează încă o idealitate: cum, înainte de aceasta, prosperitatea ei nu însemnase prea mult pentru cultura italiană, așa și în veacul când Petrarca, pentru a mulțami de buna găzduire, pune baselē unei biblioteci pe lângă biserica Sfântului Marcu, ea nu se pregătește de loc pentru un rol mare în mișcarea ce pornise; cunoșcătorii de grecește din Orient, cari cunoșteau acest colț de pământ italian mai bine decât oricare altul, avându-și aici biserica și comunitatea, nu se simt atrași să rămâie la Veneția pentru a începe o

activitate de învățători pe care nu li-o cere nimeni în locuri unde atâția știau această limbă a lor din activitatea de negustori în Orient sau din îndeplinirea de funcțiuni în Creta sau în altă colonie orientală. Un Lauro Querini, cu lecțiile lui despre Aristotele, cu discursurile lui, ori cei trei Barbaro, Francesco, Zaccaria și Ermolao, nu se pot compara eu acei oameni, de un mult mai mare merit, cari împodobesc prin operele lor celelalte cetăți libere sau reședințe princiare ale Italiei din secolul al XV-lea.

Milanul Visconților ajunge pe la jumătatea veacului al XV-lea posesiunea unui simplu usurpator, fiu de țeran și soldat cu noroc, Filippo Sforza, capabil de a supune ușor unui jug aspru orașul care de atâta timp asculta fără murmur de Visconți, edificatorii domului și ai Certosei din Pavia — datorite lui Gian-Galeazzo, tatăl Valentinei de Orléans, — și răbdase neomeniile fără exemplu ale ducelui Filippo-Maria, cu care se stânge dinastia cea veche. Aici nu putea fi cineva decât omul *principelui*, ori — nimic. Iar, alături, Genova primește, cere pe rând stăpânirea francesă, ocrotirea marchisului de Montferrat, suzeranitatea milaneză.

Florența, preocupată de interese materiale și de plăceri tot mai multe și mai rafinate, a început respectând banul și mintea bancherului Cosimo de' Medici pentru ca, în altă generație, să ajungă absolut la dispoziția voiosului, zimbitorului, cheltuntorului Lorenzo, fiul lui Cosimo, care, imitând, în așa de mic, dar cu mai multă ambiție încă, pe August, adună în mâna lui toate magistraturile pentru ca nimic să nu se miște fără voința lui. Într'un oraș de o sută de mii de oameni, drepturi au doar trei mii¹. Vechile lupte de partide, care făcuseră nenorocirea lui Dante ca om și mărima, puterea lui ca poet, s'au stâns, Ghelfi și Ghibellini se întâlnesc la aceleași ospete, în aceleași „giostre“, la aceleași danțuri. Împăratul a pierdut drumul Italiei, Papa e chemat la judecată înaintea creștinătății; Franța nu se gândește încă la expediția italiană pe care mai târziu i-o vor impune împrejurările. Cine domină sunt, supt sceptrul împletit cu flori al Medicisilor, femeile frumoase, care nu se sperie de cuvinte tari, cavalerii „Decameronului“: aceiași oameni cari se sfâșiaseră atâta pentru ideale politice se adună acum ca să ad-

¹ Monnier, o. c., I, p. 9.

mire capodoperele unei strălucite arte, ai cărui represintanți de frunte se nasc toți prin ultimul sfert al secolului al XIV-lea: Gentile da Fabriano pe la 1370, Ghiberti la 1378, Brunelleschi la 1379, Masolino la 1374, Donatello la 1386 și fră Angelico din Fiesole la 1387¹.

Ce mai rămâne decât Roma, unde de la 1378 s'a ales un Papă care, dacă ar putea cărmui în liniște, nu s'ar deosebi de ceilalți „tirani“, cum o face, supt Nicolae al V-lea, supt Sixt al IV-lea, supt Alexandru Borgia și Leon al X-lea din Casa de' Medici, îndată ce Biserica i se supune iarăși întreagă, ca și cele mici centre, ca Ferrara marchisilor de Este, în care „principii“ sunt însuși creatorii bunei sări și ai strălucirii culturale și artistice ?

De la un patron la altul, de la un stăpân la alt stăpân, poeții erudiți, erudiții poeți, filosofii retori și retorii filosofi circulă, totdeauna lingușitori, totdeauna necredincioși, fără convingeri, fără scrupul, gata de orice numai să fie bine plătiți, socotind ca țară a lor aceia unde au fost îmbrățișați mai bine cu mâni mai darnice.

Fără amintiri de acasă, fără iubire sau mândrie de familie, fără respect de tradiție, de care, din potrivă, își râd, Brunî, atacând pe Dante (tradus în latinește de Colluccio Salutato, secretar pontifical, sau de Matteo Rento, într'un timp când Petrarca prefăcea în aceeași limbă *Griselda* lui Boccaccio), pentru că are un rău stil latin și fiindcă a dat în „Divina Commedia“ noțiuni greșite despre eroii antichității; fără pasiuni politice, ce sunt în stare să spuie nerușinat lucruri înaintea cărora și cel mai clevetitor om din alt loc și din alt timp s'ar fi oprit cu groază. «Mă tem», spune Poggio, într'una din elegantele lui *Epistole*, „ca nu cumva această Italie a noastră să se sfășie, întâiu de ai noștri, apoi de barbari, cari se vor întări prin slăbiciunea noastră. Dar la acestea să se gândească aceia cari au mai mult interes. Eu mă voiu ținea de literatura mea².“ «Trăiască cine învinge», *vivo chi vince*, se va auzi strigându-se italienește

¹ Umaniștii tratează pe acești artiști ca pe niște simpli meșteri: v. Monnier, *Le Quattrocento*, II, p. 225 și urm. În schimb, Donatello face pe Ieremia Profetul cu trăsăturile lui Poggio, *ibid.*, I, p. 155.

² Vereor ne haec nostra Italia dilaceretur primum a nostris, deinde a barbaris, qui per infirmitatem nostram valebunt, sed haec illi cogitent quorum magis interest. Ego litteras sequor; *Epistolae*, V, 4.

În alt unghi al peninsulei¹. Valla va discuta „dacă trebuie să mori pentru alții“ (*an moriendum pro aliis*), ca să isprăvească declarând solemn că e o mare prostie și, atacând pe Papi, cu „donăția lui Constantin“ cu tot, — cum, de altfel, se luptă și cu Aristotele, cu Cicerone, cu Boetiu, acest om bătaios —, el enunță liniștit propoziții ca aceia că «mai mare bun îmi e viața mea decât a tuturor» — *maius bonum est mea vita quam universorum* —, că ideile de moralitate casnică n'au mai multă valoare decât li-o acordă Boccaccio², etc. Enea Silviu va spune tatălui său, strașnic „cocoș“ și el pe vremuri —, îi va spune pentru a-și măguli fiul nașterea unui copil natural³.

Nu «individualism» sau «libertate», nu beția unei vremi nouă, ci numai desrădăcinare, vagabondagiu, desorientare și destrăbălare...

Acești oameni n'au decât un singur respect al anticității clasice, din operele căreia și-au făcut modele pentru scrisul lor. De ea vorbesc, cu dânsa se mândresc, ei înțeleg să-i samene.

Poggio, urmând exemplul lui Petrarca, a găsit *poate* scriitorii latini până atunci necunoscuți tuturor, pe Silius, pe Valerius Flaccus („Argonauticele“), pe Amian Marcellin, pe Asconius Pedianus, i s'a atribuit fără drept și desgroparea lui Quintilian⁴. G. Merula (Merlani) (1430-94), din Alessandria lombardă, va edita pe Marțial și Pliniu, pe Virgil și Plaut. Vitruviu, Lucrețiu, Columella încep a fi pomeniți și întrebuințați.

Anticiteatea elenică ajunge a fi pr-țuită. Nu viu Grecii de la sine, fugind din țeri cucerite⁵, ci ei sunt chemați din regiunile lor, care n'au suferit încă luarea în stăpânire de către păgâni. Arghiropulo, înainte de a fi cetățean de onoare al Florenței, se oprește la Padova, ca și Dimitrie Chalkokondylas⁶, singurii cari sunt reținuți, un timp, în posesiunile venețiene; la Milan și la Neapole află ocupație Constantin Lascaris, mort la Messina, pe

¹ Giovanni di Castro, *La storia nella poesia popolare milanese*, p. 85.

² Monnier, *Le Quattrocento*, I, p. 276 și urm.

³ Scis qualis tu gallus fueris. At nec ego castratus sum, neque ex frigidorum numero; *Opera*, ed. din 1571, p. 511.

⁴ V. Leclerc, *o. c.*, I, p. 355, cf. Monnier, *o. c.*, I, pp. 118-9.

⁵ V. mai sus.

⁶ V. asupra lui, Tommasini, *Vita e opere di Nicolò Macchiavelli*, II, p. 202 nota 3.

când ruda sa Janus, întâiu client al Medicisilor, la Florența, după ce a mers în Franța lui Carol al VIII-lea, într'un târziu își va alege ca locuință Roma¹; Gemistos Plethon e îngropat la Rimini, la Pisa lucrează în 1435 Teodor Gaza din Salonic. Manuil Chrysoloras se suie în mijlocul aplauselor pe catedra lui din Florența, unde-l ascultă Leonardo Bruni și Poggio, care i-a făcut lauda la moarte. Andronic Kallistos va ajunge până în Anglia². Un elev al lui Plethon, tânărul Trapezuntin Visarion (n. 1403), va ajunge cu vremea unul dintre cei mai însemnați șefi ai clerului italian din veacul al XV-lea: cardinalul Bessarion, întrebuințat în silințele de unire a Bisericii Răsăritului cu acea Romă pontificală pe care el ajunsese a o servi³. Un alt Trapezuntin, Gheorghe, era profesor de grecește la Milan în 1475.

Și atâția Italiani de naștere se inițiază răpede în cunoștința acestor alte limbi clasice, pe care Petrarca spunea limpede că mai n'o cunoaște, pe când Boccaccio prelindea că el poate desluși ceva. Gasparino și Guiniforte de'Barzizii se laudă la Milan cu această nouă știință, au văzut pe Aurispa din Sicilia aducând manuscripte constantinopolitane; Guarino din Verona va merge la Constantinopol în 1403 8, tot ca negustor, și acolo elevul lui Gasparino de'Barzizii, Francisc Filelfo (din Tolentino, n. 1398, familia e florentină⁴), se va însura, la 1420, cu Teodora, fiica lui Chrysoloras, profesând apoi limba grecească la Bologna, Florența și Milan.

Cea d'întâiu gramatică grecească apare în tipar la 1476 : a lui Constantin Lascaris înainte de Homer se tipăresc Făbulele lui Esop și idilele lui Teocrit; Isocraț, poezii Antologiei, Lucian, Aristotel, Hesiod, istoricii, teatral, Pindar, Demostene și Plutarh urmează.

În sfârșit de la retorică se va trece la filosofie, și, la Florența, Marsil Ficinus († 1499) va întemeia, combatând pe Aristotele, Academia platonicească, în care se va căuta și alt sens pentru religia creștină (*de christiana religione*; cf. *Theologia platonica*).

Și în acest timp, după Buondelmonti, care descrie se insulele

¹ V. Vast, *De vita et operibus Iani Lascaris*, Paris 1878.

² Monnier, *o. c.*, II, p. 17 Cf. Gass, *Gennadius und Pletho*, Breslau 1844.

³ Cf. Heaří Vast, *Le cardinal Bessarion*, Paris, 1878. V. mai ales pp. 62, 75.

⁴ V. Legrand, *De lettres de Phililphe*.

⁵ V. și Monnier, *o. c.*, I, 50 no. 1, pp. 75 și urm., 83 și urm.

Arhipelagului cum erau, Chiriac din Ancona (1391-1455) cutreiera Răsăritul după inscripții și alte urme antice. Calătorii obișnuiți nu se puteau opri de a nota ceea ce în aceste locuri orientale era în vre-o legătură cu vremile grecești și romane¹.

Această anticuitate avuse însă *un sens*, pe care acești oameni, incapabili de a deosebi epocile pe o vreme când haina contemporană îmbrăca în pictură pe sfinți și martiri ca și pe eroii tuturor vremurilor și toate scenele se așezau în același mediu influențat de „lizezile“ și rănilele poeziei alegorice, erau în neputință de a-l înțelege, chiar dacă — și nu era cazul — ar fi voit să-l aile. Între toate realitățile de atunci și literatură era cea mai strânsă relație, o corespondență perfectă. — scrisul, ca și arta, nefăcând altceva decât să interpreteze după norme care și ele, departe de a fi eterne, aparțineau unui suflet de mult dispărut, întreg mediul religios, social și politic. Unitatea tuturor manifestărilor vieții în aceste vremi de armonie fusese perfectă.

Din tot acest sens, umanității nu luau nimic. *Patria pe care n'o mai* *aveau în afară nu și-o puteau dice și nici înlăuntru.* Rămânea cunoștința unei forme pe care n'o întrebau, de regulă, pentru nevoile lor sufletești, neexistente, ci o țineau la îndemâna cui comandă, cui plătia.

Afară de mici tratate de filosofie vagă, de erudiție fără originalitate, asemenea cu ale lui Petrarca și Boccaccio, — despre voluptate, despre liberul arbitru, despre nesiguranța scartei, etc. —, ei vor sta deci, ca unealtă de cârmuire, ca mijloc de a-și stabili puterea lor și a urmașilor, la dispoziția „tiranilor“ italieni. Cornazzano cânta în *De re militari* pe condotier. Pentru a face plăcere stăpânului se proslăvesc toate însușirile ca și toate actele vieții lui, ale rudelor lui, ale Curții care-l încunjoară, până la femeile asupra cărora s'a plecat milostiv ochiul aceluia care, acum, a ajuns să dispue de totul. O întreagă literatură poetică, lirică și epică, se desfășură astfel. Lăsând la o parte deocamdată mediul, deosebit, de la Neapole, Filelfo face pentru Francesco Sforza o *Sforziadă*, precum Veggio, secretariul Papei Eugeniu al IV-lea, încercase, între altele, a crește cu un cânt „Eneida“, și Basinius din Parma fabricase „Hesperide“ și „Argonautice“. Flavio

¹ V. articolul meu *Un Viaggio alla Tana*, în „Nuovo Archivio Veneto“, pe 1896.

Biondo, întrebuintând și izvoare medievale, scria la Roma, pe care o înfățișa și supt raportul restaurării și supt raportul „triumfului“ (*Roma Instaurata, Roma Triumphans*), *Decade* ca ale lui Tit-Liviu, rămânind ca Viețile Papilor să le scrie Platina, unul din membrii unei «Academii» romane de opoziție, hrăniți cu ideile lui Petrarca și Cola di Rienzo, cari isprăviră însă, descoperiți, cu închisoarea sau cu exilul: astfel acel Florentin Filippo de' Buonaccorsi, prefăcut în Callimachus Experiens, care merse în Polonia să descrie cu îngrijire lupta de la Varna, *clades varnensis*¹. În Veneția, unde Lorenzo de'Monaci dăduse încă din veacul al XIV-lea, ca și Rafael de'Caresini, o cronică latină, pe lângă Carlo și alți cronicari în limba vulgară, în dialect, dogii trecători n'au dinastii de impus admirației și respectului public. Dar la Milan Merula scrie istoria Visconților pe lângă atacul turcesc la Scentari (*Bellum scodrense*). Iar la Florența, unde Poggio își redacta cu dragoste glumele (*Facetiae*), Leonardo Bruni compunea, alături cu alte ocupații, istoria contemporană a cetății ocrotite de Mediciși (*De temporibus suis; Historiae florentinae*). Încaltea la Neapole, cum vom vedea, o întreagă literatură n'are alt scop.

De această literatură, care duce și la cea spaniolă contemporană, e locul să ne ocupăm acum înainte de a trece la alte literaturi, în adevăr vii.

¹ Alți, ca Bonfiniu, Neapolitan, trec în Ungaria lui Matiaș Corvinul.

IV.

Literatura spaniolă a veacului al XV-lea.

În regatul sudic al Italiei, în multe privinți așa de puțin italian, dar cel mai puternic din peninsula și pentru că legăturile sale se întind peste marginile ei, — fiind de fapt numai una din părțile Imperiului catalan de la sfârșitul evului mediu, în care intră și Aragonul și toate insulele dintre coasta Cataloniei și aceia a Italiei, — literatura din epoca umanismului are, cum am spus, un caracter deosebit.

Alfons Magnanimul întrece cu mult, prin îngrijita lui creștere de-acasă, ca și prin originea-i regală străveche, pe un fiu de țeran, ridicat pe aripile unui neașteptat noroc și păstrând 'și după ce și-a atins suprema țintă, asprimea clasei sale, ca Francesco Sforza. Acela care, un moment, în timpul grelei lupte pentru tronul napoletan, fusese bătut și prins de cel din urmă dintre Visconți, Filippo-Maria, care-l liberează în curând, fermecat de personalitatea lui superioară, fără a-i cere un preț de răscumpărare, a ținut să nu-l întreaacă, în iubirea pentru antichitate, parveniții de la Milan.

Când ajunge a intra acolo, în Milan, el o face cu o pompă ca a Cesarilor de odinioară, Virtuțile încunjurându-i carul de triumf¹. În legăturile sale cu Veneția, și în vederea alcătuirii unei pretențioase, dar zădarnice Ligi italiene contra puterii otomane, el aduce de acolo școlari cerchesi, foarte căutați atuncea, și, manuscrite latine². Pentru un manuscris latin el s'ar fi împăcat cu Florența, ori cel puțin această trăsătură de caracter i-a putut fi atribuită de un scrutor care voia să-l înalțe și a cărui operă

¹ Amador de los Rios, *o. c.*, VI, p. 380 și urm.

² *Ibid.*, p. 391, n. 2.

a trecut supt ochii regelui însuși La Curtea lui, — cel d'intăiu cas după al lui Petrarca — Francisc Filelfo e încununat poet. Între alți Florentini pe cari-i adună la sine, după tradiția lăsată de Angeviii francesi, Poggio traduce, din ordin, latinește *Ciro-pedia*¹. Gheorghe din Trapezunt, adăpostit la Neapole, închină stăpânului unele din lucrările lui². Lui Gianozzo Manetti i se pare, venind aici, în cea mai strălucitoare Capitală italiană, că vede înviind Curtea lui August³. Pe lângă atâția cari scriu, în legătură cu acest patron, despre faptele lui, doi scriitori latini ai epocii se țin statornic de dânsul; Ioan Pontanus, din Umbria (n. 1426), autor de tratate și de dialoguri, și scriitorul scandalosului „Hermaphroditus“, Anton Beccadello din Palermo — care face parte din stăpânirile lui Alfons —, pe care contemporanii, cari-i cetesc opera de istorie glorioasă, îl cunosc supt numele de Antonius Panormita. Și se creiază as.fel în Sud o tradiție literară care, peste Domnia lui Ferrante (Ferdinand), fiul natural, adulterin, și urmașul lui Alfons — pe vremea căruia din Neapole pleacă, pe lângă Beatișca, soția regelui Matiaș Corvinul, umaniști pentru depărtata Ungarie, — se continuă și în veacul al XVI lea cu un Sannazar, un Vida, întrebuintând pentru opere în stil virgiliân subiecte creștine

Dacă sūpt această pojghiță latină nu se mișcă destul de puternic viața italiană — care la Florența va ajunge în curând să domine, ca și la Venetia și aiurea⁴ —, în jurul regelui se păstrează atmosfera de Curte spaniolă. Carvajal, care, într'o seranilla pomenește că ar fi întâlnit prin Toscana „între Siena și Florența“, o femeie cu „cap de Romană, aspect de Portugheză, aier de Castilană și veșmânt de Sieneză“, caracterizează fără să vrea foarte bine această atmosferă în care umanismul italian de limbă latină nu poate înlătura moda catalană și scrisul italian, la care ține, de o potrivă, acest rege din „Auzonia“⁵. Pe câți funcționari aragoñeci scriu în catalana cea mai pură, fără vre-un amestec de latinește sau de „falienește“, socotelile unui stăpân de strictă chibzuială bănească, istoria Domniei lui o alcă-

¹ *Ibid*, p. 385 n. 2.

² *Ibid*, p. 384 n. 3.

³ Murator, *Scriptores*, XX, p. 350.

⁴ V. și Amador de los Rios, *o. c.*, VI, p. 487.

⁵ Așa spune, plângându-i moartea, un poet din Castilia.

tuiesc și Catalanii Pere Tomich și Gabriel Turrel, poetul Ferrer cântă în același graiu pe acela care, „triumfător“, e „mai mult ca orice prinț din țară, din lumea toată, la dreapta și la stânga.“¹ Cântăreții ca Pere Torrella se întâlnesc între curtenii spanioli ai stăpânului².

Această literatură spaniolă, care din ce în ce mai mult devine exclusiv *castiliană*, și pentru motivele care se vor vedea mai la vale, nu va da opere mari, de adevărată originalitate, în acest secol. Influențe străine o vor străbate puternic, amestecându-se între ele fără a se justifica și, dacă humanismul, a cărui înfățișare aici vom arăta-o, nu înlătură, ca în Italia, o limbă care e a nru Stat, sau, măcar, până ce, prin unirea Castiliei cu Aragonul, acest Stat unic se înjgheabă oarecum, limba unei dinastii stăpânind în toate trele regatele, el nu provoacă ivirea unor opere de poezie nouă, izvorâte din însăși viața unei societăți cu o pecete națională totuși așa de pronunțată.

Curentul frances, produs în circumstanțele arătate, nu dănuiește mult. Regalitățile iberice se închid acasă la ele, afară de larga poartă deschisă spre Italia prin stăpânirea regelui Martin în Sicilia singură și a lui Alfons, apoi, în regatul întreg al celor Două Sicilii. Dinastia francesă de Champagne, a vechiului don Teobaldo (Thibaut), amestecată cu sângele regal al lui Filip-cel-Frumos, încetează la moartea regelui Carol al III-lea, a cărui moștenire trece la un prinț aragones, din sângele castilan al Trastamarilor, Juan al II-lea. S'a dus vremea când un conte de Foix spera să poată domni în Aragon. Acuma în acest Aragon, în Castilia se trăiește o meschină viață fentă de străinătate și preocupată de intrigile Curților—influența covârșitoare în Aragon a conetabilului Alvaro de Luna, lupta regelui Juan al II-lea contra fiului său din întâia căsătorie, don Carlos de Viana, slăbiciunea omonimului rege al Castiliei, aventura reginei lui Henric al IV-lea cu Beltran de la Cueva, șansele de moștenire ale prin-

¹ O, triunfant, pus agues bona sort,
Car jamay fo princep n'este terra
Tan fort, potent, nin rey tan victorios,
Tan valent, prous de fama, glorios,
Per tot lo mon a man dreia é esquerria.

Cf. și *ibid.*, VII, p. 41 n. 2.

² Cf. *ibid.*, VI, pp. 399-400, 476-7.

cipesei pe care lumea o numește batjocoritor *la Beltraneja*, proclamarea infantului Alonso, fratele regelui, etc. Spania e acum cu totul de o parte, și Franța lui Carol al VI-lea și Carol al VII-lea, prinsă în războiul cu Anglia, Franța lui Ludovic al XI-lea, ocupată a zdrobi feudalitatea în folosul regalității absolute, nu e în stare să reiea cu sîla relațiile pe care Spania însăși le lasă a cădea.

Rafe ori câte un Spaniol face, acum, drumuri mai depărtate dincolo de Pirinei, ca — afară de șeful de bandă Rodrig de Villandrado — Pero Niño, marinarul care, pe lângă călătorii în Levant, în Cornwall, în insulele Jersey și Guernesey, merge în Normandia, la Paris, la ducele de Orléans, se împrietenește cu Arnaut de Trie, etc.¹, ori ca extraordinarul meșter de silogisme și cunoscător de limbi Fernan de Cordova, în 1445². Mai târziu un istoric de frunte al epocii, Diego de Valera, care ajunge și până la Lubeck, cu o misiune la regina Danemarcei, cercetează și Franța, unde va veni și Pulgar, istoricul «regilor catolici».

Romanele cavaleresti, de inspirație francesă, de subiecte franco-englise, continuă însă a face plăcerea cetitorilor spanioli. La sfârșitul veacului pe lângă cele cunoscute, *Lancelot, Flor et Blanchefleur, Tristan, Olivier*, întâlnim și altele *Vespasian, Roberto et Diabolo, Tirante el Blanco*, citat și de Cervantes, cu aventurile lui, inspirate de epopeia catalană, și prin Constantinopol, *Serpio Lucelo*, etc.³. Afară de acestea însă, doar supt Juan al II-lea de Castilia dacă dăm peste vre-o traducere din limba francesă, ca *Arbre des batailles*⁴.

Dar *Sudul frances*, prin imitatorii săi *catalani*, cari, încă din veacul al XIV-lea, învie poesia provençală, cu aceleași note fundamentale, cu aceiași grijă neasămănată a formei și într-o limbă vocalică aspră, ale cărei iuți silabe intră ușor în toate ritmele săltărețe și fugare, *inspiră o întreagă literatură*, continuând pe acea *de Curte*, scmnalată și mai înainte.

Supt Juan al II-lea, un personagiu înrudit cu Casa regală ea însăși, Enrique de Villena (1384-1434), Mare Maiestru al Ordinului de Calatrava, scria, pe lângă „Muncile lui Hercule“ (*los*

¹ Amador de los Rios, o. c., VI, pp. 233-4.

² Morel-Fatio, *Études sur l'Espagne*, p. 13 și urm.

³ *Ibid.*, VII, p. 376 și urm.

⁴ *Ibid.*, VI, p. 45

trabajos de Hercules), un manual ca acelea provențale din al XIII-lea veac despre meșteșugul, care nu poate greși în mâna oricui, a facerii versurilor de „gaya sciencia“, *Arte de trobar*, „arta de a fi trubadur“, Și, după dânsul, Pero Guillen de Segovia e socotit ca „Marele Trubadur“ al Domniei lui Henric al IV-lea.

Nu așa de răspândită, — provocând, ca aceasta, toată literatură mărunță a timpului și, chiar cu alte subiecte, stăpânind totuși forma —, dar puternica, bogată în producții de imitație, datorite și celor mai însemnați scriitori ai timpului e, din vasta *influență italiană*, aceia care, cu alegoriile ei, cu viziunile și călătoriile prin altă lume, supt conducerea vre-unui vestit călăuz, cu amintirile sale istorice și notele sale satirice, *vine de la Dante*.

De «lo Dant historial» vorbește și Catalanul Ausias March († 1458), care, de altfel, se inspiră și din Provențali, pomenind pe Arnald Daniel, și citează pe clasiți și pe *Lancelot*. În cutare din versurile lui despre incapacitatea de îndestulare a lucrurilor pământeste

Si còm aquell qui per sa' nfinitat
No pot esser de res finit content¹,

se aude parcă armonia gravă a Florentinului.

În aceeași notă Alfonso de la Torre, sfătătorul lui Carlos de Viana, scrie o *Vision delectable*, o „desfătătoare Vedenie“. Diego de Burgos, supt Henric al IV-lea, face pe Dante cel condus de Virgiliu să conducă el acuma, acolo, la Burgos, pe un alt poet doritor de a ști tainele lumilor necunoscute (*Triomfo del marqués*). Școala alegorică o reprezintă și, pe la jumătatea veacului, Fernan Perez de Guzman, cu „Încoronarea celor patru virtuți“². În versurile la moartea marchisului de Santillana, Gomes Maurque înfațișează șapte virtuți și Poesia, pe care o îndreaptă la bătrânul poet Guzman, de care am pomenit acuma chiar. Aceste procedee se întâmpină și la scriitori mai târziu, ca Alonso de Palencia, cu „morală“ lui acoperită de alegorie, în „lupta lupilor cu cânu“ și în „strategia lui Onosandru“, ca și Teresa de Cartagena, biata călugăriță bolnavă și surdă, în *Arboleda de los Enfermos*, ori la don Juan de Padilla, când presintă, Sfântul

¹ Cf și invocția către Moarte:

O mort qui es de molto maes medicina.

² V. Amador de los Rios, o. c., VI, p. 79 și urm.

Pavel luând rolul călăuzitor al lui Virgil, „Triumfurile Apostolorilor” (*Trionfos de los Apostoles*), la Diego Guillen, când povestește o coborâre la Iaduri¹.

Cu visiuni, cu figuri alegorice, cu cele șapte cercuri ale Iadului lucrează și unul din marii scriitori ai veacului, Juan de Mena (1411—56), care tusese și pe la Roma, în celebrul său „Labyrintho” sau „cele trei sute” (*Las triescientos*), și ritmului Dante răsună în strofe ca aceia care înfățișează astfel pe morții căzuți la pământ cu osânda lor săpată 'n frunze.

Cayd por tierra gran gente infinita
Que avia en la fronte cadacual escrita
El nombre é la suerte por onde pasava?...²

Inițiat în doctrina alegorică era și marchisul de Santillana (don Iñigo Lopez de Mendoza) († 1458), autorul multor opere, care l-au pus în fruntea scriitorilor epocii sale³: în *Comedieta de Ponza* întâlnim, cu prilejul înfrângerii regelui Altons, vechile mașini ale visiunii și aparițiilor (Fortuna).

Mult mai largă, generalizată ca și influența provențială, e aceia a lui *Petrarca*, a cărui operă lirică nu e, de altminterea, sînt atâtea raporturi, decât o continuare a cântecului trubadurilor.

Numărul „cântecelor” e nesfârșit, toate de o mare perfecție de formă și adesea de o nufitate sau de o banalizitate a fondului desăvârșită, pe care încearcă a o salva cea mai obscură dintre artificiosități. După *Canzonice* al cântărețului de la Avignon se alcătuiesc atâtea *Cancionere* spaniole al lui fray Iñigo Lopez de Mendoza, d. ex., al lui Juan del Enzina, care dă și „Triumful lui Amor” — pe lângă „Testamentul” și „Spovedania” aceluiași — și „Triumful Faimii” („Triumful Apostolilor”, mai sus notat, vedește în titlu aceiași ferăurire) În «Profesion», „Escala” și „Castillo de Amor” ale celui mai bine înzestrat dintre acești lirici, Jorge Manrique, se vede aceiași silință către același model. Evreul botezat Juan Alfonso de Baena, din Cordova, dă cel mai bogat și mai răspândit dintre acesté „Cancioneros”, și terminul

¹ *Ibid.*, VII, p. 277 și urm.

² O traducere completă a lui Dante, de Villegas, după cererea Joanei de Aragon, se publică în 1515.

³ A scris și un manual al trubadurilor și, după vechea datină, proverbe.

ajunseser așa de curent, încât i se zicea așa și Psaltirii lui David „Cançonero que Salterio se llama“¹.

Trebuie să pomenim și o influență a lui *Boccaccio*, nuvelistul de la Curtea aragonică a Neapolei. Pentru femei, ca și contra femeilor, după dânsul fac culegeri de scurte povestiri ușoare, în care, în orice cas, se găsește o absolută bună cuviință, potrivit nobilului și severului spirit spaniol, Juan Rodriguez de la Cámara (*Trionfo de las donas*, cu cadru dantesco) Alvaro de Luna (*Libro de las virtuosas é claras mujeres*), Alonso de Cartagena (*Libro de las mujeres ilustres*), Martin Alonso de Córdoba, profesor la Salamanca (*Vergel de nobles doncellas*), conetabilul atotputernic al Aragonului chiar, Alvaro de Luna (*Libro de las virtuosas y clares mujeres*), ba încă și un călugăr, fray Francisco de Ximenez, Catalan (*Libro de las donas*)². După *Corbaccio* al Italianului, un alt „arhipreot“ ca acel de Hita, cu aceiași vervă și vulgaritate de spirit, Alfonso Martinez de Talavera, alcătuieste, din elemente proprii, un *Corbacho* al său, tot așa de veninos ca și cellalt.

Diņ *Boccaccio* s'a tradus, de altfel, și «Ninfa lui Admet» și „Decameronul“, Fiametta („Femeile ilustre“, dîn latinește, numai supt regina Isabela, ca un omagiu acesteia), cum s'au tradus lucrările latine ale lui Petrarca și câte ceva din Aurispa, din Leonardo Bruni³, din Poggio. Pe *Boccaccio* marchisul de Santillana îl face să apară ca al treilea personagiu, lângă două regine spaniole, în visiunea din *Comedieta de Ponça*.

Între aceste deosebite curente se întinde influența literaturii clasice, care, aici ca și în Franța, nu se copiază, ci se traduce și se întrebuițează ca mijloc de îmbogățire a stilului și ca model de imitat.

După exemplul lui Carol al V-lea al Franceiei, ca și după cel, mai depărtat, al marelui rege iberic Alfonso, *regalitatea, care, acum, e castiliană și în Aragon și în Navarra*, pregătind astfel unitatea ce se va realiza pe urmă prin căsătoria Isabellei cu Ferdinand Catolicul, îndeamnă din toate puterile, ea, care e reprezentată aproape numai de printi poeți, la această operă, din care-și face cea mai mare glorie.

¹ *Ibid.*, VI, p. 141, n. 1.

² Alfonso Martinez de Toledo, „arhipreotul din Talavera“, scrie o „Reprobacion del amor mundano“ la 1438.

³ *Amador de los R. os. o. c.*, VI, pp. 39-40.

Aşa face organizatorul de „jute“ poetice, Juan al II-lea de Castilia, crescut în doctrina cea nouă, orator, scriitor de versuri, musicant, pasionat cetitor al operelor de istorie. Aşa face soţia sa, dona Maria. Între sprijinitori se numără şi don Enrique de Aragon, care traduce *Eneida*, în vremea când se preface în limba castilană şi *Divina Commedia*¹. Tot aşa şi infantul aragones cu tragică soartă don Carlos. Sancho al IV-lea face să se dea o versiune din Seneca². Eduard de Portugalia arată gusturi asemănătoare. Navara îşi are şi ea traducătorii (Noyo Urries). „Retorica“ lui Cicero, *De Inventione*, *de Senectute* ale aceluiaşi, operele lui Salustiu, lui Tit Liviu, lui Valeriu Maxim, se împărtăşesc de aceiaşi favoare în Spania. Dintre ceţi, se tălmăcesc Virgiliu, Lucan³, «Metamorfosele» lui Ovidiu. Între istorici, Orosiu, Frontin, Cesar. Din latină trece în spaniolă «Isagoge» a lui Aristotele⁴. Juan de Mena va da o vulgarizare a Iliadei⁵, cerută şi viitorului cardinal Pero Gonzalez (e vorba şi de Odiseia). Astfel, pe lângă literatura medievală (Sf. Isidor, Sf. Bernard, Iacob de Voragine, Sf. Toma de Aquino, Petrus Alphonsus) şi pe lângă câte ceva din humanişti contemporani, partea cea mai iubită din scriitorii antici se află în acest *romance* spaniol. Marchisul de Santillana, imitând, va înfăţişa zădărnicia lumii într'un dialog celebru dintre înţeleptul Bias şi Fortuna, iar istoricii doresc toţi să samene în discursuri cu Tit-Liviu.

Pe aceşti humanişti şi mişcarea lor îi puteau cunoaşte, de altfel, Spaniolii şi prin *legături personale cu Italia contemporană*.

Încă din veacul al XIV-lea Pedro Gomez de Albornoz, arhiepiscop de Sevilla, învaţă la Bologna şi întemeiază acolo — cea ce e mai important — un Colegiu spaniol⁶. Nepotul său Gil Albornoz administrează Statele Bisericii. Un Spaniol din Casa nobilă de Luna ajunge, cum am văzut, Papa Benedict al XIV-lea. Episcopul de Burgos, don Alonso de Cartagena, a cărui parte în

¹ Amador de los Rios, *l. c.*, p. 31 n. 1.

² Traduce însuşi Fernan Perez de Guzman, ca şi Fernan Diez de Toledo
³ V. *ibid.*, p. 21.

⁴ *Ibid.*, p. 35 n. 1.

⁵ *Ibid.*, p. 35.

⁶ E şi scriitor, alcătuiind un „Libro de la justicia de la vida espiritual et perfeccion de la Iglesia militante“.

opera de traduceri e importantă¹, petrece între 1434 și 1440 în Italia, unde se împrietenește cu Leonardo Bruni, „un filozof și orator mare de Italia“ Alfons de Palencia stă în Italia pe lângă cardinalul Bessarion și învață la Gheorghe de Trapezunt, la întors, el strânge cea dintâi bibliotecă (*libreria*) importantă, și alcătuiește cel dintâi dicționar al limbii latine ca și al celei vulgare (*Vocabulario en latin y romance*). Din partea lui, Antonio de Nebrija (n. 1444) va scrie, după un drum în Italia, în care a cunoscut pe Poliziano², o gramatică latină, una castiliană și un nou «Vocabulario»³.

La sfârșitul veacului abia humanității înșii vor veni în Spania: Petru Martin de Angleria († la Grenada în 1526) și Lucio Marineo, Sicilian († 1530). Și la Curtea regilor catolici, cari nu jură pentru aceasta mai puțin populari fără fățărnicie, se introduce creșterea în limba latină, Isabela având pe lângă ea și o femeie capabilă de a purta — regina însăși are scrisori încântătoare în spaniolește — corespondența în această limbă. Și acuma vor apărea în limba vulgară Cesar, Iustin, Apian, Herodian, Plutarh, Heliodor, Boețiu, Plaut, Virgiliu, Juvenal, Herodian, Galen, Quint-Curțiu, se vor culege (și de Nebrija) inscripții române, etc.

Aici însă limba latină, cum am mai arătat, nu e îndumnezeită. Nimeni nu se gândește a-i jertfi graiul poporului, în accentele căruia s'a făcut opera de recucerire, pe care tocmai stau s'o mântuie Ferdinand, Catholicul și Isabela, și care, apoi, constituie elementul moral însuși în jurul căruia noua regalitate iberică va căuta să adune întregimea poporului spaniol, — Portugalia chiar, dacă n'ar fi reținut-o opera ei specială, a descoperirilor maritime, apropiindu-se politic de Castilia, unde a fost proclamat ca rege, de un puternic partid, stăpânitorul din Lisabona. Și în stilul de Curte al vechii Castilii compune dom. Pedro de Portugalia și conetabilul de sânge regal Pedro.

„Limba maternă și înțeleasă de toți, nu împodobită de flori și metaforele lui Tului“⁴, e lăudată și de bătrânul Perez de Guz-

¹ I se datorește versiunea lui *De senectute* a lui Cicerone, a lui Seneca, și o interpretare a *Eticii* lui Aristotel

² Relații cu acesta are și profesorul de origine portugheză, dai întrebunțat la Salamanca, Arias Barbosa.

³ Un *Invenconario* redactează Alfons de Toledo.

⁴ En lengua materna y llana, no muy honrada de flores y metafores de Tulio.

man. Această limbă câștigă, dacă nu o mai mare bogăție de vocabulariu, acesta fiind covârșitor într'o limbă formată din afătea altele, măcar o lărgime de formă cu totul superioară în operele de prosă ale timpului.

Ele și formează partea cea mai originală din literatura timpului, cu toată faima care încunjură unele produse poetice, foarte des tipărite și traduse în limbi străine, ca destul de banalele *Coplas* ale lui Jorge Manrique (1440-79), asemenea cu melancolicile plângeri ale lui Rutebeuf și Villon, dar fără naiva favoare și sălbateca energie a acestora. Căci poeții doar de amestecă în versiunile lor acușații contra favoriților, jălani asupra decăderii Spaniei contemporane — pe care toți o simt —, declamații — ca la Guzman și la conetabilul portughez¹—asupra nedreptății rangurilor sprijinite pe naștere. Gomez Manrique, sprijinitor al Isabellei, deci critic al despotismului Guvern supt Henric al IV-lea, va ținea de rău pe regi² cari petrec, ca și pe cei cari, căutând de alte lucruri, nu-și fac datoria de conducători ai țerii lor:

Que, quando los ciegos guian,
Guay de los que van detrás.
(Când călăuza-ı oarbă,
De coi din urmă, vai!)

Și Juan Alvarez Gato strigă aceluași Henric al IV lea:

«Uită-te, uită-te, rege prea-orb.»
„Mira, mira, rey muy ciego“

Nu vor lipsi nici atacuri contra icoanelor care *in sine* n'au nicio putere și servesc numai — cum ziceau și iconoclaștii din Bizanț— pentru amintirea sufletelor simple².

Dar aici se oprește îndreptarea pe care înțeleg a o da societății. Ei știu, în adevăr, ca Gomez Manrique, că „o Curte fără cavaleri e ca mâni fără mânuși“:

¹ Todos somos hijos del primero padre .

Todos avemos á Eva por madre...

Todos tenemos bien flaco çimento!

Todos seremos en breve so tierra (*Menospreçio del mundo*).

² Amador de los Rios, o. c., VI, p. 294. Același scrutor, Madregal, spune „cosa muerta é sin sentido“. — În *Lamentacion*, Santillana înreși deplânge suferințele țerii

Las cortes sin caballeros
 Son como manos sin guantes.

Iar cei de jos trebuie să-și caute de sudori și de boi, „lăsând armele și legile nobililor și doctorilor“.

Venid por vuestros sudores,
 Curando de vuestros bueys,
 Dexad las armas é leyes
 A fidalgos é doctores¹.

Jorge Manrique, amesteacă în toată viața politică a timpului, va cădea în lupta cu Portughezii la 1479, cu versurile în sim, dar aceste versuri n'au nimic din acea *realitate* care singură poate da și dunoșia și puterea.

E un cas izolat acela al anonimului poem *Coplas de Miñgo Revilgo*, în care acest personaj de fantasmă, cu tîmul de aceeași samă cu dînsul, *Gil Arribato*, vorbește despre suferințele claselor de jos din partea „lupilor de pradă“. „Simbria ce li-o dăm e ca pânea ce se aruncă la câni : cu durere se mănîncă, vai de noi cari o plătim“.

Lo soldado que le damos
 É aun el pan de los mastines,
 Comesele con ruines:
 Guay de nos, que la pagamos¹

În ce privește lucrările istorice, afară doar de Sicilianul Marinus (*De rebus memorabilibus Hispaniae*), de opera lui Antonio de Nebrisa despre Ferdinand și Isabela și de biografia pe care i-o alcătui cardinalului Ximenez Alvar Gomez Castro de Toledo², nu vom găsi niciun alt scrutor care să întrebuițeze exclusiv limba latină. Alfons de Paleñcia are lucrări despre sinonime, o *Λογονομία* lui, după Βατραχονομαχία grecească, un tratat despre «perfectiunea triumfului mil tar», o biografie latină a lui Alfons de Toledo și descrierea, tot latină, a locuitorilor din Insulele Canare, pe lângă imitațiile geografice după Boccaccio, în sfârșit este și traducătorul lui Plutarh și editorul lui Iosephus. Dar în literatura spaniolă e pomenit ca autor al celor zece cărți despre

¹ Atacuri *personale* nu sunt rare. Santillana li consacră opera sa *Doctrinal de privados*.

² V. Ranke, *Geschichtsschreiber*, p. 115 și urm.

vechimea Spaniolilor, și e! pregătia o altă scriere despre dominația romană în peninsula iberică¹. A scris latinește *Decade*, ca ale lui Tit-Liviu, despre epoca sa, și avea de gând, cu aceeași „lumină a latinității“, *luz de la latinidad*, să trateze și istoria Maurilor din Grenada. Dar i se atribuie și o cronică în limba vulgară.

E adevărat că nu e în această Spanie, confusă încă, atâta suflet cât ar trebui ca să cânte izbânda de la Grenada — lă sată în sama Italianului scriind latinește Paulus Pompilius, — ori descoperirea supt steagul catalan al lumii nouă. Contemporani spanioli dau numai cântece (Hernando da Rivera), panegirice (Diego Guillen de Avila).

Dar cronică trăiește. Când se alipește de un singur personagu (Pèdro Niño, contabilul de Íranzo), ea dă glas spiritului de partid (Álvar García de Santa Maria și Fernan Perez de Guzman, Diego Enriquez Castillo și Palencia, Diego Rodriguez de Almela, Gonzalo de S. Măria și, mai ales, cu *Claros Varones*, și *Cronica de los reyes católicos*, Pulgar). Dar, într'un stil imitat după al celor vechi — Almela scrie un *Valerio de las historias* după Valeriu Maxim —, scriitorii observă acea rezervă, acea discreție care face parte din temperamentul național. Atacul fățiș, vehement, ca al profetilor din Scripturi, se întâlnește numai la predicatori, un Fernando de Talavera ori un Pedro Gonzalez de Mendoza.

Încercări de a face să între poesia poporului în scrisul de pastorală medievală al cărturarilor se făcuseră. Se laudă astfel Văcărița de la Finojosa a lui Santillana, și tot din cântecul popular, *villancico* (de la *villano*, țerau), se inspiră același în bu cata — destul de obscură, trebuie s'o recunoaștem — a cărui traducere urmează :

Pe căi împodobite	La ele mă îndrept,
Cu flori și trandafiri	Iar una-mi spune drept
Văd trei doamne suptiri	În versuri potrivite
Care se cer iubite.	<i>Cât e lumea de mare</i>
Spre-a nu fi zăbovite,	<i>N'aveți asemănare.</i>

¹ Antiguiedad de la gente española, con propósito de explicar en otros diez el imperio de los Romanos en España

Ca să le văd mai bine	Să nu li cad în rost
Ce bune-s de iubit.	N'am mers mai înainte
Supt ramuri m'am pitit,	Spre cele ce au fost
Supt ramurile pline,	Cântând așa fierbinte,
Și, iată, alta vine,	Ci alta, tot cuminte,
Cu-așa de-adânc suspin,	A spus. boierii cinstiți,
Să cânte un cântec plin	De vreți să m' auziți,
De tot ce se cuvine :	Un cântec am în minte:
<i>De e amorezată,</i>	<i>Fie greșala lui</i>
<i>Cum doarme bate fata ?</i>	<i>În plata Domnului !</i>

Și, când au isprăvit
 Acestea ce vă zic,
 Porniu nemulțămîit,
 Nealegând nimic,
 Și, ca unui amic,
 Mi-au spus : Noi ce cătăm
 Nu ești, dar să căntăm
Și nu era de mine
Aceia ce-a trecut, —
Cum eu am priceput.

De aiurea era să vie adevărată literatură spaniolă. Farse erau obișnute pe atunci¹. Potrivit și cu vechile recomandății ale regelui Alfons al X-lea, misterele religioase se înfațeau publicului romanic cu mai mult simț pentru pompă. Juan de Lucina dăduse o înaltă valoare de stil dialogului din el. Dar, în legătură cu tradiția arhipreotului din Hita, cel mai minunat dialog popular, plin de noutate, de vorbă, de bogăție, apare în *Celestina* (*Calisto* și *Melibca*), „nuvela“ publicată la 1499 de Fernando de Rojas, care scoate în lumină din nou tipul mijlocitoarei de dragoste, „Trotaconventos“ de odinioară.

Astfel răsbatea viața populară în literatură ca s'o învie și să-i dea o valoare universală.

¹ Amador de los Rios, o. c., VII, p. 476 și urm.

V.

Lirica și romanul de aventură ale Renașterii italiene.

În timpul când curentul dominant al timpului ca și condițiile date ale mediului cereau neapărat în Italia, o literatură latină, după Virgiliu, după Cicerone, după Tit-Liviu, în teatru după Plaut și Terențiu și un cerc restrâns de fini cunoscători, inițiați și în grecește, ba chiar în ebraică, în «haldaică», își arătau mulțămirea pentru pastişele cele mai exacte și imitațiile cele mai reușite, orașele și Curțile italiene, cu mulțimea lor de curteni, de burghesi, de femei — tot mai multe¹, cărora li plăcea să ce-tească —, reclămău altă literatură.

În cea d'întăiu jumătate a veacului al XV-lea, cât a durat furia de latinește, această literatură pentru un public obișnuit, inferior, rare ori și pentru o trecătoare distracție intimă a celor mari, nu face decât să repete ce spusese:ă acei inițiatori din secolul precedent cări se întâmplaseră a fi și niște maeștri ce cu greu se puteau atinge, nocum întrece.

Dante însuși pare a răsări din mormântul său. Poema lui se interpretează la Florența, la Pisa, la Veneția, la Piacenza, dar nu supt raportul literar și estetic, ci numai în folosul teologilor și filosofilor, pentru a se găsi taina ce se credea că se ascunde întrînsa. De altfel nici nu se face vre-o încercare aici — ca în Spania, unde-l cetește, obișnuit, și câte un prinț, cum e don Juan de Navara² — de a se alcătui vre-o lucrare asemănătoare. Pe când se caută a se da o formă latină «Divinei Comedii», un Matteo Palmieri se apucă, pe la jumătatea veacului, să infățișează o alegorie didactică în opera sa, obscură, *Città di vita*,

¹ Monnier, *o. e.*, I, pp 69-70

² Amador de los Rios, *o. e.*, VI, p. 378.

care a fost oprită, se zice, din motive de dogmă. Un comentator al marelui Florentin, Giovanni Gherardi, de loc din Prato, care trăia pe la 1420, scrie *Philomena* și *Paradiso degli Alberti*, în care nu se poate descoperi o notă dantescă lămurită. Moartea se coboară la Iad și la Raiu în *Giardino* sau *Pruneto* — iarăși livada! — al lui Marino Zonata din Campobasso, Ptolomeu, vestitul matematic și geograf, ę călăuzul în alte lumi al lui Francisc Berlinghieri. Când se cântă „mărul din frumoasa livadă“ (*Il pomo del bel fioretto* al lui Domenico da Prato) ori cele șapte virtuți (de același Gherardi), influența lui Dante e netăgăduită¹.

Petrarca nu putea să fie răpede uitat. De fapt îl cetește toată lumea, și atâția se ieau după dânsul, dând însă numai contrafaceri palide pe care moda nu le poate impune, nici menține. Cine-și aduce aminte astăzi de Buonaccorso de Montemagno (mort în 1429) și de mult mai cunoscutul Gjusto de'Conti (mort în 1449), ale cărui versuri, ca *La bella mano*, ar merita, se spune, încă a fi cetite!

Esceptând câte o lucrare excepțională, ca *Della famiglia* a lui Alberti, imitată după Xenofont, Boccaccio e însă acela care domină, prin imitatorii săi imediați, un Sacchetti, în luptă cu călugării și cu babele epocii sale, un Masuccio, cu mult inferior², pentru ca apoi un șir de povestitori cu subiecte asămănătoare, cu același stil și aceleași scopuri de distracție cu orice preț, chiar cu al bunei cuvînțe, să continue școala — o *adevărată* școală — până târziu către jumătatea veacului următor un Giraldi, care-și intitulează culegerea, imitând și amestecul grecesc din titlu *Ecatommisti* („O sută de povești“), un Maricondo („Tre Giornate“) un Sabadino, cu *Poretanele* lui, un Stroparola, cu «cele treisprezece nopți plăcute» (*Tredici piacevoli notti*), un Bandello și Parabosco, de o mai largă și mai temenică reputație, un Molza, un Lando și un Lasca, un Erizzo și un Sperone Speroni. Între imitatori e și cetitorul asiduă Enea-Silviu, Papa Piu al II-lea, care dă o comedie, *Cynthia*, și un roman, «Eurial», în aceeași notă, — în vremea când evlavia lui Feo Belcari dăruia poporul curat Viețe de Sfinți. Cu dreptul a putut spune un istoric mai recent al literaturii italiene „Pe-

² V. și Vișunea lui Zenone Zenoni — Pentru toate, Monnier, o. c., II, p. 258 și urm. Cf. *ibid.*, pp. 283-5 și de Sanctis, *Ist. della lett. italiana*, I, p. 357.

³ Cf. Fil. Foresti, *Della defensione delle donne*, ed. Zambini, Bologna 1876.

trarchismul era o poezie de tranziție, care în acest secol e un tot așa de curios anacronism ca și imitația lui Virgiliu și a lui Cicerone. Dar *Decameronul* purta chiar în sânul său toată această literatură, el era germenul care a produs pe Sacchetti, pe Pulci, pe Lorenzo (de' Medici), pe Berni, pe Ariosto și pe toți ceilalți¹, — pe acela de care ne vom ocupa îndată.

Era și în alt gen o tradiție pe care secolul al XV-lea n'a vrut s'o părăsească, fără ca, iarăși, urmarea ei să producă o mai însemnată dezvoltare literară. De la Dino Compagni și de la cei trei Villani, dintre cari începătorul, Giovanni, cunoscuse pe Virgil și Salustiu, pe Lucan și Tit-Liviu, pe Valeriu Maxim și Orosiu, de la urmașii lor, Donato Velluti, Buoninsegu, Morelli², burgheșul din Florența, adesea total lipsit de orizont și ocupându-se numai de „faptele diverse” ale orașului și de interesul său în ele, era deprins a face însemnări de cronică locală, — și ceea ce se spune despre Florența, și în acest sens, privește de fapt Italia întreagă. Astfel scrie un Goro Dati, între Florentini chiar, apoi un Guido și Nero Capponi, un Giovanni Cavalcanti, un Buoninsegni, un Minerbetto, un Bernardo Rucellai, un Buonacorso Pitti.

Astfel de lucrări în limba vulgară, dar cu o perspectivă totdeauna mai largă, potrivit cu viața Statului însuși, oferă în tot acest timp Veneția. Republica aristocratică, având supt ascultarea Signoriei o populație vioasă, inteligentă, harnică, jucând ea însăși un rol stăpânitor în numeroasele ei colonii, era mai mult decât alte formațiuni politice stăpânită de neastâmpărata viață spirituală a plebeilor acestora. Pe când toscana, fără schimbare, se impune pretutindeni, aici dialectul venețian, cu prescurtările și grațioasele lui îndulciri, cu drăgălășia lui fluidă și sprintenă, se impune literaturii. Cronicile de la sfârșitul evului mediu, ale funcționarilor ca și ale familiilor nobile, „Carolda”, „Dolfina”, „Zancaruola”, „Zena”, se alcătuiesc în acest limbaj, pe care-l

¹ Il petrarchismo era una poesia di transizione, che in questo secolo è un così strane anacronismo come l'imitazione di Virgilio e di Cicerone. Ma il Decamerone portava già ne'suoi fianchi tutta questa letteratura, era il germe che produsse il Sacchetti, il Pulci, il Lorenzo, il Berni, l'Ariosto e tutti gli altri (De Sanctis, o. c., I, p. 440)

² Matteo Palmieri face tranziția la umaniști scriind latinește; VIII, 96.

ştiu toţi şi care fiecăruia îi face plăcere. Cel d'întăiu Marino Sanudo, de la începutul veacului al XIV-lea, dăduse în latineşte sfaturi pentru cine ar voi să întreprindă o nouă cruciată; cel de-al doilea scrie în dialect „Viaţa dogilor“, cu amestec de scrisori oficiale, care au şi ele aceeaşi înfăţişare, şi, când acest secretariu veneţian începe a resuma şi transcrie — spre marele folos al istoriei — actele primite în cancelariile Republicei, în celebrele sale *Diarii*, cuprinzând o aşa de imensă materie, dialectul are cinstea de a înveşmânta şi această operă monumentală.

Exista şi o poezie populară veneţiană, probabil în legături cu Orientul,—Bizanţul cu Balcanii—, care, în mare parte, s'a pierdut. Ea era de un blând caracter romantic, cântând cu patimă iubiri mai curând uşoare. Cu acea frăţie la muncă, la întreprindere şi la luptă între patrician şi plebeu care deosebeste viaţa veneţiană, nu e de mirare că, într'un timp când aiurea clasele de sus se izolau în *altă* literatură decât cea vulgară, oameni aparţinând celor mai mari familii din cetate şi ocupând cele mai înalte demnităţi se unesc în acest cântec de închinare către iubită cu gondolierii, hamalii şi meşterii.

Aşa face Leonardo Giustiniano (1388-1416), a cărui manieră a fost imitată în numeroasele bucăţi de lirică amoroasă care după el se cheamă *giustinianee*. Totul, fond şi formă, tablou, simţire, ritm elastic, din *strambotti* şi *canzonette*, rimă, vin de la popor, —, ca în această admirabilă bucată în care copila de la fereastră «cu mâna supt bărbie», se face a se juca, distrată, cu un copil pe care-l sărută, pe când, cu ochii la cel ce trece, „îl priveşte cochet — şi râde“:

Talora tieni la mano sotto la gola
 Tanto pietosamente,
 Poi prendi un putto in brazo qualche volta
 E bacil dolcemente,
 E poi, vezzosamente,
 Tu me riguardi e ridi!

Tot aşa când, vorbind iubitei, el îi arată că e singura pe care „o speră şi o vrea“, precum ea, de nu-l vede o zi, îl caută cu

¹ Ed. B. Wiese, Bologna 1883.

ochii în gloată ori îi spune că a zugrăvit-o pe o hârtiuță, parcă ar fi fost o sfântă a lui Dumnezeu.

Io t'ò dipinta in s'una carticella,
Come se fusti una santa di Dio¹.

Cu mult mai potrivit părea mediul în *Florența*. Aici cântecele satirice erau obișnuite și povestirea populară nu se mai isprăvia, la bărbierul Burchiello, care a și scris, sau la alții de sama lui, în această cetate, unde, cum nu se pomenește la *Veneția*, un aprig spirit de critică, de opoziție formează atmosfera vieții publice.

Aici limba poporului află un sprijin în acela pe care Cosma de' Medici l-a lăsat moștenitor al puterii și influenței sale, atotputernic în cele mai modeste forme ale unei patriarcale democrații. Lorenzo pe care poezii reprezentanți ai humanismului, cari, punând numele lui în latinește, îl zic *Laurens*, îl încunjură cu complimentele și lungisirile lor și-i ține la îndemână din bielsug toate comorile antichității clasice, așa de bine cunoscute lui însuși, de le are, oricând, în vâful condeiului, nu face prin ocrotirea dată limbii italiene un act de „democrat”², ci, pe lângă că satisface unei adevărate nevoi intime a sufletului său, aduce astfel un datonit omagiu aceluia grațiu prin care *Florența* căpătase un loc așa de înalt în noua viață a cultu ală a Italiei întregi³. „Pentru aceste motive”, scrie el la capătul unei mici expuneri doveditoare, «nimeni nu mă poate muștra că am scris în această limbă în care sunt născut și hrănit⁴».

¹ V. și. Sapi per certo che tu sola sei
Quella che bramo e quella ch'io vorrei.

Se stavi un giorno che non mi vedevi
Con li occhi mi cercavi frà la gente...

Edițiunea sec. al XV-lea f. an („Questi strambotti scritte de sua mano in proposito di ciascaduno amatore il nobile messer Leonardo Giustiniano”), 1482 („Il fiore delle elegantissime cancionette del —”), 1500, 1612. Cf. și Ancona, o. c., p. 513 și urm.

² Ancona, o. c., p. 147.

³ Și Cristoforo Landino declarase că toscana sa nu e în urma limbii latine înseși.

⁴ E per queste medesime ragioni nessuno mi può riprendere s'io hò scritto in quella lingua nella quale son nato e nutrito.

Omul care-și întrebuința vremea lăsată liberă de afacerile Statului cutreierând cu prietenii incunjurimile minunate ale Florenței, unde se desvolta, în mijlocul păcii asigurate cu istețime de acești Mediciși cu puternicul prestigiu, o puternică viață rurală, bucurându-se de cântece proprii și de alte cântece, venite din Neapole și din Sicilia¹, caută une ori subiecte acolo. El, care s'a încercat în lucrări după tradiție, cu „Selva di amore“ „Ambra“ „Vita nuova“, amintind pe Dante, „Simposia“, titlu platonician, sau „Beoni“, satiră contemporană, ori cu «Capitoli», cu «Orazioni», cu descrieri de serbări, din acele multe *circenses* pe care le dădea iubitorilor săi Florentini, cu norme de *sport* (*Caccia col falcone*), a cântat ca oamenii din popor ai Toscanei pe cutare frumoasă de sat, *la Nencia*, pentru ca unul din mulții „familiari“, cu petrecerea, cu mâncarea, ba chiar și cu locuința la Mediciși, în casa primitoare, cu fresce de Benozzo Gozzoli, să-i răspundă printr'un cântec asemănător despre *la Becca*.

Așa fac și cei de pe lângă dânsul, — frații Pulci, de cari se va vorbi mai departe, și acel băiat de țeran din Montepulciano, care, intrat în serviciul casei pentru a se cultiva pe el și a-i distra pe dânsii, își zice Angelo *Poliziano*² (1458-92). Traducător al *Iladei*, autor al unei comedii întru toate alcătuită după modelele antice, *Orfeo*, cântăreț al spectacolelor date de Mediciși și pe care le desface în măestrite episoade așa cum un meșter desface subiectul în registrele unui basorelief sau ale unei porți de biserică, Poliziano a încercat să se inspire din acele *strambotti* populare, care, venind din Sud, câștigau tot mai mulți prieteni și prelucrători în lumea cultă. În câte o «canzone a ballo», el a cântat pe iubită ca pe o «floare de bunătate și de bunăcuviință» (*fiore di bontà e d'onestà*), declarându-o fără incunjur cea mai frumoasă din tot orașul:

Tu se'più bella donna
Che sia in questa città...

A înfățișat și el pe câte una din multele trecătoare iubite cu «verzi nestimate pe frunte» ori răsărind la fereastră, cochetă³.

¹ V. cartea, de atâtea ori citată, a lui d'Ancona.

² V. Poliziano, *Stanze, Orfeo e rime*, ed. Giosuè Carducci, 1863.

³ Di verdi gemme s'incappella

...Si mostra allo sportel vezzosa...

— Pentru *strambotti* ale lui Pulci, Ancona, o. c., p. 155, nota 2.

Dar această poezie, câtă se face la Florența, câtă se face la Neapole (cu Serafino dell'Aqua, cu Catalanul Cariteo-Gereth¹ și alții) n'are nici putere, nici dăinuire. Lipsește adâncă simțire și grația fină a modelului, lipsește spontaneitatea inspirației, legătura misterioasă cu toată firea d'impresur, corespondența între mișcările sufletului și actele vieții eterne a naturii, lipsește frăgezimea, accentul, spiritul, iar, în formă, lipsește elasticitatea, surprinderea cesurii care corespunde palpitației inșei a pieptului omenesc pe care simțirile-l umflă și-l apasă.

De aceia genul va fi părăsit. Între scrisele latine, un Sannazzaro, cântăreț întâmplător — ca și Vida, mai exclusiv latinisant, — al amintirilor legii creștine, va da în *Arcadia* lui priveliști liniștite și adormitoare de eclogă antică. Dar, în jumătatea d'intăiu a veacului al XVI-lea, când un Pietro Bembo, cu artificialitățile lui ușoare, într'o limbă ea înșăși artificială, tronează, când se sună clopotele în orașul unde vine insignificantul Bernardo Accolti ca să-și cetească poeziile, *sonetul*, așa de potrivit pentru a strânge o idee nouă și o adâncă simțire, dar capabil, prin impresionanta lui scurtime, prin răpedea lui înaintare, totuși solemnă, care duce la expresia ce fulgeră, și de a înlocui orice idee și orice sentiment, ajunse forma obișnuită pentru scriitori cărora li se cere numai știință și inteligență și cari nici nu caută să deie altceva.

Cântecul popular de toate felurile urmă înșă și după această neizbândă a încercării, nesincere, de a-l face să pătrundă în literatura cultă. Ca și mai înainte, pelerinii cântau așa-numitele *Jaudi* ale sfinților, puse la modă de mișcarea franciscană, înaintea bisericilor sau în locuri anume stabilite se dădeau reprezentării după tradiția „misterelor“ medievale, pe care le imita un Cavalia², câte un sfătos predicator, ca Bernardino de Siena, căruia-i va urmă aprinsa elocvență, înăbușită numai pe rug, a lui Girolamo Savonarola, amestecă toate genurile de inspirație, în discursuri care povestesc, care lămuresc, care îndeamnă, care amenință, care glumesc și rād³. Dar admirația mulțimii e atunci

¹ *Le rime del Chariteo*, ed. Percopo, Napoli 1892.

² Cf. d' Ancona, *Origine del teatro italiano*, Torino 1891; și W. Greizenach, *Geschichte des neueren Dramas*, Halle 1893.

³ *La prediche vulgari di S Bernardino de Siena, dette nella piazza del Campo l'anno 1487*, ed. Luciano Banchi, Siena 1880.

mai adâncă, participarea e mai intensă, când un recitator popular, un „cantastoria“ se ivește la un colț de stradă ori într'o piață ca să cânte cîntecul ce, de multă vreme, în toată Italia, se cunoaște ca „materia di Franza“, ca „subiect frances“, — isprăvile lui Carol-cel-Mare și ale lui Roland — aici Orlando — împotriva Necredincioșilor ¹.

Literatura se apropiase de această „materia“ pentru a face din ea povestiri tot pentru popor, care-și au și până astăzi cetitorii. Andrea de Barbarino (născut c. 1374) redactează astfel, la începutul veacului al XV-lea, faimoasa carte *Keals di Francia*. Tot cam atunci apar și alte prelucrări asemănătoare — în stilul lui „Guerrino il meschino“ —, *la Spagna* (di Soştegno de' Zanobi), *Buovo d'Artona*, *Regina Ancroia*, *la Trebisonda*, *I fioretti de' Paladini*, *Ciriffo Calvaneo* (al lui Luca Pulci), etc ².

În cerul lui Lorenzo de' Medici se găsea „interesant“ și acest gen de literatură a poporului, ca și *strambottul* sicilian, și, ca și acesta, „materia di Franza“ a trebuit deci să fie imitată, pentru distracție, în gumă, în batjocură, fără niciun gând — firuște — de a fi săvârșit astfel un lucru așa de mare, de a fi adus să înainteze literatură, care era, cum am văzut, mai ales cronică, tratatul, poezia de limbă latină. Așa s'a ajuns la sarcina de a te lui Luigi Pulci (1432-87), de a scrie o bucată epică despre erou vechi epopei frances.

Omul, un canonic acut de viață liniștită și mulțămîtă, umbra u ei case bogate, supt ocrotirea unei puteri politice n'avea niciun program și nu urmăria nicio țintă. Îi era a râde, și voia să facă și pe altu să râdă. Figurile iubite ale cântecului frances din evul mediu se prefac supt condeiul lui în simple caricaturi, și în *triviale* caricaturi, pe care nu le salvează măcar spiritul. Roland e doar rivalul invidios al lui Ganelon trădătorul Carol-cel-Mare, un moșneng fără hotărâte și autoritate, Rinaldo, el însuși un căutător de aventuri. Eroii cielului din Maiența, princesele saracine iubite de cruciați, dar părăsite de dânsu pentru deș obirea de lege, se cufundă în hohotele de răs ale a-

¹ V. și Monnier, *o. c.*, II, p. 155 și urm.

² Cf. de Sanctis, *o. c.*, I, p. 395 și Val. Schmidt, *Ueber die italienischen Heldenepische aus dem Sagenkreise Karl des Grossen*, Berlin 1820.

celuiași ridicul. Apar, alături de ei și de ele, vrednici tovarăși, armași de alt neam și de altă credință, enormi și ridiculi, bățioși și meniți înfrângerii: Passavante, Alabastro, Margutte țerânciul, Malagigi și acela care fără alt motiv decât a pregăti încă o surprindere publicului, dă numele operei *Morgante*¹.

Ei se bat așa, încât nimeni nu trebuie să se sperie în ce privește soarta lor. Vor trăi și după cumplita încăierare, iar, dacă va trebui ca poetul să li pue capăt zilelor, aceasta se va întâmpla tot printr'un neprevăzut menit să desmorțească frunțile: unul crapă pentru că a văzut o maimuță caraghioasă, altul pentru că — parodia lui Ahile — un crap l-a mușcat de călcâiu.

Cu toate că apar draci ca Astarotte făcând teorii de cosmografie și filosofie, niciun tip, nicio scenă n'au în ele un element de adevărat interes uman, de emotivitate reală. Nicăiri o judecată dreaptă, o idee nobilă, ca acelea care se impun și autorului de parodii când are un suflet. Totul, până la religia pe care cei mai mulți în această epocă o cruță, dacă n'o urmează, trece prin această gură spurcată. Sfântul Petru se trudește „de-i asudă barba și părul“

— Sicchè la barba gli sudava e'l pelo, —

Dumnezeu Tatăl știe totul, dar Fiul, firește, nu.

Colui che tutto fè sà il tutto solo,

E non sà ogni cosa il suo figliuolo².

Iar crezul lui Pulci, care, credincios urmaș al lui Boccaccio, înfățișează mănăstirile ca simple locuri de mâncare, de băutură și de petrecere, e al «vinului bun», al tortei dulci, al ficatului gras de găscă, amestecând cu dănsese în batjocură Treimea Dumnezeiască. Crezul lui îl spun aceste versuri caracteristice, care în Florența de la sfârșitul veacului al XV-lea nu pot să mire:

Ma sopra tutto nel buon vino hò fede,

E crede che sie salvo chi gli crede.

E credo nella torta e nel tortello

L'una è madre e l'altro è il suo figliuolo,

Il vero pater nostro è il fegatello,

¹ Mai târziu numai s'a zis bucății. «Morgante Maggiore».

² XXV, 136.

E possono esser tre e due ed uno solo
E deriva dal fegato almen quello¹.

Mai târziu aceste trivialități vor fi reluate, pentru a li se da un caracter și mai desmățat, de Berni, Deocamdată un alt poet, il Bello, zis Orbul (il Ciecco), înfățișează, în *Mambriano*, al lui, pe același Rinaldo, pe Bradamante, eroina Saracină, pe Carandina, princessa răsăriteană care așteaptă pe bunii cavaleri din Apus.

Acestă altă cântăreț al «materiei» franceze scrie pentru una din acele mici Curți care răsar în veacul al XIV-lea pentru a-și păstra însemnătatea în al XV-lea și al XVI-lea, Curtea familiei Gonzaga de la Mantova. Nu departe de acolo, la Ferrara, în marginea Lombardiei, în frumosul castel păstrat și până astăzi, cu crenelele sale medievale și podurile atârinate, se succedează principii din familia Este: Obizzo, Niccolò, găzduitorul de o clipă al sinodului pentru unirea Bisericii, care trece apoi la Florența, și urmașii, rudele lor, cum e cardinalul Ipolit de Este, o însemnată personalitate din cea d'întăiu jumătate a secolului al XVI-lea.

Cunoscând sau ba ce lucrează la Florența un om pentru care n'ar fi putut să aibă nicio stimă, în acest cerc al „Estesilor“, căruia nu era dator să-i aducă lingușiri, scrie Matteo-Mario Boiardo, conte de Scandiano († 1494).

Nici aici subiectul, unul singur, desvoltându-se de la un cânt la altul, dând viață poemului întreg, nu există. Se trece de la o aventură la alta, înfățișându-se în „Orlando innamorato“ o mare parte din scenele și acțiunile pe care le cuprinde numai ciclul lui Carol-cel-Mare, la care se referă poetul, citând cu o prefăcută precisiune de erudit pe Turpin², dar și ciclul breton. Și, acesta fiind bogat în minuni, ele dau mijlocul de a se lungi necontenit o povestire, care nu știm până unde ar fi mers, căci lucrarea a rămas neisprăvită prin moartea nobilului de la Scandiano. Va fi vorba deci, pe lângă rătăcirile luptătoare ale lui Roland și Renaud, în legătură cu farmecele Angelicăi, fiica regelui Galafron — născocită aceasta de Boiardo —, de vrăjile lui Merlin bătrânul, de fântâna de iubire, de sulița fermecată, de

¹ XVIII, 115-6.

² „Mettendo lo Turpin, lo metto anch'io“, va zice apoi Ariosto (cf. *Orlando furioso*, XXII, 62: Chè Turpin sottrasse il conto).

cutare inel care, pus în gură, scapă de primejdie pe cine întrebuințează acest neobișnuit mijloc, de zina Morgana, de Garamanții „Alexandriei“ și de regele lor, de magul Atlante. Se adaugă și unele personaje nouă, cum e Rodomonte, ale cărui „rodomontade“ au trecut în limbajul curent, ca Ferragus, ca Astolf, etc.

De și se înfățișează Carol cel-Mare tot așa de caricatural ca și în Pulci, intervenind cu bățul în mână și rupând țeasta la vre-o treizeci dintre cei ce fac tulburări în apropierea lui.

— Dando gran bastonate a questo e quello,
Ch' a più di trenta ne ruppe la testa —,

expunerea e de la un capăt la altul serioasă, așa cum o cerea publicul. Se adaugă elemente de orientare geografică străine cu totul, firește, legendelor franceze. Regele Galafron, tatăl Angelicai, e din China, din „Catai“ al lui Marco Polo, „Chitaiul“ de până astăzi al Rușilor; lui Argail, fratele frumoasei iubite a lui Rinaldo, i se dă un nume străin potrivit cu obârșia lui asiatică; este un rege al Tatariei, Agrican, și un rege al Africei — care e «Auffrique» a evului mediu, *Africa* Genovesilor, Mehedia de pe coastă —, Gradasso și acolo apare și Biserta; se vorbește de un „pod al Morții“ pe Tanais, unde abia-și isprăvise rostul vechea Tană a Venețienilor; Marfisa, altă eroină, vine din India. Dacă bărbații n'au figuri deosebite, repetând până la nesfârșit tipul cavalerului, femeile se deosebesc prin nobleța lor, — ceia ce e în contrast cu moștenirea, acceptată până atunci mai de toți, a lui Boccaccio.

Și, în sfârșit, ici și colo transpare, cât de puțin, realitatea, — aceea realitate ce se apropia cu Carol al VIII-lea al Franciei, venit să reclame în Neapole moștenirea Angevinilor. Boiardo arată că, în clipa când el cântă, „vede Italia întreagă în flăcări și foc, de pe urma acestor Gali, cari cu o mare furie vin să ruineze nu știu ce locuri“.

Mentre ch'io canto, ahimè, Dio redentore,
Veggio l' Italia tutta a fiamma e a foco
Per questi Galli, che, con gran furore,
Vengon per ruinar non sò che loco.

Capitolul ar trebui, neapărat, să se oprească aici, dacă această măsluire ar fi chemat la un simț mai puternic al realității, nu

numai pe acei predicatori, pe acei oameni politici și pe acei istorici de operele cărora ne vom ocupa atunci când la toate poezile romane se va arăta cugetarea nouă a epocii care văzu născându-se și ajungând răpede la dominație d'plomația, ci și pe poeți.

Dar aceasta nu se întâmplă Ei rămân în tradiția lor și în ce privește subiectele, și în ce privește inspirația, și în ce privește forma. «Il roi di Franza», care află, în Milan și aiurea, principii cari-l sprijină, după ce l-au chemat, apare în cântecele populare¹. Subiectele de epopee franceze nu sunt de loc antipatice după toată opera de cucerire a lui Carol al VIII-lea și a lui Ludovic XII-lea, ci, din potrivă, *câșt-gă, pare-că, mai mult interes printr'o realitate de același fel, care se întinde cațiva ani, stăpânitoare și poruncitoare, asupra peninsulei*

Astfel, când un nou Curtean al Casei de Este, dar fără noblețea și fără proprietățile de pământ, fără trecerea chiar la stăpâni², ale lui Boiardo, al cărui exemplu-l îndeamnă și a cărui operă, „terminată“ de alții, vrea s'o continue, Ludovico Ariosto (1474—1533)—forma numelui e lombardă, față de Luigi al Florentinilor, împrumutat de la Francezi—, vorește, după încercări în limba latină, după ușoare comedii (*Cassaria, Suppositi*), să alcătuiască, la rândul său, o epopee, — el care s'a gândit, se spune, la vre-un subiect din războiul de o sută de ani —, tot *Orlando-i* răzare înainte.

În «Orlando innamorato» din 1516, acest emisar-curier al Curții din Ferrara, acest biet «gubernator» în grupul de sate de la Garfagnana, de unde e originar, acest îngușitor al cui îl plătește, până la Papa din neamui Medicisilor, Leon al X-lea, care, primindu-l la Roma, îl sărută, dar nu-l și ajută, nu și propune să adauge legendelor pregătite și întregite de alții o nouă idee,

¹ Ancona, o. c., p. 69.

² De aceea atacă violent pe „curtesanii gentili pentru că știu să imite pe măgari“ și alte dobitoace.

E son chiamato cortigian gentili

Perchè sanno imitar l'asino e 'l ciacco (XXXV, 21). Ei sunt „leneși și josnici. bunii numai să-și umple burta“:

... Inerti e vili,

Nati solo ad empir di cibo il sacco (XXXVI, 21).

să li dea o nouă interpretare. Dacă intenția sa e și aceia să laude Casa de Este — de și aceasta nu i s'a cerut prea mult, de stăpânii cari voiau de la el servicii de dregător, nu complimente de poet — ¹, dacă Ruggiero, străbunul familiei

— Quel Ruggier che fù di voi

E de' vostri avi illustri il cappo vecchio —,

e adevăratul erou în pețirea lui după războinica Bradamante, el nu voiește, de fapt, decât să infățișeze în vechile forme tragice ale cavaleriei acum isprăvite, apucăturile, isprăvile și petrecerile societății contemporane ²;

Le donne, i cavalier, l'arme, gli amori,

Le cortesie, l'audaci imprese .

Cu slaba legătură, apărând sporadic, a unui asediu împotriva Parisului apărat de Carol-cel-Mare ³, — localitățile din Franța, sunt bine prinse ⁴, dar și cele din Orient, ca Damascul, ca Berbaria, Egiptul *al cărui Sudan e arătat ca dominiul*, cea ce ajută la fixarea datei când s'a scris opera ⁵, — se dă, ori de e vorba de uciderea lui Agrãmante păgânul în lupta cu Orlando, ori de iubirea trădătoarei Angelica pentru Medoro, ori de blăstămățiile lui Sacripante (de unde francesul Sacripant), rege al Tingitanei, cunoscută acum prin expedițiile în Africa ale lui Carol Quintul, ori dacă furia eroului aparent îl duce din Franța în Spania, din Spania în Africa, ori de se trezesc amintiri bizantine pentru a se prezenta Împăratul Leon fiul Copronimului în luptă la Belgrad cu Bulgarii, și Teodora Împărăteasa ⁶, scopul nu e decât să se arăte viața în cea ce lupta poate să aibă mai dramatic, iubirea

¹ Pe cardinalul de Este, Ipolit, îl laudă în atâtea locuri; v. d. p. III, 56: Ippolito ch' a prose, a versi, a rime

Darà materia eterna in ogni idioma, Cf. XLI, 65 și urm.

Isabela de Ferrara e laudată în XLI, 84-

Drumul în Ungaria, XLVI, 86-7; cf. 136

² Cf. Pio Rajna, *Le fonti dell' Orlando furioso, ricerche e studi*, Florența, 1900.

³ Ruga lui, XVI.

⁴ Cf. IX, 15-6; XVI, 24, 30 (porțile Parisului), XXVII, 128; Agues Mortes.

⁵ XV, 613; XVII, 74, 126 urm., XIX, 46, 48, 54, 64 urm., 100; XXXIII, 99, 103 și urm., 106

⁶ XLIV, 12, 52 și urm., 80 și urm. E vorba și de «Ungiardo» — Ioan Hunyadi — și de „marele Matjaș Corvinul”; XLIV, 102; XLV, 3.

mai voluptuos, ceremoniile societății mai pompos și mai impunător. În cele patruzeci de cânturi nu e, de fapt, decât un imn către acel larg traiu strălucitor pe care Curțile italiene de la începutul veacului al XVI-lea îl duc sau ar voi să-l ducă, și mai deplin și mai întreg, cu și mai multe farmece și aventuri. Nu odată farmecul îl face, în cântec ca și în viață, trecerea răpede a „doi ochi și un păr frumos“, *due vaghi occhi e una bella treccia*¹, și cu ce bucurie se schițează între lupte „femeile frumoase aruncând din loje asupra celor ce luptă în jute flori roșii și galbene, pe când ei, în sunetul *orihalcilor*, fac să se ridice în salturi și să se învârtă în cerc caili“:

Le vaghe donne gettano da' palchi
Sopra i giostranti fior vermigli e gialli,
Mentre essi fanno, a suon degli oricalchi,
Levare a salti ed aggirar cavalli².

Pentru a se depăna așa de lung firul unei povestiri de închipuire, care mai venia și după ce înaintașii recoltaseră bogat în același câmp, trebuia să se adauge la capitalul vechiului cântec medieval și la al mitologiei celtice, cu minunile ei de multe feluri. Vom vedea deci în „Orlando Furioso“, reminiscențe, cu dibăcie întrebuințate, ale usatei alegorii franceze și italiene, aducându-se înaintea Pace, Carită, Umiltă și protipinnicele lor, Avarizia și celelalte câte le știm. Tăcerea, Somnul, Lenea, caracterisate cu artă, joacă, la un moment, un rol în acțiune. Discordia apare cu o figură distinctă³. Imaginația poetului însuși, afară de neconținută variație a unor scene care au de fapt aceiași basă, creiază câteva simpatice tipuri femeiești nouă, ca Gioconda, Doralice, Isabela⁴. Dacă se ia de la Dante înfățișarea acelor cari au fost în locurile unde ei s'ar putea pune după moarte⁵, dacă se înșiră pictorii, artiștii vremii, cu un arhanghel, Michel' Angelo, în frunte⁶, caracterisările vii ale acestora lipsesc, împreună cu experiența, in-

¹ XII, II.

² XVII, 81.

³ XIV, 84; XXIV, 114.

⁴ În câte un loc se atacă statormica femeilor (XXI, 22; XXVI, 138), pentru a reveni însă pe urmă (XXXVII, început). Lauda Lucreției Borgin, „frumoasă și onestă“, XLI, 83.

⁵ Profeții, XIII, 59 și urm., XXXIV, 34, 66 și urm.

⁶ XXXIII, 2; XXXV.

formația istorică și pasiunea politică a poetului însuși. Și, afară de rare excepții, natura e aceeași, — a lui Guillaume de Lorris, în *Roman de la Rose* :

Vaghi boschetti di soavi allori
Di palme e di amenissime mortelle,
Cedri ed aranci ch'avean frutti e fiori ¹.

Ori, în alt pasagiu, trandafirii roșii, crini albi, în vântul călduț, iepuri sălbateci și dumestici, cerbi «cu fruntea albă, mândră» :

Fra le purpuree rose e i bianchi gigli
Che lepid'aura freschi ognora serba
Sicuri si vedean lepri e conigli
E cervi con la fronte alta e superba ².

Odată numai se deosebește printr'o fragedă frumuseță nouă priveliștea cu păsările adormite în căldură, pe când greierul de câmp face să răsunе întreg văzduhul între cer, munți și mare.

Stassi cheto ogni augello all'ombra molle;
Sol la cicala col nojoso metro
Fra i densi rami del franzuto stelo
Le valli e i monli assorda, e'l mare, e'l cielo ³.

Ca să se ajute, Ariosto a recurs la lecturile sale. Împrumaturile din Virgil ⁴ sunt numeroase. Când cetim :

Bestemmiando fuggì l'alma sdegnosa
Che fù sì altera al mondo e sì orgogliosa,

se trezește în minte notația aspră și energică a poetului latin

Vitaque cum genitu fugit indignata sub umbras. .

Și această recunoaștere e posibilă într'o sumedenie de casuri.

Necunoașterea prin sine a lumii, care cere luptă pentru a-și vădi secretele, slăbește și puterea comparațiilor pe care, tot după exemplul lui Dante, Ariosto caută a le presăra cât de des. Vom regăsi și pe cele din natură. copacul trăsmit și boii morți lângă bietul plugar, rămas „zăpăcit și prostit“ — *stordito e stupid*.

¹ VI, 21.

² VI, 22.

³ VIII, 20.

⁴ O traducere a lui încă din 1430.

*aratore*¹, — și alte amănunte din viața rurală, ca alergarea țeranului, la întreceri, după postavul roșu ;

E più leggier correa per la foresta
Ch'al palio rosso il villan mezzo ignudo²,

ca munca la zăgaz și cănele care se gudură la stăpân după o lipsă a acestuia .

Come intorno al padrone il can saltella
Che sia due giorni o tre lontano³,

ori cel ce se dă la hoț⁴. Va fi și câte un exemplu din viața animalelor: cocoarele fugind înaintea șoimului — *più che grù jalcone*⁵ —, zborul lung al acelorasi cocoare⁶, uliul smulgând puiul lângă cloșcă⁷, vulpea auzind pe puiul de vultur ce țipă în cuib⁸, bourul fugind de săgeți „la Ruși sau Litvani“⁹, floarea ruptă lăsată de plug în urma lui .

Come purpureo fior languendo more
Che'l vomere al passar tagliato lassa¹⁰.

Viața de familie va da câte o scenă de vădită origine dantescă. maica găsindu-și copilul ce-l credea mort, și „mult suspinase și plânsese după el“, până-l vede acum, și rămâne și bucuroasă și uimită .

Non mai con tanto gaudio o stupor tanto
Levò gli occhi al figliuolo alcuna madre
Ch'avea per tanto sospirato e pianto¹¹.

Personale sunt doar asămănătoare cu Spaniolul meșter să arunce la jocuri bățul (*la canna*)¹² ori focul pus minelor în războiu¹³.

Dar energia descoperirii personale lipsește ca și fulgerul sen-

¹ I, 65.

² I, 11.

³ I, 75.

⁴ XX, 139.

⁵ I, 77. Cf. XXV, 12; XXVI, 17.

⁶ II, 49.

⁷ II, 39.

⁸ 44.

⁹ XI, 59.

¹⁰ XVIII, 153.

¹¹ I, 65.

¹² XIII, 27.

¹³ XXVII, 24

timentului. Suntem în lumile ireale pe care le creiază conștient arta fără a se putea înălța vre-odată, cu toate meșteșugurile ei, la infinita varietate a lucrurilor pe care le dă natura și viața.

Dar de aceasta nu se preocupă Ariosto, care, de fapt, n'are un ideal superior celui al lui Pulci, către viața căruia, în sărăcia și desconsiderarea lui, ar râvni.

De năvălirea francesă îi pasă, firește¹, dar el va afla laude, cu sau fără amestecul intereselor, decisive, ale Casei de Este, pentru generalul în serviciul Franciei care e Trivulzio — *il buon Trivulzio veglio*² —, pentru regii francesi năvălitori și mai ales pentru cavalerescul Francisc, venit cu „mânie dreaptă și generoasă“³, pentru Carol Quintul, „cel mai înțelept Împărat și mai drept după August“, și acela supt care omenirea toată se va strânge ca supt un singur păstor⁴.

Dar poetul deplânge «Italia care doarme beată și nu-i pasă că s'a făcut roabă când unu neam, când altuia ce i-a fost supus odată»

Dormi, Italia imbracciata, e non ti pesa
Ch' ora di questa gente, ora di quella
Che g' à serva ti fù, sei fatta ancellia⁵.

Pot fi cruțată de peie și moarte, de «mormântul deschis» doar acei cari vin în Italia pentru a a-i reda — liniștea⁶:

Come hã da acquistar vittoria e onore
Qualor di Italia la difesa prenda
Incontro ogni altro barbaro furore,
Così, se avvien che a danneggiando scenda
Per orle il g'ogo e farsene signore,
Comprenda, u'co, renderli ben certo
Ch' oltre a quei monti avrà il sepolcro aperto.

¹ Quando la gallica face,

Per tutto avrà la bella Italia accesa (II. 49).

² XIV, prolog.

³ Gusto e generoso sdegno, XVI, 44.7.

⁴ Sotto il più saggio Imperatore e giusto

Che sia stato o sarà dopo Augusto

E vuol che sotto a questo Imperatore

Solo un ovile sia, solo un pastore (XV, 23-6)

⁵ XVII, 6.

⁶ XXXIII, 7 urm. Cf. *ibid.*, 12, 20-2, 37, 43. Sufletii sunt deci „quei villani brutti“, urâfii aceia de feram. V și XXXIV, 1 și urm.

„Lupi“, «lupi turbați» sunt astfel acești străini, veniți din „pădurile ultramontane“ pentru a întrece prin măcelurile ce provoacă tot ce a lăsat mai grozav antichitatea; pedepsiți astfel pentru păcatele lor, Italienii se vor ridica și ei cândva pentru a-și răstoarce prădând pe pradători, poate mai „rău“ ca dânșii:

Or Dio censee che noi siam puniti
Da popoli di noi forse peggiori.

.
Tempo verrà che a depredar lor li i
Andremo noi, se mai sarem migliori¹.

Mai bine, deocamdată, creștinii desbinați s'ar uni ca să scoată din locurile Patimilor dumnezeiești pe «câni» ce și-au făcut acolo sălașul și să alunge pe Turci de la Constantinopol și din lărga parte din lume ce au². E acolo loc și pentru Svițeri și pentru Germani; Spaniolii să atace Africa, Papa, «marele Leon», să conducă³.

Dar de obicei, ca și celui care lucrează cu colorile ori cu bronzul și marmura, fi ajunge poetului ce a putut smulge, cu un subiect oarecare, indiferent în sine, materialului. Concepția lui e aceeași ca a lui Michel' Angelo când își ciocănește ca în marmură sonetele, de o frumuseță crudă și adesea chiar sinceră. Și, știind bine cât de mult o poate face, el declară că mai presus de curteni, înlocuitorii ai oamenilor de ispravă⁴, sunt scriitorii, *gli scrittori*, rari ca lebedele:

Son come i cigni anco i poeti rari⁵.

¹ XVII, 4-5.

² XVII, 73-5.

³ XVII, 77-9.

⁴ Che vivono a le corti e chetti sono
Più grati assai che'l virtuoso e'l buono.

.
Gli scrittori amo, e fò il debito mio.

⁵ XXXV, 23.

Că și atacul contra „domnilor zgârciți, cari lasă a cerși sacrele talente“
Che lascian mendicare i sacri ingegni (*ibid*).

V. și 24 și urm.

E «un timp trist când curtoasia și-a închis porțile» (*il tempo triste, quando la cortesia chiuse hà le porte*). Liste talentelor contemporane (și cu Grecii: Lascaris, Musurus), XLVI, 10-7.

Astfel de *scrittori* — s'ar fi înscris Dante în asemenea breaslă² — continuă și după Ariosto cu aceste subiecte. În *Trionfi di Carlo Magno*, Francesco de'Lodovici introduce, pe la 1500, vechea noastră cunoștință, Natura personificată. Girolamo Folengo scrie an *Orlandino*. De la Lodovico Dolcè avem *Le prime imprese di Orlando*, începuturile luptătoare ale eroului. O *Angelica innamorata* e legată de numele lui Brusantini¹. Trissino, încercând o *Italia liberata da'Goti*, nu găsește cetitori și el își blăstamă ceasul când s'a hotărât a scrie altceva decât despre Orlando:

Sia maledetta l'ora e il giorno quando
Presi la penna e non cantai Orlando.

Încă din 1491 era un *Trojano*. Alamanni scrie un „Girone“, o „Avarchide“ (travestire a Iliadei în legătură cu luarea orașului Bourges), Bernardo Tasso un „Amadigi“, după modelul spaniol.

Până ce, acest subiect și celelalte fiind total stoarse, fără ca puterea individualității «scriitorului» să poată înlocui ce lipsește, vom ajunge la poemele «macaronice», latino-italiene, și la acelea care cânta smochinul, lungimea nasului, țiparii, gelatina și ciurma...

Toate literaturile artificiale, oricât talent s'ar cheltui, chiar de oameni cari scriu în cea mai armonioasă limbă, mântuie așa, fără a fi început cum trebuie.

² De Sanctis, *o. c.*, I, pp. 430-1.

VI.

Poesia francesă a veacului al XV-lea.

În cursul veacului al XV-lea, până la războaiele italiene întreprinse de Carol al VIII-lea și Ludovic al XII-lea, Franța duce o viață de izolare care se va oglindi și în literatura ei din acest timp, și în această iso'are, care cuprinde o grea luptă de înlăturare a străinului, ceea ce însemnă, nu numai o izgonire a Englesului, dar și o despletică în legătura, de atâtea ori seculară, a evului mediu, toate stăruiele populare, până acum osâbite, se amestecă în această sup'emă încordare ce pregătește unitatea politică pe singurele baze naționale. Literatura din această vreme va fi deci și exclusiv, absolut francesă și, tot odată, o notă hotărât populară o va străbăta, învioră d-o.

De când Carol al VI-lea și-a închis Curtea și și-a isprăvit viața, de când Dauphinul ratăcitor umblă dintr'un colț al țării în altul, biet „roi de Bourges“, pe care îl încunjură câțiva bastarzi, căci Mar'ele familiei au perit în mlăd'țele lor legitime, o samă de legiști și clerici, că, va credincioși prieteni ai nenorocirii, legăturile cu străinătatea au încetat, afară doar de bandlele străine, rămășițe ale „Marilor Companii“, succesori ai Englesului John Hawkwood — *Acuto* al Italianilor, — tovarăși ai Spaniolului Rodrigo de Villandrado care vor continua să prade țara și să-i nimicească puțină avere rămasă, până ce, în apropierea anului 1460, li se va face, de viitorul Ludovic al XI-lea, un drum în străinătate ca să distrugă pe acești periculoși vagabonzi ai războiului fără de capăt. Nu mai sunt neconținutele relații cu Milanul: ducele Ludovic de Orléans a fost ucis, soția lui, Valentina Visconti, i-a urmat în mormânt, cel mai capabil din fiii lor, acela care și supraviețuiește frații, Carol, prins în lupta de la Azin-

court, e ținut cinsprezece ani într'o temniță onorabilă dincolo de Canal. În regatul de Neapole nu se vă duce „moștenitorul“ reginei Ioana a II-a, „regele“ René, care, așezat în Provența lui, cu dumbrăvile de măslini, de lămâi și portocali, în sunetul greierilor înnebuniți de soare, se gândește la tablourile, la cântecele și la poeziile lui, Giovanni di Calabria, fiul lui René, va disputa în zădar stăpânirea lui Ferrante, bastardul, de origine și de fire italiană, al lui Alfons Magnanimul

În ce privește Spania, regatele de aici trăiesc, fără luptă, pentru sine, precum, cu luptă, Franța trăiește tot pentru sine. De la Nordul Pirineilor nu se caută legătura cu viața, de alfel vieții și din ce în ce mai pasionată de lumină, care se dezvoltă în această altă peninsulă vecină. Adăpostul legitimității franceze e în Nord, unde, de altfel, până să se gândească, într'un târziu, la anexarea Provenței, o așteaptă o altă luptă, pentru Bretania, încă adânc armoricană, celtică, pe care, printr'o căsătorie, o va câștiga Carol al VIII-lea, și pentru provinciile flamande ale Casei de Burgundia, stânsă, în ce privește pe bărbați, prin moartea în luptă a lui Carol Cutezătorul, — provincii care pentru același rege Carol, care visează de Neapole, de Constantinopol, de Ierusalim, vor rămânea pierdute.

Astfel numai două cărți spaniole vor fi traduse în tot acest veac frantuzeste, și acestea numai întâmplător „Triumful damelor“, a lui Juan Rodriguez de la Cámara, prefăcut de un Portughez venit în Burgundia cu mama lui Filip cel-Bun, și Tratatul despre nobilime al lui Iacob Diego Valera¹. Și cele două nații, care-și stătuseră altă dată, măcar prin legătura Provenței pline de viață cu Catalonia autonomă, așa de aproape, ajung a se cunoaște așa de puțin, încât trecând munții, istoriograful regal Robert Gaguin află numai lucruri de uimit sau de criticat, ca unele ce sunt cu totul deosebite de cele franceze, și cu mult inferioare: fructe fără zamă și gust, pământ pietros și nisipos, drumuri nespuse de rele, hanuri în care, după datina Orientului, călătorii își aduc și mâncarea și așternutul, o nație care nu poate opune nimic aventuroasei vitejii a Galilor vechi, ifici cavalerismului unui du Guesclin și care, în locul nobilului de situație independentă, prezintă prea adese ori pe un biet neno-

¹ Morel-Fatio, o. c., p. 23 și urm

rocit foarte trufaș, a cărui avere întreagă, de străveche moștenire, poate fi inventariată în câteva rânduri¹.

În asemenea condiții, când nu mai e o Curte regală, când castelele nobililor nu mai sunt așa de primitoare ca pe vremuri, când nici vorbă nu poate fi de cercuri orășenești, ca în centrele de viață italiană, se cultivă doar tradiția *cronicilor*, care, ca și la Froissart, — rămas modelul —, sunt alcătuite de persoane ce-și întrebuințează o parte din vreme pentru a face, ca și acela, versiuri, de o nuanță „curtenească“, pline de figuri, de alegorii, de podoabe convenționale.

Astfel Georges Chatelain, din Gand (1404-74), care, de altfel, a văzut și Spania, înainte de a se fixa definitiv la Curtea burgundă, compune, pe lângă istoria domniei ducelui său și biografia unui Jacques de Lalain, o „Recollecion des merveilles advenues en son temps“, în care, afară de putine elemente de un stil mai nou, totul e ca la autorii de povestiri din secolul precedent. Cronicarul va mai scrie însă o sumă de poeme: „Temple de la ruine d'aucuns nobles malheureux“, „Instruction des jeunes princes“ și, mai ales, într'un gen care e al Renașterii, începătoare și aici, *Épitaphes d'Hector et d'Achille*. Și opera lui de poet-vestitor o armează acel care a trecut în prosă „Roman de la Rose“ și a cântat alt „templu“, al lui Marte, dând și, ca Villena Spaniolul, un manual de poezie, *Art de rimer*, canonicul Jean Molinet (1507), care a pus în scris, din punct de vedere anti-regal (e născut în Boulonais), întâmplările de la 1474 la 1504.

Romanul de imaginație e adesea alegoric. Nu s'a tipărit încă acela care înfățișează pe regele Modus și pe regina Ratio, care a fost odată înțeleapta, filosofica Raison a lui Jean de Meung. Iar Antoine de la Sale (1398-1462), curtean provençal, apoi burgund, care numai la capăt nămerește lângă rege, Ludovic al XI-lea, în loc să se piardă pe călăriile de aventură ale lui Amadis de Gala, își ia ca erou pe un glumeț și neastâmpărat cavaler al epocii, amoretat și bătaios, „Roland“ și el ca rudele sale din Italia, în „Histoire et plaisante chronique du petit Jehan de Santré et de la jeune dame des Belles Cousines“. Meschinot,

¹ Martène et Durand, *Thesaurus novus anecdotorum*, I, 1833 și urm. Cf. Morel Fatio, *l. c.* — O legătură ar putea fi și în modesta Curte, odată mai pronunțat semi-spaniolă, a contelui de Foix. Pentru contele Gaston Phébus scrie în 1387 Gace de la Bigue un tratat despre vânătoare

Breton, cântând pentru ultima ducesă din vechea seminție, ajunsă regină a lui Carol al VII-lea, alcătuieste o carte de învățătură ca „Lunette des princes“ • în 1493, iar un anonim vorbește în 1499, după tradițiile, cu îngrijire păstrate, din *Roman de la Rose*, de „Jardin de plaisance et fleur de rhétorique“.

Singurul prosator în adevăr viu din acest timp e Alain Chartier, care, în al său *Quadriloge invectif*, găsește accente, acum cunoscute nouă, de atac violent contra celor ce fac să sufere peste măsură bietul popor de jos. Îl va înfățișa deci pe acesta plângându-se că „toată munca lui hrănește pe mișei și pe leneși“, cari „îl prigonesc cu foame și sabie“. „ei trăiesc din mine, și eu mor prin ei“. „Totul e pradă dacă nu apără spada și sabia“, într'un războiu ce nu e decât „o hoție privată, o prădăciune părăsită“. De fapt, în luptele ce se poartă între două Puteri politice, pentru amândouă e *un singur* dușman: el, poporul «sărman și plin de dureri» (*chetif doloieux*)¹. Lucruri care vor fi repetate în cuvinte de elocvență înflăcărată la Statele generale, de un limbajiu așa de liber, din 1484, aducând obiecțiile, ce se pot închipui, ale Ordinelor privilegiate.

Ceia ce se poate socoti însă ca absolut remarcabil prin frăgezime, noutate, energie, prin strânsa legătură cu poporul care dă din sătucul loren Demrémy pe Jeanne Darc pentru a liberă Franța, e *poesia*

De nicio poezie din Europa mai mult decât de aceasta nu se poate spune mai cu dreptate ceea ce afirmă un cunoscător ca Gaston Paris când scrie: „În adevăr, această vreme, nu numai în Franța, ci în cele mai multe țeri ale Europei a văzut cea mai bogată înflorire a cântecului popular“².

¹ Le labour de mes mains nourrist les lasches et les oyseux, et ilz me persécutent de faim et de glaive.. Ilz vivent de moy et je meur par eulx.. Tout est proye ce que l'espée et le glaive ne deffend... Que appellé-je guerre? Ce n'est pas guerre qui en ce royaume se mainne. C'est une privée roberie, ung larrecin habandonné.

² C'est en effet cette époque qui, non seulement en France, mais dans plusieurs pays de l'Europe, a vu la plus riche éclosion de la poésie populaire. Cf. Leroux de Lincy, *Recueil de chants historiques français*, Paris 1841, Eug. Rolland, *Recueil de chansons populaires*, Paris 1883-7, Tiersot, *Mémoires populaires des provinces de France*, Paris 1895; *Chants de la vieille France*, Paris 1904, G. Paris, *Chansons du XV-e siècle*, Weckerlin, *Échos des*

Încă de la Curtea lui Carol al V-lea, alături cu deosebite curente venite din altă direcție, se întâlnește, limpede și puternică, influența populară, — oricare ar fi izvorul, poate cărturăresc, dar de sigur în mai slabă măsură de cum se poate admite aceasta pentru Italia, al acestei poezii populare înseși. Eustache Deschamps (de fapt, Morel, a. 1340—1415), care nu e nici un sărac cleric de Universitate, nici un vagabond prădalnic și bătăuș nici — ca Olivier Basselin, ale cărui poezii, fundamental prefăcute, sunt „culese“ abia două veacuri mai târziu, cunoscutele *vaux-de-vire* —, un vier de la țară, ci un dregător regal, scutar, *huissier d'armes*, baliv la Senlis, avându-și culcușul pe lângă fiecare din rudele regale și o casă de țară pentru a-i primi, e într-o parte a operei lui un luptător pentru dreptul poporului de jos obijduit, ca și Jean de Meung, dar cu o precisiune și cu o orientare care lipsesc vechiului poet¹. Acel care, și în alte bucăți, găsește aspra, triviala expresie populară², înfierează pe cei cari, „ca să-și umple sacul“, lasă „poporul să cerșească“. „Totul e luat în silă de puternici“, fără dreptate, fără lege, care a murit, fără adevăr, care lipsește, domnind Minciuna... «Lupii cei mari cari se îmbuibă zilnic» fac „să piară de foame nevinovații“

temps passés, Paris. f. d.; *Chansons populaires des pays de France*, Paris 1903; Gabriel Vicaire, *Poésie populaire*; *La chanson française du XV-e au XX-e siècle*.

¹ El scrie, în 1392, și o *Art de dictier*.

² Veuls-tu faire loups innocens

- Et que les eufs soient velus?...

L'en feroit bien, c'est tout, si conclus:

Tu bas bien l'eaue d'un pilet.

³ Par ce convient que le peuple mendre,

Car nulz ne tent fors qu'à emplir son sac.

.
Tout est ravi par force des püssans.

.
Est la terre des hommes gouvernée

Selon raison? Non pas, Loy est perie.

Vérité fault, regner voy Menterie,

Et les plus grans se noient en ce lac.

Si fault de faim perir les innocens

Dont les grans loups font chacun jour ventrée

Qui amassent à milliers et à cens

Les faulx tresors.

V. *Oeuvres complètes d'Eustache Deschamps*, ed. Queux de St.-Hilaire, Paris 1878.

Nimic nu-i e mai sfânt decât „grăuntele, grăul“, care e „sângele și osul cui a arat pământul, sărmanii al căror suflet strigă răsbunare la Dumnezeu“, împotriva tuturor celor cari au făcut așa și a celor cari țin partea acestora:

... C'est le grain, c'est le blee,
Le sang, les os, qui ont la terre arée,
Des povres gens, dont leur esperit crie
Vengeance, ô Dieu ! Vé à la seignourie,
Aux conseillers et aux menants ce bac
Et à tous ceuls qui tiennent leur partie.

Această amărăciune se întâlnește într'un și mai înalt grad, — însuflețind, afară de unele bucăți comandate și fabricate în silă, o întreagă operă scurtă, dar energică până la insulta cea mai cinică și la blăstămul cel mai desperat —, în sufletul chinuit, prin circumstanțele unei copilării fără tată, cu o biată mamă săracă și simplă :

— Femme je suis puvrette et ancienne,
Qui riens ne çay; onque, lettre ne leuz —,

cu un unchiu preot, care-l crește în umbra Sorbonei, cu o tovarășie de stricați, cari-l duc pe drumuri de rătăcire și-l învenineză, al lui François Villon¹.

De fapt acesta nu e măcar numele cel adevărat al lui François de Montcorbier, zis des Loges, născut către 1432, care și luă gradele universitare, în 1449, în 1452 (ca *maître ès arts*), dar nu ajunse, cu toată dorința lui, a fi un om de treabă, bun școlar, căpătându-și, departe de prietenia seducătorilor săi, vorbăreți, glumeți, plăcuți, — *si bien chantans, si bien parlans, si plaisans en faiz et en diz* —, „un adăpost și un așternut moale“:

Hé Dieu, se j'eusse étudié
Ou temps de ma jeunesse folle
Et à bonnes meurs dédié,
J'eusse maison et couche molle¹
Mais quoy ? Je fuyois l'escolle,
Còmme fait le mauvais enfant...

¹ Cf., pe lângă cartea lui¹ Gaston Paris, observațiune lui Maurice Wilmotte, în *Études critiques sur la tradition en France*, Paris, 1909, p. 151 și urm. Autorul semnalează ecouri din vechea poezie medievală și din proverbe.

En escripvant ceste parole:
A peu que le cuer ne me fent.

Tovărășia acelor studenți de cea mai stricată viață îl duce la crimă: ucide pe un preot. Aruncat în temniță, scapă, dar peste puțin va fura, cu acei *coquillards*, Tesaurul Facultății de Teologie din Colegiul de Navara. Un timp, va duce o viață de vagabond nenorocit, pe care mila unui Charles d'Orléans, unui Jean de Bourbon dacă-l mai oploșește.

Din ce în ce mai mult, el cunoaște toate miseriile vieții și, când înfățișează Crăciunul, în care „lupii trăiesc din vântul vi-
forului“:

Sur le Noel, morte saison,
Que les lups se vivent de vent
Et qu'on se tient en sa maison
P'our le frimas, près du tison,

vorbesc durerile rătăcirilor lui fără scop.

E „trist, falit, mai negru ca mura; n'are bani, venit, avere“.

Triste, fally, plus noir que meure,
Qui n'ay n'escus, rente, n'avoir;

gustul de joc i-a venit, de goală ce-i e burta:

Car la dance vient de la pance.

E un „biet școlăraș“, — *ung povre petit escolher* —, bietul Villon, — *le povre Villon*. E vițios, iubitor de cărciume, de casele unde cunoaște toate femeile pierdute, pe care le va și cânta anume, într'un limbagiu pe care l-ar putea înțelege numai cei cari le cercetează:

Qui ne m'entent n'a suivy les bordeaux,
și une ori, — ca prietenilor lui goi, cari „nu văd pânea decât la fereastă“¹, — i-i foame.

Și — „nevoia face pe oameni să apuce și foamea pe lup să iasă din codru“:

Nécessité fait gens mesprendre
Et faim saillir le loup du bois.

Deci va face încă un păcat. Episcopul de Orléans îl va arunca

¹ ...Mendient tous nus
Et pain ne voient qu'aux fenestres.

din nou în temniță. Pedepșa cu moarte va fi rostită asupra-i. Va aștepta ceasul când funia i se strânge de gât¹. Regele însă, căruia-i va dori, între altele, doisprezece copii, îl va scoate din colțul de întunec și umezeală de la Meung pe Loire (1463).

În asemenea stare, la treizeci de ani, hoț, ucigaș, acoperit de noroiul vieții și stropit de sânge, «adăpat cu toate rușinile» —

En l'an trentiesme de mon aage
Que toutes mes hontes j'euz beues,

nenorocitul, care e un mare poet, cântă, după gluma întâiului său «testament», în care mai avea cui să lase, inima lui «palidă, vrednică de milă, moartă și înghețată²», și scrie opera lui cea mai însemnată, haos de cuvinte de argot hoțesc și de termini de școală³, de citații de autori⁴, de blăstăme, de insulte, de strigăte deșănțate, de obscene batjocuri, de cavaleresti omagii, presintate delicat ca o floare rară, și de accente ale celei mai adanci și mai zguduitoare dureri omenesti, — *Testamentul cel Mare*.

Supt ochi are încă priveștea spânzuraților, între cari a stat o clipă să se așeze: bătuți de ploi, uscați de soare, mâncați de păsările cerului, „mai rău ca un degetar“:

Le pluye nous a buez et lavez
Et le soleil derechez et noircis,
Pies, corbeaux nous ont les yeux cavez
Et arraché la barbe et les sourcilz.

Plus becquetez d'oiseaulz que dez à couldre.

Și atunci toată miseria umană, toată condiția de schimbare și

¹ În limbajul lui trivial, când
Șaura mon col que mon cul poise

² Je laisse mon cuer enchassé
Palle, piteux, mort et transy.
Elle m'a ce mal pourchassé,
Mais Dieu luy en face mercy.

³ Estimative, prospective, simulative, formative, sensitif.

⁴ Aristotele, Averoes, Vegețiu, Valeriu Maxim, lângă *Roman de la Rose* și Alexandria. Citațiile lui de nume istorice sunt pline de încurcături voite și de născocire. În ele găsim însă pe Jeanne Darc, pe Alfons de Aragon, pe ducele de Bourbon, pe Du Guesclin, «Clacquin, le bon Breton», pe Delfin și ducele de Alençon, pe Wenzel (*Lancelot...*) de Boemia și pe Petru de Lușignan, «le roy de Chippre, de renon».

decădere a trupului nostru i se năzare, se grămădește asupra lui, îl apasă, îl copleșește, spânzurați atârând din juru-i, vagabonzi flămânzi și degerați, bătrâne, care nu plac nimănui, «căci cui îi place de o maimuță bătrână»:

Tousjours viel cinge est desplaisant,
și care, frumoasele de odinioară, stau acum cinchite la un biet foc de vreascuri „abia aprins și stâns îndată“:

...povres vieilles sotes,
Assises bas à croupetons,
Tout en ung fas comme pelotes,
A petit feu de chenevotes,
Tost allumées, tost estaintes.

Sărăcia lui ajunge acum a-l bucura, sărăcia din naștere, și tot așa și puțină însemnătate a neamului pe mormintele cui — ierte-i Domnul pe toți — „nu sunt cununii, nici sceptre“:

Pouvre je suis dès ma jeunesse,
De povre et de petite extrace.
.
Povreté tous nous suyt et trace.
Sur les tumbeaulx de mes ancestres,
Les ames desquels Dieu embrasse:
On n'y voyt couronnes ne sceptres.

«Fiu de inger» nu e, diadema de stele-i lipsește —

Se ne suis, bien le considère,
Fils d'ange, portant dyademe
D'estoylle, ne d'autre sydère...

și e mai bine așa decât bogat, în toată pompa averilor, pentru a zăcea pe urmă supt piatra împodobită:

Mieux vaut vivre soubz gros bureaux,
Povre, qu' avoir esté seigneur
Et pourrir soubz riches tumbeaux

Supt tăișul morții i se arată toată această omenire chinuită:

Tout comme soubz mortel coutel.

Și în acest gând al morții se cufundă cu voluptate, cu o voluptate caracteristică evului mediu, dar nū pentru a trece la

contrastul vieții de dincolo, pe care virtuțile ajutate de mila lui Dumnezeu o pot face senină, fericită în veșnicia ei, ci pentru a se opri îndelung la ororile acesteia, pentru a scormoni, îmbătându-se de putreziciune, în zdrențele ei ce nu se mai pot recunoaște.

Îi vede putrezind pe toți, pe „maestrii de petiții” (*maîtres des requestes*), pe cei de la Camera banilor regali (*Chambre aux demers*), ale căror capete se adună în gropnițe:

Quant je considère ces testes
Entassées en ces charniers...

pe bogății cei «dulce și fraged hrăniți, cu smântână și orez» și „ale căror oase tot praf se fac”.

Seigneurs ou dames,
Souef et tendrement nourriz
De cresse fromentée ou riz, —
Leur os sont declinez en pouldre.

Îi e milă și de trupul femeiesc, „fraged, neted, dulce, scump”.

Corps féminin qui tant es tendre,
Poly, souef et precieulx,

și care se va pierde în același groaznic haos, ori de ar fi Berta din legendă, Beatrix, Ahs ale cântecelor, Ioana Darc, sau „regina albă ca un crin, cu glas de sirenă”, duse toate ca zăpezile de pe vremuri:

La royne blanche comme ung lys
Qui chantoit à voix de serene
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
Mais où sont les neiges d'antan !

La capăt, pentru toți, pentru toate, chinul „morții în durere”, al răsufării ce se curmă, *al fierii* ce crapă, al sudorilor agoniei :

Quinconque meurt, meurt à douleur.
Celluy qui perd vent et alaine,
Son fiel se crève sur son cœur,
Puis sue, — Dieu sçait quelle sueur !

Și taina vieții tot nedeslegată rămâne. căci totul se poate cunoaște, dar un lucru nu —, pe sine însuși.

Je congnois la foreste de Boesmes,
 Je congnois le povoir de Romme
Je congnois tout fors que moy mesmes.

Dar alături de acest glas al tuturor rușinilor și durenților, în aceeași viață tradițională, adânc populară, se aud altele a căror caracteristică e *duoșia*, o duoșie ce se revarsă, de o potrivă — ca într'o *laude* franciscană —, asupra naturii, cu vijeliile și împăciuirile ei, asupra sărăciei omenești în luptă cu nevoile și însemnând printr'un zâmbet biruința ei întâmplătoare, asupra împrejurărilor propriei noastre vieți.

Astfel dacă un Martial de Paris sau d'Auvergne vede numai placerea de a zăcea pe iarbă în're flori — cea ce ar fi și răsplata muncitorului la câmp —, după tradiția lui Guillaume de Lorris¹, Cristina de Pisan va arăta în cea mai înduioșată formă simplă cât de «singurică», *seulette*, a rămas după plecarea din viață a prietenului, a soțului: „singurică“ oriunde, „singurică“ și la ușa, la fereastra ei :

Seulete suy et seulete vucil estre,
 Seulete m'a mon doulz ami laissée,
 Seulete suy à huis ou à fenestre,
 Seulete suy en un anglet unciée...

Dar este un poet a cărui viață întreagă (1391-1465) pare a fi fost menită numai ca să adune în natură, în viața tuturora, în însăși viața lui de prinț nenorocit, de exilat, de întemnițat de-a lungul întregii lui tinerețe (—1440) numai cea ce putea să deie prilej celei mai curate și mai dulci poezii, în care, într'o formă de frăgezimea florilor, este și simțire adevărată, și milă pentru cei mici, și modestie personală și spirit².

Iată-l vestind, cu toate artificile unei forme pe care o întrebuințează cu o supremă eleganță, ridicarea «mantiei de vânt,

¹ Il n'est tel plaisir
 Que d'estre et gesir
 Parmy ces beaulx champs ..

 Mais pour noz labours
 Nous avons sans cesse
 Les beaulx prez et fleurs.

² Operele lui au fost editate de Champollion-Figeac în 1842 și de Charles Héricault în 1874.

de frig, de ploaie» a iernii, ca «să se îmbrace totul în horbote de soare strălucitor, împede și frumos», ca să cânte păsările în legea lor, ca orice viață să se închine prin strigătul său primăverii, pe când picături de argint curg pe ape:

La temps a laissie son manteau
De vent, de froidure et de pluye
Et s'est vestu de broderye,
De soleil luisant, cler et beau.
Il n'y a beste ne oiseau
Qu' en son jargon ne chante ou crye:
Le temps a laissié son manteau
De vent, de froidure et de pluye.
Rivière, fontaine et ruisseau
Portent en livrée jolye
Gouttes d'argent, d'orfevriere.
Chascun s'abille de nouveau
Le temps a laissié son manteau.

Vara-și trimete, ca un mare domn mândru, furieri, ea întinde coroane de flori și verdeață „de-a lungul țerii“, și inimile n'au voie să mai tânjească. plece unde văd cu ochii, toți, căci iarna nu mai rămâne, odată ce furierii noului Domn au venit să-i gătească lăcașul.

Les fourriers d'esté sont venus
Pour appareiller son logis
Et ont fait tendre son tapis
De fleurs et de verdure tissuz.

En estendant tapis veluz
De vert herbe par le pais,
Les fourriers d'esté sont venus
Pour appareiller son logis.

Cuers d'ennuy piéçà morfonduz,
Dieu mercy, sont sains et jolis.
Alés-vous-en, prenez pris,
Yver, ne vous demourez plus.
Les fourriers d'esté sont venus.

Pe străzi trece micul negustor, vânzător de toate cele în pa-

nerașul lui: atâta are, și nŭ mai mult: cei pretențioși să-l ierte; poetul-prinț îi iese în cale, și iață-l arătându și mulțămăta sărăciei muncitoare, dar nu în multe cuvinte, căci «el câștigă ban cu ban, ceia ce nu e tocmai comoara Veneției», și azi e și de lucru, și vremea se duce.

Petit mercier, petit pannier¹
 Pourtant, se je n'ay marchandise,
 Qui soit du tout à votre guise,
 Ne blasmez pour ce mon mestier.
 Je gangne denier à denier,
 C'est loings du Tresor de Venise:
 Petit mercier, petit pannier¹
 Pourtant, si je n'ay marchandise, etc.

Et, tandis qu' il est jour ouvrier,
 Le temps pers, quant à vous devise.
 Je voys parfaire mon emprise
 Et parmy les rues crier.
 Petit mercier, petit pannier¹

Poesiile de iubire ale lui Charles d' Orléans, care cunoaște perfect scolastica amoroasă a epocii sale, cu tot ce trecea ca moștenire din secolul al XIV-lea de la un poet la altul, sunt multe. Câte una se desface din celelalte prin fineța extraordinară a simțirii, ca aceia care spune celei iubite că, dintre „câte sunt de-o parte a Mării și de alta“, niciuna nu e asemenea cu dânsa. „Vis e numai să te gândești“; și cupletul se încheie, așa de gingaș: „Doamne ce bine e să te uiți la dânsa“:

Par deçà, ne delà la Mer
 Ne sçay dame, ne demoiselle
 Qui soit en tous biens parfois telle:
 C'est un songe que d'y penser.
 Dieu! Qu'il la fait bon regarder¹!

Odată zvonul ieșise că fostul prizonier din Anglia, soțul de odinioară al văduvei regelui engles asasinat,¹ Ricard al II-lea, a

¹ Cf. în *Chansons* citate mai sus, aceste frumoase versuri *populare*:

Amours s'en vont
 Comme fait la rosée

murit acolo, lăsând o moștenire pe care era s'o iție, pentru a fi rege al Franciei, Ludovic al XII-lea, fiul din a doua căsătorie. Și Charles d'Orléans se grăbește a scrie că „șoricelul e încă în viață“ și nimeni, deci, nu trebuie să se cernească pentru pierderea lui, ci, mai curând, să se îmbrace cu postavul cenușiu, care e și mai ieftin .

Si fais à toutes gens sçavoir
 Qu' encore est vive la souris :
 Nul ne porte pour moy le noir —
 On vent meillieur marchié drap gris —
 Or tiengne chascun pour tout voir
 Qu' encore est vive la souris.

Și această duioșie, de notă populară, pătrunde în același timp și în alte domenii. Pe lângă autorii de *farse*, dintre cari unul ajunge a da un model al genului, remarcabil prin siguranța și precisia unui mlădios dialog, în piesa lui „Maitre Patelin“¹, iar altul, cu «soties» ale lui, e vestitul Pierre Gringoire², confrății Patimilor Domnului (*confrères de la Passion*), cari dădeau reprezentății încă din 1398, căpătând îndată, la 1402, un privilegiu regal, găsesc în Arnoul Gréban, canonic la Mans pe la 1450, un adevărat și adânc poet. El dă plângerilor la cruce ale Maicii Domnului o vibrație nouă, când ea se îndreaptă către „dulcele și copil“ pentru a-i spune că „a trăi fără dânsul nu-i va fi decât durere“, că el e «dreptul, sângele, firea însăși a ei»³, că „e tot al ei“, că, „dacă trupul lui atârnă în această cruce trufașă, sufletul maicii atârnă și el de mila lui, că nu e pe dânsul o singură rană, cât de rea, pe care ea să n'o simtă“:

¹ Cf. *Recueil de farces, soties et moralités du XV-e siècle*, publiées par P. L. Jacob, Paris 1876.

² V. *Jeu du prince des sots et de Mère Sotte, Fantaisies de Mère Sotte*. O notă dramatică ar fi, mai curând, și în „Plaidoyer“ (și „Enquête“) „d'entre la Simple et la Rusée“ de Coquillard (sfârșitul veacului al XV-lea). Cf. de același „Débat des dames et des armes“.

³ Mon filz, mon filz, à vous veil obvier,
 Mon doulz enfant, mon beneuré loyer,
 Vivre sans vous ne me sera que duel,
 Tant estez mien...

Se ton corps pend en ceste croix haultaine,
 Mon ame y pend par pitié qui m'y maine,
 Et n'as sur toy plaie, tant soi grevaine,
 Que je ne sente...,

că e mai bine ca împreună să moară, — *mourons tout unq.* Și, întorcându-se către mulțime, ea-i strigă, muștrătoare, că i-a pregătit „durere fără păreche“:

O mon peuple! douleur m'est préparée
 Qui à douleur n'est jamais comparée!¹

Ca săracă e în fața acestei literaturi cea engleză după Chaucer! Și mai ales cât de mult atârnă ea de literatura francesă trecută, și în general de literaturile romanice, într'o epocă în care, până după 1450, nu era hotărâtă chestia dacă Anglia nu va redeveni prin însăși victoria ei o Franță cu spiritul și, pe urmă, războiul dintre Dinastia de York și cea de Lancaster, al celor două Rose, împiedcă orice consolidare a lucrurilor în această Anglie pe care rezultatul războiului străin o lăsase despoiată de provinciile ei franceses! Lipsa până la Tudori a unei Curți regale în deplinul înțeles al cuvântului, influența pe care a avut-o Margareta de Anjou, soția francesă a lui Henric al VI-lea și tutoarea regatului, apărătoarea drepturilor fiului ei, — mama lui Henric însuși fusese Ecaterina de Franța, fiica lui Carol al VI-lea —, a fost și ea, de sigur, una din cauzele acestei rătăcirii ale unor spirite care, de altfel, în cea mai mare parte sunt destul de mediocre.

Supt Eduard al IV-lea se scrie încă în limba francesă, de Bernard Anđré². Dintre cei doi următori ai lui Chaucer, Occleve și John Lydgate, cel d'întău e un om de slabe însușiri (a scris un *de Regimine Principum* după exemplul romanic de la începutul veacului al XIV-lea), celalt, mai vioiu, care a fost și pe la Paris, „imită mai curând, adesea într'un chip cu totul servil și ca și cum Chaucer nici n'ar fi scris vre-odată, pe marii poeți

¹ *Le mystère de la Passion de Notre Dame d'Annoyl Gréban*, ed. G. Paris et Gaston Raynaud, Paris 1878 Cf. *Miracle de Nostre Dame de Berthe, femme du roy Pepin*, ed. Francisque Michel, 1839, *Miracles de Notre Dame*, par G. Paris et Ulysse Robert, 1880. — Un Jean de Venette scrie pentru popor un cântec al celor Trei Mari.

² John Kay, poet la Curtea lui Eduard al IV-lea, scrie latinește

romanici ai veacului al XIV-lea“. Una din scrierile lui poartă titlul frances de „Pur le roy“, alta e o prefacere a „romanului Troii“ (*Troy Book*), o a treia, *Falls of prince*, e imitația, prin Francesi, a lui Boccaccio.

Introducătorul tipografiei în Anglia, William Caxton, și el autorul unei „Istori troiane“ (*Recueil of the histories of Troy*), ca și al unor «Spuse ale filosofilor» (*Dicts of philosophers*), corespunzătoare culegerilor analoage din Spania, a imitat pe Raoul Lefèvre (1471). Creatorul prosci englese, sir Thomas Malcore sau Malory, adună pe aceiași vreme legendele celtice care serviseră lui Chrétien de Troye, într'o operă care se chiamă, răsplat, în franțuzește, *Le (sic) mort d'Arthur*. O femeie necunoscută lucrează bucata poetică „Floarea și frunza“ (*The flower and the leaf*) după *Dit du vergier* al lui Machault și după Deschamps. Un Thomas Clannowe, în «Cucul și privighetoarea», dă o visiune din luna lui Maiu, văzută prin ochi ca ai lui Guillaume de Lorris, ca și în „Visul lui Chaucer“; un Iacob I-iu, regele Scoției, cel închis optsprezece ani de Englesi — aproape ca și Charles d'Orléans — și îndrăgit de Jeanne de Beaufort, Franco-Englesa, merge pe aceleași urme, în *King's Quair*. În 1506, la Stephen Hawes, care scrie „Petreceri ale plăceri“ (*Pastime of Pleasure*), vom întâlni personificările din «Roman de la Rose», în cadrul cetății cunoscute și în fața primejdiei uriașului, și rolul cel mare îl ține figura care se chiamă în limba lui Lorris *Grande Amour*. La John Skelton, în zilele lui Henric Tudor, «laurul» lui din *Chaplet of laurel* vine din Sudul Franciei, unde Petrărca a căpătat inspirația vieții sale întregi, și episcopul de Dunkeld, Douglas, care, de altfel, traduce pe Ovidiu și Virgiliu și face drumul la Paris, are înaintea ochilor aceleași modele când scrie „Palatul onoarei“ (*Palace of honour*). „Testamentul papagalului“ (*of Papingo*) al Scoțianului David Lyndesay, ca și *Court of love* a „Philogenetului“ din 1550 nu se desfac din acest curent, care, ca la Alexander Barclay, traducătorul lui Aeneas-Sylvius ca și al lui Sebastian Brandt (*Narrenschiff*), se hrănește une ori din izvoare care aparțin Italiei celei nouă, de unde, în același moment, vin ca învățători un Liuarie, un Colet. La 1520, mai era destul interes, în Anglia absolutistă, pentru romanul cavaleresc, ca să se traducă în întregime *Huon de Bordeaux* și Froissart.

Mișcarea națională de la sfârșitul veacului al XIV-lea se stinge

pe incetul. La 1449 episcopul Pecock combate pe Wycliffe, tot mai uitat. În felul lollarzilor scrie deci Lydgate în „London Lackpenny“. John Capgrave alcătuieste o cronică englesă până la 1417, dar stilul mai viu trebuie să-l caute cineva în cunoscutele „Scrisori ale lui Paston“.

O inspirație proprie, *de vechiu caracter celtic*, fără nimic germanic, vine din Scoția. Din sălbateca Scoție rece și pustie, în care văile răsună de cântecul isprăvilor făcute de înaintași, regi ca și harduci. Astfel acel Robin Hood, mare meșter la arc, căpitan iubit de tovarășii săi, neîntrecut înșelător al celor ce vreau să-l prindă și găzduitor prin șirechic al regelui însuși în tabăra unde așa de bine se mănuâncă, se bea, se cântă, dar, altfel, în neconținută-i pândă de pradă ca să aibă ce da la săraci, primind filosofic și orice lovituri din partea calicilor cu bâta noduroasă sau a altor drumeți mai incômozi.

Vom avea deci Cronici scotiene *în versuri*, ca a lui Andrew Wyntoun, biografii poetice ale regilor, ca, după exemplul poemei închinată lui Bruce, aceea în care „Henric cel Orb“ („Blind Harry“) prezintă pățaniile lui William Wallace. Robert Henryson (n. 1425—c. 1506), notar și institutor, traducător de fabule, care-și alege ca subiect și pe Orfeu, pe Euridicea, pe Cresida, cântă în acest ton rustic pe „fetița oacheșă ca aluna“ (*Nutbrown Maid*) și pe «Robiu și Mokynne». Și în sfârșit tot Scoțian, supus aceleiași înviorătoare influențe, e acel William Dunbar (c. 1460—c. 1520), care a călătorit prin Picardia, Paris, Spania, Olanda, Norvegia ca să se inițieze, și care s'ar părea a fi știut poesia lui Villon, înainte de a scrie «testamente», «danțuri ale păcatelor», alegorii ca în „Roman de la Rose“.

Această influență celtică nu stă însă împotriva celei romanice, ci se combină în chipul cel mai fericit cu dânsa, reținând Anglia în cercul cugetării și simțirii franceze și italiene.

VII.

Poesia franceză a Secolului al XVI-lea.

O nouă epocă începe pentru poezia franceză în momentul când războaiele pentru posesiunea Nordului și Sudului italian ocupă armele regilor Carol al VIII-lea, Ludovic al XII-lea și Francisc I-ii.

A crede că această epocă nouă, deosebindu-se prin adoptarea formelor metrice ale antichității — cu părăsirea, mai mult sau mai puțin deplină, a vechilor forme medievale, totuși așa de sprintene și de grațioase —, prin încercarea de cuvinte nouă, prin forțarea — cel puțin față de o sintaxă mai recentă, dacă nu față de cea a timpurilor mai adânci din veacul de mijloc — a sintaxei obișnuite pentru ca vorbele să se poată pleca necesităților noului metru, ca și prin unele elemente ale fondului poetic însuși, că această epocă nouă, zicem, se deschide din cauza războaielor italiene, din cauza contactului, neconținut și adânc, cu Italia, pe care ele o mijlocesc, ar fi o greșeală.

De fapt, după „Renașterea“ pe care, înainte de marea mișcare italiană, am constatat-o în Franța lui Carol al V-lea, curentul, oprit, un timp, de luptele pentru alcătuirea regatului frances modern, e contrariat apoi, firește, de natura puțin prielnică pentru mecenatism a regelui Ludovic al XI-lea, cu devoțiunea lui naivă în mijlocul trădărilor și actelor de cruzime, cu frica lui de oricine are un nume și e încunjurat de o faimă, cu superstiția lui crasă față de toți vrăjitorii și înșelătorii și cu plăcerea de a trăi în mijlocul bărbierilor și a spionilor celor mai josnici, ca Olivier le Daim. Un astfel de stăpânitor nu va urma exemplul de largă viață socială pompoasă al principilor italieni din acest timp, cu cari are, de altfel, preocupat de scopurile sale interne, destul de puține relații, fără multă însemnătate. Dar aceasta nu

va împiedeca lucrurile de a merge și de la sine, fără acel spor, fără acea grăbire pe care i-ar da-o îndemnul venit de sus.

Universitatea din Paris nu mai joacă, pe departe, rolul ei de odinioară. Studenții din toate țerile Apusului nu se mai strâng ca să asculte lecții făcute, în cetatea academică autonomă, de profesori a căror știință expusă în limba latină universală n'are vre-un caracter național. Când, după grelele și tristele zile în care Parisul, rând pe rând al «Bourguignonilor», al «Armagnacilor», al bandeii de plebei care asculta pe Caboche, despărțindu-se de legitimul moștenitor Carol al VII-lea pentru a primi regalitatea de usurpație silnică a Englesilor, lecțiile reîncep în vechea Capitală a spiritului european de-a lungul evului mediu, înaltul așezământ de cultură servește mai mult regatul Franciei, osebitt acum de tovărășia englesă, desfăcut din unitatea morală a evului mediu și trăind din ce în ce mai mult pentru sine.

Se predă, ca și mai înainte, ce e în legătură cu teologia. Dar aceasta nu înseamnă că, alături cu aceia cari privesc limba latină — de rea contrafacere târzie — ca un mijloc pentru a înfățișa silogismele apărătoare ale dogmelor, nu există alții pentru cari *altă* limbă latină, revăzută pe cele mai bune izvoare, purificată, îmbogățită din materiale neglijate și uitate, *era însăși un scop*, iar, supt raportul mijlocirii, servia ca să deschidă, nu tainele unei mai noi religii, ci cunoștințele unei vechi filosofii. Universitatea prigonia pe cei cari aveau această concepție, dăunătoare exclusivismului creștin medieval și chiar, prin cuprinsul unor scrieri, ca „Analele“ lui Tacit, de curând descoperite, la Corvey, în Vestfalia, amenințătoare pentru starea de lucruri politică, sprijinită pe autoritatea necontrolată a monarhilor. Dar spiritul cel nou era destul de tare ca să reziste la aceste persecuții ale unui vechiu corp iremediabil atins de decădere.

Astfel, pe o vreme când un Gringoire (c. 1470-c. 1540) mai cânta «castele de muncă» (*Château de labeur*), «castele de iubire» (*Château d'amour*), „abusurile și înșelările (*feintes*) lumii“, un Guillaume Fichet făcea lecții privitoare la reforma limbii latine, creând, ca profesor particular, „liber“, o mulțime de ucenici, Tardif, Montjou, Gaguin. Acest învățător de stil bun clasic, născut în Savoia, politicește italiană, de și de limbă francesă, avea, de altfel, și conștiința de importanță personală și profesională pe care am întâlnit-o și la Ariosto când vorbește de «scrittori» ai

lui; el va interveni pe lângă ducele de Savoia pentru cineva care nu e altul decât vestitul cardinal Bessarion. Și unul din elevii lui Fichet va fi Gaguin († 1501), pomenit și mai sus, clericul, profesorul de drept și de teologie, care traduce (cu Étienne de Laigues) pe Cesar ca și un tratat de Pico della Mirandola, editează pe Lucan, presintă lui Ludovic al XI-lea însuși cel d'întâiu dicționarul latin redactat în Franța (*Glossarium latinum*), în același timp când, în latinește, începe istoria Franciei de la fabulosul Faramund pentru ca să ajungă la 1491.

Reprezentant vestit al acestui spirit e Guillaume Budé, pe care contemporanii și urmașii l-au numit de obicei Budaeus (n. Paris 1467). Acest fiu de burghes bogat, care face dreptul la Orléans, întâlnește în Paris pe un profesor liber de grecește, cel d'întâiu care, înainte de Ianus Lascaris, vine în regat, și învață de la acest Hermonim de Sparta elementele elenice, pe care le va expune apoi în „Comentariile“ sale. Revăzând Pandectele și înțelegerea vechiului drept roman, examinând, într'una din cele mai vechi lucrări de arheologie numismatică, începuturile și dezvoltarea monedei romane (*De Asse*), el e presintat de cardinalul de Rochefort la Curtea unui rege tânăr, care poate nu știa să scrie latinește, Carol al VIII-lea, și ajunge, pe rând, secretariul lui Ludovic al XII-lea și păstrătorul cărților lui Francisc I-ii. Se ocupă de trecerea elenismului la creștinism (*de transitu hellenismi ad christianismum*), ca și, într'o lucrare francesă, de creșterea prinților (*Institution d'un prince*).

În același timp, Claude Seyssel, Savoiard, scrie *Louenges du roy Louis XII*, apoi *La grant monarchie de France* (1519)¹, alături cu studii clasice, tălmăcind pe Xenofonte, tradus în latină, după cererea lui, de Ianus Lascaris², pe Iustin și Apian, pe Trog Pompeiu și Eusebiu, și Le Maire de Belges (n. 1473) dă *Trois livres d'illustration de la Gaule Belgique*, în care titlul chiar arată iubirea curentă pentru numele și formele antichității,

¹ Émile Picot, *Les Français italianisants au XVI-e siècle*, Paris, 1906, I, p. 1 și urm. — Seyssel ajunge episcop de Marsilia.

² În sens medieval scriu încă Monstrelet și Nicole Gilles: acesta coboară, de altfel, ca și scriitorii din secolul al XIV-lea, pe Francesii din Francus, dar pe acesta din Iupiter; v. Ranke, *Zur Kritik neuerer Geschichtschreiber*, Lipsca—Berlin 1824, pp. 151-2. În *Vergier d'Honneur* (de de la Vigne și Desrey), supt Carol al VIII-lea, apar alegoriile lui Mézières din „Songe du vieil pèlerin“, Ranke, o. c., p. 183.

Nu trebuie, prin urmare, să meargă oștile lui Carol al VIII-lea, cu tânărul Cesar frances în frunte, la Asti, la Florența, la Neapole, unde cuceritorul fără vărsare de sânge își face intrarea purtând pe cap, în așteptarea liberării Constantinopolului, coroana împărătească închisă și în mână globul pământului, pentru ca Franța să știe ce-i poate da trecutul roman și grecesc al omenirii. Nu trebuia drumul italian măcar pentru ca societatea francesă să între în contact cu cercurile literare ale Italiei nouă, scriind opere de un alt spirit în toscana lui Dante, Petrarca și Boccaccio. La Lyon era o colonie întreagă de Italieni, și, când, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, o parte dintre Francesi va ataca pe „Italianca“ Ecaterina de Medicis pentru excesele sângeroase ale catolicismului, unul de aici, Paolo Minio, va lua (1577) apărarea începătorului însuși al doctrinei blăstămate, Macchiavelli ¹. Donato Acciajuoli, din Florența, va dedica zgârcitului Ludovic al XI-lea, care, în ura lui de aventuri, introdusese totuși în Calendariu pe Carol-cel-Mare, Viața acestuia, și se punea în legătură cu Carol și cu Franța începuturile Florenței celei cu florile de crin în stemă. Pentru mulți din Italia aceste legende îndreptățiau prezența lui Carol al VIII-lea pe pământul italian, ca „liberator“ după tradițiile străbunului ². Poeți ca Maurice Sève și Héroët nu caută pe Petrarca în Italia ³.

Francisc I-iu va începe însă, de fapt, o nouă eră. El nu e numai un aventurier pelerin dincolo de Alpi, până la strămoșia Siciliei, ca tânărul Carol, nici, ca Ludovic al XII-lea, un moștenitor al Milanului — ca duce de Orléans, coborător, prin Carol de Orléans, din Valentină Visconti, — care vine să-și iea în stăpânire dreptul lui. Dacă a avut Neapole, Milanul, cucerit de el la Marignano, i-a aparținut, cu sau fără împotrivire și întrerupere, ani de zile; între această țară de cucerire și vechea Franță rela-

¹ Tommasini, *Vita e scritti di Niccolò Macchiavelli*, I, Florența, 1878, p. 123 nota 2.

Pentru atacurile contra reginei, *Complainte de France* (1568), în *Recueil de poésies françaises*, V, p, 46 și urm. Cf. Buser, *Die Beziehungen der Mediceer an Frankreich*.

² Tommasini, *o. c.*, I, p. 407 nota 2; cf. *ibid.*, p. 121, și de Beume, în *Bran-tôme*, care pune în legătură pe Medicisi chiar cu Brennus Galul și cu Carol-cel-Mare. — Liberarea cu ajutorul acestuia a Italiei de Goți o cântă, de altfel, în epopeia lui citată, Trissino.

³ Versuri italiene în Franța, Émile Picot, *o. c.*, I, p. 29 și urm.

țiile au fost neconținute. Genova asculta și de acest stăpânitor frances ca și de Carol al VI-lea; Florența și-o câștigase prin curtenirea lui Lorenzino de' Medici, duce de Urșino, pe care-l primește în Statele sale, unde-i dă feude, pe care-l însoară cu o principesă francesă, Madelaine de Boulogne, rudă cu străbunul rege al Ierusalimului, cântat în epopeile medievale¹, și a cărui fată cu această Francesă, rămasă orfană, la câteva săptămâni după naștere, și după tată și după mamă, Ecaterina, e măritată, la vârsta ei de patrusprezece ani abia, cu fiul și moștenitorul său, viitorul Henric al II-lea. Și să nu uităm că frumosul, elegantul, întreprinzătorul și risipitorul principe, care se omoară prin aventurile lui politice și, nu mai puțin, prin celelalte, e fiul princesei savoiarde, care până la sfârșit vrea să știe să placă, Louise de Savoie, și că, dnpă neamul părintelui său, de Angoulême, el e un fel de nepot al lui Charles d'Orléans, un fel de strănepot al Valentinei Visconti. Dacă soția lui, bună regină Clande, semi-Bretonă prin mamă, fiica lui Ludoviç al XII-lea, e de vechiu sânge frances — al Visconților nu-i lipsia însă nici ei, — fiica acesteia și a lui Francisc, Renée, măritată cu ducele de Ferrara, Ercole, la 1528, va fi acolo o protectoare a Francesilor în exil² și va contribui și ea la această tovărășie romantică între Francesii și Italienii din epoca Renașterii.

Francisc are deci o Curte —, nu numai din cauza femeilor frumoase și elegante pe care neconținut vrea să le aibă lângă dânsul (așa va face și fiul său, amantul Diane de Poitiers), dar și pentru că așa se cuvine unui principe din această epocă a luminilor. El însuși, ca și acei principii ai Italiei, modele pentru dânsul, făcând să se ridice castele nouă și întrebuintând pentru împodobirea lor pe meșterii cei mai vestiți de dincolo de Alpi, un Lionardo da Vinci, un Primaticcio, un Benvenuto Cellini, precum la Curtea nouă a Franciei vor trece, supt el și urmașii săi, Baddello nuvelistul — petrecând ani întregi acolo —, Luigi Alamanni, poetul didactic al «Cultivației», Simeoni și alții, se face, ca și Lorenzo de' Medici, cu care se înrudește acum casa lui, scriitor și protector al învățăturilor.

¹ O soră a ei ieă pe ducele d'Albany în Marea Britanie.

² Clément Marot, Jean François du Soleil (Émile Picot, *o. c.*, I, p. 33 și urm.).

Avem de la el un cântec în care, înaintea lui Hristos răstignit, mai mare decât toți prinții și regii, el mulțamește pentru că „n'a fost uitat“ și i s'au dat „cucerire, copii, apărare, putere“¹, și diamantul lui scrijela pe vitralii versuri despre nestatornicia femeilor pe care, trăind cum trăia, a avut dese prilejuri s'o încerce².

După recomandația lui Budé și a lui Lascaris, ajutați în stăruințele lor de clericii de la Curte chiar, cari, în chip firesc, ar fi trebuit să susție Universitatea tradițională contra spiritului de inovație care depărta de religie, regele se gândește încă de pe la 1518 să întemeieze o școală independentă, nesupusă vreunei corporații savante și neaducând în zestrea ei vre-o tradiție cu îndatoririle ei, o școală în care «lectorii regali» — căci ea trebuie să tacă parte dintre „instrumentele de domnie“ ale regalității — să fie impuși numai de talentul, știința, notorietatea lor, și nici numărul catedrelor să nu fie definit, nici perpetuarea lor să nu se facă în afară de existența unor forțe eminente care ar putea să le ocupe. La 24 Mart 1529 se deschidea astfel, numai pentru nevoile sufletești ale Regatului și supt un titlu care, cu toată învățătura latină, greacă, ebraică, siriană, arabă ce trebuia să găzduiască acest lăcaș de filologie, era luat die limba vulgară, *Collège de France*, ai cărui profesori fură Francesi ca Danès, Toussaint, Evrei ca „le Canosse“, Italiieni ca Guidacerio, Spanioli ca Poblacion, și de la predica largă și liberă a căreia — opusă lecțiilor, acum supuse unor stricte norme, ale Universității — s'au inspirat erudiți de valoarea lui Jacques Amyot, preceptorul lui Carol al IX-lea, fiul lui Henric al II-lea și al Ecaterinei de Medicis. Mai târziu, supt fiii Florentinei, se vor propune și une ori și realiza trecător mai multe Academii, de poezie, de musică, asemenea cu acelea care, pornind de la Academia lui Marsil Ficino, de la cea din Roma, împodobiau acum deosebitele orașe ale Italiei.

¹ C'est vous, Seigneur, pendant en ceste croix,
Qui montrés bien que, cloué et lyé,
Vous commandés aux prince et aux roys,
L'humble haussant, le fier humilié.
Et je, ton serf, Seigneur, l'ay supplié:
Tu m'as ouy selon mon seur espoir,
En me donnant, ne m'ayant oublyé,
Conqueste, enfans et defance et pouvoir. 4

² Sounent famme vaise.
Bien fol qui s'y fie.

Dar, și în afară de această școală nouă, ca și înainte de dânsa, cercetători desinteresăți, pe cari-i îndeamnă numai o nesfârșită curiozitate științifică, lucrează pe drumurile umaniștilor italieni, dar, fără degradantul cersit, fără demoralisatoarea curtenire și concesiile de conștiință ale acestora. Ei aparțin solidei burghesii franceze, care ea a creat, pentru interesele ei, materiale și morale, monarhia absolută.

Unii sunt cultivatori ai „musei a zeceă“, tiparul, o artă așa de prețuită, încât trecerea în Svițera a literelor grecești turnate de unul din Estienne era considerată ca o pierdere pentru țară. Acești Estienne, cari au adus neprețuite servicii filologiei clasice, formează o adevărată dinastie. De la Henric I-ii și Francisc I-ii, se va trece la Robert, cel știutor de trei limbi vechi, care publică, între cele 383 de cărți ale lui, și vestitul dicționarul *Thesaurus linguae latinae* (1532, apoi 1536 și 1543)¹. După acest faimos erudit, alt Henric, alt Robert, alt Francisc, un Carol care merge în Germania, în Italia și dă un nou dicționar „istoric și poetic“. Mai vestit ca toți cei ce au fost și vor fi din acest neam, e Henric II Estienne, elevul lui Danès pentru limba greacă, traducătorul în latinește al lui Anacreon aflat în Italia, editorul a 162 de opere, în mare parte rare, tipograful, în exilul său, al Fuggerilor, bogații bancheri din Augsburg², și, în sfârșit, acela care, scriind viața Ecaterinei de Medicis, publică, orânduit științific, original, după rădăcini, *Thesaurus graecae linguae*. Tradiția lor, a tuturor, e urmată apoi de Robert al II-lea, Francisc al II-lea, Robert și Henric al II-lea, de Paul și de Anton († 1674).

Un Christophe Plantin (1514-89), colaborator al „Tesaurului limbii germane“ și autor de dialoguri franco-flamande, va edita Biblia poliglotă, va strămuta la Anvers, cum unii dintre Estienne au făcut-o în mijlocul bănuielilor și prigonirilor religioase, la Geneva, taina tiparului glorios al Franciei. Un învățat ca Turnèbe (1512-65), începător și el al unei întregi familii de umaniști, va consimți să conducă Imprimeria Regală. Jean de Tournes căutase carieră în Italia³.

¹ De la el și un *Dictionnaire historique, o Maison rustique*.

² Cf. și *Principum monitrix Musa*, Băle 1593.

³ Émile Picot, *o, c, I*, p. 162 și urm. Acolo și librarul frances Guillaume Roville. *ibid.*, p. 183 și urm.

Alții dintre acești umaniști sunt numai profesori. Scaliger, bastardul unui Bordonis (n. c. 1484), vine ca medic în Franța în tovărășia episcopului de Agen și face a i se da scrisori de nobleță supt numele de „Jules-Cesar Lescalle de Bordonis“ (fiul său, Iosif-Just, va înlocui pe Iustus Lipsius la Leyda). Alcizatus predă dreptul la Bourges și scrie *De verborum significatione*. Étienne Dolet, care, pentru cât știe el și pentru câtă ignoranță atribuie altora, a isprăvit, pradă a calomniatorilor, pe rugul din piața Parisului la 1546, face și el ca un oficiu de profesor liber, scriindu-și «comentariile» și „formulele“ latine ori traducând pe Platon și „Tusculanele“ ori „Scrisorile“ lui Cicerone. J. Daurat († 1588), poet latin (*Poëmetia, Sibyllina oracula*), învață pe pajii regelui. Nicolas Goulu, traducătorul lui Callimah (1530-601), ginere al lui Daurat — și soția lui scrie — va lăsa fii umaniști. Génésbrard, elev al «Colegiului», arhiepiscop de Aix, a dat însuși lecții de grecește la școala lui Francisc I-iu, în același timp când publică întâile mari lucrări de filologie evreiască (de la 1567 înainte). Ilustrul Casaubon, ginere al lui Henri Estienne, născut în Geneva, profesor și la Montpellier, mort în Anglia și îngropat la Westminster (1614), iea loc între acești învățați ai Franciei secolului al XVI-lea, care ar mai putea pomeni pe cei doi de Ste-Marthe și pe atâția alții.

Ei nu caută, ca precursorii lor italieni, să iasă din domeniul erudiției ca să alcătuiască o literatură în limba nobilă, merită a înlocui pe cea în limba poporului. Operele lor literare în latinește sunt rare. Nu lipsesc însă recomandații din partea lor cu privire la stilul frances: Dolet (cu Des Périers) tipărește «Commentaires sur la langue latine» (1536) în limba comună, Guillaume Guérault, tipograf și medic († d. 1569)¹, scrie versuri franceze. Henri

¹ Las tant malheureuse je suis
 Que mon malheur dire ne puis
 Sinon qu'il est sans espérance.

 Son Dieu possédoit par créance:
 En cette foi vive il est mort.

 Je cr'e par bois et par plaine,
 Au ciel et terre me complaine:
 A rien forș à mon deul ne pense.

Estienne cel mare publică astfel un «Nouveau français», iar Daurat crede că lucrul de căpetenie, mai presus decât lupta pentru patria însăși, e „să te lupti pentru limba patriei“.

A scrie în această limbă e însă o sarcină care se lasă *altora*.

O îndeplinește Curtea. Prinții din ea. Am văzut ce vioiu și spontan eu era scrisul lui Francisc I-iu însuși. Sora sa, Margareta, ducesă de Alençon, regină de Navara (1492-1549), perfectă cunosătoare a limbii italiene, scrie versuri pentru boala și moartea fratelui ei, unele duiocase, și ea lasă acel *Heptameron*, după „Decameronul“ lui Boccaccio, pe care-l publică după moartea ei un închinător (*Marguerites de la Marguerite des princesses*), — fără a mai pomeni un „Miroir de l'âme pécheresse“, comedii, farse, etc.¹ La modesta Curte unde se retrage Renée, în castelul din Montargis (1560-75)², ca și la Curtea Ecaterinei de Medicis, Francesă de pe mamă, care învățase foarte răpede limba noii sale patrii, se adunau toți cei cari puteau să arăte un oarecare talent de societate.

Deocamdată însă aceștia erau puțini și de origine puțin strălucitoare. Cum ținea Curtea din Ferrara pe un Ariosto — și mai rău decât atâta, — Curtea Franciei, supt noua dinastie de Valois-Angoulême, consideră și sprijină cea d'întăiu generație a poetilor timpului. Dacă le Maire de Belges, autorul „Templului Onoarei și al Virtuții“, cântă cu oarecare libertate, pe lângă altă Margaretă, Margareta de Austria, sora lui Carol Quintul și având, ca și acesta, sângele burgund, sângele frances al lui Ioan-cel-Bun, un Mellin de St. Gelais (născut tocmai la Angoulême, în 1491, mort la Paris în 1558; studii în Italia, traducător al lui Trissino: *Sofonisba*), e întrebuințat ca „aumônier“ al Delfinului și ca bibliotecar la Fontainebleau. Asemenea va fi fost situația fratelui său Octavian, care traduce Odiseia și Eneida. *Un valet de chambre* regal, Brodeau, se înseamnă între poeții timpului. Olivier de Magny (c. 1530-61) e secretar, un „maître d'hôtel“ al lui Francisc I-iu, apoi, după o petrecere pe lângă ambasadorul frances la Roma, secretariu regal. Nicolas le Breton începe în-

¹ Relațiile ei cu Italia, Émile Picot, *o. c.*, I, p. 41 și urm. Ea scrie și în italienește, *ibid.*, p. 47 și urm.

² V. Bartolommeo Fontana, *Renata di Francia, duchessa di Ferrara, anni 1537-1560*, Roma 1893.

vătănd italienește pe Margareta fiica lui Francisc I-iu¹. Bonaventure des Perriers e în serviciul Margaretei, înainte de a se sinucide (1544) din lipsa de rost. Și tot „valet de chambre“, pe lângă Margareta de Navara, pe lângă regele însuși — în suita căruia a fost prins la Pavia — este cel mai însemnat dintre poeții timpului, Clément Marot (c. 1495-1544), care, bănuț de legături cu ereticii, va merge la Ferrara, unde-l primește ducesa Renée, la Veneția, la Geneva, Capitala „Statului“ calvin, la Turin, unde, între străini, moare².

În această situație poesia nu poate îndrăzni prea mult, și aripile ei n'au avânturi ambițioase. Totuși se dau, încă în genul vechiu, păstrând formele îndătinat, lucruri drăgălașe. Mellin de St.-Gellais încearcă epigrame ca aceia, une ori energică, împotriva invidiosului, căruia-i dorește să meargă, cerșind pânea lui, în țerile străine, singur, incapabil de a se înțelege, ori să stea în ploaie supt strașină, înaintea ușii ce s'ar deschide³. Marot, un mare om al vremii sale, care știe că, așa sărac și umil cum e, toată lumea, popor și nobilime, își șoptește la trecerea lui: „Iată Clément“

Riche ne suis, certes, je le confesse,
 Bien pourtant et nourri noblement,
 Mais je suis leu du peuple et gentillesse,
 Por tout le monde, et dict-on: c'est Clément⁴,

Văa vorbi, că Villon, de tinereța lui nebună, ca a rândunelii care zboară:

¹ Émile Picot, o. c., I, p. 276 și urm.

² Tatăl său, Jean Marot, fusese secretariu al Anei de Bretania — tot domesticitate — și apoi valet al lui Francisc I-iu.

³ Je prie à Dieu, le roy du Paradis,
 Que mendiant vostre pain alliez qnerre,
 Seul, inconnu et en estrange terre,
 Non entendu par signes ni par ditz.

Je prie à Dieu que vous puissiez attendre
 Qu'on ouvre l'huys une nuit toute entière,
 Tant en pourpoint dessous une gouttière,
 Et que l'huys à vous ne veuille entendre.

⁴ Și adausul:

Mais tu ne peux estre ce que je suis,
 Ce que tu es un chascun le peult estre,

Sur le printemps de ma jeunesse folle,
 Je ressemblais l'hirondelle qui vole
 Puis çà, puis là,

de primăvara și vara lui, „sărite pe fereastă“ :

Mon beau printemps et mon été
 Ont fait le saut par la fenestre.

Ca și uu Charles d'Orléans, el va înțelege viața ce se mișcă în câmpul frământat de germinii lui Maiu :

Volentiers en ce mois icy
 La terre mue et renouvelle:
 Maintz amoureux en font ainsi¹.

El va regreta «vremea cea bună veche» — *le bon vieux temps* —, când «cineva vorbea numai inimii» — *seulement au coeur on se prenoit*. Dar, încolo, va ridica laude regelui, «iubit al celor nouă Muse, căruia științele îi sunt impuse», care e «mai încunjurat de cinste ca Marte», care e «mai rege decât cine a fost vre-o dată încununat»². Va repeta răutățile lui Jean de Meung despre femei, în special cele din Paris, „cu cercetare“.

— *Saulve l'honneur d'elles et leurs maris* —.

Și el va întrebuița tot spiritul, toată grația, toată istețimea și mlădierea sa — între un „Templu al lui Cupidon“, „un Dialog de amorezați“ — ca să arăte cum l-a prădat cine știe ce „valet Gascon mândăcios, bețiv și strașnic mincinos, mirosind de o poștă a spânzurătoare, dar altfel cel mai bun băiat din lume“³, care a luat tot, „uitând doar să-și iea ziua bună“:

N'oublie rien fors qu'à me dire adieu.

Deci un împrumut îi trebuie, unul de la rege, — și el va plăti banii la termen, „când toată lumea va fi multămită“:

¹ *Chant de May et de vertu.*

² O roy amoureux des neuf Muses,
 Roy en qui sont les sciences infuses,
 Roy plus que Mars d'honneur environné,
 Roy le plus roy qui fût onc couronné.

³ Gourmand, ivrongne et assurement menteur,
 Sentant le hart de cent pas à la ronde,
 Au demourant le meilleur fils du monde,

Quand on verra tout le monde content,
sau, adauge el lingușitor, când faima regelui însuși va înceta:

Ou, si voulez à payer ce sera
Quand vostre los et renom cessera.

Până atunci el are ca garanți pe cei doi mari prinți lorenii...

Traducerile din Psalmi pe care le poate face un om cu această viață, cu aceste legături și dependențe, pot fi limpezi și curgătoare, dar ele nu vor avea înțelepciunea une ori aprigă a originalului.

Poeții „valeți“ și cei asemenea cu dâșii nu erau totdeauna multămiți cu soarta lor. Guéronlt știe că favorisați sunt numai cei mari, iar cei mici „adesea desprețuiți, până să-i facă a muri de rușine“¹. Și Magny vorbește de păharul stricat, de vorba cumva greșită, ca să se uite și cele mai lungi state ale celei mai credincioase slujbe². Jean de la Taille râde de „curtesanul retras“, și Ioachim de Bellay înfățișează batjocuritor pe modelul italian însuși al acestuia, întorcând tot aceleași riposte *Messer non, Messer si, E così, Son servitor*, și «ascunzând sărăcia supt o bună aparență», în timp ce „domnește pe fiecare cu o sărutare de mână“³.

Dar Curtea începea, după moartea lui Henric al II-lea, când o conducea tactul văduvei regine Ecaterina, să atragă prin re-ratele, balurile, represintațiile ei de teatru după moda italiană în colțul provinciilor, în ceasul cât se odihneau armele, totdeauna la îndemână, fiii seniorilor săraci visau prin castelele cu

¹ Par quoy appert que des grands on tient compte
Et, mal faisans, qu' ils sont favorisés;
Mais les petits sont toujours mesprisés,
Et les fait-on souvent mourir de honte.

Același spune, în fabula sa *Le lyon, le loup et l'asne*, că munca dă dreptul la pâine :

... Car celui qui travaille
Par juste droict doit avoir à manger.

² Continuez longtems pour quelque bien acquerre
A le servir ainsi; puis cassez quelque verre
Ou faillez d'un seul mot. vous perdez vostre espoir.

³ Seigneuriser chacun d'un baiseement de main
Et, suivant la façon du courtisan romain,
Cacher sa pauvreté d'une brave apparence.

înalte ziduri și cu ferești înguste, pline de umbrele, trecutului la acest voios Paris de lumină, la sălile străbătute de danțuri ale Louvrului. Și, chiar de n'ar fi fost această atracție a petrecerilor, a favorurilor și onorurilor ce se acordau, în lupte de partide, în grija regalității de a-și forma un partid al ei, așa de larg favoriților, până la răsfățații *mignons*, și în haine femeiești, ca și șeful lor, regele, ai lui Henric al III-lea, era acolo la Paris învățătura cea nouă, care ducea la erudiție, la poezie, la ceia ce și fără situație socială putea să facă reputația cuiva, scoțându-l din obscura sărăcie de acasă.

Și, astfel, după poezii de Curte, și alături cu erudiții de tipografie și de catedră, vor răsări la Paris pe la 1550 tineri nobili de provincie cari luară asupra lor continuarea tradițiilor literare, în această atmosferă de studii care, înneca, parcă, și zvonul serbătorilor.

Ronsard, cu origine de la Dunăre, „din dosul Ungariei“, cu figura lungăreață de caracter străin, e dintr'un destul de vechiu neam în Vendômois, unde se naște la 1524 (mort la Roma în 1585). De și paj al Delfinului, al lui Carol, fiul lui Francisc I-iu, apoi al lui Iacob Stuart, de și învățător, pentru poezie, al lui Carol al IX-lea, regele care va ajunge la fatalitatea „noptii Sf. Bartolomeiu“ și care, înainte de aceasta, așa de cuminte și de modest, închina versuri maestrului său, Ronsard rămâne omul liber: va călători pe sama lui în Scoția, Flandra, Germania, Roma, va avea în castelul lui odihna lui. Baletetele, mascaradele, cartelele pe care le scrie pentru regalul lui elev le dă de la el, nu i se cer, nu i se impun prin datoria lui. El se prezintă pe sine ca „unul ale cărui versuri lumea le cântă, care niciodată în viața lui n'a fost ars de patima de a câștiga onorurile marilor seniori“:

D'un de qui l'univers
Chante les vers,
Qui oncques en sa vie
Ne fut hanté d'envie
D'acquerir les honneurs
Des grands seigneurs.

Alt membru al «brigadei», al «Pleiadei» pe care o formează

acești tineri, Jean-Antoine de Baif (1522—89), e fiul bastard, născut la Veneția, al unui consilier de Parlament și abate făcând parte din nobilimea judecătorească. Crescut de Daurat, el e amicul lui Ronsard, propunătorul Academiei de poezie și de muzică, și regele-l vizitează acasă la el. Ioachim de Bellay (1523-80)¹ are trei veri de mare situație politică, dintre cari unul e cardinal și, după studiu la Paris, el a petrecut un timp lângă acesta. Pontus de Thiard (1521—605), de nobleța provincială, e un cleric cu situație independentă. Étienne Jodelle (1532—73), autorul de tragedii antice, cântă nunta lui Carol al IX-lea, dar acest senior nu e dregător al Curții regelui.

Jurisconsult e și Robert Garnier (1534—90). Amadis Jamyn, ucenicul lui Ronsard, e secretar al Camerei. Philippe Desportes (1546—606) e abate și canonic. De Bartas (1544—90 sau 91), unul dintre gentilomii hughenoți, prieten al lui Henric al IV-lea, scrie „Săptămânile“ sale în mijlocul ocupațiilor diplomației. Guy de Pibrac (1529—84) e consilier la Parlamentul din Paris. Passerat (1534—602), elevul lui Cujas, marele profesor de drept, comentează pe liricii Romei la Collège de France. Vauquelin de la Fresnoye (1536—606 sau 1608) e avocat, locotenent general, president. Avocat e și Gilles Durant (1550—615). Consilier la Paris și Grenoble, secretariu al lui Henric al III-lea, abate supt Henric al VI-lea, *aumônier* al Mariei de Medicis, Jean Bertaut (1552—611), ajunge episcop de Séz. Un singur burghes, fiu de spițer, Antoine de Montchrestien (1575—602), dar el e mare industriaș, teoretician al „economiei politice“ și nobilitat. Femeile care fac literatură, Catherine de Roches, Lonise Labbé, au averi și țin un fel de saloane pentru scriitorii timpului.

Am spus că acești oameni trăiesc, în afară de o Curte care nu e încă destul de puternică pentru a stăpâni sufletele, în atmosfera erudiției care, în limba antichității latine, vorbește de antichitate. Ronsard întitulează operele lui. „Ode“, „Imnuri“, „Ecloge și poeme“, „Elegii“, „Discursuri“. Desportes lasă „Elegii“, pe lângă „Cântece“, și „Bergerieo“ ale lui nu sunt decât „Bucolice“ latine-grecești. De la du Bellay avem «Vers lyriques»

¹ *Oeuvres françaises*, ed. Marty-Laneaut, 1866-7, *Oeuvres choisies*, ed. L. Becq de Fonquières, Paris 1876. Altă bibliografie în Picot, *o. c.*, I, p. 289 nota 1.

și „Antichități romane“, pe lângă „Ode“, de la du Baif „Mime“, «Răpirea Europei». Gueroult prezintă o «Description philosophale de la nature des animaux» în versuri. Thiard se ocupă de «efemeridele sferei a opta», în latinește, și el a lăsat un «Discours philosophique». Des Périers, care intitulează, pretențios, *Cymbalum mundi* una din operele lui, traduce *Lysias* al lui Platon și, în versuri, *Andriana* lui Terențiu. Jacques Pelletier cutează a se atinge de *Odiseia*. Lui Florent Chrétien i se datorește o versiune din Aristofane. Lui du Baif traduceri ca a *Antigonei* lui Sofocle, a *Eunucului* lui Terențiu, imitarea lui *Miles gloriosus* a lui Plaut. *Iliada*, *Odiseia* se încearcă și de Jamyn¹. Alte opere de prefacere în limba franceză s'au pomenit mai sus. Metrul antic se riscă de du Baif și în ce nu poate fi primit de spiritul unei limbi moderne, cuvinte latine se îmbulzesc violent; altele, se creiază după obiceiul latin: fuitif, soupireux, ivoirin, accomparer, linéature, se concrécier, rithmassé, pourprin; legături de cuvinte: jette-clarté, chasse-ordure, donne-âme, délie-souci², apar și dispar în această limbă provisorie căreia Ronsard, în *Abrégé de l'Art poétique*, și tot el, probabil, supt iscălitura lui Du Bellay, în *Défense et illustration de la langue française* (1549), caută a-i da o nouă constituție, pe care o vom cerceta mai departe în sensul ei cel adevărat³.

Influența înfloritoarei literaturi italiene, de o așa de perfectă formă și de o inspirație, în general așa de nesinceră, nu lipsește. Când Clément Marot încearcă avântul epic cântând lagărul de la Attigny, se simte influența epicilor de peste Alpi. Mellin de Saint-Gellais traduce *Sofonisba* lui Trissino și ceva din *Orlando furioso*⁴. Du Bellay închină versuri unei iubite tot așa de imaginare ca a lui Petrarca, *Olive*. Atâția scriu „Amours“, „Regrets“, Bellay ca și Ronsard, și nota petrarchisantă nu poate lipsi din ele. *Erreurs amoureuses* a lui Pontus de Thiard, cu cântarea

¹ Și romanul târziu grecesc „Teogen și Haricleia“, ca și Bizantinul Zonaras, e prefăcut în limba franceză, de Jean de Maumont, v. Picot, o. c., I, pp. 53 și urm., 237 și urm. Nicolas de Herberay traduce pe Flavius Iosephus.

² V. Ferd. Brunot, *Histoire de la langue française*.

³ În parte, lucrarea e tradusă după Speroni; v. P. Viley, *Les sources italiennes de la „Défense“*, etc., Paris 1908.

⁴ *Oeuvres complètes de Melin de Saint-Gellais*, ed. Prosper Blanchemain, 1873.

Pasiteei, sunt în aceeași notă, și versul italian care servește ca model pare a se recunoaște în

l'aspect benin de mon étoile blonde.

Tot așa ca și, la du Bellay, versul cu iubirea „ideii” celei iubite:

l'idée qu'en ce monde j'adore

Petrarca e, de altfel, tradus de Vasquin Philieul la 1553¹. Până și lănceda literatură a linguiștorului Aretino află un traducător în Jean de Vauselles².

Dar peste tot ce era împrumutat, imitat și influențat ieșea la iveală o netăgăduită, puternică și gingașă, originalitate.

Din castelele lor de-acasă unii dintre acești poeți aduceau un adânc sentiment pentru natură, în mijlocul căreia trăiseră tineretea lor și căreia, mai târziu, îi cereau ceasuri de odihnă și de mângâiere.

Ronsard, în mândria lui de poet, de cel mai mare poet al timpului în țara sa și poate mai departe, vede cum, după o mie de ani, cineva, uimit de frumuseța versurilor sale, va merge să vadă lângă Loir «câmpul cel mic» unde s'a născut scriitorul cel mare:

Quelqu'un après mil ans, de mes vers estonné,
Voudra dedans mon Loir comme en Permesse boire
Et, voyant mon pays, à peine voudra croire
Que d'un si petit champ tel poète soit né³.

În *Bocage Royal* și aiurea închinarea lui către puterile cele mari

¹ Picot, *o. c.*, II, p. 44 și urm.

² *Ibid.*, I, p. 136 și urm. — Jean-Pierre de Mesmes dă o «gramatică italiană» la 1548-9. E însuși un poet — și astronom. — Discuții despre Boccaccio, *ibid.*, II, p. 19 și urm.

Claude de Putoux, Claude Turrin, cântă iubite și scene venețiene, *ibid.*, p. 49 și urm. Traduceri din Boccaccio, Bandello, etc., de François de Belleforest, *ibid.*, p. 91 și urm.; Ariosto, de Jean de Boissières (1580), *ibid.*, p. 189. Relațiile lui Aretino cu François Perrot și François de la Salle, *ibid.*, p. 332 și urm.; II, pp. 1-2.

³ Cf. și aiurea, în ce privește acest sentiment al însemnătății sale:

L'honneur sans plus du vert laurier m'agrée:
Par luy je hay le vulgaire odieux.
Voilà pourquoy Enterpe la sacrée
M'a, de mortel, fait compagnon des dieux.

ce însuflețesc totul răsare în versuri pe care un mai slab cunosător, un mai nou și mai ușuratec prieten nu le-ar fi putut găsi. Când pădurarii taie copacii din luncă, i se pare că vede curgând sângele nimfelor ascunse supt scoarță, și el prevede acum pădurea, «casa cea înaltă a păsărilor», pustie; «cerbul singuratec și căprioarele sprintene nu vor mai paște în umbra ei și coama cea verde nu va mai rupe lumina soarelui verii»; cuțitul plugului va intra în pământul de unde se vor fi smuls rădăcinile:

Ne vois-tu pas le sang qui dégoutte à force
Des nymphes qui vivoient dessous la dure escorce ?

.
Forest, haute maison des oiseaux bocagers,
Plus le cerf solitaire et les chevreux legers
Ne paistront sous ton ombre, et ta verte crinière
Plus du soleil d'esté ne rompra la lumière.

.
Tu sentiras le soc, le coutre et la charrue...

Va înșira furnicile roșii, cuiburile de păsări, căptușeala de mușchiu a iubiților lui arbori, va povesti, într'o comparație, cum plugarii uită une ori să înlătore suptîrele hârzob în care atârnă sămânța omizilor care vor mișca, neastâmpărate și lacome, primăvara¹; va zări nimfele jucând «lângă sălașul lor», în fundul unei văi, supt luna plină:

Ainsi tousjours la lune claire
Voye à mi-nuict au fond d'un val
Les nymphes près de ton repaire
A mille bonds mener le bal.

Și, pentru veșnica lui odihnă, acest credincios al liberei naturi va înlătura gândul, marmurii grele pentru a cere „să-l umbrească pomul veșnic verde“, să-l înfășure iedera, să-l împodobească via:

Je defens qu'on ne rompe
Le marbre pour la pompe
De vouloir mon tombeau
Bastir plus beau.

¹ Comme laboureurs dont les mains utiles
Laissent pendre l'hiver un toufeau de chenilles
Dans une feuille seiche au faiste d'un pommier.

Mais bien je veux qu'un arbre
M'ombrage au lieu d'un marbre,
Arbre qui soit couvert
Tousjours de vert.

De moy puisse la terre
Engendrer un lierre,
M'embrassant en maint tour
Tout à l'entour.

Et la vigne tortisse,
Mon sepulchre embellisse,
Faisant de toutes pars
Une ombre espère.

Și el face să i șe ureze, de trecători, stropirea de noapte cu roua, acoperirea cu veșmântul ierbii veșnice și îngânarea cu vuietul veșnic al apei.

La douce mauve tombe
A jamais sur sa tombe
Et l'humeur que produit
En may la nuit.

Tout à l'entour l'emmure
L'herbe et l'eau qui murmure
L'un tousjours verdoyant,
L'autre ondoyant.

Din acele vechi lăcașuri în mijlocul unei lumi care nu se schimbă, în datini și cântece, poeții aduc vechi arii pe care nu le vor uita ușor și o întreagă concepție de care sufletul lor nu se va putea desface niciodată. Dacă, în manifestul din 1549, recomandându-se formele poetice ale antichității, se oropsesc „ballade, *rondeaux*, *virelais* și alte băcării de acestea”¹, inspirația trecutului e, din potrivă, recomandată. „Alege-mi”, spune opusculul, „în istoria noastră vre unul din acele frumoase vechi poeme franceze, ca un *Lancelot*, un *Tristan* sau altul, și fă să renască din ele în lume o admirabilă sau o laborioasă Eneidă”².

¹ Ballades, rondeaux, virelais et autres épiceries.

² Choisis-moi dans notre histoire quelqu'un de ces beaux poèmes français, comme un *Lancelot*, un *Tristan* ou autre, et fais-en renaître au monde une admirable ou une laborieuse Énéide.

De aici ideia, fără noroc, a „Franciadei“. Până atunci concepția unui Charles d'Orléans cu privire la iubire, la sensul vieții, ba chiar aceea, mai aspră, dar totuși ducioasă, a unui Villon, re- apare, în cea mai bună formă tradițională, la acela din care critica mai târzie a vrut să facă un cōpiator artificial a cărui „musă în franțuzește vorbia grecește și latinește“¹.

Îndemnul lui e, ca la acești innaintași, cât și ca la bătrânul Latin Horațiu, să «se culeagă tinereța»:

Cueillez, cueillez vostre jeunesse.

Și la el apar, ca la poetul spânzurătorii ori, într'un moment, și la Petrarca, bătrânele stând la foc, și el spune iubitei lui :

Vous serez au foyer une vieille accroupie...

Lângă foc, la lumânare, „foarte bătrână, sporovăind și țesând“, va spune, cântându-i versurile cu uimire: „Ronsard mă slăvia atunci când eram frumoasă“:

Quand vous serez bien vieille au soir, à la chandelle,
Assise auprès du feu, devisant et filant,
Direz chantant mes vers en vous esmerveillant:
Ronsard me célébroit du temps que j'étois belle ?..

Pe Casandra, în acest ton bătrânesc, o va prezenta «vorbind singură cu sine, amăgindu-se de propriul ei gând, cu capul puțin plecat în jos, departe de lume și de dansul»:

Quand je te voy discourant à part toy,
Toute amusée avecques ta pensée,
Un peu la teste en contrebas baissée,
Te retirant du vulgaire et de moy;

Mariei, Elenei li va spune cum viața lui întregă atârnă de iubirea lui, și celei d'întăiu îi va da asigurarea că „e fericit de răul ce primește pentru că o iubește de o sută de ori cât pe sine“:

¹ Sa Muse en français parlait grec et latin.

² Cf. aurea aceste frumoase versuri:

...Vos beautez, bien qu'elles soient fleuries,
En peu de temps seront toutes flétries
Et, comme fleurs, périront toutes soudain.

Voilà comment pour toi, Marie,
Je traîne ma chétive vie,
Heureux du mal que je reçois
Pour t'aimer cent fois plus que moi.

Tot astfel Bellay¹ va cânta pe «vânturătorul de grâu» (*le vanneur de blé*), dorind de sătisorul lui în mijlocul elegantei Italii, de „son petit Lyré“ și de Loira:

Quand revoiray-je, hélas, de mon petit village
Fumer la cheminée?...

Moartea-i apare, a lui și a prietenilor, ca a lebedelor care în iazul dintre ierburile nouă își plâng într'un cântec ultim sfârșitul:

Comme on voit quelquefois, quand la mort les appelle,
Arregez flanc à flanc parmy l'herbe nouvelle
Bien loing sur un estang trois cygnes lamenter.

Baif va cânta, ca prizonierul în Anglia al Războiului de o sută de ani, trecerea de la iarnă la „grațioasa primăvară“², și el va scormoni în diminutivele sale populare pentru a înfățișa în-trecerea, „juta“ picăturilor ce cad:

Jouster les gouttes rondelettes,
Qui, de l'eau tumbant de sus,
Se faisoient déjà grosselettes.

Ca și Ronsard, în sfârșit, va chema la iubire fata care trebuie să știe că tinereța ei trece odată cu florile:

Fille, viens la rose cueillir,
Tandis que sa fleur est nouvelle:
Souviens-toy qu'il te faut vieillir
Et que tu fétriras comme elle.

Am pomenit de „bergerie“ a lui Belleau, care a mai lăsat, pe lângă pretențioase „schimburi de pietre scumpe“³, și „mici născociri“ (*Petites inventions*), din care se desfac versuri ca acestea

¹ Pentru el, și Wilmotte, *o. c.*, p. 179 și urm.

² Un jour, quand de l'yver l'enuieuse froideur.

S'atiedist, faisant place au printemps gracieux.

El publică la 1573 o colecție de versuri cu bătrânescul titlu de *Passe-Temps*.

³ *Nouveaux échanges de pierres précieuses* (1573).

două despre îmbălsămarea aerului și pământului de „un seceriș de miresme și de flori“:

Une moisson de senteurs et de fleurs
Enbausmant l'air et la terre..

Des Périers are «cântece de la culesul viilor» (*Chant des vendanges*)¹, și el știe ce coloare, asemenea, au zorile și trandafirii:

Une même taint avoient l'aube et les roses.

Magistratul Pibrac cântă „plăcerile vieții de la țară“². Advocatul de la Fresnaye știe să spuie despre nopțile frumoase când, la lumina lumânării, ciobanii „zic poveștile bătrâne și Lisa coace castane 'n spuză“:

Plus que le jour la nuit nous sera belle,
Et nos bergers, à la claire chandelle,
Des contes vieux, en teillant, conteront:
Lise tandis nous cuira des châtaignes.

Din vechea tradiție va veni și sarea din fabulele lui Gueroult, une ori cu o notă originală, ca atunci când e vorba de paieile din încălțăminte stăpânului său pe care a cutezat să le mănânce măgarul, cea mai criminală dintre fiare³.

Spiritul burghesului din Franța secolului al XVI-lea are, mai mult decât imitația poezilor fataliști ai antichității latine, cu Horatiu în frunte, partea sa în tălmăcirea resignată sau plină de o înfiorare tainică a vieții omenești

Pentru Ronsard e vorba de a juca un rol pe scena lumii, „într'un veșmânt potrivit cu vremea și cu vrâsta fiecăruia“:

Sur l'eschaffaut mondain jouant mon personnage
D'un habit convenable aux temps et à mon âge.

Și va pleca din acest joc, în care mâinile sunt legate de „nebiruita soartă“⁴, „sătul de lume“, ca de la capătul unei lungi

¹ O alta din culegerile lui e „Nouvelles récréations et joyeux devis“ (1558).

² *Plaisirs de la vie rustique* (1576).

³ Comment! La paille aux souliers demeurée

De son seigneur manger à belles dents?!

Et, si le pied eust esté là-dedans,

Sa tendre cher eust esté dévorée.

⁴ L'invincible destin lui enchaîne les mains.

și obositoare mese de nuntă sau de la un prânz de Curte unde altul e gata a-i lua locul:

Je m'en vais saoul du monde, ainsi qu'un convive
S'en va soul du banquet de quelque marié,
Ou du festin d'un roy, sans renfrongner sa face,
Si un autre après luy se saisist de sa place.

Și, amintindu-și de vechea comparație a epicului roman, el va spune că, «fără a-și pierde firea, și-a purtat torța» și-o lasă altuia, liniștit, după legea naturii:

J'ai couru mon flambeau sans me donner esmoy,
Le baillant à quelqu'un s'il recourt après moy:
Il ne faut s'en fascher: c'est la loy de nature.

„Mici ființe vii“ — *petits animaux* —, oamenii se nasc și pier ea bășicele spumei:

Qu' ainsi que bulles d'eaux tu crèves et consommés.

Forma s'a pierdut, trecătoare. materia, veșnică, rămâne.

La matière demeure et la forme se perd.

O notă de mister se adauge la du Bellay, când arată traiul omenesc întreg ca rătăcirea fără voie „pe marginea necunoscută a unui țerm straniu“:

Nous consummons nostre âge
Sur le bord incougnu d'un estrange rivage.

«Ce vezi din om», spune Pibrac, «nu e omul, ci temnița care-l închide, mormântul care-l îngroapă, șubredul pat unde-și doarme un scurt somn»:

Ce que tu vois de l'homme n'est pas l'homme:
C'est la prison où il est enserré,
C'est le tombeau où il est enterré,
Le lit branlant où il dort un court somme.

Deci, adauge el, nu e altă normă decât aceia de „a te folosi de bunurile vieții fără a le dori“ și de „a nu dori moartea, dar nici a te teme de ea“:

User des biens et ne les desirer,
Ni souhaiter la mort et ni la craindre,

„S'o aștepți la tine acasă foarte liniștit“, cu „spiritul liber și tare judecată“, aceasta o cere demnitatea ființei tale, răspunde alt magistrat, și față de copleșitoarele puteri necunoscute ale naturii:

Conserver l'esprit libre et le jugement fort

• • • • •
C'est attendre chez soi bien doucement la mort.

Dar în acest timp Franța vuia de zgomotul armelor; o luptă înviersunată, în care se cheltuia toată puterea îngrămădită a curtenilor și nobililor, cari nu mai erau chemați de regele lor pentru războiul cuceririi și măcar al gloriei în străinătate, devasta regatul; totul, până și soarta unei dinastii care nu mai era respectată, stătea în joc, când hughenotul protestant se ridica în numele libertății de cult și cu gândul autonomiei religioase, primejdioasă pentru unitatea politică, iar catolicul opunea mercenarului german chemat de peste Rin, crudului *réître* mîncău, bețiv și brutal, bandele spaniole ale ginerelui Ecaterinei de Medicis, Filip al II-lea.

Realitatea veacului trecu vijelioasă pe lângă această îngrijită poezie, în care era totuși atîta traducere, transcripție și imitație. Și ea trebuie să fie judecată, nu după micile meșteșuguri ca pentru viața de toate zilele, ci după atitudinea ei față de marile întrebări ale vieții naționale.

Aceste întrebări au smuls lui Ronsard, în *Discours sur les misères du temps* (1562) și în *Remonstrances aux peuples de France* (1563), accente de o energie cum n'o poate arăta poezia contemporană a Italiei.

Acel care a găsit versul vibrant de fericire al celor ce mor pentru țară:

Heureux celui qui meurt pour garder sa patrie,

strigă că de plumb sau de lemn ar trebui să fie, dacă, Frances prin naștere, n'ar spune urmașilor toată durerea de care e plină Franța:

Madame, je serois ou du plomb ou du bois,

Si moy, que la nature a fait naistre François,

Aux races à venir je ne contoïs la peine

Et l'extrême malheur dont nostre France est pleine.

Contra calvinilor se ridică hotărît: ei au început. Focul cu care ard, prada cu care risipesc bogățiile țerii, uciderile, trădarea față de rege, întreabă el, acestea sunt oare sensul «Bisericilor reformate»? «Isus pe care-l mărturisii aici e numai din buze, și nu din inimă, el nu făcea așa.» În locul lui, ei au doar «un Hristos cu pistoalele'n brâu, negru de fum, cu coif în cap și, în mână, cu o cuțitoaie, roșie de sânge omenesc»:

Eh quoy? brusler maisons, piller et brigander,
Tuer, assassiner, par force commander,
N'obéir plus aux rois, amasser des armées,
Appelez-vous cela Églises réformées?
Jésus, que seulement vous confessez, icy
De bouche, et non de cœur, ne faisoit pas ainsi.

Un Christ empistolé, tout noirci de fumée,
Portant un morion en teste et, dans la main,
Un large coutelas rouge de sang humain.

Și el caricaturează pe predicatorul bărbos, cu fruntea increțită și ochiul furios, nepieptănat, palid, care, ca Sfântul Pavel în gură, preface Scriptura în jucărie pentru femei și copii, momind tineri cari, ca dânsul, Ronsard, odininoară, au fost prinși, dar s'au pocăit:

... Barbe longue et le front
De rides labouré, l'œil farouche et profond,
Les cheveux mal peignés, le sourcy qui s'avale,
Le maintien renfronné, le visage tout paslé.

Avoir S. Paul en bouche et le prendre à la lettre,
Aux femmes, aux enfants l'Évangile permettre.
J'ay autrefois gousté, quand j'estois jeune d'âge
Du miel empoisonné de vostre doux breuvage.

În mijlocul acestei nemernice sfășieri, străinul futră în casă, Germanul de la Rin, «care-i insultă apa bând-o», și Anglia profită în dauna «acestei sărace țeri»:

L' autre jour, en pensant que ceste pauvre terre
S'en alloit (ô malheur!) la proye d'Angleterre

Et que ses propres fils amenoient l'étranger
Qui boit les eaux du Rhin, à fin de l'outrager...

Și, reproducând înseși cuvintele maestrului școlii celei nouă de poezie, Passerat, el va înfățișa pe acești Germani «păsări străine» — *estourneaux étrangers* — mâncând și bând, pe când Franța se pierde.

Dar ne găsim astfel în domeniul acestei realități care chibzuieste și luptă, și trebuie să i se găsească originile, ca unei nouă forme a gândirii omenești.

VIII.

Prosa italiană a veacului al XVI-lea : Macchiavelli.

Scriitorii în prosă ai veacului al XVI-lea în țările romanice au un caracter de realitate contemporană care lipsește poezilor. Ei vorbesc de lucruri pe care le știu, de lucruri pe care le-au văzut și, cei mai puternici dintre dânsii, de lucruri la care au gândit, căutând cheia unor întrebări nouă ca pentru vremurile nouă în care trăiesc.

Aceste întrebări privesc viața societăților omenești, temeliile și condițiile vieții fiecărui organism politic, fiecărui Stat, și acelea în care se stabilesc și se mențin legăturile dintre State. Toate aceste probleme stau înaintea povestitorilor istorici și a gânditorilor politici — adesea aceleași persoane — și cer un răspuns neapărat pentru ca lumea de la sfârșitul evului mediu să poată ieși dintr'o uriașă ruină, dintr'un haos, care-i pare fără exemplu și cu totul nesuferit.

Până atunci umanitatea cultă din centrul și din Apusul Europei se închisese trăind în organismul unitar, sprijinit pe credință, al Bisericii lui Hristos. Dar de la o bucată de vreme o campanie energetică, trivială adese ori, fusese dusă împotriva celor cari represintau conducerea Bisericii, și lumea nu era încă în stare să deosebească între o idee, un principiu, o concepție și acei cari le represintă. Lucrul însuși urmă în risipire pe cel ce vorbea obișnuit în numele lui și care căuta firește să atragă asupra-și cât mai mult din acela. Se ajunsese la „darea în judecată“ a Papalității, la șirul de sinoade umilitor pentru „șeful creștinătății“, la cuvântările de învinuire, la înveninarea și complicarea unui conflict, unei „shisme“ pe care bunăvoințele care încurcau mai mult voiseră mai sincer s'o închidă. În aceste im-

prejurări am văzut cum spiritele cele mai nobile printre credincioși căutau o comunicație directă, intimă și entusiastă, având nota unei iubiri mistice, cu divinitatea, cu blândul Mântuitor: preotul, călugărul nu mai erau de nevoie în acest cas. Biserica se prăbuși astfel, și cu dânsa dreptul, cu sancțiune dincolo de marginile scurtei și șubredei noastre vieți, pe care ea îl impusese atâta timp.

Puteri fără drept stăteau acum față în față, și ele-și atribuiau chemarea de a preface lumea în direcția intereselor și până la marginea puterilor lor. Aceste interese erau însă fără număr, și nu era niciun criteriu pentru cumpănirea puterilor, datoare astfel — în afară de ispitele ce le mânau tot înainte, pe atâtea drumuri — să se încerce neconținut în conflicte.

S'ar fi ajuns la un războiu veșnic, în care omenirea s'ar fi îngropat cu întreaga ei moștenire și cu toate speranțele ca și cu toate păcatele ei. Pentru a-l împiedeca, pentru a-l face inutil anulând o intrigă, prevenind o lovitură prin pregătirea altei lovituri, ținând în fiecare moment pe bazele sigure ale unei profunde observații de toate zilele contabilitatea exactă a unor forțe care ajungeau deci și fără ciocnirea, altfel indispensabilă, să se compare, se organizează diplomația, care prefăcuse pe vechii redactori de convenții și tratate, pe presintatorii de instrucții și apărătorii de pretenții în niște spioni totdeauna veghetori, viind adesea pe la Curți ori residând permanent în mijlocul lor. Și în această lume diplomatică toate exercițiile posibile ale rațiunii omenești se urmau zilnic pentru a se face descoperiri, pentru a se opri sau a se prepara acțiuni politice.

Atâtea pagini de o mare importanță fac parte, nu din cărți, ci din *corespondențe diplomatice*, și atâtea din aceste corespondențe n'au văzut nici până astăzi — așa s'au păstrat de multe într'o vreme când mai oricine avea puțința și deprinderea scrisului — lumina tiparului. Câte unul însă le-a prelucrat în expunerea lui proprie ori după a celorlalți, prieteni și cunoscuți, ori principii cari doriau să se scrie despre împrejurările lor. Cutare altul, mai bine înzestrat, încerca, stăruirot și naiv, să găsească esența faptelor, „măduva lor“, și s'o puie în precepte, făcând din ele, dacă se poate, de nu un cod, măcar un îndreptariu cu garanții de succes.

Unde s'au început a se bate aceste nouă cărări ? Comines Francesul, contemporan și povestitor al lui Ludovic al XI-lea, e anterior cu câteva decenii lui Macchiavelli, secretariu florentin încă din vremea când Carol al VIII-lea trecu munții în fruntea frumoaselor lui trupe. Cronicarul frances a și fost tradus în italienește, dar mai târziu, nimic nu arată ca Florentinul să fi întrebuițat pe acest predecesor, mai medieval, mai religios, dar cu aceeași ascuțită vedere în stările prezentului, în psihologia contemporanilor. De fapt nimeni nu poate reclama prioritatea într'un timp când pretudindenea, supt impresia aceluiași ruine și aceluiași sforțări pentru a le înlocui, sufletul omenesc se prefacea în același chip.

E sigur însă că, în momentul când era modernă mijia înaintea lui Comines, Italia și orașul care în ea avea conducerea spirituală, Florența, încercau încă o soluție pe căile vechi politice, în legătură cu Biserica oamenilor, supt poruncile lui Dumnezeu a toate hotărâtorul.

Un întreg șir de clerici fanatici luptă pentru reforma moravurilor, din care trebuie să iasă o nouă viață politică, în același timp când predicatorii populari distrau auditoriul lor cu vorbe groase, cu alusii înțelese de oricine, cu fabule și povestiri care nu erau departe de ale lui Boccaccio, dușmanul călugărilor.

Avem astfel, spre jumătatea veacului al XV-lea pe Sf. Ioan de Capistrano, originar din Sudul Italiei, mare predicator cu efecte fulgerătoare, împotriya luxului contemporan, făcând să se adune bogății întregi la picioarele lui, și care, pornind în cruciată spre Orient, târăște după dânsul mii de ostași din mulțime, incapabili de a înțelege măcar ce li se spune, dar gata să moară pentru Hristos apărând Belgradul, — cum s'a și făcut, noul Petru Ermitul căzând de oboseală la câțiva pași de locul isprăvilor sale de războinic fără arme¹. Apoi Savonarola se ridică, fratele Girolamo, — nu un Abruzzes focus din regatul de Neapole, ci un originar din Ferrara (n. 1452). De un entusiasm fără margini, capabil de fanaticismul cel mai făcător de minuni, el apare la Florența, fără frică și inconruptibil, cu toate făgăduielile și darurile marelui Lorenzo, și din mănăstirea Sfântului

¹ Cf. și Voigt, în *Historische Zeitschrift*, X, p. 32

Marcu, al cărui prior fusese numit, el pune în mișcare orașul întreg — un oraș de *popolani* cu spiritul critic, mai aplecați spre cuplete de stradă decât spre scene de beție religioasă — și-l înebunește. Lumea credea, de fapt, va spune Macchiavelli, că acest «om extraordinar»¹ vorbește cu Dumnezeu și profetisează după revoluțiile cerurilor. La moartea lui Lorenzo, supt stăpânirea fiului său Petru, el ajunge un dictator terorist, care ține înaintea credincioșilor săi icoana pedepselor de pe pământ și a răsplătirilor din ceruri. Cu *tânguitorii* săi — *i piagnoni* — după dânsul, el face să se arunce în foc, nu numai podoabe, după exemplul fratelui Giovanni, ci și operele poetice, de la Dante până la Boccaccio, care smulseseră atenția societății de la cele dumnezeiești pentru a o reține asupra acestor nimicnicii. „Triumful crucii” e formula lui, și supt acest titlu i s’au adunat scrierile latine și în limba vulgară, destul de mediocre². Celor ce-i stau împotrivă, legați de putere, de petreceri, de plăceri, el li strigă trivial: «Vor veni bărbierii cari vor rade Italia până la os», numai să fie „oamenii mai buni”³.

Favoarea populară, câștigată prin mijloace extraordinare, se pierde la cel d’întăiu capriciu care tulbură inima mulțimilor. Călugărul care învinuia pe alții de cele mai grele păcate fu el însuși învinuit de cel mai grav pentru cine purta haina lui de dominican, și astfel el fu ars în piața publică la 23 Maiu 1498. „Dacă a fost un om bun”, va spune alt istoric al Florenței, Guicciardini, „am văzut în vremurile noastre un mare profet; iar, de a fost un om rău, un om foarte mare”⁴.

Astfel de experiențe nu se repetă. La 1502 Florența, după câteva alte convulsii, intra supt blânda îndreptare republicană a lui Pier Soderini, ales gonfalonier pe viață, ceia ce va însemna pe zece ani doar, până la întoarcerea Medicisilor supt ocrotirea străinilor cari băciuiesc în Italia. Afară de Veneția singură, tot restul peninsulei — Papa ca și alții — ascultă, pe rând, de Fran-

¹ Decadele, I, xi.

² *Triumphus Crucis*, 6 vol., Leyda 1633. Cf. Pasquale Villari, *Vita di Girolamo Savonarola*; Luotto, *Il vero Savonarola*, Florența 1897.

³ Verranno i barbieri, che raderanno l’Italia insino alle ossa... Gli uomini diventeranno migliori.

⁴ Se lui fù buono, abbiamo veduto a’tempi nostri un grande profeto; se fù cattivo, un’ uomo grandissimo.

cesi și de Spanioli. Dumnezeu nu mai vorbește cu nimeni. Orice încredere în marile minuni neprevăzute a dispărut. Fiecare socoate, se chibzuieste, cu grija interesului său personal, carieră, faimă, avere. Străinul e pentru aceasta un factor ca oricare altul. Aventurile, când se vor încerca, vor cădea răpede. O normalitate leneșă, stearpă, umilă a cuprins viața politică, din care răsar individualități având toate însușirile afară de a demnității personale și de a patriotismului, mai larg sau mai îngust.

În acest moment, când, la Florența, lucrase ca precursor Bernardo Rucellai ¹, trudit și el să înțeleagă, și mulțămît cu atâta: că înțelesese, apare Niccolò Macchiavelli, — nu pentru a expune, a povesti, a scrie, ci, îndeplinind, pe lângă secretariatul său florentin, de paisprezece ani, și funcții literare care-l silesc a face capodopere, pentru a căuta să găsească, în eforturile unei superioare inteligențe și chiar în chinurile unei conștiinți mult mai delicate de cum se crede, taina vremii sale.

Fiul unui jurisconsult și al unei femei — deosebit de inteligent, se spune, — din familia Nelli ². Nicio pregătire deosebită. Polo Giovio, umanistul cu meșteșugita frasă-clasică, a putut să spuie că acest notator precis fără eleganță și fără pretenții, de altfel, înțelegea rău limba latină însăși. Totuși fusese un fel de «notariu» pe lângă traducătorul lui Dioscoride, Marcello Virgilio, profesor de limbi clasice. De tânăr îl pînde Cancelaria a doua florentină și, cu trimeteri la Cesare Borgia, tiranul Romagnei, în Franța la cardinalul de Amboise, și aiurea, îl reține, cum am spus-o, paisprezece ani: întoarcerea Medicisilor îi zdrobește o carieră în care, de altfel, cum era, n'ar fi putut merge prea departe. E acum, pe mulți ani, la țară, acolo unde va și muri, încă destul de tânăr, la San-Casciano, cu nevasta, cu copiii, cu țeranii asemenea cărora se îmbracă, cu cari joacă vechi jocuri locale, cu călătorii ce se opresc, aducând știri de discutat la ospătărie.

Seara, în haine de lux, pentru a face cinste autorilor săi, el cetește. Cunoaște pe Xenofont, *Ciropedia*, *Despre Tiranie* ³, știe, de și nu după textul grecesc, ce se cuprinde în Polibiu, cerce-

¹ În *De bello italico*. V. și analiza din Gervinus, *Kleine Schriften*. I.

² Născut în Mau 1469, moare la 22 Iunie 1527.

³ *Discursurile*, II, 2, 13.

tătorul de cauze al antichității greco-romane¹. Citează pe Quint-Curțiu și pe Tacit, de curând descoperit². Nu-i e necunoscut Plutarh, tradus ca și Diogeniu Laerțiu în aceeași vreme³, ba va pomeni odată și de Herodian⁴. „*Politica*“ lui Aristotele, așa de larg răspândită în toate țerile romanice, îi dă, înu numai maxime pe care le va copia⁴, dar însuși îndemnul către considerațiile care l-au făcut celebru. Dar opera asupra căreia se oprește îndelung, căutând în ea explicații și pentru problemele italiene, e Tit-Liviu⁵, asupra Decadelor căruia va scrie un întreg comentariu, dedicându-l la doi dintre prietenii lui. Asemenea opere obișnuiește el — cum spune cu privire la vestitul său tratat *Principele*, intitulat întâiu, în intenția lui, *De principatibus* — să le întrebe pentru a căpăta de la bunătatea lor un răspuns⁶ la problemele care, neconținut, îi frământă mintea.

A aflat multe în dregătoria lui de secretariu; cunoaște Franța⁷; a fost prin Germania renană, unde se pare a fi găsit — cu toți principii rivali pe cari însă-i oprește de a se încăiera o vagă influență a Împăratului — liniște și mulțămire, siguranța de străini, virtuți private și calități în viața publică⁸. Dar Macchiavelli, mai la urmă un personagiu destul de modest în viața cetății sale și cu atât mai mult în viața întregii Italii, nu se socoate de loc — deosebindu-se astfel de pretențioșii oameni ai Renașterii, în toate țerile, — ca un geniu având în câteva formule secretul succeselor politice și destăinuirea mijloacelor prin care cineva poate să ajungă și să se menție.

Dacă are o ambiție, ea e de ordin curat literar, poetic. Admiră pe *Orlando furioso* și se credea în stare, când se apucă să

¹ V. Tommasini, *Vita ed opere di N. Macchiavelli*, II, p. 165 n. 2 — O traducere a lui o dăduse Niccolò Paretti.

² Discursuri, II, 10; III, 19. Descoperitorul e Italianul Angiolo Arcimboldo.

³ Tommasini, *o. c.*, II, p. 301.

⁴ Ranke a dovedit-o, în *Geschichtsschreiber*. — Vegețiu, care a servit, pe rând, pentru *Speculum* al lui Vincent de Beauvais, pentru *Siete Partidas*, pentru lucrarea lui Egidio Romano și pentru *Arbre des batailles* (v. Tommasini, *o. c.*, II, p. 224), nu mai e aici izvor preferat.

⁵ Cf. Tommasini, II, pp. 150-1.

⁶ „Domandoli della ragione dello loro azioni“, spune el într'o scrisoare, „e quelli, per loro umanità, mi rispodono“; v. *ibid.*, II², p. 87.

⁷ Cf. ce spune despre Francesi și războiu în Discursuri, III, 36.

⁸ *Ibid.*, 19 Cf. I, 55 și *Principe*. X (asedu grele în Germania).

scrie *Asino d'oro* — un poem —, *Decennali* — poesii de mărturisire politică — o lucrare asemănătoare, poate superioară. A făcut nuvele după modelul lui Boccaccio, presintând isprăvile dracului *Belfagor*, și, ca unul care a cetit pe Plaut¹ ca și pe acel Boccaccio și are spiritul impudic al burghesiei florentine, el țese pe o temă scabroasă comedia lui *Mandragola*, de care a răs cu haz și Papa Leon al X-lea. Au mai rămas de la el cântece de carnaval, *Carnascialeschi*, „capitole“.

Intr'un oraș unde tradiția de a se scrie istoria cetățenească și pe alături cea italiană nu încetase de la Dino Compagni încoace², *Macchiavelli nu pornește de la sine să comunice rezultatul îndelungatelor sale studii politice*. Întâmplarea, călătorii întreprinse prin hasard îl fac să se ocupe de trecutul orașului Lucca, să descurce sensul unei figuri istorice ca a tiranului medieval Castruccio Castracani (*Sommario della città di Lucca, Vita di Castruccio*). Tratatul despre arta războiului (*Arte della guerra*) îi e cerut, ca și acela, pe care-l dorește Papa Leon, despre reforma Florenței (*Sopra il reformar lo stato di Firenze*), problemă pe care n'a pus-o el, ci împrejurările. Am văzut cum s'a apucat să scrie „Principele“; de și la început el spune că *aiurea* a scris despre republice, comentariile asupra guvernului republican, pe care le presintă — deși e vorba, atâta, de lucruri grecești și contemporane — ca simple comentarii, ca «discursuri» asupra Decadelor lui Tit-Liviu, pomenesc tratatul despre monarhia de cucerire și usurpare³. Nu se gândia să tipărească niciuna din aceste opere⁴. „Istoria florentină“ e alcătuită din ordin, și pentru scrierea ei se servia o pensiune.

E sigur că în modesta mărturisire a rezultatelor la care ajunsese cugetarea lui el nu se gândește să distrugă, să provoace, să sfideze, și încă mai puțin să pervertească publicul, măgulind interesele vre-unui puternic, vre-unei familii ca a Medicisilor.

În zădar căută unii critici italieni să vadă în el un adversar principial al creștinismului, ca unul ce trăia într'un timp de predominare a spiritului antic și în acela când Pomponazzo ducea

¹ Pentru descoperirea lui Plaut, v. Tommasini, *l. c.*, p. 370 și urm.

² V. mai sus pp. 110-11.

³ II, 1, III, 43.

⁴ Cf. Tommasini, *o. c.*, II, p. 139.

războiul fățiș contra ideii de nemurire. Ce nu-i place lui, e numai Biserica: ei îi atribuie nenorocirile Italiei, s'a substituit Imperiului roman fără a putea să-l înlocuiască, a împiedecat pe alții de a îndeplini opere de care însăși era incapabilă, a deschis prin neconținutele discordii ce le-a provocat, atât Francesilor, cât și Spaniolilor, porțile Italiei; ea a corupt măduva Italiei nouă¹. Dar atât.

Să nu ne înșele unghiul de utilitate publică supt care vede cele religioase în anticitate, când fără zei nu s'ar fi acceptat legile², ca și în timpul present, când, cu minunile ei, religia supune poporul la poruncile ce i se dau și sprijină singură stăpânirea fără arme a principilor eclesiastici³. Când el spune că Moise nu poate fi supus unei explicări istorice ca unul ce e „numai îndeplinitor al ordinelor lui Dumnezeu⁴“, nu înțelege a face vre-o ironie. S'ar putea oare aceasta la un om care crede în preziceri, fie și „nu știu de unde“⁵, care afirmă că fenomene naturale neobișnuite precedă marile evenimente și care e gata a recunoaște „cauzele superioare, la care spiritul omenesc nu se poate ridica“, adăugând „Dumnezeu le ridică și le ține, și omul care s'ar apuca să discute despre ele ar fi vinovat de presumpție și de cutezanță“⁶?

El nu e contra creștinismului, preferindu-și viguroasele religii ale antichității, înaintea cărora pleacă fruntea cu atâta resemnare, căci e convins că în această lipsă de vigoare e numai păcatul, *josnicia* celor ce au interpretat astfel sensul noii religii⁷. Și, recomandând călduros a se păstra datoria rugăciunii, mângâierea ajutorului dumnezeiesc, el vrea numai să nu se puie în nădejdea unor minuni nemeritate, și care deci se poate întâmpla să nu vie, soarta unei societăți întregi.

Iată, în adevăr, ce spune în chiar „Decenalele“ lui

Căci am crezut și însumi că e venin de moartă

¹ Discursuri, I, 12; II, 12. Sf. Dominic și Francisc abia au scăpat-o, în decăderea ei, de o totală pere, III, 1.

² *Ibid.*, I, 11

³ *Principele*, II; Discursuri, I, 12.

⁴ *Principele*, 6.

⁵ Discursuri, I, 56.

⁶ *Principele*, XI. -

⁷ La virtù degli uomini che anno interpretato la nostra religione secondo l'ozio, e non secondo la virtù, Discursuri, II, 2.

În camăta cu banii, că vina cărnilor
Ca biciu pe fața lumii sortită-i să se poarte

Și că orice mărire își are-al ei izvor
În facerea de bine, în rugă și 'nfrânare
Și că puterea este ca o urmare-a lor.

Dar cine poate gândul s'afunde și mai tare
Pricepe că aceia nu poate sfărâma,
Cum binele n'ajunge pentru întemeiare.

Ilusia că Domnul va da minunea sa
Îndată ce la dânsul genunchii ai să-î pleci
E'n stare-orice Domnie și Stat a sfărâma.

E bine rugăciunea la El să meargă'n veci,
Și sunt nebuni aceia ce se trudesesc să strice
A' neamului deprinderi pentru cuvinte seci.

Din datinele noastre se nasc, așa aș zice,
Morala și unirea: cu ele-odat'aștept
Noroc și fericire voioasă și pe-a-ice.

Dar nimeni să nu fie așa de nențelept,
Când casa lui aprăape-i să cadă'n voia sorții,
S'aștepte ca să i vie minunea ca un drept,
Căci îl va prinde'n aspra cădere trânta morții.

Iar, în *Principe*, revenind asupra intervenției supranaturale pe care o admit unii în desfășurarea faptelor omenești, el nu primește nici hotărârea lor directă prin Dumnezeu, nici aceia, în sens antic, prin Noroc, — un simplu torent trecător, — „așa ca toată prudența să nu poată nici opri, nici orândui soarta lor“, — căci aceasta ar suprima *liberul arbitriu*¹.

Cu acest liber arbitriu, cu silogismul, desfășurat sau inherent, al rațiunii, cu puterile pe care după această rațiune omul le pregătește pentru scopurile lui, cu tensiunea permanentă ce rezultă din acest exercițiu și pe care el o numește *virtù*, virtutó,

¹ *Principiele*, XXV. — Norocul e, spune el, puterea, și Cerul alego însuși pentru astfel de oameni șefi. destoinici. V. Discursurile, I, 23, II, 1, 30.

posibilitate de a se luptă, de a izbuti, de a atinge ținta, — cu acestea vrea el să înțeleagă și să miște istoria omenirii, în afară de Dumnezeu și de zei, cari-și au locurile lor, de unde se supraveghiază, se judecă poate, dar nu se conduce.

Și în aceasta se vede omul care nu s'a desfăcut încă din evul mediu. De fapt istoria omenirii are în cea mai mare parte originile sale în instinctul popoarelor, cu subconscientul individului atâtea lucruri prea mici pentru a fi observate sau prea mari pentru a fi înțelese hotărâsc în afară de factorii văzuți și studiați mersul evenimentelor din care ea se alcătuește, direcția curentelor în care aceste evenimente se confundă; structura fizică, plină de insondabile taine, are un rost mai mare de cum suntem dispuși a-l admite, și corpul social ca și cel individual are predispozițiile, capriciile și bolile sale, în sfârșit vechile civilizații ca și tot evul mediu sunt scaldate într'o atmosferă religioasă fără care, cum nimic n'a existat, nimic nu s'ar putea desluși de noi.

Dar Macchiavelli, care, ca și timpul său, a părăsit o *causă unică*, voința lui Dumnezeu, vrea să aibă, imediat, în locul ei o altă *causă unică*, de o acțiune tot așa de generală și de infailibilă: această *virtu* umană. Considerând tot ce e nerațional ca simplă prefăcătorie¹, el fixează principiul, *dogma* nouă că „oamenii se nasc, trăiesc și mor după aceleași logi”². Dacă anticii ni dau norme prin operele lor de artă, învățături prin rețetele lor medicale, de ce n'ar fi ei și supt raportul politicei aceiași dascăli fără greșală³? Ceia ce, de altfel,— în *drama*, ce se dezvoltă necontent în sufletul cugetătorului — nu-l va împiedeca, pe dînsul să spuie că oamenii sunt supuși aplecării lor și cred în «ilusie că aceleași mijloace biruiesc oricând»⁴, și să releveze că tradiția trăiește dintr'o generație în alta, făcând solidari pe oameni”, — evident dincolo de atingerile rațiunii

De și nu e un luptător pentru idealul său, *omul rațiunii poate fi, față de durerile timpului său și ale fern sale, ale neumului său.*

¹ Ca în ce privește pe auguri, pe aruspici, peste rezultatele cărora ar fi trecut totdeauna politica Romei, Discursuri, I, 14.

² *Ibid.*, Prefața și I, 11.

³ *Ibid.*, I, 1.

⁴ *Ibid.*, III, 9.

⁵ *Ibid.*, III, 43.

un sentimental, ba chiar se pare că de la starea nenorocită a Italiei și a Italianilor, în orice cas și de la dânsa, pleacă toate considerațiile lui filosofice, toată truda elaborării lor. O profundă miserie, infamia și rușinea, „iată ce a dat Italiei timpul de față”¹. Ea a fost „străbătută din fuga calului de Carol, prădată de Ludovic, siluită de Ferdinand și batjocurită de Svițeri”. Astfel ajunge a fi „un câmp fără zăgaz și fără apărare”. „Lombardia e jăfuită, Regatul (de Neapole) și Toscana stoarse de dăjdi”². Se poate spune că «e mai sclavă decât Evreii, mai slugă decât la Perși, mai risipită ca Atenienii, — fără cap, fără rânduială, bătută, despoiată, sfâșiată, călcată în picioarele cailor și suferind orice distrugere».

Așa fiind, «rămasă ca fără de viață, ea așteaptă pe cine ar putea fi acela care să-i lecuiască rănile... Uite-o cum se roagă lui Dumnezeu să-i trimeată pe cineva care s'o răscumpere din aceste cruzimi și obrăznicii. Uite-o cum e întregă gata și aplecată să urmeze un steag, numai să fie omul care să-l ridice»³.

Și ce spune pentru Florența lui, crede pentru lumea întreagă, pentru oricine e învins, cucerit, apăsător. „Orice precauțiune s'ar lua, orice lucru s'ar face, dacă nu se disolvă Statul, dacă nu se împrăștie locuitorii, ei se vor vedea, la cel d'întăiu prilej, amintindu-și, invocând libertatea lor, instituțiile lor pierdute și silindu-se a le recăpăta”⁴. „E tot așa de greu și periculos să voiești a face liber un neam care vrea să trăiască rob, pe cât e să voiești a face rob un popor care vrea să trăiască liber.»

¹ Discursuri, II, Prefața.

² Il fine della loro visita è stato che Italia è stata corsa da Carlo, predata da Luigi, forzata da Ferrando e vituperata da Svizzeri... Una campagna senza argini e senza ripari. Sacchi di Lombardia, capitazioni e taglie del Reame e di Toscana...

³ Più schiava che li Ebrei, più serva ch' a'Persi, più dispersa che li Ateniesi, — senza capo, senz'ordine, battuta, spoghata, lacera, corsa ed avesse sopportato di ogni sorte rovina... Rimasa come senza vita, aspetta qual possa essere quello che sani' le sue ferite e ponga fine ai sacchi di Lombardia, a le taglie del Reame e di Toscana e la guerisca di quelle sue piaghe, già per lungo tempo infistolite. Vedasi come la prega Dio che mandi qualcuno che la redima da queste crudeltà ed insolenze. Vedasi ancora tutto pronta e disposta al seguire una bandiera, purchè sia uno che la pigli.

⁴ *Principale*, V. — Recomandați de demnitate în înfrângere, Discursurile, III, 31. — Respectul popoarelor pentru tradiție, *ibid.*, I, 25.

Dator e fiecare a gândi așa. „Cred că cel mai mare bine ce se poate face și cel mai plăcut lui Dumnezeu e acela ce se face patriei¹.“ *Binele* acesta însă nu se poate face decât prin *virtuți*, luptând. Și astfel la datoria acestei virtuți duce și durerea pentru umilința patriei ca și considerațiile generale asupra motivului unic de unde ar putea veni toate acțiunile omenești.

Să se dea o luptă, căci altfel nu e scăpare! Războiul e totdeauna drept când e necesar, și armele sunt sacre când ele sunt unica resursă a celor apăsați².

Să nu se preocupe nici de tratatele ce li s'au smuls. „Nu poate fi ighonimie să nu observi făgăduielile impuse cu sila; și totdeauna făgăduielile silnice, când interesează lucrul public, se vor rupe fără ca rușinea să atingă pe cine le-a rupt, îndată ce forța care le menținea a încetat de a fi.“

Italianii, spune el aiurea, ar putea face acest războiu. „În Italia nu lipsește materie pentru a se introduce orice formă... Oglinditi-vă în duele și în adunările celor puțini, cât de mult Italianii sunt superiori în putere, în dibăcie, în talent, dar, cum se ajunge la oștire, nu mai apar așa.“ Altfel, „nu se pot avea soldați mai credincioși, nici mai adevărați, nici mai buni“, — și pentru a răsturna această «stăpânire barbară împuțată»³.

Trebuie însă o *bună rânduală*, căci „buna rânduală face norocul cel bun, și din norocul cel bun s'au născut isprăvile fericite ale interprinderilor“⁴, și trebuie o *armată*.

Dar o armată proprie, nu una de mercenari, — căci așa s'a pierdut Roma prin Goți, Bizanțul prin Turci, așa a slăbit Veneția prin condottieri și Franța prin Svițeri, așa, prin acești soldați de profesie, cari se cruță, a ajuns Italia să nu poată opune nimic

¹ Io credo che il maggior onore che possono aver gli uomini sia quello che volontariamente è dalla patria loro concesso; credo che il maggiore bene che si faccia e il più grato a Dio sia quello che si fa alla patria (*Reformazione*).

² *Principele*, 26.

³ În Italia non manca materia da introdurvi ogni forma... Specchiatevi ne' duelli e ne' congressi de' pochi, quanto gl'Italiani sieno superiori con la forza, con la destrezza, con l'ingegno. Ma, come si viene agli eserciti, non compariscono.. Non si può avere nè più fidi, nè più veri, nè migliori soldati... A ognuno puzza questo barbaro dominio, cf. Tommasini, *o. c.*, I, 122.

⁴ I buoni ordini fanno buona fortuna, e della buona fortuna nacquero i felici successi delle imprese.

lui Carol al VIII-lea¹ — și una de auxiliari, «cari-ți apasă pe spate, te strâng sau te calcă pe spinare»².

O astfel de armată se cere însă condusă. Și cine o poate face?

Prin această întrebare Macchiavelli poate trece de la considerații de oportunitate italiană actuală la speculațiile sale asupra celui mai bun guvern.

Nu poate fi vorba de o aristocrație care ar îndrepta o așa de tristă stare de lucruri. „Nobilii se cheamă aceia cari trăiesc fără ocupație, din veniturile posesiunilor lor, din bielsug, fără să aibă vre-o grijă de cultura pământului sau de vre-o altă trudă necesară pîntru a trăi.“ În Veneția nobilii negustori, trăind în mijlocul poporului, n'au acest caracter. Asupra acestui sistem politic nici nu face a se vorbi mai mult³.

Regimul popular îi place lui Macchiavelli *in sine*. Antichitatea i-l presintă curat; păcat că Iuliu Cesar i-a pus capăt⁴. Prin aceasta a păgubit și Florența odată Statul, având tot ce-i trebuie, al liberilor „Toscani“, Etruscii, și apoi s'a deprins cu servitutea Imperiului pînă într'atîta încît două sute de ani s'a sbătut să fie o *adevărată* republică, de sine stătătoare⁵, fără să ajungă la aceasta. Republica oferă o posibilitate indefinită de progres⁶, ea e statornică și credincioasă, cetățenii ei se pot convinge cu vorba, nu cu arma, ca principele⁷, ea nu e expusă la hazardul care în principate poate aduce ruina la capătul a două Domnii slabe⁸. Până și partidele societății republicane, acușările publice sunt necesare fiindcă dau putință patimilor, care ar distruge, să se cheltuiască⁹.

¹ *Principele*, XII, XIII, Discursurile, II, 10, 20. Cf. tratatul despre arta militară.

² Guardati con arme tue, però che l'arme d'altii o ti pesano, o ti stringono, o ti cascan di dosso.

³ Gentiluomini sono chiamati quelli che oziosi vivono de'proventi delle loro possessioni abbondantemente, senz'aver alcuna altra necessaria fatica a vivere.

⁴ Discursurile, I, 10.

⁵ *Ibid.*, I, 16, 49, 55.

⁶ *Ibid.*, II, 2.

⁷ *Ibid.*, I, 59.

⁸ *Ibid.*

⁹ *Ibid.*, I, 19.

¹⁰ *Ibid.*, I, 7.

Dar republica nu corespunde decât unor condiții date. «Cine vrea să fundeze o republică, s'o așeze unde domnește ori poate domni o mare egalitate și, din contra, să fundeze un principat unde neegalitatea există¹.» Și mai ales ea nu poate dura dacă stricăciunea a pătruns și în massa poporului². Dar acesta e cazul Florenței lui.

Spre o schimbare de regim; cu privire la care-l întrebasese pe Macchiavelli și Papa Leon al X-lea însuși, odinioară messer Giovanni de' Medici, ar duce și spectacolul avantajilor pe care în vecinătate, — de și corupte și corupătoare, — le căpătaseră prin monarhie celelalte națiuni romanice. „Și, în adevăr, nu există unire și fericire decât pentru Statele supuse unui Guvern unic sau unui singur prinț, cum Franța și Spania presintă exemplul³.“ Se laudă, de altfel, și direct regele aragones Ferdinand⁴.

Și-l indeamnă exemple italiene, ale prinților indigeni, Francesco Sforza și atâția alții dintre stăpânitorii nelegitimi ai Italiei, de cari vorbește și Comines: Cesare Borgia, care ar fi izbutit când avea acum toată Romagna și pătrunsese și în Toscana, dacă, precum însuși spunea, nu i s'ar fi întâmplat singurul lucru ce nu prevăzuse, să fie bolnav de moarte în ceasul chiar al morții tatălui său, Papa Alexandru⁵; ambiția fericită a Papei Leon⁶, a urmașului său, Iulu al II-lea⁷, silințele acelui Lorenzino de' Medici, căruia-i dedică *Principele*, și care, duce de Urbino, susținut de Franța, avea o foame de pământuri care s'ar fi saturat, spun contemporanii, numai cu lumea întreagă⁸.

E vorba de a se face un prinț nou⁹, prin cucerire, prin impunere, dacă nu prin crimă, — ceia ce și lui îi face scârbă (ca în cazul lui Agatocle Sicilianul). În împrejurările date, el trebuie să întâmpine mari dificultăți. Și iată-l pe Macchiavelli codificându-le și dând *obiectiv, pe baza realității contemporane, coroborată*

¹ Discursurile, I, 55.

² *Ibid.*, I, 17.

³ *Ibid.*, I, 12.

⁴ Cf. *Principele*, XVIII, XXI. Regele Romanilor Maximilian i se pare lui Macchiavelli și fără statornicie la cuvânt; *ibid.*, XXIII.

⁵ *Principele*, VII.

⁶ *Ibid.*, XI

⁷ *Ibid.*

⁸ Tommasini, *o. c.*, pp. 131-2, 132 nota 5.

⁹ Ceia ce observă bine Gervinus, în *Kleine Schriften*, I.

cu spectacolele istoriei grecești, cum o putea el cunoaște și înțelege, mijloacele de apărare, — expuse așa cum o face un armurier, firește, nu un spadasin. Căci nici Lorenzino n'ar fi cutezat să îndeplinească o parte din acest program care cuprinde, cu adevărat, paragrafe teribile.

Prințul, spune acel care nu era un spirit dogmatic, ci se silia să ajungă la o dogmă definitivă, «nu poate să observe toate acele lucruri pentru care oamenii se socot a fi buni»¹. Defectele-i pot servi, calitățile pot să-i strice. «Cum sunt unele calități care par a fi virtuți și care ar face ruina principelui, tot așa sunt altele care par vicii și din care poate totuși rezulta păstrarea și buna stare a sa»².

Astfel nerecunoștința ajută mult pe acela care-a ajuns să puie mâna pe domnie³. Cruzimile pot fi folositoare dacă se fac toate de-odată, evitându-se privesitea odioasă a celui care ține zilnic sabia în mână⁴, binefacerile, din potrivă, să se facă pe încetul și așa încât să nu pară a fi fost impuse⁵. Înaintașul învins trebuie distrus cu toată familia lui, — singurul mijloc prin care se poate înlătura neîncetata lui competiție⁶. În de obște «principelui îi este de nevoie să știe a fi bine și bestie și om», «să îmbrace și piele de vulpe și de leu» «cei ce stau numai pe punctul de vedere al leului, nu se pricep» *a un principe è necessario pertanto saper ben usare la bestia e l'uomo... — Pigliar la volpe è il ben... — Coloro che stanno semplicemente in sul leone non se ne intendono*⁷.

Toate acestea însă fundcă așa impun împrejurările cui vrea să reușească în mediul ce-i este dat. Dincolo de aceste cerinți ale necesității este, firește, o lume morală, care însă, supt raportul de care e vorba, nu importă. Căci e așa de departe între felul cum se trăiește și acela cum s'ar cădea să se trăiască, încât,

¹ Non può osservare tutte quelle cose ver le quali gli uomini sono tenuti buoni.

² *Principele*, XVI. Se si considera ben tutto, si troverà qualche cosa che parerà virtù e, seguendola, sarebbe la rovina sua, e qualcun'altra che parrà vizio e, seguendola, ne risulta la securtà ed il ben essere suo.

³ Discursurile, I, 28

⁴ *Principele*, XIX. Cf. Discursurile, I, 45.

⁵ *Principele*, VIII

⁶ *Discursurile*, III. Cf. și *ibid.*, I, 3.

⁷ *Principele*, XVIII.

neștiind decât pe acesta din urmă, înveți mai curând a te ruina decât a te păstra, și acela care vrea în toate și pretutindeni să se arate om de bine nu poate să nu piară în mijlocul atâtor răi. Trebuie deci ca un prinț care vrea să se menție să învețe a nu fi totdeauna bun și a întrebuița binele ori răul după nevoie ¹.

În genere acestui om fără simț istoric într'o societate care nu crede că e necesar să-l aibă i se pare că oamenii au mai multe aplecări către rău ². Toată lumea e *vulg* — *nel mondo non è senon volgo* ³ —, și, în acest „vulg“, toți oamenii sunt răi afară numai când se prefac ⁴. „Se poate, în adevăr, spune, în genere, despre oameni că sunt ingrați, nestatornici, ascunși, fricoși înaintea primejdiilor și lacomi de câștig ⁵.“ Doar „când e vorba de viața și de averea lor, ei nu sunt cu totul proști“ ⁶.

E adevărat însă că teoreticianului care combină ultimele rezultate ale propriei sale observații și cugetări cu interesele aceluia care i-a cerut o consultație îi mijeste înaintea părerea—menită a-i răsturna tot eșafodagiul logic — că normele date de dânsul nu sunt pentru totdeauna ⁷. În același sens e și această propoziție care îndreaptă spre cercetarea prealabilă, decisivă, a mediului istoric, că «un prinț e părăsit sau nenorocit după cum purtarea lui se află ori nu se află conformă cu timpul când domnește» ⁸. De altminteră el își dă samă măcar trecător că fiecare societate trebuie condusă și corectată conform cu principiul existenței sale ⁹.

Spre lauda cugetătorului florentin e și aceia că, în ipocrisia unei epoce de tranziție, el cere atitudinii limpezi. Se poate răul ca și binele, dar nu ceva la mijloc între ele ¹⁰. Nenorocirea e adesea că oamenii nu știu să fie, nici cu totul virtuoși, nici criminali

¹ *Principele*, XV.

² Discursurile, I, 9

³ *Principele*, XVIII.

⁴ Discursurile, I, 3.

⁵ *Principele*, XVII.

⁶ Discursurile, III, 6

⁷ *Principele*, XXV.

⁸ *Ibid.*

⁹ Discursurile, III, 1.

¹⁰ Discursurile, I, 26.

cu totul¹. Statele înseși se pierd prin nehotărâri, căci, în cas de neutralitate, în chibzura rezultatelor conflictului, neutrul rămâne fără apărare *de amândouă părțile*. Taiăgăniile n'aduc niciun folos când trebuie un gest energic, fie și plin de risc. «Un Guvern nu trebuie să se razime pe aceea că nu va lua decât decisiuni foarte sigure, ci trebuie, din potrivă, să te gândești că nu sunt lucruri în care să nu se afle vre-o nesiguranță².»

Îndreptări către bunătate — *îndată ce e posibilă*, cum el, vădit, o dorește, — nu lipsesc nici în „Principe“, nici în „Discursuri“. Dacă e mai sigur să fie domnul mai mult temut decât iubit³, e preferabil să fie temut decât urât⁴. El trebuie să caute chiar a nu stârni ura⁵. A ridica fortărețe în mijlocul supușilor e o provocare fără folos. Sforza a greșit ridicându-și puternicul castel în mijlocul Milanului, care astfel își dă samă că a intrat în sclăvie, — părere pe care o exprimă de repetate ori⁶. „Cea mai bună fortăreață pe care un prinț o poate avea“, spune el, în tratatul său cel mult admirat și încriminat, „e iubirea popoarelor sale⁷.“ În genere, „calea cea mai sigură e să cauți a câștiga afecția poporului⁸“.

Această sinceritate francă tață de cugetarea sa însăși, această nobilă sfortare de a înțelege, această dorință de bine care se smulge și din constatarea celor mai odioase din necesitățile timpului fac meritul cel mare al scrisului lui Macchiavelli. Și pe lângă aceasta trebuie să se adauge acea grămadă de observații juste⁹, acea răpede vedere netedă care face din cea d'întăiu carte a Istoriei florentine o încercare, unică în acest timp, de a stabili bazele unei istorii universale după căderea Imperiului roman.

¹ Discursurile, I, 30

² *Principele*, XXI.

³ *Principele*, XVIII.

⁴ *Principele*, XVII.

⁵ Discursurile, III, 6.

⁶ Cf. Discursurile, II 24, *Principele*, XX.

⁷ *Ibid.*

⁸ Discursurile, I, 16.

⁹ V., despre conspirații, Discursurile, III, 6; despre asedule la Romani, *ibid.*, II, 32; despre libertatea ce trebuie dată generalilor comandanți, *ibid.*, II, 33, despre legătura dintre armatele de operație și cetăți, *ibid.*, II, 24; considerațiile militare, *ibid.*, II, 16 și urm.

Un asemenea model putea să îndemne, dar nu să și îngăduie o adevărată imitație. De ea nici nu putea fi vorba la contemporanul, într'o situație mult superioară, al lui Macchiavelli, istoricul Italiei moderne, Francesco Guicciardini. Ranke ¹ a arătat foarte bine în ce greșeli cade acest om învățat, doctor în drept, prieten al Medicisilor, după ce plăcuse de lângă Ferdinand Catholicul, șef de oaste contra briganzilor din Romagna, guvernator la Modena și de Reggio, locotenent-general al Papei Clement al VII-lea, care visa de un Stat deosebit și de o încuscrire cu Ferdinand, Marele-Duce de Toscana. Informația și-o iea din Rucellai, din Capella (Capra) ² și de aiurea, fără critică. Orânduirea se face pe ani și pe luni; legătura reiese din înălțuirea unui fapt cu altul, fără idei generale. Împodobita haină istorică — mult admirată — obosește și desgustă. Un Nardi, un Nerli, scriind numai istoria Florenței, sunt mai simpatici în cugetarea și formelor, și mai siguri la întrebuintare ³. O notă filosofică mai pronunțată va da Benedetto Varchi, scriind istoria cetății sale de naștere între 1527 și 1538. Florența va avea, de altfel, scriitori istorici mai mărunți, cari sunt simpli povestitori, ca Scipione Ammirato, pe când unul din marii săi artiști va dicta, în cel mai interesant stil natural, de meșter, povestea vieții sale Benvenuto Cellini.

Pe când Milanul și Neapolea n'au adevărați istorici, scriitori cari sunt numai oameni ai Renașterii scriu analele venețiene și romane, genovese, pontificale. Lucrarea lui Pietro Bembo, apărută la 1551, nu e, de sigur, cu toată originea autorului, care a scris și vestitele Dialoguri despre limba vulgară și a fost unul din marii oameni ai timpului său, în acel *spirit venețian*, care se pare a fi perit cu notițele exacte ale lui Marino Sanudo. După Platina, istoricul Papilor din veacul al XV-lea, înfățișat cu gravitatea antică și solemnitatea oficială, un Iacob Volaterranus, un Ștefan Infessura, un Burcard, un Paris de' Grassi înseamnă cu indiferență, — „ziarele“ lor corespunzând celui al lui Sanudo, cu deosebire că acesta dă fapte controlate după acte

¹ *Geschichtschreiber*, p. 3 și urm.

² *Commentarum de rebus gestis pro restitutione Francisci ducis mediolanensis*.

³ Cel d'întăiu scrie o *Storia della città di Firenze*; cellalt *Commentarum de' fatti civili occorsi dentro alla città di Firenze (1215-1537)*. Asupra ambilor, v. Ranke, *l. c.*, p. 79 și urm.

scrise, pe când aceștia ascultă și la uși ca să audă scandalurile, — evenimentele ce se urmează zilnic în Roma pompoasă, iubi-toare de arte, dar coruptă. Bonfadio și Uberto Foglietta con-tinuă pentru istoria Genovei pe vechiul Stella.

Medicul Polo Giovio (Paulus Iovius), care a petrecut nu mai puțin de treizeci și șapte de ani la Curtea pontificală, de unde privirea i se putea întinde până departe în Orient, urmărind, de pildă, la 1538, campania contra Moldovei a Sultanului Soliman, poate fi așezat între acești istorici ai Romei lui Leon al X-lea, Iuliu al II-lea și Clement al VII-lea. Foarte bine informat, el scrie o sumedenie de opere într'un perfect stil latin, pe baza unei informații și bogate și sigure, ba chiar cu oarecare spirit de critică și independență de judecată¹.

El nu se sfiește însă a spune că e de vânzare: „stau liniștit, căci nu m'a năimit nimeni“, *sto in ocio quia nemo me conduit*, spune el odată. Și, după ce încă de la 1529 Castiglione redac-tase vestita sa lucrare *Il Cortigiano*, Pietro Aretino, pe dreptate numit *flagellum principum*, «biciul celor mari», autor de comedii bine primite și, mai ales, de celebre scrisori, capabil, alminterea, de orice fabricație literară, va înjosi prosa italiană, căreia-i dă, de sigur, naturaletă și vioiciune, făcând dintr'însa purtătoarea de nimicuri elegante bri presintatoarea de cereri din partea aceluia care, încunjurându-se de tot ce amintia — portrete, statui, me-dalii — propria sa glorie, se lăuda că faima lui a răzbit până în India și în Persia.

Spiritul lui Macchiavelli trăiește acum doar în *acele admirabile rapoarte făcute de ambasadorii venețieni în toate părțile lumii către adunarea de oameni cuminți și experienți care era Senatul lor*. Într'un stil convențional, fără pretenții de originalitate și fără putința de a o desvolta, aceste „relazioni“, care, ca și *Principiele*, nu erau menite a fi publicate, sunt *cele mai însemnate opere de literatură istorico-politică a veacului*. Unele scrisori de nuncii și legați, ca ale cardinalului Bentivoglio, care, de altfel, au fost și tipărite, au aceiași valoare. Povestitorii Conciliului, interminabil, de la Trento, oficiosul Pallavicini, rebelul fră Paolo Sarpi, care a încercat, de

¹ *Historiarum sui temporis libri XXXI' (1494-1547), Vitae virorum illustrium, Elogia virorum bellica virtute illustrium, Elogia virorum bellica virtute illus-trium, De vitis Imperatorum Turcarum, Degli imperi del mondo cognito.*

altfel, în Veneția, o întreagă agitație constituțională și era să cadă victima unui atentat, au mai puțin din agerul spirit al Florentinului

Iar urmașul cel mai autentic al lui Guicciardini, un om fără nație, care poartă, în legătură cu orașul spaniol Avila, de unde pretindea că e originar, numele de Davila, petrece mai toată viața lui în Franța și, scriind *istoria războaielor religioase, de acolo și de aiurea*, el reprezintă un alt tip, acela al scriitorului, într'o limbă ajunsă internațională, asupra unor subiecte care aparțin mai multor națiuni. Un Giambattista Adriani va urma aceeași direcție.

El trebuie pus deci în legătură cu noua universalitate, cu noua colaborație umană care, prin luptă, se pregătește pentru a găsi pacea numai în aceste domenii ale literelor.

IX.

Prosa franceză în secolul al XVI-lea : Comines și Rabelais.

Înainte de Macchiavelli,—pe care l-a cunoscut destul de curând, pe care l-a atacat vehement în timpul războaielor religioase, văzându-se spiritul lui în fiecare acțiune vicleană și crudă a Ecaterinei de Medicis, fiica lui Lorenzino, căruia i se dedicase *Principiele*,— Franța avuse în Ludovic al XI-lea, întregitorul prin orice mijloace «înțelepte» al regatului său, un «principe» după sufletul Renașterii, iar în Philippe de Comines, seniorul de Argenton, nu un prevestitor, un codificator prealabil al acestui principe, ci un simplu înfățișător simpatic al acestuia, unul care-i împărtășia principiile și-i înțelegea metodele.

Un nobil din Flandra, din aceleași locuri unde răsărise cronicarul Jean de Wavrin ca să povestească isprăvile făcute în Orient de vărul său Valerand, ca și înseși împrejurările contemporane din provincia sa de naștere și din părțile vecine. La nouă sprezece ani, în 1464, intră la Curtea contelui de Charolais, viitorul duce „temerar“, cutezător al Burgundiei. Peste opt ani trece în serviciul regelui Ludovic, după ce fusese în oștiri care luptaseră contra acestuia.

O trădare, și chiar pentru motive de interes personal, căci noul său stăpân i-a dat un ajutor spre a cumpăra Argenton, o pensie anuală foarte însemnată, venituri ale Coroanei — și principatul de Talmont —, posesiuni, dregătorii, între altele aceea de seneșal în Poitou ? De sigur că nu, oricât de simțitor ar fi fost acest „cuminte“ pentru darurile ce-i dădea cellalt „cuminte“, care, după însăși mărturisirea cronicarului, nu se lăsa până nu punea mâna pe omul care-i trebuia pentru scopurile lui¹.

¹ El și dormea cu regele, ed. Chantelauze (*Mémoires de Philippe de Comines*, Paris 1881, p. 445). Ludovic îl vizitează la el, la Argenton, p. 455.

Comines ar fi putut chiar să facă deosebirea între duce și rege în ce privește legăturile unuia și altuia, coborători din același străbun, cu necesitățile de viață ale Statului frances care trebuia, cu orice preț, în circumstanțele date, să ajungă, și neîntârziat, la unitatea lui politică¹. Cu originea lui portugheză după mamă, cu focul iberic care-l îndemna la neconținute aventuri, cu o Curte în care pajii din Portugalia se întâlneau cu medicii din Spania², cu situația lui față de Imperiu, așteptând o coroană regală de la bătrânul Cesaș Frederic al III-lea, cu ambițiile lui în Alsacia ca și în Provența pe care voia s'o desfășoare definitiv de rege³, cu tradiționala alianță engleză — a fost vorba ca fiica lui unică să ia pe fratele reginei Angliei⁴, — cu amestecul lui peste Rin — aceiași Marie de Burgundia a fost pețită și de prințul de Cleve⁵, — Carol putea să împiedece Monarhia absolută de a se stabili în Franța, dar nici n'o putea înlocui el însuși, nici n'avea cu ce și cu cine s'o înlocuiască. Aceasta în afară de spiritul *nefrances* al omului care se apucă de multe fără socoteală și care nu era de părerea scriitorului nostru că și în cele mai drepte și mai bune lucruri elementul mai prețios este totuși măsura⁶.

După ce, timp îndelungat, peste zece ani, a trăit într-o astfel de intimitate cu Ludovic încât îi împărțea cămara și ospățul⁷, îl ajuta și-l mângâia în zilele bolii care-l împiedeca de a vorbi, de a ceti, de a conduce în adevăr afacerile Statului, putând da numai iluzia că ele n'au ieșit cu totul din mâna lui, Comines se vede disgrățiat la moartea regalului său ocrotitor⁸. Nu se miră de aceasta — știind și ce legături avea cu dușmanii regentei Ana de Beaujeu, cu ducele de Orléans și alți râvnitori

¹ Cf. A. Lougnon, *De la formation de l'unité française*, Paris 1904.

² *Ibid.*, p. 353. — Regele Portugaliei însuși în Franța, *ibid.*, p. 336 și urm.

³ *Ibid.*, p. 208.

⁴ *Ibid.*, p. 421.

⁵ *Ibid.*, p. 423.

⁶ *Ibid.*, p. 171. „la moitié d'Europe ne l'eust sçeu contenté“. Apoi „eshire le moyen chemin. . Moins se soucier et moins se travailler, et entreprendre moins de choses“ (p. 499, VI, 12) Despre moartea lui Carol v. *ibid.*, p. 345 și urm.

⁷ Cf. *ibid.*, p. 171. „Il n'avoit point assez de sens, ny de malice, pour concevoir ces entreprises“.

⁸ Cf. *ibid.*, pp. 2, 34

de putere, și el înseamnă deci lniștit, că „după moartea unor așa de mari și de puternici prinți schimbările sunt mari și unii au pagube, alții câștig¹“. Osândit la temniță pentru trădare (1488), închis în cuștile de fier, moștenire teribilă a lui Ludovic, din care, astfel, „gustă“ și el², istețul bătrân iese peste câteva luni, e întrebuințat la negociații ca acelea de la Senlis, și reiea șirul observațiilor spiritului său străbătător.

Desaprobă ideia campaniei din Italia, aruncând răspunderea ei asupra unui Brissonet, unui Étienne de Vers. Dar servește în cursul ei. De la Asti el părăsește pe Carol al VIII-lea pentru a nu-l mai întâlni decât în ceasul luptei de la Fornuovo, când cavaleria francesă și rupe o cale de întoarcere contra forțelor coalisate ale Italiei, așa de răpede cucerită, *corsa*, cum zicea Macchiavelli, de dânsul. În acest timp petrece la Veneția, — precum supt Ludovic petrecuse la Florența, un an de zile, atunci când primi pentru rege și omagiul orașului Genova³. Pretinde a fi aflat și comunicat totul, de și alte izvoare afirmă că întoarcerea politică a Signoriei l-a uimit cu desăvârșire⁴.

Supt Ludovic al XII-lea, cu toată politica italiană a acestuia și cu toate relațiile pe care Comines și le crease în peninsulă, ba chiar cu toate vechile relații trădătoare dintre el și ducele de Orléans, favoritul de pe vremuri trăiește în părăsire până la moartea sa, în 1509.

Comines nu simția nevoia de a scrie, prins cum a fost, până la sfârșit, în intrigi și negociații. Nici n'a fost cine să-i ceară, cum se va cere lui Macchiavelli, operă de învățătură și îndrumare politică acelui care se lăuda că a văzut și cunoscut cea mai mare parte din Europa⁵, și că a avut mai mult ca oricine în Franța relații directe sau indirecte, cu prinții⁶. Dacă și-a pus

¹ Après le decez de si grans et puissans princes, les mutations sont grandes, et y ont les ungz pertes et les autres gang.

² P. 482.

³ *Ibid.*, p. 445. A cunoscut și pe Savonarola, care-i pare „bon homme“ (VIII, 3); cf. VIII, 26: «Sa vie estoit la plus belle du monde, ainsi qu'il se povoit veoir».

⁴ Cf. *ibid.*, VIII, 18, cu observațiile lui Ranke, *Geschichtschreiber*, pp. 162-3.

⁵ Je cuyde avoir veu et congneu la meilleur part d' Europe

⁶ Si ay-je eu autant de congnoissance de grans princes et autant de communication avec eulx, que nul homme qui ait esté en France de mon temps, tant de ceulx qui ont regné en ce royaume que en Bretagne et en

în scris amintirile despre Ludovic al XI-lea, pentru ca apoi să urmeze, în altă formă decât aceia a istoriei explicate și încărcate cu excursuri, memoriile despre expediția italiană, aceasta se datorește numai dorinței de a fi informat a unui prelat, episcopul de Vienne, care voia să scrie o istorie latină a acelei domnii. Și acest prelat, Angelo Catto, era un Italian.

Comines știa numai puțin latinește. Cetirea lui era foarte mărginită și nici măcar adâncă. Însuși se presintă ca „om necărturar“¹, de și recomandă prinților să caute prin cărțile de istorie ca să vadă acolo „marile fraude și înșelăciuni și, călcări de jurământ pe care unii dintre cei vechi și le-au făcut între sine“², căci, apoi, „în trei luni“ o carte dă mai multe cunoștinți decât cercetarea directă a douăzeci de oameni³.

Va scrie, spune însuși, o lucrare de adevăr, fără să se gândească a împărți laude interesate⁴. Vrea doar să se știe, fără părtinire, ce a fost, dar, bine înțeles, nu dă o cronică obișnuită, ca acelea de până atunci. «Deci nu mă gândesc că dobitoace nici oameni simpli își vor petrece să cetească aceste Memorii, ci prinți și oameni de la Curte vor găsi în ele bune înștiințări, după părerea mea⁵».

Căci și lui îi trebuie, dacă nu o teorie complectă, măcar o explicație generală a evenimentelor, plecând de la un principiu.

S'ar părea — și atâția s'au înșelat — că acest principiu ar putea

ces parties de Flandre, en Allemagne, Angleterre, Espagne, Portugal et Italie, tant seigneurs temporelz que spirituelz, que de plusieurs dont je n'ay eu la veuc, mais congnoissance par communications de leuis ambassades, par lettres et par leurs instructions; pp. 2-3.

¹ Parlant comme homme non lettré; p. 393.

² Est grant advantage aux princes d'avoir veu des hystoires en leur jeune aage, èsquelles se voyent largement de telles assemblées et de grans fraudes et tromperies et parjuremens que aucuns des anciens ont fait les ungs vers les autres“, p. 116.

³ Plus se veoit de choses en ung seul livre en trois moys que n'en sauroient veoir à l'oeil vingt hommes de rang vivans l'ung après l'autre, p. 118.

⁴ Sans avoir regard aux louenges; p. 363.

⁵ Aussi fais mon compte que bestes ne simples gens ne s'amuseront point à lire ces Memoires, mais princes ou gens de Cour y trouveroient de bons advertissemens, à mon advis; p. 201. — De aceia și formula „vous entendez...“, concluez“, p. 165. Cf. unele titluri ca „Discours aucunement hors du propos principal“, p. 358.

fi Dumnezeu Răspingând «soarta» imitatorilor antichității¹, el vorbește de judecata lui «Dumnezeu»², de «tronuri împăițite în cer»³, de supuși corespunzători dați prințului și invers⁴, de „mila și norocul ce vin de la Dumnezeu”⁵, și, pe de altă parte, de pedepsele celor cari au uitat de el încrezându-se prea mult în sine⁶. Așa au pățit vechii Evrei, Englesii, Burgunzii, toți cei cu cari «Dumnezeu s'a ostenit a li face bine»⁷.

De și voia dumnezeiască se îngrijește ca fiecare țară să aibă ca un «ibold» (*aiguillon*) un dușman permanent lângă dânsa — Scoția pentru Anglia, Portugalia, Maurii Grenadei pentru Spania, etc.⁸ — și astfel pe Burgunzi și pe Englesi i-a întrebuințat ca să ție gata de luptă puterea francesă, Comines crede că descoperi o deosebită iubire a lui Dumnezeu pentru acest regat⁹. El a scăpat de toate primejdiile și pentru că e lucru firesc — cum o dovedesc Englesii izgoșiți peste Mare, Francesii scoși din Italia, unde rămân mormintele înaintașilor¹⁰ — ca din orice mare războiu să iasă orice țară tot a locuitorilor ei: *à la longue il n'est nulle des grandes guerres dont le pays, à la fin, ne demeure aux paysans*. Și aceasta pentru că iubire ca a lor pentru pământul acela nu se află la străin¹¹, și nici — ca în cazul Mariei de Burgundia, măritată cu Maximilian de Austria, — cei din țară nu

¹ Est cy fortune? C'est vray jugement de Dieu; p. 411.

² *Ibid.*

³ De telles choses le partage s'en fait au ciel; p. 22

⁴ P. 347.

⁵ L'on ne doit trop estimer de soy, par especial ung grant prinçe, mais doit congnoistre que les graces et bonnes fortunes viennent de Dieu; p. 34

⁶ Mon advis est que il ne se fait pas que par disposition divine; car, quant les princes ou royaumes ont esté en longues prospérités et richesses et ilz ont mescongnoissances dont procède telle grace, Dieu leur dresse ung ennemy ou ennemye dont nul ne se doubteroit, p. 47.

⁷ Dieu fut las de leur bien faire. p. 22 Cf. pentru Burgundia și pp. 15, 25 („Dieu qui ordonne de tel mystère“).

⁸ P. 391 și urm

⁹ Dieu, qui tous jours a aymé ce royaume, p. 236

¹⁰ N'y est memoyre d'eulx que pour les sepultures de leurs predecesseurs, pp. 427-8.

¹¹ Ilz n'ont l'amour au pays que ont ceulx qui en sont nez (*ibid.*). Cf. Est bien grant inconvenient à ung pays quant il fault qu'il quière seigneur de pais estrange, p. 431.

pot iubi pe cel mai amabil și simpatc străin ca pe cine în mijlocul lor s'a născut¹.

Dar, odată spuse acestea pentru a se asigura de critică, pentru a-și liniști conștiința stăpănită de tradiție, omul, care știe ca și Macchiavelli că omenirea e plină de răutăți, că e trădătoare și rea², caută care sunt motivele omenеști, iar ca împăcare cu supravegherea divină e teoria că omul „trebuie să facă și el ce poate și ce datorește, recunoscând că aceasta e una din îndeplinirile operelor pe care Dumnezeu le-a poruncit³“.

„Suntem“, spune el, „slăbiți de orice credință și loialitate unii față de alții, și n'aș putea spune prin ce legătură s'ar putea asigura oamenii unii de alții, și mai ales cei mari, cari sunt destul de aplecați să facă pe voia lor fără să se mai uite la alta⁴.“ Situația de fapt, pe care o constată experiența acestui Flamand înainte ca ea să fie constatată de experiența în aceleași domenii, ceva mai târziu, a Florentinului, spune că principala e să ajungi, să birui, să câștigi, căci cinstea vine de la sine: *ceulx qui gagnent en ont toujours l'honneur*⁵. Nevoia e inspiratoarea regilor⁶, frica, paza bună sunt neprețuite⁷; orice se începe să fie bine socotit⁸, acțiunile războiului să fie susținute prin dese trimeteri de diplomați, decât cari nu pot fi mai buni spioni⁹, etc.

¹ Elle estoit très honneste dame et liberalle et bien vollue de ses subjects, et luy portoient plus de reverence et de crainte que à son mary; aussi elle estoit dame du pays; p. 432. Cf. aceeași expresie la p. 456.

² J'ay veu et sceu faire tant de tromperies et mauvaistiez; p. 201. Cf. p. 413 la mauvestié des hommes.

³ Combien que ung chascun y doit faire ce qu'il fault et ce qu'il doit et recognoistie que c'est ung des accomplissemens des oeuvres que Dieu a commendé aucunes foys par petites movettes et occasions, et en donnant la victoire aucunes foys à ung et aucunes foys à l'autre; p. 24.

⁴ Nous sommes affoiblis de toute foy et loyauté les ungs envers les autres, et ne sçauroye dire par quel lien on se puisse asseurer les ungs des autres, et par especial des grans, qui sont asez enclins à leur volenté sans regarder aultre raison; p. 117. — *Lumea* opusă *constanțes*. Cf. p. 198. „qui aura le prouffit en aura l'honneur“.

⁵ P. 346

⁶ P. 71.

⁷ P. 184.

⁸ P. 363.

⁹ Vous ne sçauriez envoyer espie si bonne, ne si seure, ne qui eust si

De fapt, cine e mai *cumințe*, aceia câștigă: *les plus sages gagnent toujours*¹. „Cu toate celelalte lucruri prielnice pentru a face cuceriri, dacă nu este *cumințenia cea foarte mare*, restul nu valorează nimic“: *avec les autres choses propices à faire conquestes, si le très grant sens n'y est, tout le demourant n'est riens*².

Cumințenia e astfel datorită prințului, singurul prin care opera istoriei se poate îndeplini. Ceia ce nu înseamnă că istoricul-cugeător ar fi dispus să-l primească oricum să fie el. Nu, ci-l vom vedea arătând că relele vin de la cei mari, cei mici necăutând decât liniște³, că oștile lor pradă și necinstesc, de să-și păzească fiecare foarte bine femeile și fetele⁴. Sunt prinți nebuni (*folz*), și e greu — spune Comines, amintindu-și de cușca de fier, — să trăiești supt dâșii⁵. Sunt principii părtenitori, de unde vine apoi peirea țerii⁶. Sunt unii cari cred că autoritatea se moștenește⁷, cari, ca și curtenii lor⁸, nu vreau să învețe nimic și trimet pentru orice hotărâre la sfetnicii lor, iar ei se ieau din nou cu petrecerile⁹. „Și să credeți“, afirmă el deschis, „că Dumnezeu n'a așe-

bien l'oeil de veoir et d'entendre... Et est de croire que ung saige prince met tousjours peyne d'avoir quelques amy ou amys avec partie adverse. On pourra dire que vostre ennemy en sera plus orgueilleux. Il ne m'en chault, aussi sauray-je plus de ses nouvelles; p. 198 — Soli dușmanî să fie răpede scoși; pp. 196-7. — Să se evite întrevederile directe cu alt prinț, de unde iese gelosie; pp. 123-6

¹ P. 198.

² P. 172 Și pentru aceiași liniște a conștiinței se adauge. „et croy qu'il peut que cela viengne de la grace de Dieu“.

³ Les plus grans mauix viennent volontiers des plus fors, car les foibles ne cherchent que patience; p. 402

⁴ Et, si le bon homme a femme ou fille qui soit belle, il ne fera que saige de la bien garder; V, 18.

⁵ J'aymeroye mieulx tousjours vivre soubz les saiges que soubz les folz, p. 88.

⁶ Partialité en leurs maisons, car de là ce feu court par la province: p. 47.

⁷ Comme si auctorité estoit leur héritage; V, 20 (p. 436).

⁸ De nulle lettre ils n'ont congnoissance [se un] sage homme on ne leur met à l'entour. Ils ont des gouverneurs à qui on parle de leurs affaires; à eulx riens; p. 62

⁹ Ceux qui par vayne gloire dient: Je ne suis point clerc; je laisse faire à mon Conseil, et puis, sans assigner autre raison, s'en vont à leurs esbaz; p. 117. Și adauge: de ar fi fost mai bine crescuți ca tineri —, cum n'a fost Carol al VIII-lea —, „leurs raisons seroient autres“.

zat rost de rege nici de alt prinț ca să fie exercitat de dobitoace“.

Regele e pedepsit de Dumnezeu pentru păcatele ce ar face¹. Pe lumea aceasta, el poate să înfrâneze Parlamentul lui — *bri-der cette court de Parlement*², dar dătinile e ținut să le observe. Îl înșeală cine-i spune că are drept să ridice orice taxe asupra supușilor săi³. Adunarea periodică a Statelor generale, propusă de cele din 1483, ar fi de folos⁴. Și, mai la urmă, nu e țară «unde lucrul public să fie mai bine tratat și unde să domnească mai puțină silă asupra poporului, unde să nu fie clădiri dărămate, nici distruse prin războiu, ca Anglia»⁵.

Dar, «când la un prinț virtutea și bunele condiții întrec viciile, el e vrednic de laudă mare»⁶. Și acesta e «bunul lui stăpân», „cel mai înțelept întru a ieși dintr'un pas greșit, la vreme de nenorocire”⁷, „unul din cei mai cuminți oameni și din cei mai subtili cari au stăpânit în vremea lui”⁸, — într'un cuvânt „cel mai cuminte, mai dornic și mai virtuos în toate lucrurile”⁹.

*Dar cu acest „virtuos”, cu acest meșter în „virtu”, am ajuns la cărarea pe care cu mai multă stăruință, pentru ca să ajungă mai de parte, o va bate Macchiavelli*¹⁰.

¹ Pp. 139, 173, 403 (II, 19), VI, 11.

² P. 449.

³ P. 399.

⁴ P. 399 și urm.

⁵ Selon mon advis, entre toutes les seigneuries du monde dont j'ay connoissance, où la chose publique est myeulx traictée, où règne moins de violence sur le peuple, où il n'y a nulz edifice abatus ne desmeulis pour guerre, c'est Angleterre; V, 19.

⁶ A Dieu seul appartient la perfection. Mais, quant en ung prince la vertu et bonnes conditions precedent les vices, il est digne de grant louenge; p. 2.

⁷ Le plus sage pour soy tirer d'un mauvais pas, en temps d'adversité; p. 58 și urm.

⁸ Un des plus saiges hommes et des plus subtilz qui ait regné en son temps; p. 362.

⁹ Plus sage, plus liberal, plus vertueux en toutes choses; p. 473. — Cf. caracterisări și la pp. 454 («il estoit maistre avec lequel il falloit charrier droit»), 50 («je luy reputé à louenge de n'avoir usé d'autre vengeance»). — Tot în calitate de „cuminte” apare și tatăl lui Ludovic, Carol al VII-lea; p. 22 („ce saige roy”).

¹⁰ Observațiile juste sunt multe; despre prințul usurpator al Italiei, despre neputința de luptă unitară și succes a unei coaliții; p. 8., etc.

Tipărită în parte la 1523 încă, lucrarea lui Comines — a lui Angelo Catto n'a fost răspândită și poate nici scrisă vre-odată — n'a putut să exercite în Franța influența pe care au exercitat-o în Italia lucrările de o cugetare mai desfășurată ale secretariului Florenței. Un mare avânt de cavalerie, în sensul lui Carol al VI-lea, începe, îndată după moartea „regelui înțelept“, «ne-bunul» Carol al VIII-lea. Pe Ludovic al XII-lea, neastâmpăratul duce de Orléans de pe vremuri, îl „cumințește“ doar întru câtva vrâsta, de și el continuă încercările pentru a da Coroanei franceze o parte din Italia. Și îndată Francisc I-iu, care avea să domnească mult, dă modei aventuroase a noii cavalerii cea mai mare strălucire a ei.

Vom avea deci memoriile celor cari întovărășesc pe regi în călătoriile lor de cuceritori. În temnița lui de prizonier, Ville-neufve va spune ce a întâmpinat atunci când, între călăreții noului „Carol-cel-Mare“, el își îndeplinea datoria față de steagul cuceririi și-și făcea, pe alături, și plăcerea lui. Supt Francisc I-iu, Fleuranges, pe care hasardurile unei vieți tulburate îl duc și în Germania, scrie din alt loc de poprire, de la Écluse (Sluys), istoria campaniei italiene în cursul căreia a fost prins la Pavia. „Loialul servitor“ al lui Bayard, «cavalerul fără teamă și pată», înfățișează contemporanilor acest neîntrecut model, într'un stil în care ar voi să amestece ceva din opera, pe care o admiră, a unui Jean de Meung. Jean du Bellay, Guillaume du Bellay scriu memoriile lor de diplomați.

La mijloc între acești oameni naivi și între scriitorii stăpâniți de spiritul Renașterii e Jean Bouchet, biograful lui la Trémouille (1527), scriitor aproape ilegibil prin frasa lui încurcată, plină de zorzoane antice. În locul lor va fi apoi o inspirație rodnică, venind din aceleași izvoare, în scrisul istoric al lui Paulus Aemilius, apoi al lui Arnauld Leferron sau *Ferronus*, din Bordeaux, a cărui lucrare, asemenea cu a lui Giovio, e contemporană cu a acestuia. Critica izvoarelor, desprețul puerilităților, exemplele antice, discursurile ca ale lui Tit-Liviu apar la acesta¹. Iar mijloacele vechii istoriografii se vor găsi reunite toate în larga expunere, absolut obiectivă a lui *Thuanus*, presidentul de Thon.

* * *

¹ Cf. Ranke, *Geschichtschreiber*, p. 167.

În fața societății culte franceze se ridică astfel tot mai puternic, în cea d'întăiu jumătate a veacului al XVI-lea, modelele antichității, pe care și mai înainte ea o cunoscuse, dar fără a-și da sama până acum că în ea este de căutat și altceva decât forma —, spiritul însuși.

A imita forma era lucru ușor, singurul bun simț, când exista, ajungea pentru a fixa hotarele și a decide măsura. Când era vorba însă de a se căuta o inspirație, acela care, în acest timp, urmăria altceva decât înțelegerea și comentarea textului, se găsea înaintea atâtor glasuri, și fiecare vorbea în alt fel. Antichitatea grecească nu samănă cu cea romană, și în fiecare din aceste două mari împărțiri erau atâtea note felurite! Ce se putea dobândi din amestecul tuturor acestor idei, din confundarea tuturor acestor direcții nu putea să aibă aproape nicio valoare. Pentru a se face alegerea se cerea un fin spirit critic, și aceia cari abia ieșiseră din evul mediu nu puteau să-l aibă dintr'o dată. Decalchierea și imitarea exterioară, grosolană, li ajungea.

Antichitatea aceasta, a cărei cunoștință se adăugia și se diversifica prin fiecare din multele publicații latine și grecești, din multele comentarii și traduceri care apar neconținut prin îngrijirea celor mai buni oameni din acest timp, putea, sau să fie luată în întregime, fără nicio critică, dar și fără nicio adevărată îmbogățire a spiritului nou, sau să fie considerată numai ca un simplu mijloc de izbăvire din tiraniile și opresiunile medievale, rămânând ca dincolo de ruina lor fiecare să vadă, după temperamentul său, vagul spectacol de „libertate“ al unei lumi care nu începuse încă a se alcătui.

Așa a făcut, în ciuda trecutului, care i se pare ridicul și grosolan, și fără nicio încercare de a da contururi netede de realitate viitorului, Rabelais, în opera sa informă, pentru o lume care părăsise forma sa fără a ști cum să afla alte, în opera sa haotică și caricaturală într'o vreme care nu-și dădea samă ea însăși cât haos și câtă caricatură se află într'însa, în opera a cărei caracterizare deplină e imposibilă într'o stare de lucruri ele înseși necaracterisate¹.

S'a văzut într'însa o ultimă expresie, când ironică și când

¹ V. și Thuasne, *Études sur Rabelais*.

desmăţată, a evului-mediu, — şi este de sigur mult ev mediu acolo —; s'a văzut schiţarea unui program pentru timpurile moderne care se deschideau şi, dacă, de fapt, cu toată aparenţa, acest program lipseşte — fiindcă autorul acestei imense „farse“ nici nu l-a dorit în adevăr, nici nu s'a străduit a-l stabili—, scrierile lui sunt, într'o instinctivă pornire spre altă viaţă, ca o fe-reastă deschisă asupra unei atmosfere morale nouă. Dar mai mult decât pecetea medievală şi mai mult decât gâcirea, mijirea umanităţii moderne este acolo crisa însăşi a momentului, exprimată crud şi dur, de un om fără chemare şi fără răspundere, pe care nu-l reţine nicio educaţie metodică, niciun veşmânt de cleric purtat cu convingere şi cu grija propriei demnităţi, nicio situaţie socială care să-l domine, nicio doctrină la care să ţie, niciun crez pe care să şi-l fi format. E omul ieşit din ce i se pare a fi o temniţă şi care stă la răscruce între atâtea drumuri, răsând de cei cari au pornit pe dânsule tot cu vechiul pas greoiu al galerianului deprins a-şi târî piciorul şi care el, nevroind să şchioapete ca dânsii, nu face niciun pas înainte, — orice l-ar aştepta pentru seară —, mulţămît că vede în mintea lui o perspectivă nesfârşită, cu atât mai frumoasă, cu cât e mai vagă.

Pentru a înţelege cum a putut fi aşa, câteva ştiri — din cele puţine care se desfac clar din legendă — despre acest om, extraordinar de singular — şi pentru că ordinea nu era nici între datorile sale, nici între nevoile spiritului său.

N'are familie. Un tată cu oarecare cultură specială, jurisconsult. O mamă pe care n'o cunoaşte. Copilul, care nu vorbeşte niciodată de părinţii săi, creşte între străini, acolo, în colţul de Touraine care l-a văzut născându-se, la o dată pe care unii o precisează la 1483 şi pe care alţii ar voi s'o strămute tocmai la 1495.

„Binecuvântata Touraine“, va spune el, — *benoiste Touraine* ¹... Şi, în puţinele schiţe de realitate care răsar din învălmăşeala unor exageraţii desfrânate, el presintă Chinon, «oraşul mic, cu nume mare, clădit pe stâncă veche, sus la pădure, lângă râul Vienne»:

Petite ville, grand renom,

¹ V, 6.

Assise sus pierre ancienne
Au pied de la Vienne¹.

Aici va cunoaște însă acela care n'a urmat vre-o școală și n'a avut vre-un învățător, n'a isprăvit vre-un curs de lecții urmate, bogăția uriașă a cuvântului popular, desprețuit, uitat mai târziu, aruncat în hambarul de lucruri prisoselnice, în ghevghirul dialectelor; aici va culege, dacă nu cântecele, de altminterea cunoscute lui², care să poată induioșa un suflet cu totul ferit de asemenea ispite, proverbele pe care la prilejuri convenite le samănă și une ori le îngrămădește pentru a-și atinge obișnuitul scop de grotescă exhibiție.

Trece, încă foarte tânăr, la mănăstirea de Franciscani din Fontenoy³, locuită de oameni cari, de mult acum depărtați de apostolica sărăcie, de cerșitoarele rătăcirii ale celor d'întăiu timpuri, n'au adus în loc nici gustul învățaturii, nici plăcerea lucrului literar, a ocupațiilor artistice. Ce învață, de la dânsul, prin cărțile găsite la întâmplare și cercetate cu o nesfârșită râvnă, care însă, oricât de harnică, oricât de devotată, nu e în stare a merge până în miezul, care e de altminterea indiferent acestui ucenic de o speță particulară, al lucrurilor pe care, în latinește, în grecește — și ce mândru e de adâncă știință a acestei limbi¹ — ajunge a le ceti. În această vreme și-a format, ajutat de o memorie așa de cuprinzătoare încât e aproape monstruoasă, comoara sa de cunoștinți clasice, care, conținând și opere rare de un caracter special, profesional, e fără exemplu până atunci, oricât s'ar admite că unele citații nu vin de-a dreptul de la izvor, ci indirect, prin compilațiile și studiile erudiților contemporani⁴. Cât privește cunoștințele celelalte, ni e îngăduit a crede că lecțiile de ebraică și siriană luate la Roma de la episcopul de Cara-Hamid⁵ n'au făcut din el un orientalist, și, cu

¹ V. 95. Am lăsat versul întâiu cu nota lui de trivialitate.

² Chansons de Poitou, dites par un fallot de St. Messant ou un grand baislant de Parthenay-le-Viel; V, 33. Cântăreți de *novels*, IV, vechiu prolog. Gicitori, III, 2). Simpatie pentru Villon, II, 30; IV, 13, 69. Satiri din „Basoche“, *Breve Déclaration*. „Le Dieu de la Passion de Saulmur“, III, 3.

³ Mențiunea bălcaului de la Fontenay-en-Niort, III, 13.

⁴ V. Jean Plattard, *L'œuvre de Rabelais*, Paris 1910

⁵ „L'evesque de Caramith, celui qui en Rome feut mon precepteur en langue arabique“; *Breve Déclaration* de la sfârșit.

toate cuvintele germane ce împrăstie, cu toate discursurile italiene, spaniole, olandese, danese, etc.¹, că nu era un poliglot în materie de limbi moderne.

Cu călugării nu s'a împăcat, de și judecata lui, osânda la pâne și apă, amenințarea cu moartea fac parte din legenda mincinoasă care s'a prins de acest om cu legendarele minciuni. Trebuie să-i părăsească la întâiul prilej potrivit pe acești desprețuitori ai cărții grecești, periculoase pentru suflet. A făcut-o, cu ajutorul lui Geoffroi d'Estizac, episcop de Maillegais, care l mută într'o abație de benedictini, unde, de altfel, nu va petrece prea multă vreme, căci la 1530, în Montpellier, la Facultatea de medicină, el se pregătea pentru altă profesie, pe care, nici pe aceasta, nu o va exercita, — așa fiind temperamentul omului care nu se ține de nimic și pe care nimic nu poate să-l ție.

E cu totul greșit să se creadă că de aici, din mănăstirea prigonirilor îndurate de dânsul, ar fi cules tipuri pentru opera sa: un Janotus de Bragmardo, călugărul pedant și mărgenit, un Jean des Entommeures, călugărul vioiu, vesel, bun petrecător, bun luptător cu brațul, potrivit pentru altă viață decât a acestor spelunci medievale. Ura lăcășurilor monahale n'avea nevoie s'o culeagă Rabelais din propria lui experiență: ea era în aier, de două veacuri se scria neconținut contra tagmei, vinovată de toate păcatele, și, chiar înainte ca vântul de ură al calvinismului și luteranismului să răstoarne fără osebire zidurile seculare în care fusese și atâta sfințenie și atâta lumină, școala lui Boccaccio, trecând prin epicii burlesci, de la Pulci înainte, înfățișa mănăstirea ca un loc de mâncare, de băutură, de lene și de petrecere. La autorul lui „Morgante“ — a cărui operă pare în adevăr s'o fi știut Rabelais — unul dintre viteji află în Pirenei un bătaios lăcăș în care Jean des Entommeures s'ar fi găsit ca acasă la dânsul.

Pe la 1530 Rabelais intră în atingere cu oamenii Renașterii. El, care citează, dintre Italienii mai vechi, pe un Valla și Pontanus, pe un Albert și Ariosto², pe Volaterranus și Giovio, va

¹ V. cuvântarea lui Panurge, II, 9. Cf. pe „Her Trippa“, III, 25; „Her der Tyfel“, Prefața la V; „eng, ewig“, în *Brève Déclaration de la urmă*. „Langue turque et sclavonicque“, *ibid.*, a. v. „musaphy“ (termen din tratatele Sultanilor), «sclavonicque», IV, 25.

² V, 31. V. Thuasne, *Études sur Rabelais*,

sta în relații strânse, une ori de oarecare prietenie, cu cardinalul de Bellay, marele său protector, cu care va merge și la Roma — un drum care, prin semnalarea cutărilor amănunte italiene, va lăsa urme în operă¹ —, cu Clément Marot, cu Hugues Salel, care-i va da versuși pentru cărțile sale, cu Hérouet, cu Des Perriers, cu Dolet², cu Jean Bouchet —, un moment chiar cu Calvin. O mai strânsă legătură se păstrează între el și André Tiraqueau, membru al Parlamentului, pe care 'n deosebi îl va lăuda³.

Entuziasmul acestora, în *felul lor*, pentru antichitate nu-l împărtășește vădit mai mult decât acela pentru silogismul miraculos, de și-i place lui, editorul lui Galen și Hipocrat, să-și arăte cunoștințele lui în acest domeniu⁴, nu fără o notă de ironie pentru aceia cari cred că se pot scuti de orice dacă le au și le amestecă oriunde, indiferent dacă se potrivesc ori ba. Numele grecești pe care le va da unora dintre eroii parodiei sale — Ponocrates, Picrochole, Panurge ș. a. — să nu ne înșele. De sigur că nu poate suferi — ca și creatorii Colegiului lui Francisc I-ii —, vechea Universitate de teologie, cu „panteologica“ ei⁵, cu magnilocvența stupidă a oratorilor solemn⁶, cu amestecul de cuvinte vulgare în țesătura deslănată a unei limbi latine fără accent și fără distincție, pe care și Gaguin o ironisase⁷. Interes are pentru viața studentească însăși, pe care o înseamnă la deosebite școli înalte ale țerii, dar nu și pentru învățături, încă mai puțin pentru sistem. Cum critică un învățământ inferior sprijinit pe biciul său⁸, tot așa i se pare că acest învățământ

¹ V. IV, 58 (Iacóba Rodogina din 1515, ventrilocă); IV, II (Florența cu palatul Strozzi și grădina zoologică); *Brève Déclaration* (obeliscul din Roma), scrisorile din 1535-6. Cf. Émile Picot, *o. c.*, I, p. 95 și urm. (patru călătorii); Heulhard, *Rabelais ses voyages en Italie, son exil à Metz*, 1891. Mențiunea lui Hermolaus Barbarus, III, 25 Cf. și V, 10 (ce i se arată la Florența și Roma), I, 31 („deschiqueté comme la cornette d'un Albanais”).

² Cf. Rich. Copley Christie, *Étienne Dolet*

³ Prefața către cetitori la cartea a IV-a.

⁴ V. în cartea V, 19-25 ce spuue Dame Quintessence și Entéléchie.

⁵ III, 2

⁶ III, 3.

⁷ Plattard, *o. c.*, p. 77.

⁸ În acest sens scrisese, de altfel, Erasm însuși (*De pueris statim ac liberaliter instituendis*, 1529), Claude Baduel (*De collegio et universitate nemausensu*, Lyon 1540), Ioachim Fortius (Stark) (*Ratio studii*, c. 1550).

superior dă cunoștinți zădarnice și false, nepotrivite cu vremea. Împrumutând de la o scriere contemporană discursul studentului limousin, el presintă în tot ridiculul său acest limbăgu macaronic, asămănător cu acela în care un poet italian contemporan și-a scris opera întregă¹. Dar acela care vorbește de „Acropolea Atenei sacră Palladei“², se scârbește de orice exagerare, și el n'are decât despreț pentru noua limbă pretențioasă, ca vocabulariu și sintaxă, care hotărit că nu poate să rămâie, pentru „limbăgiul diabolic“ (*quelque langage diabolique*), pentru cei cari — alusie nedreaptă la Ronsard, care, din partea lui, nu l-a cruțat — „nu fac decât să stâlcească limba latină și cred că *pindarisează* astfel, și i se pare cutăruia în adevăr că e vre-un mare orator în franțuzește, pentru că desprețuiește felul obișnuit de a vorbi“³. Și el caută în vocabulariul lui fără fund pentru a califica pe acești saltimbaci, meșteșugitori de fier vechiu pe care-l scurtează, „revânzători de vechi vorbe latine, mucedu și nesigure, limba noastră de rând nu e așa de josnică, așa de umilă, așa de sărăcăcioasă și vrednică de despreț cât îi acordă ei valoare“⁴.

De și spune modest, în prefața ultimei sale cărți, — care, de altfel, a ieșit revăzută, se spune, de Henri Estienne, — că, între «lebedele» timpului, «atâția eleganți poeți și oratori elocvenți», ca un Marot, Saint-Gellais, Salel, Margareta de Franța, „non allegable sans insigne prefation d'honneurs“, și alții ale căror nume n'au sens pentru noi, el se închipuie numai ca o biată găscă

¹ De l'alme, inclyte et célèbre académie que l'on vocite Lutèce... Nous transfretions la Sequane au dilucule et crepuscule, nous déambulons par les compites et quadrvies de l'urbe, nous despumons la verbocination latiale et, comme verisimiles amorebonds, captions la benevolence de l'ompijuge, omniforme et omnigene sexe féminin; II, 6. Pentru original (*Champ Fleury* al lui Geoffroy Tory, 1529), v. Plattard, *o. c.*, pp. 158-9.

² Acropolis en Athenes, sacrée à Pallas; V, 33.

³ Ne fait que escorcher le latin et cuide ainsi pindariser et luy semble bien qu'il est quelque grand orateur en françois, parce qu'il dedaigne l'usage commun de parler; II, 6.

⁴ Cantonifiques batteleurs de matières cent et cent fois grobelés, rappedisseurs de veilles ferrailles latines, revendeurs de vieux mots latins, tous moisés et incertains, que nostre langue vulgaire n'est tant ville, tant indigente et à mespriser qu'ils l'estiment. Cf. Plattard, *o. c.*, pp. 56-7.

„Fouetteur de petits enfants“; IV, 29, 48; cf. 21: unul de la Collège de Montagu,

șuierând în legea ei¹, Rabelais se simte foarte bine: dacă nu superior, cel puțin de altă esență decât dânsii: real prin cunoștințele de viață pe care le poate adăugi la tot ce i-au spus cârțile.

Cunoaște țara lui, cum dovedesc atâtea note locale, din viața chiar a poporului, până la practicile vrăjitoarei² și la femeile care spală rufele la moara lui Bazacle lângă Toulouse³. Cunoaște împrejurările timpului, ca unul care vorbește de „vestita fabulă și comedie tragică“ a războaielor de care suferă Franța⁴, cu lupta de la Marignano⁵ și descoperirile Portughezilor, ba chiar ale compatriotului său, Alain Cartier, în Canada⁶. Față de atacurile și planurile lui Carol Quintul, el e contra repetărilor anahronice ale isprăvilor lui „Hercul, Alexandru, Hannibal, Scipione și Cesar: vitejia de odată e azi furt și silă“. A lua o țară, a aduce colonii îi pare ideea unui suflet tiranic; numai „dreptatea și buna iubire a poporului“ poate folosi la ceva, „lucrurile rău câștigate nu ajung la al treilea moștenitor“⁷.

Cu acest capital și cu această direcție, Rabelais n'avea lucruri însemnate de povestit, n'avea un sistem de presintat, nu era îndemnat de nimeni să scrie. Opera lui, despre care spune

¹ Ay neantmoins esleu gazouiller et sifler, oye, comme dit le proverbe, entre les cygnes, plustost que d'estre entre tant de gentils poetes et fconds orateurs.. estimé

² III, 117.

³ V 31. Cf. și IV, 34 (poduri), IV, 38 (moaștele Sf. Rigomé în Poitou), IV, 51 (cârciuma lui Guillot la Amiens), IV, 64 (sihastrul de la Lormont), *Breve Déclaration* (farurile de la Rochelle și Aigues Mortes, unde a fost la o solemnă ocazie), V, 1 (clopotele de la Paris, Tours, Gergeau, Nantes), V, 26 (drumurile pe Rhône, la Bourges, la Péronne, etc.), V, 30 (animalele ce i s'au arătat la Limoges, la Lyon). Cf. Plattard, *o. c.*, p. 32

⁴ „Ceste insigne fable et tragique comedie“; prefața cărții IV.

⁵ IV, 41.

⁶ IV, Prefața și cap. 1. Cartier apare cu alți călători, Armeanul Haiton, Marco Polo, în V, 31.

⁷ Comme a esté l'opinion erronée de certains esprits tyranniques, à leur dam et deshonneur... Sa vertu est apparue en la victoire et conqueste. Sa justice apparostrera en ce que, par la volonté et bonne affection du peuple, donnera loix, publiera edictz, establira religions, fera droit à chascun... Car les choses mal acquises mal deperissent... De choses mal acquises le tiers hoir ne jouira; III, 1. — Franța fericită până la moartea lui Guillaume du Bellay (1543), IV, 26.

că a scris-o în treacăt, fără greutate și fără a-i da importanță¹ — nu de frică întâile cărți poartă pseudonimul Alcofribas Nasier —, e pur întâmplătoare și fără tendință.

Cetise poate pe Aristofane în original, oricum, la 1529 încă apar „Vespile“ traduse de Jean Vernon². Cu atâta tot n'ar fi scris. Dar, într'o vreme când se cetiau cu pasiune vechile romane medievale ieșite acum în tipar, în mai multe ediții. *Robert le Diable, Huon de Bordeaux, Fierabras, Amadis, Renaud de Montauban, Perceforest, Jason, Frères Aymon*, când *Orlando Furioso* era în mâinile tuturor³, cineva, de un spirit inferior spiritului care trebuia, îndată, să prelucreze aceiași fabulă, un anonim dă la iveală la 1532 — poate și mai înainte —, așa-numita „Chronique gargantuine“, *grandes et inestimables Chroniques du grant et énorme géant Gargantua*, în care, nu fără legătură cu Arthur și Merlin, povestește isprăvile, pe la Olandesi, Irlandesi și aiurea, ale uriașului, care, existând de mult în tradițiile populare din anumite provincii, căpăta o înfățișare potrivită cu ce spuneau în operele lor, larg răspândite, poeții italieni.

Un spirit ca al lui Rabelais nu se putea gândi la o prefacere cât de puțin serioasă⁴, în mijlocul exagerărilor, pe care le-ar fi chemat subiectul însuși și pe care enorma lui inspirație era în stare să le deie, a acestei fabule. Îl vedem atribuind, pe lumea cealaltă — unde pare a-și bate joc de genul literar al visunilor dantesci⁵ — rosturi ca acestea celor mai celebri eroi ai legendelor medievale: frații Aymon scot măsele, Huon de Bordeaux bate doage, Lancelot jupoaie cai morți, Godefroy de Bouillon îndeplinește o foarte puțin nobilă meserie, iar Morgante, Morgante însuși al lui Pulci, gătește bere în butoaie⁶. Subiectul „Cronicei

¹ *Guespes attiques traduites du grec d' Aristophane, insigne parnassien*

² Prefața la *Pantagruel*. Cf. *Inventaire de Jacques le Gros*, în „Mémoires de la société historique du Paris“, XXIII, p. 296 (listă de romane din 1533). V. și Prefața la Cartea III și la cartea V; *Gargantua*, 27; II, 30.

³ Și *Eneida* fusese prefăcută în roman încă de la 1481 și tipărită. Cf. Plat-tard, o. c., pp. 6-7, 9-10. O tapițerie cu faptele lui Ahile, la Rabelais, IV, 4.

⁴ A la composition de ce livre seigneurial je ne perdis ni employai onc plus de temps que celui qui estoit établi à prendre une refection corporelle, savoir en buvant et en mangeant.

⁵ Cf. *Pantagruel*, 30

⁶ II, 30.

gargantuine“ nu era dispus să-l trateze cu mai multă simpatie pentru el însuși.

De fapt, Rabelais iea un basm curent de uriaș pentru a împleti pe linia lui, pe care o va învârti în tot felul de să nu mai poată fi urmărită, nu cugetări și proiecte, ci glume de tot felul, în cea mai mare parte groase și unele de o inimitabilă trivialitate: critica negațiunii sale față de trecut și de prezent. Va ști să invie pe bătrânul Craiu cu gura nesățioasă Grandgousier, pe Gargantua, fiul ce-i samănă, pe Pantagruel, a cărui limbă poate acoperi singură o armată întreagă¹, precum clopotele de la Notre Dame din Paris erau numai bune ca să atârne la gâtul cătărului tatălui său, pe Picrochole, dușmanul Monarhiei lor — botezat după Thomas Morus, din Anglia, în *Utopia* —, pe bunul Panurge, cu socotelile lui care iese totdeauna strâmb, pe dascălul Ponocrate, pe filosoful Trouillogan², etc., își va sumete o clipă mâinile pentru o luptă ca acelea din Ariosto, va înșira popasurile unui drum — caricatură după Marco Polo — la insulele advocaților³, *chats fourrés, croqueminauds*, la a strângătorilor de biruri, *apodeftes*, la a preoțimii și călugărimii, — *cardingauz, évesquesgaur, papingaur*, — la Insula Clopotelor — *Sonnante* (Roma⁴), la insula *Tapinois*, la insula *des Papefigues*, la insula Felhnarelor — *des Lanternes* (Conciliul de la Trento), — până ce drumul se închide la „oracolul Gă-răfii sfinte“ (*de la dive Bouteille*), un Loreto al bețivilor. Dar toate acestea nu înseamnă câtuși de puțin că se pasionează pentru un subiect pe care-l va lăsa neconținut să se târască, pe care chiar une ori îl va uita cu totul.

Nu trebuie să se creadă însă, că în ceia ce e singurul său scop, batjocuritoarea critică supt formele alegoriei, el are îndrăzneli dogmatice ca ale marilor negatori și novatori. El, călugărul de odinioară, care cere de la Roma să i se ierte vagabondagiul, canonicul de la Saint-Maur, parohul de la Meudon, lângă castelul unui patron — moare după ce părăsise și acest loc, la 9 April 1553 —, crede în puterea rugăciunii către acea sferă intelectuală din care pretutindeni e centrul și nicări cir-

¹ II, 32.

² II, 36.

³ Cf. „Vieux mastins, veaulx de disme“, etc.; II, 10.

⁴ In cartea a V-a, *refăcută* însă de Henri Estienne.

cumferința, și pe care o numim Dumnezeu¹. Crede că „toate sufletele înțeleghătoare sunt scutite de foarfecile Parcei Atropos; toate nemuritoare: ingeri, demoni și oameni². Admite chiar minuni la moartea patronului său, seniorul de Langey³. Dacă râde de pelerinagiul cu caracter de idolatrie la moaștele sfinților, specializat fiecare pentru un anume fel de boli; dacă anumite culturi i se par absurde⁴, se pare că el nu vrea să evacueze, ca alții, Olimpul creștin. Îi e urât de călugări⁵, din tradiție ca și din experiență — și atât. Peste glumele acoperitoare el va numi odată fățiș „abusurile Curții romane“⁶, al cărei „papuc făcător de minuni“ — *mirifique pantophle* — nu-i impune și ale cărei indulgențe nu-l împacă în cuget mai mult decât pe Luther. Din Papii Bonifaciu al VIII-lea, Nicolae al V-lea, Alexandru Borgia, Sixt, Iuliu al II-lea va face în altă lume reparatori de oale, vânzători de hârtie, prinzători de guzganii, lecuitori de boli rușinoase, iar din cel din urmă un simplu plăcintar „desbrăcat de barba lui teribilă“⁷. Decretalele, clementinele Papei de la Avignon sunt atacate cu ultima violență⁸, ca și războaiele provocate de politica pontificală⁹.

Dar aceasta operă, apărută pe rând, carte de carte, supt numele de *Gargantua* sau de *Pantagruel*, alături de câteva „alma-

¹ Allez, amys, en protection de cette sphère intellectuelle de laquelle en tous lieux est le centre et n'a en lieu auscun circonference, que nous appellons Dieu; V, 47.

² Je croy que toutes ames intellectives sont exemptes des cizeaux de Atropos. Toutes sont immortelles anges, demons et hommes; IV, 27.

³ IV, 27.

⁴ Râde și de fabulosul Saint Graal. „une flasque de sang gréal, chose divine et à peu de gens cogneue“; V, 10.

⁵ „Hideuse, morveuse, catarrheuse, vermoulue cagotaille“, prefața la V. „Capharderie et siècle gothique“, *ibid.* Cf. apucăturile unuia, II, 16. Et, quand il se trouvoit en compagnie de quelques bonnes dames, il les mettoit sur le propos de lingerie et leur mettoit le main au sein, demandant: cet ouvrage est-il de Flandres ou de Hamault?

⁶ Abus de la Cour romaine; V, 11.

⁷ II, 30: „crieur de petits pastés, mais il ne portoit plus sa grande et bou grisque barbe“.

⁸ IV, 45, 48, 50, 52-3. O ediție din clementine ieșise în 1520 (Plattard o. e., p. 120).

⁹ L'empire christian estant en paix et silence. eux seulz guerre faire felonnie et très cruelle (*ibid.*, 50).—Cf. Schneegans, *Gesch. der grotesken Satire*.

nahuri“ glumețe, de la 1533 la 1552, nu e menită a duce o luptă. Critica adusă populației ușuratece din Paris, care ascultă mai curând pe un șarlatan de răscruce decât pe un predicator evanghelic¹, mențiunea indignată a faptului că „nu de azi oamenii cari au ajuns la credința evanghelică sunt prigoniiți“², n'are o importanță deosebită. Calvin, care se sprijinia pe acest distrugător prin răs, nu-și puna bine încrederea; atacat pe furiș, el a trebuit să răspundă violent printr'unul din pamfletele sale latine *Nota anti-papală* din cartea a IV-a și mai ales din a V-a, apărută după moartea autorului, cu pomenirea persecuțiilor contra «rebelilor, ereticilor, protestanților desperați, cari nu admit sfințenia acestui Dumnezeu sfântul pe pământ»³, cu semnalarea faptului că „în Germania se dărâmă mănăstirile și se desbracă de rasă călugării“⁴ arată mai mult decât o influență, o refacere în alt spirit decât al lui Rabelais⁵. Câteva cuvinte despre miseria claselor de jos nu angajează mai mult pe cugetător⁶.

Prin programul, mai mult decât pe jumătate glumeț, pe care Ponocrate îl alege pentru creșterea lui Gargantua — și despre care pedagogia modernă a vorbit de sigur prea mult⁷ —, ca și prin soluția fantastică a abației *Thèlème* (θέλημα, voie), fără zid, fără clopote, fără ceasuri de rugăciuni, fără ceasornic și fără rugăciuni chiar, în care nu se primesc, în locul vechilor schilozi și idioți, decât oameni tineri, frumoși, deștepți, având voie să plece când poftesc și liberi de a se întovărăși cu femeile ce stau lângă dânsii⁸, el nu caută altceva decât să spuie omenirii că i se poate deschide un alt viitor: de «înțelepciune plăcută», «emancipându-se de prostie veche»⁹.

¹ În IV, 8, se vorbește de predicatorii Olivier Maillard și Jean Bourgeois.

² Ce n'est de maintenant que les gens reduits à la créance evangelique sont persecutés; I, 58.

³ Les rebelles, hereticques, protestans desesperés, non obéissans à la sainteté de ce bon Dieu en terre; IV, 50.

⁴ En Germanie l'on demolit monasteres et defroque-on les moines; V, 27.

⁵ Cf. și P. Stapfer, *Rabelais*.

⁶ Prefața către cetitori, IV, despre „francs-goutiers et Jacques Bons-Hommes“; III, 45-8. «travaille vilain, travaille“ i se strigă țeranului.

⁷ Cf. prefața lucrării, din 1871, a lui Arfstadt.

⁸ Cap. 52 și urm.

⁹ „Participans de ceste sagesse advenante et emancipés de l'antique folie“; Prefața la cartea a V-a.

Acest gen era însă prea personal ca să poată fi continuat, — dacă măcar era nevoie de mai mult ca o carte pentru a-l reprezenta¹. Contrafacerile care apar încă din 1533 și contra cărora Rabelais se apără prin solemne privilegii regale sunt idioate. Lucrări independente, ca ale lui Noël du Fail (*Contes d'Eutrapel, Baliverneries*), ca ale lui Jean Bouchet (*Séries* din 1584), ale lui Béroalde de Verville, până la contele de Caylus și la Cyrano de Bergerac, se mențin mai mult prin câteva note de realitate socială decât prin bizareria trivială².

¹ Traduceri engleze la 1574 poate, sigur 1592-4. Cf. și Shakespeare, *As you like it*, III, 2.

X.

Prosa franceză în secolul al XVI-lea : Calvin și Montaigne.

Față de Italia, care-și dă samă că unirea ei supt un singur stăpânitor e imposibilă, că va trebui să păstreze formele ei medievale și că pentru mult timp va trebui să facă loc și străinului pe care numai alt străin îl poate împiedeca în expansiunea cuceririi și dominației lui, față de alte țeri vecine, în care supt o formă oarecare se ajunge la o definitivă stabilire de raporturi pentru epoca modernă, Franța rămâne încă neașezată până la Henric al IV-lea, deci până la sfârșitul acestui secol.

Ludovic al XI-lea, prin victoria armelor și mai ales a istețimii, a „cuminției“ lui politice, a rezolvit problema politică franceză numai în ce privește antagonismul, de ordine materială, dintre feudalitate, mai ales puternica feudalitate apanagistă, și dintre regalitatea absolută. Așezămintele le-a creat el, — și Comines spune că spre sfârșitul vieții lui regele voia să le completeze esențial. Dar *spiritul care trebuia ca să susțină aceste așezăminte, acela lipsia încă*. Evul mediu, cu tendințele și prejudecățile lui, nu-l putea desface ușor din influențele contrazicătoare ale antichității greco-romane, căreia noua epocă a Renașterii i se închina.

De aici, în setea tuturor de a înțelege, de a împăca sau de a osebi definitiv, de a căpăta o orientare și de a putea pune ca basă cugetării lor și operei de prefacere dorite o siguranță, toate aceste scrieri care nu par să aparțină aceleiași generații, toate aceste suflete care nu arată pecetea acelorași discipline.

Cum Comines, totuși și un om din secolul al XVI-lea, nu samână de loc cu Rabelais, mai nou doar cu vre-o douăzeci-treizeci

de ani, tot așa ei nu vor sămăna cu asprimea rigidă a lui Calvin, cu zimbitorul simț de relativitate și de provisorat care distinge pe Montaigne, — acela neavând, cum se vede, nicio asemănare cu acesta.

Ioan Calvin, fiul dogarului din Noyon (născut la 10 Iulie 1509), școlarul sărac al Colegiilor din Paris, studentul în drept din vechiul centru de la Orléans și de la noua școală, frecventată și de străini, de Germani (Wolmer ș. a.), de la Bourges, a lui Alciat, comentatorul la Paris al lui Seneca, exilatul pentru ideile pe care le-a sugerat prietenului său rectorul, spre a găsi un adăpost la primitoarea Curte a Margaretei de Franța la Nérac, este un mare credincios, un mărturisitor de crez unic, un puternic constructor pe bazele nezguduite ale principiilor sale.

Încă de la 27 de ani el scrie imensa lui lucrare „Institutio christiana“, pe care el însuși și alții au tradus-o în limba franceză pentru a servi ca îndreptariu calviniștilor, reformaților, hughenotilor lui. Aici a spus ce avea să spuie, și aici va rămânea, tot ce va scrie pe urmă sunt numai lucrări de apărare în jurul acestei formidabile cetăți de dogmă nouă substituită vechii dogme, numai contra-atacuri la atacurile îndreptate în contra ei. Această carte este el întreg, în singura parte din personalitatea lui pe care pune preț și de care voiește ca lumea să ție samă; produsul mării lui sforțări de a înțelege și de a clădi pentru vecie.

Om cunoscător al teologiei medievale, dar și al noii comori de învățătură umaniste, creștin ferm în convingerile lui, dar sincer și inteligent admirator al scriselor greco-latine, înviate, publicate, studiate, copiate supt ochii săi, el caută să dea creștinismului, cum ieșise din evul mediu, în barbara formă erudită a „Sumei“ lui Toma de Aquino sau în reveria fără punct de sprijin a „Imitației lui Hristos“, o arhitectură filosofică de linii și de proporții clasice. Pe când alții se opresc uimiți, covârșiți de respect înaintea amestecului de ziduri din toate vremurile, de la granitul revelat, de la cărămida tare a Apostolilor, până la podocabele Sfinților Părinți și la tencuielile ușoare, la cărpelile nefolositoare și fără gust ale ultimelor timpuri, adăugind doar, pentru o frumuseță fără unitate, o fațadă, un șir de coloane, — ca darul arhitectonic al Renașterii la Sf. Petru din Roma, înaintea

vechiului Vatican învălmașit în medievalitatea lui—, el are curajul unic de a dărâma, de a înlătura, sacrificând adaosuri și împodobiri, pentru a lăsa zidul primitiv în simpla lui severitate și a-l întrebuița apoi ca miez sacru pentru o clădire și mai veche. Un venerabil altar de creștinătate primitivă va fi astfel încunjurat de părății și stâlpii unui templu după toate cerințele artei clasice.

Pentru aceasta va răsfoi răbdător tot ce s'a scris și va opri numai ce trebuie să rămâie. Elementele păstrate se vor lega prin scoabele de fier ale celui mai strict silogism. Și o întregă carte la început va fi întrebuițată pentru ca păgânii înșii să fie aduși în sprijinul creștinismului reformat. Astfel edificiul, neavând nimic de prisos, nu va înfățișa nicio lipsă, chiar față de cei mai pretențioși dintre oamenii altei epoci, cari nu consimțiau să rămâie creștini, și nu de formă, ci adevărat, cu toată convingerea sufletului lor, decât dacă vechea credință capătă toate elementele trebuitoare unei nouă clădiri de filosofie religioasă.

Această operă nu e și fără anume note medievale. Avem înaintea noastră un puternic dialectician, un nemerit utilizator al silogismului, care, însă, aici nu lucrează pentru sine, pentru plăcerea de a dovedi ce este în stare să dărâme și ce este în stare să fundeze, ci pentru a contribui la alcătuirea unui corp de doctrină care cuprinde în el însuși condițiile existenței sale. Și avem și un spirit doritor de unitate — ca în veacul de mijloc—, incapabil să despartă Biserica dogmei de Biserica vieții sociale și politice a omenirii. El le vede pe amândouă de-odată, și-i par inseparabile prin însăși necesitatea lucrurilor.

Astfel „Instituția“ sa este și o *Constituție*. Ar fi vrut bucuros s'o aplice Franciei și, prin ea, peste ea, lumii întregi. Înțelegea, nu să creeze un partid, să provoace o luptă, un războiu civil, să aducă o separație în omenire, ci să unească pe toți în „reforma“ sa, *reformă, nu credință nouă*, al cărei adevăr i se pare așa de evident. Neizbutind în țara sa însăși, el trece în Elveția, după legăturile cu îndrăznețul Michel Servet: întâiu la Bâle-Basel, în 1534, apoi la Geneva, de unde va pleca peste câțva timp, aflându-și un nou sălaș la Strassburg, pentru a reveni apoi în 1541.

Aici și-a pus în aplicare, luptând cu o societate dornică de plăceri și de petreceri, cu un întreg partid de *libertini*, progra-

mul de regenerare socială și politică. Acel care dedicase lucrarea sa lui Francisc I-ii, în care nu putea să prevadă pe prigonitorul de mai târziu al eterodoxilor din posesiunile sale, nu este contra Monarhiei când o găsește în calea lui, dar el n'ar fi ales-o, așa cum era, tradițională, de vechiu sistem, medievală în atâtea privinți. „Republica sfinților“ din Anglia veacului al XVI-lea, influențată ea însăși de Scoția unde, prin Knox, reforma pătrunsese încă de la început, nu e decât ultima și definitivă formă la care trebuia să se ajunge prin convulsiunile interne provocate de doctrina lui Calvin.

Cu atâtea însă chestia noii organizări nu se putea considera ca resolvită pentru toți. Atâtea după reformatorul din Geneva își vor pune și ei problema, din marea și fireasca dorință de-a ajunge la nivelul antichității îndumnezeite, și părerile lor, privite întâiu cu acea simpatică curiositate la care avea dreptul să se aștepte orice răscolitor de probleme pornite din clasicismul înviat, vor ajunge pe urmă, când lupta va izbucni între catolici și reformați, un îndemn la deslănțuirea și mai puternică a pasiunilor, un strigăt de luptă, un crez al războiului civil.

Astfel Pierre de la Ramée sau, pe latinește, Ramus (1515-72), fiul unui nobil de pe la Liège, căzut în sărăcie și ajuns a se hrăni din fabricarea cărbunilor în Picardia, el însuși cioban în cei d'întăiu ani ai unei tinerețe zbuciumate, care-l duce, ca pe Calvin, la Colegiile din Paris, unde îndeplinește rosturi de servitor, se inspiră din Platon, din Xenofont, pentru a combate teoriile lui Aristotele; ca profesor la Presles, într'o retragere trecătoare, ca și la Paris, el se ocupa pe la 1560 cu îndrăznețe planuri de reformă, care-l duc și în tabăra protestantă a lui Condé, până ce cade și el jertfă a ucigașilor din „noaptea Sfântului Bartolomeiu“. De la Jean Bodin (1530-96), magistrat, asociat al «Ligei» catolice, avem vestitul tratat «despre Republică» („Les six Livres de la République“; 1577, 1584), apărut în latinește ca și în limba vulgară, care rezolva chestia formelor de guvern în discuție, sprijinind Monarhia pe o superioritate necondiționată (1530)¹. La Boétie, mort tânăr, de pe urma oboselilor sale de răz-

¹ Același scrie *Methodus ad facilem historiae cognitionem* (1566). — V. P. P. Negulescu, *Filosofia Renașterii*, II, București 1914, p. 157 și urm. Pentru Ramus, același, *ibid.*, I, p. 161 și urm.

boiu intern, a scris pagini înflăcărâte contra celui „unul singur“ (de aici al doilea titlu de *Contr'un* al opusculului său *De la servitude volontaire*), care-și atribuie dreptul de a cere oricărui cetățean averea și chiar viața lui în războaie pentru care voința lui n'a fost întrebată¹.

Aceste lucrări sunt mai mult *pe alături de literatură*. Calvin, un puternic spirit, avea în stilul său siguranță și precisiune, dar niciodată expresia nu caută a fi puternică prin ea însăși, niciodată nu se încearcă a trezi un sentiment, — ceia ce se părea indiferent, dacă nu chiar stricător, celui care ar fi făcut bucuros creștinismul său de raționalism dogmatic fără Hristos însuși. Limba vulgară-i trebuie acestui aprig prooroc lucrând cu formule filosofice inexorabile numai pentru a se face înțeles, a pătrunde și a domina. De aceea se va indigna și contra partizanilor rugăciunii neînțelese și ai slujbei latine în biserici². Limba în sine n'are pentru dânsul niciun înțeles: cu cât mai puțini termeni și mai limpezi în abstracția lor, cu atâta mai bine! Restul e jucărie, și Calvin a fost — în deosebire de țeranul saxon Luther, totdeauna un om de temperament, lăsându-se adesea dus de curentele vremii, — unul care nu s'a jucat niciodată.

Din potrivă, cu jocul, cu tot ce poate fi mai liber, mai firesc și, în același timp, tocmai de aceea mai plin de un adânc înțeles, va isprăvi cugetarea, prin sărituri capricioase, stăpânite însă de cel mai sigur instinct, a lui Montaigne³.

Data aceasta, avem a face, dacă nu cu un curtean, — căci castelanul de la Montaigne, care a primit la el pe regele Navarei, viitorul Henric al IV-lea, și i-a dat o vânătoare de două zile, n'a petrecut mult niciodată la o Curte ale cării moravuri, supt Henric al III-lea mai ales, nu le putea admite, — măcar cu un nobil, oricât i-ar fi fost cumpărat castelul din câștigul în afa-

¹ Asupra lui Montaigne ar fi avut influență după Villey (*o. c.*), și „Dialogurile“ lui Jacques Tabureau, din Mans.

² Dire qu'on puisse prier sans rien entendre c'est une grande moquerie; ç' a esté une trop grande imprudence à ceux qui ont introduit la langue latine dans les églises.

³ Cf. Joseph de Zangroniz, *Montaigne, Amyot et Salvat, Étude sur les sources des Essais de Montaigne*.

ceri. Un nobil din părțile, odinioară englese, de lângă Bordeaux, un „Gascon“¹, pentru care *le français est mon périgourdin*². Familia ar fi fost, după socotința lui de origine insulară³, de și cercetările n’au putut găsi pe acel Eyquem venit din Anglia, și numele ar părea mai curând basc⁴. Tatăl, un frumos, sprinten, puternic luptător din toată inima, călător de plăcere, destul de târziu însurat, preocupat de clădiri, de proiecte economice, autor al unui jurnal, e un tip al omului din aceste părți⁵. Iea pe Antoinette de Louppes, ceia ce înseamnă Lopez, al cărui bunic era Evreu spaniol botezat și frații acestuia făceau comerț în tovărășie la Bordeaux chiar, la Toulon, la Londra și Anvers. Din această căsătorie, pe lângă frați⁶ și surori, se naște, la 28 Februar 1533⁷, copilul care va da lumii în „Essais“ cel d’întăiu fior al spiritului modern, amestecând vioiciunea de spre tată cu simțul de realitate, de măsură, cu inteligența abstracțiilor caracteristice, și în aceste locuri, și în acest veac, pentru rasa lui Baruch Spinoza.

Un corp slab, un sistem nervos impresionabil⁸. Tatăl îl crește la sat, în condițiile țeranilor, — „ca să-l lege cu poporul și cu acea treaptă de oameni care are nevoie de ajutorul nostru“⁹.

¹ Je suis Gascon ; *Essais*, II, 8.

² II, 17.

³ Les miens se sont autresfois surnommez Eyquem, surnom qui touche encore une maison connue en Angleterre; II, 6.

⁴ Cf. Paul Bonnefon, *Montaigne, l’homme et l’œuvre*, Bordeaux 1893 ; Strowski, *Montaigne*.

⁵ Cf. *Essais*, I, 34 ; II, 8, 17 ; III, 19. Mai ales, I, 2 ; „très advenant et par nature à l’usage des dames“.

⁶ Pentru căpitanul St. Martin, I, 19 ; pentru d’Arsac, I, 30, pentru de la Brousse, II, 5. Pentru sora care știa grecește, notița la ed. Lemerre, V, pp. xviii-xix.

⁷ I, 19.

⁸ Je sçay combien ahanne la mienne, en compagnie d’un corps si tendre, si sensible, qui se laisse si fort aller sur elle ; I, 25.

⁹ Me dressant à la plus basse et commune façon de vivre... Son humeur visoit encore à une autre fin : de me rallier avec le peuple et cette condition d’hommes qui a besoin de nostre ayde, et estimoit que ce fusse tems de regarder plustost vers celui qui me tend les bras que vers celui qui me tourne le dos. Et fut cette raison pourquoy aussi il me donna à tenir sur les fons à des personnes de la plus abiecte fortune, pour m’y obliger et attacher ; III, 13.

I se dă la întoarcerea acasă ca preceptor un German ca să învețe numai latinește; limba țerii sale o va deprinde mai târziu ¹. E așezat la un Colegiu din Bordeaux, unde între colegi se află și vestitul poet scoțian Buchanan ². Întră în viață cu deplina cunoaștere a limbii obișnuite a învățaților — în care a făcut și versuri ³, — mai târziu compune și sonete de iubire franceze, după moda lui Petrarca ⁴ —, dar fără știință de grecește, de și citează une ori versuri din poezii elenici, ca și de aritmetică, de medicină ⁵. La 1568, după dorința tatălui, traduce o întinsă lucrare a teologului Sebonde ⁶.

La moartea acestuia — mama a trăit mai mult ca dânsul —, el nu începe o carieră. La 1580, după ce începuse acum a scrie, de aproape zece ani, face drumul său italian, însemnându-i, într'un Jurnal de note une ori naive, popasurile: la Florența, la Roma, unde e făcut cetățean ⁷, la Veneția, care-i pute, la Lucca, Pisa, Loreto, întorcându-se prin Pavia, Milan și Turin.

În mijlocul ultimei faze din luptele de religie, care nu-l puteau pasiona și căroră, de și bun catolic, practicând ⁸, nu li acordă nicio îndreptățire, el nu joacă vre-un rol important ⁹. Găzduitorul din 1584 al regelui Navarei e prins la Paris în 1588 pentru câteva ceasuri de „căpitanii poporului“, ligiștii ¹⁰. A fost, puțin timp, primar al orașului Bordeaux. Ce-i fusese însă mai drag până atunci rămâne și de-acum înainte: cărțile din biblioteca sa, «mare ca pentru un sat» ¹¹. Bolnăv de mult, ultimele zile i

¹ I, 25.

² *Ibid.*

³ III, 5. Cf. III, 2: le langage latin m'est comme naturel, je l'entens mieux que le français

⁴ Și în notița citată. Una pentru „la Belle Cordière“, poate din Lyon, Louise Labbé; *ibid.*, p. 99 nota 1.

⁵ Quant au grec, duquel je n'ay quasi du tout point d'intelligence; I, 25. Cf. I, 23; II, 17

V. *disputa* familiei pentru medicină, II, 37.

⁶ În *Essais*, ed. citată, la vol. IV, p. 291 și urm.

⁷ V. Picot, *o. c.*, II, p. 201 și urm. Cf. *Essais*, I, 25, 55; II, 11 (execuția hoțului Catena la Roma); III, 9 (diploma romană; Februar 1584).

⁸ Pierre Villey, *Les sources de l'évolution de Montaigne*, II, Paris 1908, p. 326 și urm. (cf. *Essais*, I, 56).

⁹ Membrul de Parlament de provincie critică legile fără dreptate; I, 24.

¹⁰ Notița citată, pp. CXXXVII-VIII, CALVIII.

¹¹ Ma librairie, qui est des belles entre les librairies de village, II, 17; cf. III, 3.

le indulcește — de și însurat și părinte — prietenia sufletească pentru d-ra de Gournay, „fiica lui de alianță“, scrie el la cincizeci și cinci de ani, „una din cele mai bune părți din ființa mea însăși“, „decât care nu vede altceva pe lume“¹. Ea-i va publica în ultima ediție, după moartea lui, în 1592, acele *Essais*, care, încă de la întâia lor apariție fragmentară, la 1580, îl făcuseră celebru.

Această celebritate n'o datorește niciuneia din calitățile care impuneau acestui timp: nici erudiției, nici unei noi forme a certitudinii și credinței, nici pasiunii pe care ar fi adus-o în frământările timpului.

«Știința» evului mediu l-a umplut totdeauna de groază: silogismele ei în *baralipton*, „ergotismele“ ei îl desgustă și-l indignează pentru că fac rebarbativă filosofia, în ea însăși un lucru așa de vesel, voios, bucuros, mai că așa zice: „nebunatic“, „predicând tot serbătoare și vreme bună“². A cunoscut atâtea meșteri și plugari mai cuminți decât un rector și cu cari ar dori el să samene mai mult³.

În știința Colegiilor de sistem mai nou nu crede mai mult. Atâtea se îndobitocesc în ele⁴. Tendința lor practică-l desgustă⁵. Dar și mai mult formalismul, care plachează cunoștințele în minte⁶, care dă definiții gramaticale în loc de virtuți morale⁷, care face din grecește și latinește, nu îndemnări spre a se ajunge la înțelepciune și bunătate, ci un pretențios surogat în locul

¹ Ma fille d'alliance..., comme l'une des meilleures parties de mon propre estre. Je ne regarde plus qu'elle au monde, II, p. 17.

² Il n'est rien plus gay, plus gaillard, plus enjoué et a peu que je ne dis: follastre. Elle ne presche que feste et bon temps, I, 25.

³ J'ay veu en mon temps cent artisans, cent laboureurs plus sages et plus heureux que des recteurs de l' Université, et lesquels j'aïmerois mieux ressembler; II, 12.

⁴ J'ay ouy tenir à gens d'entendement que ces Collèges où on les envoie, de quoy ils ont foison, les abrutissent; I, 25.

⁵ Nostre estude en France n'ayant .. autre but que le proufit; I, 24.

⁶ Ou nous les placque en la memoire toutes emprénées comme des oracles; I, 25.

⁷ Nous sçavons decliner vertu si nous ne sçavons l'aymer; II, 17. Și antichitatea are „vaines humeurs“ ale ei (*ibid.*). Nous nous enquerons volontiers: sçait-il du grec, ou du latin?... Mais s'il est devenu plus meilleur ou plus advisé, c'estoit le principal, et c'est ce qui demeure arriéré; I, 24.

acestora¹ și răpește drepturile ei marii învățătoare, „maica Natura“².

Același spirit critic, exprimat franc, de cineva care se laudă că n'a mințit, că i-i silă de minciună, că *nu poate* minți, îl face să întindă aceiași admirație fără rezervă asupra represintanților antichității, în care nu caută, — ceia ce ajunsese așa de ușor prin „Adagii“, „Apoftegme“, „Antologii“, de la Erasm Incoace³, — titluri, nume, *casuri*, anecdote din acelea cu adunarea cărora a început opera lui în cea d'întăiu redacție⁴, ci „sufletele mari ale celor mai bune secole“⁵, „naturile frumoase și puternice“⁶, oamenii cu cari ca să mergi alături îți trebuie șale tari⁷.

Dacă față de contemporani e larg în simpatiile sale, făcând din la Boétie cel d'întăiu om al timpului său⁸, din Amyot, traducătorul «naiv și de graiu pur» al lui Plutarh, «descoperitorul» acestuia, un învățător al tuturor⁹ și așezând în stima lui alături pe Daurat, pe Teodor de Bèze, ucenicul lui Calvin, pe cancelariul de l'Hospital cu nobilele îndemnuri morale, pe necunoscutul Mondoré, pe Ronsard și du Bellay și pe respectatul Adrian Turnèbe¹⁰, dacă și Froissart și Comines se împărtășesc de considerația marelui prosator¹¹ și Macchiavelli de a finului cugetător¹², față de cei vechi el stabilește distincții cu totul nouă și îndrăznețe. Le Cicerone constată „lungimi de pregătire“, care fac să se piardă ceasuri întregi în mijlocul retoricei lui pompoase“¹³. Ar-

¹ Son latin et son grec l'ont rendu plus sot et presomptueux qu'il n'estoit party de la maison; I, 94.

² Nostre mère Nature; I, 25.

³ Villey, *o. c.*, I.

⁴ *Ibid.*, *passim*.

⁵ Il pratiquera (elevul) par le moyen des histoires ces grandes ames des meilleurs siècles, *Essais*, I, 25.

⁶ Natures belles et fortes, I, 24.

⁷ Il faut avoir les reins bien fermes pour entreprendre de marcher front à front avec ces gens-là; I, 25.

⁸ Le plus grand homme, à mon advis, de nostre siècle; vol. IV. pp. 394, 399; cf. I, 27.

⁹ La navteté et pureté de langage, II, 4.

¹⁰ II, 17. Turnèbe e «le plus grand honne qui fust il y a mil ans», I, 24

¹¹ II, 25, 34.

¹² II, 17. Cf. II, 10, unde e și Guicciardini.

¹³ Longueurs d'appret.. Le plupart je n'y treuve que du vent, II, 40.

tificiile, «subtilitățile gramaticale», „ingenioasa țesătură de cuvinte și de argumentații“¹ nu-l încântă.

Și în dialogurile lui Platon va găsi că anume întorsături meșteșugite, anume cochete ambagii preliminare ale unei așa de pure cugetări stau în calea cui merge drept spre ideie și ar voi expresia ei adecvată, formula ei definitivă, fără zăbavă². Salustiu i se pare, cu toată prețuirea generală, umflat și van pe lângă scurtimea discretă a lui Cezar³. Chiar între Plutarh, pe care-l înfățișează ca pe acela care l-a scos din noroiu — *du boubrier* — și între Seneca, de la care în primele timpuri a luat așa de mult, ca fapte, ca stil, ca idei, încât s'a crezut că s'ar putea stabili o înțâie fasă stoică în „filosofia“ celui care s'a jurat că n'are niciuna, deosebirea se face. Seneca e mai puțin hotărât, mai schimbător, — *plus ondoyant et divers*⁴. Entusiast de poezie, care-l „zguduie“ — *me fiert d'une plus vive secousse*, — fără să-i închidă perspectiva, căci și mai departe el vede încă pământ — *je voy encore du pays au delà*⁵ —, îi place și Horațiu și Virgiliu, și Lucan, și Catul, și Plaut, și Terențiu, și chiar vechiul Lucrețiu, al cărui admirabil poem despre natură n'a influențat în de ajuns pe acest exclusiv închinător al naturii⁶; pe Ovidiu, «le bon Ovide», învățat în școală⁷, îl așează numai între cei de cari poți face haz, *les simplement plaisans*, cu Boccaccio, cu Ariosto, cu Rabelais, cu Jean Second, autorul poemului latin al „Sărutărilor“⁸. Dar Plaut cel rud nu trebuie confundat cu delicatul Terențiu. O singură trăsătură din *Iliada* face cât *Eneida* toată⁹, căreia el îi preferă *Georgicele* și, cât privește imitația modernă,

¹ Les subtilitez grammairiennes, ny l'ingenieuse contexture de parolles et d'argumentations; *ibid.*

² Tranans, estonffans par trop sa matiere..., longues interlocutions vaines et preparatoires; II, 10.

³ *Ibid.*

⁴ *Ibid.*

⁵ I, 25.

⁶ I, 36; III, 5.

⁷ I, 25.

⁸ II, 10. Și Aretino apare: II, 5, ca și Annibale Caro. I, 39 *Heptameronul* reginei de Navara e „un gentil libre pour son estoffe“, II, 11. — De romanele medievale nici nu vrea s'audă; nu le-a cetit, cum nici comedile italiene; I, 25

⁹ II, 36.

glumeață, burlescă a vechii epopei, el are despre „zburătăcelile și săriturile ca din cracă în cracă“ ale povestirii din *Orlando furioso* aceiași rea ideie ca și despre fantasticele ridicări spaniole și petrarchiste¹.

Desprețul lui e nesfârșit — am văzut-o — pentru cine nu știe decât să Ingenunche, neștiutor, pe pragul templului, unde, dacă a venit, nu știe să se întoarcă aducând cu sine ceva din comoara înțelepciunii, sau, pentru a întrebuița chiar comparațiile sale, pentru cine, căutând foc la vecini, îl lasă a se stânge înainte de a-i încălzi vatra. Înălături cu acești „falși literați, savanți de batjocură, cărora li-a dat un ciocan în cap“, — *lettrés feints, sçavanteaux...*, *ausquels les lettres ont donné un coup de marteau, comme on dit*².

Să se caute *realitatea*, prin cunoștința de oameni și cetiri din cărțile cu „substanță solidă“³, — și Montaigne a avut destule și bune⁴ —, prin călătorii bine alese și bine făcute⁵, sau lecturi care le-ar înlocui —, căci se vede une ori, din mila Naturii, care vrea să dea astfel și o învățătură, cum se pot naște la popoare „mai puțin cultivate prin meșteșug producției de spirit care înving cele mai artistice producții“⁶.

Dar înainte de toate trebuie să recurgem la noi înșine.

„Oricât am putea fi de învățați din știința altuia, cel puțin nu putem fi înțelepți decât din însăși înțelepciunea noastră“⁷,

¹ *Fantastiques elevations espagnoles et petrarchistes... Voleter et sauteler de conte en conte comme de branche en branche*; II, 10. Cf. și I, 25. — Torquato Tasso e citat o singură dată: III, 11.

² I, 24, — El condamnă pe cine confundă pe cei doi Scipioni; II, 17.

³ *Nous sommes tous creux et vuides: ce n'est pas de vent et de voix que nous avons à nous remplir; il nous faut de la substance plus solide à nous reparer*; II, 16.

⁴ Langey (I, 16), du Bellay (I, 24), Amyot (I, 23), Margareta de Franța (cf. 24: „une fille, la première de nos princesses“), d-na d'Estissac (II, 8), Diane de Foix (I, 25), d-na de Duras (II, 37), — pe lângă Turnèbe și la Boétie, al cărui sfârșit antic l-a descris într'o admirabilă scrisoare.

⁵ Nu pentru a constata „la richesse de calessons de la signora Lina“; I, 25. Cf. I, 16.

⁶ *Nature, pour montrer qu'il n'y a rien de sauvage en ce qu'elle conduit, fait naître souvent à nations moins cultivées par art des productions d'esprit qui luttent les plus artistes productions*; I, 24.

⁷ *Quand bien nous pourrions estre sçavans du sçavoir d'autrui, au moins sages ne pouvons-nous estre que de nostre propre sagesse*; I, 24. Cf. *ibid.*:

decât din elementele pe care ni le dă propria noastră ființă, cercetate fără nicio idee preconcepută, fără nicio prejudecată de sistem, prin limpedea expunere a ce se găsește în sufletul neprefăcut și neconstrâns. Afară de aceasta e, de sigur, o lume întregă care nu atârână de noi și nu e pentru înțelegerea noastră, și, aici, Montaigne va face un larg loc credinței religioase, pe care, cum o spune însuși, cum o dovedește în jurnalul său de călătorie, n'a părăsit-o niciodată.

Peste „aceste omeneshi și zădarnice discuții“, spune el, se găsește «autoritatea voinței dumnezeiești», «înțelepciunea divină», «providența lui Dumnezeu¹», pe care, în neorânduiele ei, trebuie „s'o judecăm numai cu multă socoteală“, ca una ce n'are a face cu acele «evenimente, în care singure avem o competență»². Pot pricepe numai cei cari «în chip extraordinar sunt luminați de favoarea divină»; altfel, fiind lucruri dincolo de rațiune, și cele mai bune spirite se imbată. Codificatorii cad în ceia ce scriitorul îndrăznește a numi fățiș: „grosolana impostură a religiilor“³. Căci, bine înțeles, credința lui nu se suie pe rug pentru o dogmă sau alta, știind bine că «a face să se frigă omul de viu înseamnă a pune mare preț pe coniecturile sale»⁴.

Restul, știința de sine însuși, aparține însă, pe deplin, omului. „Cel mai mare lucru pe lume e să știi a fi al tău“; „eu mă tot învărt în mine însumi“, spune el⁵.

Dar *nu se capătă astfel* mai mult decât prin studiul teoriilor, al «marilor și lungilor altercații» vane⁶, «prin exercițiul sterp al

Nous sçavos dire: Ciceron dit ainsi; voilà les meus de Platon. ce sont les mots mesmes d'Aristote. Mais nous, que disons-nous nous-mesmes? Que faisons-nous? Que jugeons-nous?

¹ Mon cathedrant c'est l'autorité de la volonté divine, qui nous règle sans contredit et qui a son rang au-dessus de ces humaines et vaines contestations, II, 3. Cf, I, 122: „sapience divine“, „providence divine“.

² Il faut sobrement se mesler et juger des ordonnances divines; I, 31.

³ Je laisse à part la grossière imposture des religions de quoy tant de grandes nations et tant de suffisants personages se sont veuz enyvrez; car, cette partie estant hors de nos raisons humaines, il est plus excusable de s'y perdre à qui n'y est extraordinairement éclairé par faveur divine; I, 22.

⁴ C'est mettre ses conjectures à bien haut prix que d'en faire cuire un homme tout vif.

⁵ La plus grande chose du monde c'est de sçavoir estre à soy; I, 38, moy je me roule en moy-mesme, II, 17

⁶ Propres seulement à l'exercice de nostre esprit, III, 9.

«frumoasei rațiuni omenești amestecându-se în toate ca să stăpânească și să comande»¹, prin examinarea casurilor pe care le prezintă istoria pentru a fi crezute, prin aflarea motavelor pe care călătorii le-au descoperit la alte popoare, în alte țări, nu se capătă, zic, o *siguranță*. Acel care s'a trudit să dea un frumos veșmânt frances lucrării de dogmatism sprijinit pe silogisme a lui Raymond de Sebonde², și-a însemnat răbdător toate contradicțiile, toate nepotrivirile cu hotărâtoarea realitate pentru ca, în așa-numita lui „Apologie“, scrisă la jumătatea dezvoltării sufletului înfățișate în «Essais», să dovedească, și împotriva datinei medievale și împotriva „inovațiilor“ lui Luther și a „ateismelor“ lui de Bèze³, ca și contra filosofilor antichității, în al căror stoicism nu crede, dar nu pentru a îmbrățișa aceeași *doctrină* sceptică, *nesiguranța oricărui siguranțe, relativitatea oricărui conlucsiu absolute*. Presumpția certitudinii, cea ce numește el *cuidet*, trebuie să se înlătore ca „întăia basă a tiraniei duhului rău“, ca izvor al „măimutărilor reciproce“ cu care ne hrănim fără a ne nutri⁴.

Căci noi înșine, *singurul lucru care există pentru noi*⁵, *nu suntem unici față de noi înșine, neavând logică și coerență în manifestările noastre*. Niște biete „zdrănce“ — *des lopins*—, și atât. «E tot atâta deosebire de la noi la noi, câtă și de la noi la alții⁶» „Nu suntem niciodată la noi, suntem dincolo⁷.” Valurile, când furioase, când blânde, ne duc după voia lor, adaugă Montaigne, dezvoltând o comparație a lui Seneca⁸. A «controla» aceste vădiri, așa de deosebite, a reuni aceste momente, așa de diverse, a confunda aceste trăsături, adevărate numai pentru momentul când au fost prinse,

¹ La belle raison humline s'ingerant partout de maistriser et commander.

² Formează bucata 12 din cartea a II-a.

³ „Nouvelletés de Luther“; „atheismes de Theodorus“ Pe Calvin îl evită.

⁴ Abbatons ce cuidet, premier fondement de la tyrannie du maling esprit... Nous nous entretenons de singeries reciproques; II, 12.

⁵ Et l'opinion qui desdaigne nostre vie, elle est ridicule. Car enfin c'est nostre estre nostre tout; II, 3.

⁶ Nous sommes tous des lopins... Et se trouve autant de difference de nous à nous-mesmes que de nous à autrui; III, 1.

⁷ Nous ne sommes jamais chez nous; nous sommes toujours au-delà; I, 3. Cf. I, 1: Certes c'est une subiect merveilleusement vain, divers et ondoyant que l'homme; il est malaisé d'y fonder jugement constant et uniforme.

⁸ Nous n'allons pas, on nous emporte, comme les choses qui flottent, ores doucement, ores avecques violence, selon que l'eau est ireuse ou bonasse; II, 1.

de par că «nu fac parte din aceeași prăvălie», e o zădarnică trudă a teoreticianului ¹. «Credința în siguranță e o dovadă de nebunie și de extremă nesiguranță ²».

Totuși, odată ce este, viața trebuie trăită; ea *se cere* a fi trăită ³. Și întrebarea este: cum? Iar, lângă aceasta, pare a se strecura alta: oare în felul chiar cum o trăim nu se află gâcirea, singura posibilă, a sensului ei?

Viața poate fi trăită pentru folosul ce am avea de la dânsa, dar acest folos e trecător; un folos *durabil* se găsește în ceia ce, după antici, Montaigne numește *l'honneste* și care nu e decât *viața morală* a omului, îndreptată către un scop vrednic de dânsa ⁴.

Nu *spirit* deci, setea de a cunoaște și de a nemeri ⁵, nu „fațadă” în afară, ci adevărat cuprins al celor din lăuntru ⁶. Știința care folosește — celelalte *strică* — e numai a bunătății ⁷.

Pentru aceasta să se înlătore din suflet orice viții hâde, orice prefăcătorie, orice aplecare de a înșela, orice ispită spre minciună, orice tristeță «proastă și urâtă» — *sot et vilain ornement* ⁸ —, orice exagerare și „extravagantă” ⁹, — într'un cuvânt *orice tulburare*.

¹ Il y a quelque apparence de faire iugement d'un homme par les plus communs traits de sa vie, mais, veu la naturelle instabilité de nos moeurs et opinions, il m'a semblé souvent que les bons antheurs mesmes ont tort de s'opiniastres à former de nous une constante et solide texture; II, 1. Ceux qui s'exercent à contreroller les actions humaines ne se trouvent en aucune partie si empeschez qu'à les rapiesser et mettre à mesme lustre: car elles se contredissent communément de si estrange façon qu'il semble impossible qu'elles soient parties de même boutique; II. Cf. I, 10,

² La persuasion de la certitude est un certain tesmoignage de folie et d'incertitude extreme; II, 12; ed. cit., p. 292.

³ *Mon mestier et mon art* c'est vivre; II, 6.

⁴ L'utile est de beaucoup moins aimable que l'honneste. L'honneste est stable et permanent... L'utile se perd et eschappe facilement; II, 8.

⁵ C'est un outrageux glaive à son possesseur mesme que l'esprit à qui ne scait s'en armer ordonnément et discrettement, II, 12; ed. cit., p. 318.

⁶ Ce n'est pas pour la montre que nostre ame doit jouer son rolle; c'est chez nous au dedans, où nuls yeux ne donnent que les nostres; II, 16.

⁷ Toute autre science est dommageable à celui qui n'a la science de la bonté; I, 24

⁸ I, 2.

⁹ I, 12, 19, 22, 29, II, 17; III, 1.

Și *aceia a morții*. De moarte va vorbi pe larg, ca unul care nu s'a temut de dânsa, ci a așteptat-o — în anii lui de boală, începuți curând —, gata de plecare, — *botté et prest à partir*¹. Viața e totdeauna aceeași; ziua d'întăiu ca toate celelalte; „nu e altă lumină, nici altă noapte“²; anotimpurile unui an cuprind tot ce poate da un veac. „Cum alții ți-au făcut loc, nu împiedeca pe cei ce ți se grăbesc în urmă“³. Nu răpi vieții nimic prin viața ta însăși⁴. „Moartea ta e una din piesele ordinii universului.“ „Mai mult ori mai puțin în viața noastră, dacă o comparăm cu veșnicia sau măcar cu durata munților, rîurilor, stelelor, arborilor și chiar a unor animale, nu e mai puțin ridicul... Aceiași trecere pe care ai făcut-o de la moarte la viață, fără patimi și fără teamă, refă-o de la viață la moarte“⁵. El însuși are să meargă hotărât și demn, ridicându-se, spune Pasquier, într'un ultim gest de rugăciune, când preotul ridică potirul.

Pentru atâta și-a scris cartea, începută întăiu ca o culegere de sentințe care-i plac, din cărți⁶. Altfel nici n'ar fi pus mâna pe condeiu, căci scrisul zădarnic, „semn al unui veac destrăbălat“, mijloc de a „se afla în treabă“, îl desgustă⁷. A vrut să vorbească și după moarte cu prietenii și rudele, și atât⁸. De aceia va spune tot ce vrea, fără sfială; și, în ce privește forma,

¹ Jamais homme ne se défia tant de sa vie, jamais homme ne feît moins d'estat de sa durée; I, 19.

² Il n'y a point d'autre lumière, ny d'autre nuit; I, 19.

³ Feictes place aux autres, comme d'autres nous l'ont faicte; *ibid.*, Cf. I, 19.

⁴ Tout ce que vous vivés vous le desrobés à la vie: c'est à ses despens; I, 19.

⁵ Le plus et le moins en la nostre, si nous la comparons à l'éternité ou. encores à la durée des montagnes, des rivières, des estoilles, des arbres et mesures d'aucuns animaux, n'est pas moins ridicule... Le mesme passage que vous fistes de la mort à la vie, sans passion et sans frayeur, refaites-le de la vie à la mort... Vostre mort est une des pièces de l'ordre de l'univers, c'est une pièce de la vie du monde; I, 19.

⁶ Je m'en vay escornifflant, par-cy, par-là, des livres les sentences qui me plaisent; I, 24.

⁷ L'escrivaille se semble estre quelque symptome d'un siècle desbordé... Cet embesoingnement oisif; III, 9.

⁸ Je l'ay voué à la commodité particulière de mes parens et amis, à ce que, m'ayans perdu (ce qu'ils ont à faire bien tot), ils y pussent retrouver aucuns traicts de mes conditions et humeurs; Prefața I. Pentru motivele care l-au făcut s'o tipărească, II, 18.

va desprețui „frumusețile împrumutate“ (*beautés empruntées*) și se va exprima simplu, familiar și sincer ¹.

Vre-un găud de a se rezolvi chestiile politice curente. nu-l are. E același cas ca și pentru chestiunile pe care le rezervă religiei; cum acceptă și «imposturile» credinței admise, așa e gata a primi și tirania ordinii stabilite. De o parte ca și de alta, *neputința sufletului omenesc de a înțelege deplin pentru a putea schimba cu folos*. Consensul timpurilor ca și eficacitatea momentului țin deci locul argumentelor ce ar sprijini rațional o concepție. „Rațiunea privată n'are decât o jurisdicție privată ².” «Societatea publică», spune el aiurea, «n'are ce face cu gândirile noastre ³.» Acela care a deslușit așa de bine în „Apologia” lui Sebonde tainele instinctului îl recunoaște și în mijlocul societăților, la care legile și datinile au trecut în subconscient, alcătuiind acolo o formidabilă forță, pe care o poți numi altfel, dar n'o poți devia din calea ei fatală. Omul nu se poate suci fără a-l zdrobi. „Nu că ar fi părerea mea numai, dar acesta e adevărul: că politica excelentă și cea mai bună e pentru fiecare nație aceia supt care ea s'a menținut.” E nebunie să încerci a schimba. Căci «a te apuca să refaci o așa de mare mașină, și să-i schimbi temelile e să faci ca aceia cari voiesc să îndrept defectele particulare printr'o confuzie universală. Păstrarea Statelor e lucru care, de bună samă, întrece inteligența noastră ⁴.”

~ O îndreptare generală nu se poate: *le monde est inepte à se*

¹ *Ibid.* Cf. III, 5. Îndreptările neconținute arată numai îngrijire, iar cuvântul tare e pentru el o necesitate de temperament. Pentru cum se descrie v., d. ex., I, 25.

² La raison privée n'a qu'une juridiction privée; I, 22, cf.: je ne me suis proposé aucune fin que domestique et privée; Prefața la I.

³ La société publique n'a que faire de nos pensées; I, 22.

⁴ Nous ne pouvons guère les tordre de leur ply acoustumé que nous ne rompons tout. Non par opinion, mais par vérité, l'excellente et meilleure police est à chacune nation celle soubz laquelle elle s'est maintenué. Je tiens pourtant que d'aller desirant le commandement de peu en un Estat populaire, ou en la monarchie une autre sorte de gouvernement, c'est vice et folie. D'entreprendre à refondre une si grande machine et en changer les fondements c'est à faire à ceux qui veulent amender des deffauts particuliers par une confusion universelle. La conservation des Estats est chose qui vraysemblablement surpasse nostre intelligence; III, 9. Cf. III, 1. Combaterea lui Macchiavelli, II, 17.

*guarir*¹. De și Guvernul prin popor (*domination populaire*) e mai «natural» și mai «echitabil»², totuși *orice* rege are drept la ascultare, — oricare ar fi părerea personală ce s'ar avea despre valoarea lui ca om³. În ce privește Franța, «în această ceartă de care ea e tulburată acum prin războaiele civile, cea mai bună și mai sănătoasă hotărâre este fără îndoială aceia care păstrează și legea și cârmuirea cea veche a țerii⁴.» Cine tulbură, mișcă apele pentru alții⁵. Cel mult neajunsuri speciale, care jignesc morala sau delicatetea, trebuie îndreptate⁶.

Acestea spuse, de alminterea, nu ca de cineva din învălmășeală, cu sângele mișcat de luptă, cu ochii umeziți de plâns, de unul care să fi fost chinuit în sufletul său de soarta, care se desbătea, a țerii și a neamului său. El are în față numai omul, nevoile lui, suferințele lui, mijlocul cum se poate odihni într'o *voluptate onestă*. Încolo, „socoate pe toți oamenii ca pe compatrioții săi și îmbrățișează pe un Polon ca și pe un Frances, puind această legătură naturală în urma celei universale și comune”⁷. Și, de altfel, Franța e pentru el Parisul; *prin el este Frances*: „gloria Franciei și una din cele mai nobile podoabe ale lumii” e acest Paris, de care „Dumnezeu să depărteze gâlcevile noastre”⁸.

Așa credea acela care a fost calificat de „raționalist”, de și, dând atacul său, nu puternic, dar stăruitor, străbătător, distrugător, contra tuturor eșafodajelor, simultane sau succesive, ale

¹ III, 9.

² I, 3.

³ Nous devons la subiection et obeissance également à tous rois, car elle regarde leur office. Mais l'estimation non plus que l'affection nous ne la devons qu'à leur vertu; I, 3

⁴ En ce debat par lequel la France est à présent agitée de guerres civiles, le meilleur et le plus sain party est sans doute celui qui maintient et la religion et la police ancienne du pays; II, 19.

⁵ Le fruit du trouble ne demeure guère à celui qui l'a esmeu; il bat et brouille l'eau pour d'autres pêcheurs; I, 22. — Războaiele civile îi par că puteau fi și mai aprige; I, 25.

⁶ Contra justiției plătite (I, 22), contra torturii (II, 27). Pentru cenzură, I, 56.

⁷ J'estime tous les hommes mes compatriotes et embrasse un Polonois comme un François, postposant cette liaison nationale à l'universelle et commune; III, 9.

⁸ Je ne suis François que par cette grande cité... La gloire de la France et l'un des plus nobles ornements du monde. Dieu en chasse loing nos divisions; II, 9.

rațiunii, el o înfățișa, într'una din acele puternice formule concrete care fac farmecul scrisului său, ca „un ȳas cu două torți, care se poate apuca și la stânga și la dreapta“¹.

Un astfel de scriitor nu poate avea ucenici. Acela pe care istoricii literari l-au apropiat de dânsul, autorul opusculului despre Înțelepciune (*Traité de la Sagesse*) și „cele Trei adevăruri“ (*Trois Vérités*; 1594), Charon (1541-603), e un dogmatic spirit sec, fără vre-un talent de scriitor.

Curentul cel mare al *cercetărilor erudite* ca și al *compilațiilor istorice* trece pe lângă opera lui Montaigne. Étienne Pasquier (1529-615), în *Recherches de la France*, de și contra influenței clerului care trebuia să facă din Franța prada Spaniolilor și din Paris cetățuia Ligei, e un apărător al Universității și al Parlamentului, un partisan al științei vizibile prin citații latine, un prieten al noii școli de stil, care pune pe Ronsard lângă Virgil².

Și tot pe lângă el trec aceia cari represintă, în frase de furioasă declamație ori într'un stil de o liniște împrumutată antichității, interesele partidelor care se ciocnesc. Astfel în broșuri ca *Tocsin contre les massacreurs* după noaptea Sfântului Bartolomeu, în expunerea scurtă, vie a aprigului Montluc (1501-77), asupra «Comentariilor» cărora n'a suflat spiritul de înaltă discreție al lui Cesar, în capitolele de o construcție mai grea ale lui Agrippe d'Aubigné (1552-630), care a făcut și studii de grecește, de evreiește și a întrebuintat și versul — un vers greoiu fără luciri — pentru a înfățișa, în *Les Tragiques*, miseriile timpului. Autorii *Satirei Menipee* — cu titlul împrumutat de la vechiul filosof Menip —, Pierre Pithou, Florent Chrestien, Jean Passerat și Gilles Durant, aceștia doi ca poeți —, cari expun batjocuria partidul cardinalului de Lorena, care e pentru ei „Carol al X-lea“, și al Spaniei, au un suflet pe care Montaigne nu l-ar fi vrut.

¹ La raison est un pot à deux anses, qu'on peut saisir à gauche et à droite. — Cf. Charles Simond, *Montaigne*, în col. „les Prosateurs illustres français et étrangers“ (la p. iv se spune că în călătoria lui avuse de gând a visita și „Polonia, Valahia și Grecia“). Aici, p. xv, și o bibliografie.

² Intâia jumătate a veacului încă dăduse „Analele Acvitanei“ ale lui Jean Bouchet (1524) și Istoria Imperiului Roman până la Carol Quintul a lui Guérout, lucrări de aceeași erudiție îndătinată.

Nici autorii de Memorii, Cheverny și alții, n'au de la Montaigne decât doar ușurința cu care-și prezintă punctul lor de vedere personal.

Deocamdată, largul orizont pe care-l deschisese Montaigne asupra imensităților oceanului misterios ce încunjură existența noastră, n'ajungea spiritelor îndărjite și increzute. Ele preferau trecătoarele învălmășeli de pe țerm sau se avântau pe luntrea de pescari a rațiunii, în credința că aceste nemărgenite ape se pot trece.

XI.

Prosa spaniolă în secolul al XVI-lea. Cervantes.

În veacul al XVI-lea, prin descoperirea Americii sub bandiera Castiliei, prin păstrarea și întinderea posesiunilor spaniole în Italia de Sud și de Nord, prin căpătarea situației imperiale în Germania de acel nepot de fiu al lui Frederic al III-lea care era în același timp și nepotul de fiică al regilor catolici, Carol I-iu, devenit astfel Carol Quintul, Spania cea nouă, unită, fără concurență sau amenințare maură între hotarele sale, ajunge Statul hotărâtor în Europa și în lume. Aceiași putere stăpânește în Madrid, în Neapole, în Milan, în Bruxelles și în porturile olandeze, ca și în vechile Capitale americane din Mexic și din Peru; armatele spaniole, ca și banul spaniol sprijină ambiția noului Cesar, care, și ca următorul Împăraților conducători de cruciată, dar și ca moștenitorul regilor iberici, adversari din secol în secol ai Maurilor, atacă pe corsarii din Africa-de-Nord și stabilește acolo străjile sale. Spiritul rămâne, firește, în Germania cel medieval, nenațional; elementele naționale sunt aceleași ca în trecut, cu vechile dinastii locale în trunte, dar, de câte ori e vorba de o acțiune mai grea, cu un scop mai înalt, a noului Cesar, de atâtea ori forțele se cer Spaniei, care nu-și poate pierde cu totul socotelile.

Spania aceasta, deprinsă cu viața ei izolată din veacul al XV-lea, resistă întâiu la încercarea de a-i da glorie cu prețul tuturor puterilor sale. Comunele castilane se revoltară, Aragonul, Catalonia își aduseră aminte de drepturile lor față de Coroană. Cu vremea însă ispita fu mai puternică decât această pornire de instinctivă rezistență, care fu, de alminterea, răpede zdrobită prin ajutorul forței militare, totdeauna sigură: Carol I-iu nu fu

numit de la o vreme decât Carol Quintul, și Spaniolii se mândriră cu imperialul „August“ care era regele lor.

Rolul acesta de istorie universală nu încetă în momentul când, la capătul puterilor și mai ales al speranțelor și iluziilor sale, Cesarul își împărți rolurile multiple între fratele Ferdinand, din care făcuse un rege al Ungariei și Boemiei, apoi un rege al Romanilor, și între fiul Filip, care avu coroana Spaniei, de și numele său, de amintire dinastică, era al lui Filip de Austria și al acelora cari-l numiseră și pe acesta, ducii de același nume ai Burgundiei, din sângele lui Filip de Valois, al lui Filip August. Odată ce Statul Habsburgilor funcționează unitar timp de câteva decenii, legătura nu se putea rupe așa de ușor; rămăsese și o conștiință comună, și o deprindere de acțiune unică, și interese indisolubil amestecate. De la ultimul ofițer, de la cel mai însemnat dintre diplomați până la noul rege era o stare de spirit ambițioasă, năvălitoare, ce nu se putea înlătura prin accidentul împărțirii unui Stat multiplu care în părerea atâtoro trebuia să rămâie însă nedesfăcut.

Și astfel Filip al II-lea fu, în fața mai slabului Ferdinand, unchiul său, care, pe lângă aceasta, era mai sărac și n'avea forțe militare supuse oricând ordinelor sale, *adevăratul* Cesar. Și mai departe armele Spaniei sunară în Germania, și mai departe banul său umblă acolo, și mai departe, în atâtea chestii, cuvântul hotărâtor fu al diplomaților spanioli residând la Viena și la Praga.

Cum lupta între catolicism și doctrinele răscoalei urmă, pretutindeni, și cum Carol legase strâns interesele habsburgice de cele catolice, aceasta dădea un neconținut prilej de intervenție. În numele ideii romane, al celei bisericesti, dar și cu ceva din cealaltă lature a ei, se încheie pentru curățirea de eresie a Angliei căsătoria lui Filip cu Maria Tudor, și în numele primatului pontifical și a unității Bisericii creștine *invincibile armada*, flotă «nebiruită» a Spaniei, atacă regatul Marii-Britanii. Supt același pretext, cu aceiași devisă se făcu apoi și intervenția în Franța, pe vremea Ligei catolice din Paris, și numai instinctivei rezistențe, mai presus de orice crez religios, a poporului frances i se datorește că ginerele Ecaterinei de Medicis n'a păstrat dincoace de Pirinei terenul pe care i-l dăduseră desbinările franceze. Și, fără anume accidente ale diplomației, fără arume noroace ale armatelor, cine știe de nu i-ar fi fost dat Spaniei lui

Filip să realizeze o *mai vastă unitate romanică în Vestul Europei*, pentru care unitate atâtea din condițiile date existau acum!

Orice întemeiere de puternic Imperiu aduce cu sine și o bogată și vie istoriografie. Așa s'a întâmplat încă din veacul al XV-lea cu Turcii, de o rasă de sigur inferioară și fără nicio pregătire culturală, fără nicio tradiție literară proprie. Cu atât mai mult cu un popor ca acel spaniol, care, preocupat totdeauna de programul său istoric, în care credea și pentru care trăia, avuse de la regele Alfons până la Ferdinand și Isabela o serie neîntreruptă de istorici, cei din al XV-lea veac fiind superiori chiar aceluia din alte țări, romanice și neromanice, și care, în acest timp, după ce, mai ales, concurența altor dialecte încetase, își formase un stil istoric îndătinat, având un singur defect: acela că în formele lui îngrijite, îndreptate și îmbogățite sub influența modelelor clasice, era incapabil de orice dezvoltare și originalitate, ca unul ce se deosebise de limba poporului până într'atâta încât nu-i mai putea face împrumuturi.

Astfel secretarii regilor din secolul al XVI-lea, ambasadorii întrebunțați de dânsii și alte personalități scriu, sau istoria unei părți din opera acestei fericite regalități — în Indii, în Germania, în Anglia—, sau istoria spaniolă pe un număr de ani, sau și istoria lumii în legătură cu aceasta.

Istoriografia italiană, de la care această altă avuse atâta folos, ajută, prin tot ce putea să adauge la vechea tradiție spaniolă. De la pamfletul politic francez, de la opusculul de filosofie luptătoare al teoreticienilor războiului civil un Mariana va lua germenii unei doctrine despre marginile puterii regale, care l va face, cândva, să fie designat ca un îndemnător la regicidii care se și săvârșise acolo, în Franța. Se părea astfel că povestitorii spanioli, a căror atenție se îndreaptă asupra lumii întregi, împrumută mișcării literare de pretutindeni elementele trebuitoare pentru a țese un veșmânt potrivit cu un așa de mare și de măreț subiect.

În apropierea anului 1550, după ce împrejurările provocate de ambiția lui Carol Quintul ajung a-și da concluziile, care se mențin, apar deci o sumă de lucrări de un mare interes pentru cunoașterea timpului. După documente oficiale, ca și Zurita și Argensola, despre cari se va vorbi mai departe, scrie despre Carol

Quintul („Vida y hechos del emperador Carlos V“) fray Prudencio de Sandoval, episcop de Pampeluna, o compilație cu multe sorginți¹. Un fost ambasador al Împăratului pe lângă Curtea papală pentru pregătirea Consiliului din Trento, don Luis de Avila y Zuñiga, întrebuințat apoi și în Germania, dă o lucrare asupra războiului civil din această țară (*Commentario de la guerra de Alemania, 1546-7*), care va fi tradus și în limbile latină și franceză. Același descrie expediția lui Carol Quintul în Africa, — acea expediție de vaste orizonturi a cărei punere în scenă a fost de o pompă neînchipuită, un pictor fiind însărcinat să însemne cu creionul episoadele ei, cum se vede din cartoanele păstrate acum la Biblioteca Imperială din Viena. Florián de Ocumpo († 1578) scrie, aproape totodată, o simplă „Cronică generală“ a Spaniei (de la 1544 înainte), și un Estevan de Garibay va duce mai departe (până la 1566) narațiunea.

Raza de interes e mai vastă decât la toți aceștia în lucrările lui Antonio de Herrero y Tordesillas (1549-1625), secretariu al vice-regelui de Neapole și istoriograf oficial pentru Castilia ca și pentru Indii, care a fost și secretariu de Stat supt Filip al II-lea. I se datorește o *Historia de las Indias* (1601-15), o expunere a împrejurărilor din Italia, din Franța, pentru deosebite bucăți de vreme, o Istorie a Portugaliei și a ultimilor patruzeci și patru de ani în Scoția și în Anglia, pe lângă o Istorie a lumii de la 1554 la 1598.

Juan Gines de Sepulveda, care scrie numai latinește, un erudit care poartă și lupte pentru catolicism, contra tuturor dușmanilor lui, și justifică sălbatecul tratament, înfierat de cutare cleric, martur ocular, al Indienilor din America, înfățișează, din ordin, cariera imperială a lui Carol Quintul, „Împărat și rege al Spaniilor“, de la 1536 la 1563, întrebuințând dintre cei de acasă pe Avila și Salazar (v. mai departe), precum și declarațiile stăpânului său și ale miniștrilor, ale generalilor². Pedro de Mejía va lua ca subiect toată «istoria Cesarilor», la 1541.

Juan de Mariana (n. 1537) a fost cel mai mare istoric spaniol. Autor al vestitului opuscul pe care l-am cercetat și al cărui

¹ Ranke, *Geschichtschreiber*, pp 130-2.

² *Ibid.*, p. 119 și urm.

scop era să ridice Biserica mai presus de orice concurență, su-puind pe rege unor reguli politice care nu puteau atinge pe reprezentanții ei, acest Iesuit care trecu, pe rând, prin Roma, prin Sicilia, prin Paris, unde studiè teologia Sfântului Toma de Aquino, pentru a se întoarce definitiv acasă numai în 1575, își alcătui marea lui operă de istorie după principii de critică atentă, de răbdătoare și migăloasă întrebuițare a izvoarelor. El e astfel nou și original, oricât de mult ar fi transcris de la predecesori dintre cei mai noi, de la Zurita, autorul „Analelor Aragonului“ și al istoriei lui Ferdinand Catolicul (*Historia del rey don Hernando el Catolico* 1579), la Argensola, continuatorul acestuia (1516-20), însemnat și prin aceia că întrebuițează, pentru întâiași dată, ca izvor sigur, documentul¹.

De la aceste povestiri, care presintă faptele fără interpretarea interioară, sentimentală a lor, cu o complectă indiferență față de subiect, afară numai când Mariana critică apucăturile rele ale unui Suveran sau Papă ori când Sepulveda observă că „Statele nu sunt făcute pentru folosul regilor, ci pentru fericirea și înlesnirea popoarelor supuse“², trebuie să se treacă neapărat la *altele care dau și nota morală a subiectului : ideile, sentimentele scriitorului însuși.*

Cu atât mai mult, cu cât în toată această vreme filosofia morală a predicatorilor și autorilor de dialoguri, de discuții abstracte lucrează neconținut, lăsându-ni, în legătură cu nume dintre care niciunul nu este cu adevărat mare, o întreagă literatură, care și astăzi, mulțămind curiozitatea istoricului literar și înfățișând pagini interesante pentru cercetătorii stilului în dezvoltarea sa, servesc încă, în deosebite culegeri de bucăți alese, pentru scopuri de edificare religioasă.

Cam în același timp scriu don Francisco de Villalobos, secretariul celor trei regi din al XV-lea veac și cunoscător de multe țeri, traducător al „Amphitryonului“ lui Plaut, „Tratatul despre cele trei mari“ (*Tratado de las tres grandes*), „glosa asupra cântării morții“, dialogurile, amestecând și o critică a oștii franceze, ai cărui 40.000 de soldați noi-nouți nu-i par că ar putea să se

¹ *Ibid.*, p. 53 și urm.

² V. Ranke, *Geschichtschreiber*.

³ *Regna non ad regum utilitatem, sed ad subiectorum populorum felicitatem et commoditatem instituta esse*, la Ranke, *o. c.*, p. 120.

distingă pe vre-un câmp de luptă; Pedro Mejía, însemnat și mai sus, care publică la 1541 «Coloquii sau dialoguri»; autorul unui tratat curios despre «ortografie», Alejo Vanegas, care, în opusculul său din 1568, tradus și italienește, «Agonia de la muerte», tratează problema înaintea căreia, fără soluție, dar cu atât mai multă bărbăție, se oprise Montaigne. Alt Mejía, Luis, protonotariu, iscăbind Labricio Portundo, alcătuieste, și după de la Torre, un „Apólogo de la ociosidad y el trabajo“ (1546). Antonio Perez (n. 1539), vestitul secretariu regal a cărui fugă de la Curte și răătăcirile în Europa au ceva din neprevăzutul unui roman de aventuri, și Pedro de Rúa, profesor, cuprind aceleași discuții în forma îngrijită a unor scrisori, ca, odinioară, acelea, latine, ale lui Pater Martyr de Angieria, pe când Juan de Avila (n. c. 1500), Juan de la Cruz (n. 1542) și mai ales celebrul fray Luis de Granada (n. 1504), Dominicanul cu elocvența admirată, întrebunțează forma oratoriei de amvon pentru a trată aceleași vagi generalități de morală.

Mai cunoscut — și mai demn de a fi cunoscut — între toți e Fernan Perez de Oliva, din Cordova, unde se naște la 1497, care continuă la Paris și în Roma lui Leon al X-lea, apoi la Paris din nou, trei ani, studii începute la Salamanca, ajungând astfel preceptorul lui Filip al II-lea. Traducătorul lui Plaut, al „Electrei“ și „Hecubei“, compune încă un *dialog*, al «demnități» — mai bine al rostului — «omului», care i-a făcut reputația. Și după dânsul se îndreaptă un fost student de la Toledo, purtat și prin Flandra și prieten al lui Fernan Cortez, Francisco Cervantes de Salazar (n. 1521).

La toți aceștia în zădar s'ar căuta idei, dar mai ales nu s'ar putea găsi o convingere, o credință, o mărturisire unică, ieșind din cadrul obișnuitelor protestări religioase, care nu cer nicio nouă muncă a minții. Dacă în dialogul lui Oliva unul din interlocutori va arăta zădărnicia și răutatea vieții, toate relele care răsar supt raza rațiunii, caracterul trecător al unui adevăr relativ, fatala «ignorare a lucrurilor omenești cu care trăim puținile zile ale vieții noastre ca acela care în somn își trece timpul durerii lui»¹, dacă el notează osânda omenească a muncii, fuga

¹ El mayor bien que tenemos es la ignorancia de las cosas humanas, con la cual vivimos los pocos dias que duramos, como quien en sueño pasa el

răpede a vrâstelor, momirea gloriei, până ce „morminte care nu sunt mai deosebite ca pietrele ce le acopăr“, îi închid pe toți¹, și, în schimb, cellalt vorbitor va apăra bunătatea vieții prin aceea că e un dar al lui Dumnezeu, că Fiul lui s'a jertfit pentru oameni, că avem ajutorul științei, plăcerea artei, recompensa muncii, scriitorul isprăvește rezervându-și părerea.

Dar din toate aceste argumentări rămâne preocuparea sensului vieții. Și ea se simte în unele opere de povestire, în legătură cu catastrofe mari contemporane.

Astfel e cazul cu Diego Hurtado de Mendoza, o rudă a marchisului de Santillana, un elev al lui Pater Martyr, care învață apoi la Salamanca limbile latină și greacă, dreptul și filosofia, pentru a fi apoi în Italia ambasador la Veneția, prieten cu Aldo Manuzio, represintant al regelui său la Siena, la Franța, la Roma, unde e și gonfalonier, și, întors după lupta de la Saint-Quentin, se ceartă cu Curtea, rămâind departe de dânsa până 'n ajunul morții sale, la 1575. Alegându-și ca subiect, nu numai din curiozitatea sa proprie și din dorința de a lămuri pe alții, lupta cu urmașii, creștinați, renegați, revoltați, ai Maurilor de odinioară, așa-numiții *Moriscos*, el, care se născuse în Grenada, unde tatăl său fusese guvernator, el care vorbea limba Arabilor și-i iubia, va da prigonirilor îndreptate contra acestor urmăriți fără dreptate, contra acestor luptători fără noroc — e martur și actor al războiului însuși — un accent de pasiune pe care, nu numai istoriografia spaniolă, dar niciuna din Europa n'o avuse până atunci.

De la această povestire reală, plină de atâta viață venită din subiectul însuși și din afară de dânsul, se putea trece ușor la o povestire de imaginație în legătură cu faptele istorice date, pe care se sprijină și caută oarecum a le interpreta. Astfel prin condeii lui Gines Perez de Hita, și el unul din actorii dramei cu *Moriscii*, în «Historia de las guerras civiles de Granada», care se presintă, la 1595, ca simpla prefacere în spaniolește a unei

tiempo de su dolor... Agora pues vengan esos sabios, esos que suelen tanto ensalzar al ánimo del hombre: digan nos agora, do pudieron ellos hallar bien alguno entre tantos males

¹ Los cuerpos en la sepultura no son diferentes de las piedras que los cubren.

scrieri arabe, datorită lui Aben Hamin, *Spania dă cel d'intău roman istoric*.

Alături cu acest gen de povestire istorică era și altul, de pură imaginație, care se desfăcuse din cunoașterea eclogiei, bucoliceii celor vechi și a imitațiilor ce se făcuseră în literatura contemporană a Italiei. Cu *Diana* sa, Jorge de Montemayor, născut în Portugalia și purtat prin Țerile-de-jos și Italia, parcă ar fi căutat moartea pe care încă foarte tânăr o află într'un duel, la 1561. Câștigă o mare faimă, — o faimă așa de mare, încât cartea lui a găsit imediat, după obiceiul timpului, continuatori: pe Alonso Perez și pe Gaspar Gil Polo, s'a pretins chiar că „Diana“ n'ar fi străină de „Gentilomii din Verona“ ai lui Shakespeare.

Dar era și o altă tradiție narativă în literatura spaniolă. Nota de observație populară, dură, crudă, hazlie, dar nu zimbitoare, critică, dar nu cu tendința de a îndrepta, din *Celestina* plăcuse, și ea nu se putea uita. Într'un timp când Curtea și tot ce se ținea de oficialitate avea un caracter universal, ținându-se în același timp de rosturile atâtor țeri reunite supt același sceptru, când o Curte spaniolă după vechile tradiții nu mai exista, ci Suveranul se pierdea prin străinătăți ca „Augustul“, sau, ca Filip al II-lea, se isola în imensitatea tristă a unui mormânt pentru cei vii ca Escorialul, având ca singură distracție și mângâiere acel cântec al privighetorilor în grădinile improvizate, despre care el, Filip, vorbește fiicei sale, Guvernatoarea Țerilor-de-jos, când, în sfârșit, neizbânda mișcării *comuneros*-ilor contra lui Carol Quintul adusesse ruine vieții burghese, numai aceste strate populare puteau să dea un subiect și o inspirație, coloare și viață, — fie și numai pentru a râde de ele, de miseria lor fizică și morală.

În *Lazarillo de Tormes*, care s'a atribuit fără cuvânt pomposului Mendoza, dar al căui adevărat autor nu s'a putut găsi, în această colecție de anecdote înfățișând farsele grosolane, triviale ale unui șoltic spaniol, din speța pe care Murillo, marele pictor religios, dar și popular, al epocii imediat următoare, îi zugrăvește hrănindu-se la un colț de stradă ori curățindu-și cămășuicele de păduchi, este, ori de înșelatul e un cerșitor orb, ori un preot zgârcit, o adevărată epopee comică a foamei.

Și, în Spania stoarsă de atâta glorie în serviciul altora, această realitate era destul de răspândită, până și la nobilii fără avere și ocupație, la hidalgii perind de sărăcie prin căsuțele lor din

târgușoare și saté, pentru ca scrierea să fi ajuns populară și pentru ca alții să se îndemne a publica lucrări în același gen. De aceea îndată Henrique de Luna, așezat în Paris, continuă pe „Lazarillo“, un mic slujbaș de la Curte, Mateo Aleman (n. 1568; mort în Mexic), va da „Aventuras y vida de Guzman de Alfarache“, din care o a doua parte se tipărește abia la 1608. Și uitam „Lauda Asinului“ de Pedro Mejía, după exemple ca al lui Erasm.

Aleman avea ca prieten pe un soldat rănit pe care călugării trinitari și familia lui, culcând cu greutate, timp îndelungat, ultimii ei bani, îl scosese din robia corsarilor Barbariei, de la cari, prin cele mai istețe combinații și prin cele mai energice tentative, nu izbutise însuși a scăpa. Acest sărman, mândru doar de rănile sale¹, începuse înainte de grelele lui încercări, pe vremea când învăța încă sau îndeplinia pe lângă un Acquaviva la Roma funcțiunile, totuși destul de umilitoare, ale unui valet de cameră, o carieră literară, publicând *Filina* și *Galatea*, imitații după „Diana“ lui Montemayor. Era Miguel Cervantes de Saavedra, (n. Octombrie 1547), al cărui nume trebuia să se așeze între cele mai ilustre ale literaturii mondiale printr'o altă operă, de o popularitate fără margini la oameni de toate vrăstele, de toate gradele de cultură și din toate țerile.

Omul n'avea totuși, propriu-vorbind, o ambiție literară. Îi era numai să trăiască, și nu cele patruzeci și patru de găini și pui, plus un cocoș al soției lui, erau să-l ajute la aceasta, iar ce ajutor, fără o funcție statornică, îi venia de la un duce de Lemos, de la un arhiepiscop de Toledo nu-l împiedeca, în 1606 încă, în preajma morții, să se creadă unul din oamenii cei mai strămtorați². Știe bine proverbul popular, pe care-l reproduce, că numai în biserică, în negoțul pe mare ori pe lângă rege — căci «mai mult face o fărâmatură de la rege decât o simbrie de la un senior»³ — poate să-și capete cineva o avere — și el nu alesese sau nu fusese în stare să aibă niciuna din aceste trei situații. Respectul lui pentru toți cei mari, ale căror fapte le cunoștea⁴,

¹ V. Prefața la partea a II-a din *Don Quixote* și II, 1.

² V. prefața la partea a doua din *don Quixote*.

³ Iglesia ó mar ó casa real. Și: Mas vale migaja de rey que merced de señor; *ibid.*, I, 39.

⁴ *Ibid.*, I, 13.

nu-l făcuse să capete un rost pe lume mai mult decât serviciile sale militare, nu numai la Lepanto, la Navarino, în Sicilia, până la căderea în teribilă robie, dar și în Portugalia și până în Insulele Azore. Iar cât cetise — și cunoaște pe Cesar, pe Terențiu ¹, pe Ptolomeiu, vorbește de „Piram și Tisbe“ ² — și cât văzuse, în Italia, a cărui limbă o cunoștea ³, ale cărui monumente, ca Pantheonul ⁴, le visitase, a cărui literatură, cu Marco Polo, de la care iea cunoștința fabulosului Extrem Orient, Taprobana, Cataya, etc. ⁵, cu *Orlando Furioso* al lui Ariosto ⁶, cu Boiardo ⁷, o cetise, n'ajungea ca să-l facă a trece între învățații cari se plătesc pentru învățătura lor.

Era un suflet care încercase suferința fără a fi răsplătit pentru dânsa, un suflet bun, adânc amărât de o tristă experiență a vieții. Ilusia de tineretă a soldatului, voios, setos de aventuri, doritor de luptă nouă, cheltuitor de bani cu nepăsare ⁸, dispăruse. În locul unor frumoase lupte, el găsisse acolo, în Orientul turcesc, doar «spăimântătoarea furie a acelor îndrăcite instrumente ale artileriei», al căror inventator ar trebui să fie în Iad ⁹. „Cu această diabolică invenție“, spune el prin gura, care nu glumește totdeauna, a lui don Quijote, «un infam și furios braț iea viața unui viteaz cavaler ¹⁰», prin cine știe ce glonț rătăcit. Dacă la Lepanto s'a dovedit că se poate învinge Turcul, «a cărui trufie și superbie a fost zguduită» ¹¹, păcatele creștinilor fac, la Navarino, să nu se poată trage folos din victorie ¹². Dacă însă Galletta e pierdută, el vede în aceasta un bine, ca una care, numai

¹ II, 23.

² II, 19. Cf. I, 47.

³ V. II, 24, 25.

⁴ II, 8. Cf. II, 10.

⁵ I, 38, 47 (și țara fabulosului „Preot Ioan“); vorbește și de brahmani, magi, gimnosofiști din aceleași locuri răsăritene; I, 47.

⁶ II, 1. Pomenește și imitațiile spaniole după *Pastor fido* și *Aminta*; II, 62.

⁷ I, 6.

⁸ I, 39.

⁹ I, 38. La espantable furia de aquestos endemoniados instrumentos de artilleria.

¹⁰ Su diabolica invencion con ia qual dió causa que un infame y cobardo brazo quite la vida à un valoroso caballero.

¹¹ Quedò el orgullo y soberbia otomana quebrantada; I. 39.

¹² *Ibid.*

pentru a se păstra cucerirea lui Carol Quintul, sugea vloga însăși a Spaniei¹. În captivitate își dădea samă că vitejia lui desprețuitoare de moarte făcuse „lucruri care vor rămânea în amintirea acelor neamuri mulți ani de zile, ca să-și capete acea libertate”² pe care o socoate apoi ca suprema mulțămire pe pământ³. Dar toate acestea, memorialele presintate la întoarcere, nu-i folosesc la nimic; și el se putea asemăna cu acel ostaș rănit întors din luptele cu Maurii, care, gata de a improvisa romante pe chitară, povestește în satul lui, lângă fântână, întâmplări minunate din acele țeri ale Necredincioșilor⁴, de unde el însuși adusese material pentru povestea „captivului” și pentru comedia „Intrigile Algerului”.

Dar, în amărăciunea lui, Cervantes nu se putea gândi măcar a da o satiră a timpului său, cu atât mai puțin — cum se crede că a făcut-o în cutare pamflet menit a atrage atenția asupra operei lui principale — o satiră, cu nume acoperite, a Curții. Îi impune „neînvingul” Împărat, „Augustul”, care umpluse lumea de faima puterii sale. Filip al II-lea e «bunul nostru rege», — *nuestro buen rey don Felipe*. Ducele de Alva e *el gran duque de Alba*⁵. Caută ce poate fi mai măgulitor în frumoasa lui castilană pentru a lăuda pe patronul său, ducele de Lemos.

Scrisese comedii, una din ele de un mare interes tragic, des-

¹ Aquella officina y capo de maldades y aquella gomia o esponja, y pohlla de la infinidad de dineros que alli sin provecho se gastaban, sin servir de otra cosa que de conservar la memoria de haberla ganada la felicissima del invictisimo Carlos V, como si fuera menester para hacerla eterna; *ibid.*

² *Captivul*, a cărui povestire o amestecă în opera sa de căpetenie îl presintă pe dânsul așa: „Un soldado español llamado tal de Saavedra, el cual con haber hecho cosas que quedarán en la memoria de aquellas gentes por muchos anos, y todas por alcanzar libertad” (I, 40).

³ No hay en la terra, conforme mi parer, contento que se iguale á alcanzar la libertad perdida; I, 39. — El învățase acolo și limba de amestec obișnuită în Levant, „lengua que en toda la Berberia, y aun en Constantinople, se habla entre cautivos y moros, que ni es morisca, ni castellana, ni de otra nacion alguna, sino una mezcla de todas las lenguas, con la cual todos nos entendemos; I, 41. — Despre Turci, Mauri, Arabi, Mameluci, I, n. 21, 40; II, 1.

⁴ I, 51.

⁵ I, 39. Vorbește și de Egmont și Horn fără vre-o critică („Eguemon y Horne”).

pre căderea Numanciei, și va mai scrie și alte comedii, nuvele (*Retablo de las maravillas, la Guarda cuidadosa, Los trabajos de Pasisles y Sigismunda*). Și între aceste încercări, cu succes sau fără, aruncă povestea lui Don Quixote, cu un pompos titlu asămănător aceluia pe care Rabelais îl puna înaintea povestirii isprăvilor lui Gargantua.

Ce voiă, ni spune singur. Nu a da un simbol al idealismului desorientat, procedând impulsiv, cu naiutate, pentru ca neconținut realitatea să-l dea jos de pe cal, să-l bată, să-l umple de sânge, căci suljița lui e un biet băț, visiera lui e de carton, coiful lui un lighian vechiu, calul lui o gloabă, scuturul lui un țeran neînțelegător sau pișicher. Nu a face marea operă de sa-tiră a *spiritului uman însuși* în silințele lui de a înfrânge o realitate care nu poate peri decât din lăuntru, prin usura înceată a resorturilor lui, iar nu din afară, prin acțiuni răzlețe pornite dintr'un mediu grosolan și prost, indiferent. Nici a râde pe sama celui care se încumetă fără mijloacele trebuitoare de un lucru care nu se poate și care, oricum, lui nu-i este dat, și nici a ni stoarce lacrimile pentru aceste prăbușiri ale unor avânturi care sunt caraghioase numai atâta timp cât durează sfortzarea inutilă, și nu după ce începe durerea adevărată.

Ăceste lucruri le-au introdus de la ei criticii raționaliști ai veacului al XVIII-lea, dușmani ai evului mediu în toate idealele lui până la al «cavaleriei rătăcitoare», ori admiratorii entusiaști ai romantismului cu pasiuni de exotism și însetat de mister, care, de la Schlegel încoace, a repetat această apreciere, trecută apoi între locurile comune ale istoriei literare.

Nu, ci Cervantes voiă numai, ca și anonimul autor al operei «Crotalón»¹, să facă o operă de *critică literară*, înlăturând ultima formă degradată a romanului de aventuri și făcând astfel loc propriilor sale opere de până atunci și acelora al căror plan îl avea în minte.

El cunoștea perfect literatura cavaleriească a timpului. O înșiră de mai multe ori, ca unul care o cetise, de la «Amadis de Galia» și cel «de Grecia», de la «Olivante de Laura» și «Flo-

¹ Cf. *Boletín de la Real Academia de España*, IV, Februar 1917, p. 32 și urm.

rismonte de Hircania¹, de la cântecele despre Roland², la „dori Belianis“ și la „Tirante el Blanco“. Pomenește prelucrări cu subiecte din ciclul lui Arthur³. Îi arată, acestei literaturi, resoriturile artificiale și râde de stilul ei nefngrijit și fără gust. „N'am văzut“, spune el, „nicio carte de cavalerie care să facă un corp de povestire întreagă, cu toate părțile ei constitutive, așa încât mijlocul să corespundă începutului și sfârșitul începutului și mijlocului⁴“; deci are cineva înaintea sa o himeră, un monstru. Face osebiri pentru „Amadis de Galia“ și pentru acel „Tiran Alb“, în care deosebește sau note de sinceritate sau altele de realitate care ar putea să salveze restul⁵. Alături cu asemenea produse ale unei literaturi pe atât de răspândite și de spornice, pe cât lipsite de dreptul la existență, el pune fără sfială și deosebitele povestiri în genul pastoral, *Diana* lui Montemayor ea însăși⁶, față cu care nu e cu totul lipsit de respect, ca și „Pastor de Iberia“, „Pastor de Filida“, „Fortuna de amor“, etc. Preferă însă, evident, lucrările de poezie lirică și epică ale aceluiași timp, operele istorice, ca ale lui Luis de Avila, care scrie despre „faptele Împăratului“ (*hechos del emperador*), ale lui Carol Quintul⁷.

Critica teatrului contemporan, la care vom vedea ce contribuise, în versuri și în prosă, în stilul, înalt, al tragediei cu subiect antic, ca și în acela, familiar, popular, al simplei comedii de moravuri, se adaugă la aceia a romanului cavaleresc și a pastoralei. E contra „negustoriei de vânzare“ cu acest gen de literatură⁸ și cere ca teatrul să fie „oglinza vieții omenești,

¹ I, 6-7.

² I, 25.

³ I, 13.

⁴ No hé visto ningun libro de caballerias que haga un cuerpo de fábula intero, con todos sus miembros; de manera que de medio corresponda al principio y de fin al principio y al medio; I, 47.

⁵ Unele frumoase minuni din romane se semnălează în I, 50.

⁶ I, 5.

⁷ V. și capitolul 49 din cartea I, în care alătură, într'un amestec comic, lucruri reale cu lucruri închipuite, aducând înainte „la historia de Guarino Mezquino“ și o sumă de fapte istorice contemporane. În capitolul 47 se asemănă romanele de cavalerie cu „fabulele mulesiene“ ale antichității. — El recomandă a se ceti istoria și Scriptura; I, 49.

⁸ Las comedias se han hecho mercaderia vendible; I, 48.

exemplu al moravurilor și icoană a adevărului“¹, iar nu „oglinďă de lucruri disparate, exemplu de lucruri necuviincioase și de icoane de lascivie“, fără observarea regulilor clasice, precum și pline de anacronisme, ofensătoare pentru morala publică și într'un cuvânt o rușine pentru Spania². E așa de indignat constatând aceste neajunsuri, încât ar dori censura de o „persoană inteligentă și discretă, care să cerceteze toate comediile înainte de a se represinta“³.

Arătând altfel ce trebuie răspins din scrisul timpului, își propune a da literatura nouă: alături de operele sale dramatice, care vor fi cercetate aiurea, el are în vedere povestiri, nuvele, ca acelea care, pornind de la Boccaccio, se dezvoltaseră prin toată seria povestitorilor, a „novellierilor“ italieni, versuri⁴, considerații literare, politice, sociale, observații despre educație, despre poezie și știință, despre drepturile limbii vulgare⁵. Și i se pare că ele pot fi prinse în urzeala unui roman care să parodieze pe cele cavalerești, întocmai precum — exemplul îi stătea înaintea — Ariosto parodiase cântecele decăzute ale isprăvilor cavaleriei medievale.

Aceasta, și nu alta, e originea lui *don Quixote*. Cu „liniște de stil și invențiune ingenioasă“, crede el, se poate da ceva bun, în prosă⁶. Căci „epica se poate înfățișa în prosă și în vers“⁷. Gluma nu strică niciodată naturii omenești, care se descoardă printr'însa. „Nu e cu putință, în adevăr, ca arcul să fie neconținut armat, nici condiția și slăbiciunea omenească nu se pot susține fără vre-o recreație îngăduită“⁸.

Va fi, bine înțeles — și aici apare aceeași stare de spirit ca la *Montaigne* —, ceva fără nicio umbră de pretenție erudită, care

¹ Espejo de la vida humana, ejemplo de los costumbres e imagen de la verdad.

² Espejos de disparates, ejemplos de necedades é imágenes de lascivia.

³ Persona inteligente y discreta, que examinase todas las comedias antes que se representasen.

⁴ Vezi pe acelea așa de frumoși redate în „Don Chișot“ din 1840 al lui I. Roset, tradus după refacerea — nici așa de greșită, nici așa de falsificată în spirit, cum s'a spus —, a lui Florian (ele sunt de sigur de Ehad).

⁵ II, p. 133 din ediția în 2 volume, Madrid, 18—.

⁶ Apacibilidad de estilo, ingeniosa invencion; I, 47.

⁷ La epica tan bien puede exhibirse en prosa como en verso; I, 47.

⁸ Pues no es posible que esté continuo el arco armado, ni la condicion y flaqueza humana se puede sustentar sin alguna licita recreacion; I, 48.

é și zădarnică și ridiculă. Cervantes râde de „academicii“ cari scriu prefete, elogii, sonete pentru cărți ¹. *Humanismul*, care în acest veac n'are un rost important la Spanioli, ca la vecinii lor din Franța, fi apare ca «exerciții și studii de a compune cărți care se vor tipări», unde însă realitatea n'are intrare ². Asemenea discuții vor fi plecând de la una, primitivă, despre cine s'a scărpinat întâiu în cap.

Scrierea sa deci, simplă „invektivă contra cărților de cavalerie“ ³, mijloc pentru a „sfărma autoritatea și capitalul cărților de cavalerie“, în lume și în popor ⁴, nu se va împodobi cu obișnuitele mijloace de recomandatie și reclamă, va fi «curată și goală», — *monda y desnuda*. Vor lipsi notele, citațiile din Aristotel și Platon, din «turma de filosofi pe care o admiră cetitorii și socot pe autori ca oameni cetiți, erudiți și elocvenți» ⁵, chiar dacă Sf. Toma de Aquino e lângă versuri de iubire și se dă o listă de autorități de la Aristotele la Zoilo sau Zeuxis, «de și unul a fost cârtitor, iar cellalt pictor» ⁶. Natura însăși se va oglindi aici, așa cum este, așa cum se manifestă, *așa cum se împune*. «Condeiu!», a spus el însuși, e limba sufletului — *la pluma es lengua del alma* ⁷.

De la început apare eroul: hidalgul slab, uscat, fantastic, otrăvit de lectura inebunitoare a romanelor de aventură, pe care le crede un adevăr care a fost, și unul care numai prin credința și devotamentul lui ar putea să fie din nou. În lume nu mai vede decât ce coboară el într'însa de de urma îndelungatelor meditații care l-au zărghit. A dispărut natura, pe cei de aproape ai lui nu-i mai recunoaște. Preotul, bărbierul fi sunt de acum cu totul străini, de și i-a format odinioară societatea. Cutare

¹ V. „los Académicos de la Argamasilla“, după cartea a II-a.

² A la que él respondió que su profesion era ser humanista, sus ejercicios y estudios componer libros para dar á la estampa; II, 22.

³ Todo él es una invectiva contra los libros de caballerias.

⁴ Esta nuestra escritura no mira á mas que á deshacer la autoridad y cábuda que en el mundo y en el vulgo tienen los libros de cavalleria; Prefața.

⁵ La caterva de filósofos que admiran á los leyentes y tienen á sus autores por hombres leídos, eruditos y elocuentes; *ibid.*

⁶ Ni menos sé que autores sigo en el para ponerlos al principio, como hacen todos, por las letras del A. B. C. comenzando en Aristoteles y acabando en Xenofonte y en Zoilo ó Zeuxis, aunque fu maldiciente el uno y pintor el otro; *ibid.*

⁷ II, p. 133 din ediția citată

fată curtenită cândva în zădar, Aldonza Lorenzo, a devenit Dulcinea del Toboso, — „nume care după a lui părere e și musical și exotic și semnificativ“¹. Toboso, sătucul ei, unde codanele umblă cu picioarele goale, călări pe măgăruși, va trebui să cuprindă un palat vizibil numai undeva, într'o depărtată negură, pentru dânsul. Înaintea doamnei gândurilor sale, el, ajuns un «cavaler rătăcitor», un *caballero andante*, va trebui să plece genunchii, după ce va fi silit pe oricine s'o recunoască pe dânsa ca pe cea d'întăiu între femei, după ce în numele ei va fi ajutat pe săraci, pe nedreptățiți, pe prizoniți, după ce va fi biruit pe uriașul Caracoliambro, seniorul insulei Malindrania², dar ieșit de-a dreptul din Boiardo și Ariosto, precum și pe alte manini ale pustului. Se va mira când i se va spune că s'a răpezit la aripile morii de vânt ori a spart butoaiile de vin ale cârciumei fermecate. I se pare că altă realitate decât a lui nu poate să fie și că nu poate să nu fie realitatea lui.

În jurul patimei lui de a învia un trecut pe care-l opune ca frumos și nobil, ca singur vrednic a fi trăit unei grosolane realități, se învârt toți. Și bietul țeran gros și aspru pe care-l alege scutarul său și din care un duce glumeț va face un guvernator de insulă la Barataria³, Sancho Panza, care-și lasă părăsirii, până în ceasul norocului care i s'a făgăduit, pe «mujerea» lui Teresa și pe fata Sanchica și odraslele celorlalte, și cele două femei de-acasă care aleargă pe urma lui, și prietenii părăsiți cari-l iubesc și au milă de dânsul, și oaspeții de la hanul unde tradiția cavaleriei rătăcitoare-i interzice de a plăti și unde Sancho e aruncat în aier de pe saltea, ca despăgubire pentru unii, ca distracție pentru alții, și nespălata slugă, Maritorna, al cărui nume va rămânea în limbajul curent și în Franța, și toți cei cari răsar în cale, cavalerul Pădurii — *del Bosque* —, al Oglinzii — *del Espejo* —, al Lunii Albe — *de la Blanca Luna*⁴ —, al «celor trei Arabi» — *de los tres Arabes*⁵ —, și don Diego, cu bogatul lui castel⁶, și ducele⁷.

¹ Nombre á su parecer musico, y peregrino, y significativo, I, 1.

² I, 1.

³ II, 42.

⁴ II, 64 și urm.

⁵ II, 18.

⁶ I, 18. V. și Alifanfaron de „Trapobana“, Pentapolin, Garamante; *ibid.*

⁷ II, 31, 38 și urm.

Dar el nu oferă o progreseune de temperament și nu e prins în desfășurarea unei acțiuni. De la cele d'întăiu încercări și-a dat măsura. Invenția nu poate da nimic pentru a-l desăvârși. Îl știm ce e de la început și mai departe suntem încredințați că nu poate merge. N'avem a face numai cu un ilusionist, ci cu *chinuitul unei idei fixe*, care se pierde în *impulsivitatea exaltării lui*, schițând, pentru a recădea și însângeraț și batjocurit, *crîmpeie de fapte incoherente*.

Autorul însuși nu ține la el neapărat. Se pare că la început intenția lui fusese de a da numai ce se cuprinde în primele capitole. Apoi cartea I-iu s'a format prin interesul ce se trezia¹. Iar a doua parte, mai întinsă, vine numai din dorința, din nevoia de a combate o contrafacere injurioasă și de a împiedeca altele, *usând*, isprăvind pe erou, puindu-l să-și facă testamentul, îngropându-l.

De aceia se îngrămădesc, de la început, povesturile intercalate, care n'au de loc caracterul unor popasuri, mai mult sau mai puțin neglijate: Lucindo și Cardenio (I, 28 și urm.), istoria lui Gonzalo Hernandez de Cordoba, Nuvela curiosului impenitent (I, 33 și urm.), povestea nebunului din Sevilla (II, 1), Viața lui Ginés de Pasamente (I, 22 și urm.), povestea Leandrei (I, 51), *La cueva de Montesinos* (II, 22 și urm.). La un anume moment hanul, care e fermecat anume pentru a reține pe turbatul luptător, e ca ospătăria lui Chaucer, în *Canterbury Tales*, unde fiecare vine cu banul și cu povestirea lui. Și mai ales este minunatul mic roman al captivului, al prinsului de războiu din Barbaria, căruia i se coboară pe fereastă pânzele cu scrisori și bani de aur pe care le lasă frumoasa fată a Maurului bogat, deprinsă cu legea creștină, cu blândul cult al Maicei Domnului, *lela Maria*, de o crescătoare, pentru ca mai târziu intriga de iubire înseilată astfel să se prefacă într'o dramatică răpire, întovărășită de blăstămele tatălui păgân, până ce, peste peripețiile de sat ale întâlnirii cu corsarii francesi, cei doi fugari pot să se coboare, săraci, dar fericiți, pe coasta Spaniei mult dorite. I se observase lui Cervantes ca un defect această sălbatecă înflorire de lucruri

¹ No hay ante cámara de señor donde no se halle un don Quijote: unos lo tornan se otros lo dejan (II, 2).

străine¹, dar el le-a menținut și în a doua parte, fiindcă așa era temperamentul lui și felul de-a-și înțelege opera.

Ce ține atunci această carte, nu în amănuntele, ci în totalitatea ei, și o face admirabilă pentru toate timpurile?

Firește că nu *onestitatea* stilului², nu câteva tablouri schițate sumar³, ci *nimic alta decât largă ei parte de realitate*.

Ea vine de la vechiul pamflet poetic *Mingo Revulgo*, pomenit și aici, dar fără stimă⁴, de la *Celestina*, mai puțin de la romanele *picaresci*, care sunt contemporane și care *se poartă într'o lume convențională, cea ce se dă fiind, ca și la Boccaccio, anecdota, intriga, și nu tipul, nici chiar mediul încunjurător, natural sau social*.

Vom vedea astfel și aici turme pe drumurile mari ale Spaniei, păstori în păduri — mai adevărați decât ai pastoralelor, — societatea obișnuită din ospătăriile de drumul mare, soldații Hermandadei, cari caută pe tulburătorii de pace⁵. Vor trece carăle care duc regelui leii dăruiți de domnul maur din Oran, și don Quijote va face să se deschidă cușca pentru o luptă nouă, pe care, din fericire pentru el, fiara, obosită, o refuză⁶; dintr'o margene de sat va răsări căruța purtând draci, ingeri, o Moarte, a „recitanților companiei ingerului rău“⁷. Petrecerea de la bogatul Camacho ne face să vedem danț, figuri alegorice, o veselie de nuntă⁸. La duce, viața luxoasă a claselor de sus se face zărită⁹. Dar nicăiri nu se simte cineva trăind mai mult în Spania lui Filip al II-lea, decât atunci când Sancho începe povestirile lui cu Teresa, care, cu toate perspectivele ce se deschid soțului prins într'o așa de rară și de nobilă întreprindere, a rămas țeranca, al cărei bun simț nu se schimbă nici atunci când scu-

¹ II, 3 și urm. Cf. și p. 144.

² Se laudă însuși că nu se află nici „una palabra deshonestá“, nici un „pensamiento menos que católico“; II, 2.

³ I, 11, 14.

⁴ Prefața la cartea II-a.

⁵ Solo sé que la Santa Hermandad tiene que ver con los que pelean en el campo; I, 10.

⁶ II, 17.

⁷ II, 11: „Recitantes de la compania de Anjulo el Malo“, cu „auto de la corte de la Muerte“ (p. 87).

⁸ II, 20 și urm.

⁹ II, 29 și urm.

tarul lui don Quijote e un simplu indeplinitor al ordinelor domnului său, nici atunci când începe — în a doua carte — să opuiască axiomelor idealiste ale acestuia îndoiala simțului său practic¹.

Pentru cetitorii obișnuiți se poate ca anecdotele ridicule despre «erou» să prevaleze; pentru cine străbate mai adânc, fără să adauge de la sine ce nu este în carte, asemenea scene înseamnă ceva mai mult.

¹ V. II, 3 (pp. 86-98 și urm.).

XII.

Poesia lirică spaniolă în secolul al XVI-lea

Strălucirea spaniolă din acest timp unic, pe care un Herrera o simte și pentru care, cum vom vedea vorbind de dramă, Cervantes însuși nu era de loc nesimțitor, n'a găsit poeți lirici pentru a o slăvi.

Vechea poezie de Curte dispăruse odată cu izolarea vieții spaniole, cu domnia regilor preocupați numai de unirea regatelor din peninsulă, de izgonirea sau supunerea celor din urmă Mauri, de asigurarea prin ocupația definitivă în regatul de Neapole a dominației în basinul apusean al Mării Mediterane. Cu toate succesele sale italiene, cu toate legăturile de familie în Europa centrală — fiica lui luând pe Filip de Habsburg, — Ferdinand Catolicul fusese un rege iberic în vechiul sens al cuvântului, și strâns legată de țara ei rămăsese, cu toată ambiția ei cuceritoare, cu toată neobișnuita ei pregătire culturală, și Isabela. Curtea lor a fost deci cea din urmă care a păstrat caracterul tradițional.

Cu Carol Quintul totul se schimbă. „Augustul“, „neinvincibilul Împărat“ e, când într'o parte, când în altă parte a întinselor sale posesiuni, când pe un câmp de luptă, când pe altul, și mai adese ori în acel Imperiu care nu se putea împăca și supune și în cuprinsul căruia și-a cheltuit toată inteligența și energia.

Astfel Curtea se desființează, — și pentru multă vreme, Filip al II-lea, cu temperamentul lui închis, rezervat, bănuitor, cu boala sufletească ereditară care-l face să caute retragerea, tăcerea, întunecul, nu era s'o învie. O etichetă ale cărei mai depărtate origini sunt poate arabe caută să ție pe Suveran la o parte de acea nobilime în mijlocul căreia, cu un sentiment

de camaraderie militară, într'un veșnic războiu, trăiseră vechii regi de Castilia și Aragon. Solemnitatea ei sumbră fixează, ca în Orient, atâtea popasuri până să se ajungă la persoana celui mai mare peste cei mari, încât el apare aproape ca invisibil.

S'au dus deci întrecerile între marele cavaler care e stăpânitorul și intimitii săi și favoriții săi și persoanele care-i stau împrejur; s'au dus zilele când un Juan al II-lea, ca și soția sa, ca și prinții din deosebitele dinastii iberice, se întreceau în a face versuri de ocazie după neschimbatele norme ale unei «arte poetice» împrumutate după cea provențială. Se afirmă doar, ca un caz rar, că Împăratul Carol a tradus un poem frances al lui Olivier de la Marche, pe care l-a dat apoi unui specialist — lui Hernando de Acaña († 1580) — să-l schimbe, pentru ca după îndreptări el să apară așa de prefăcut, încât acesta l-a publicat pe numele său. („El caballero determinado.“)

Așa fiind, poesia lirică ajunge acum o indeletnicire pentru persoane care nu locuiesc împreună, care nu se împărtășesc la aceeași viață, care nu urmăresc aceleași tendinți.

Dar acești noi cântăreți în cea mai mare parte n'au legături cu clasele populare de unde ar fi putut căpăta îndreptarea care, de sus, li lipsia. Nu se ridică din mase o puternică viață capabilă de a înrăuri și e domina pe aceia cari sunt chemați a transmite prin scrisul lor cunoștința vieții sufletești a unei epoci.

Acești oameni răzleți, dintre cari cei mai mulți n'au vre-o obârșie distinsă și cari nu-și află locul cu oarecare independență în societate, acești ocrotiți ai celor mari, trăind, ca și Cervantes, în umbra și din ajutoarele, din subsidiile acestora, sunt însă mai supuși decât alții influențelor venite din afară, cu prestigiul unor mai cunoscute literaturi, în plină înflorire.

Italia odelor antice, a *canzonelor* după Petrarca, a epistolelor ca ale lui Horațiu, a pastoralelor ca în *Georgicele* lui Virgiliu, Italia sonetelor putând cuprinde tot și nimica, e însă acolo pentru a da modelele. Limbile se asamănă; e, evident, chiar înaintea ca Navagero, ambasador al Republicii venețiene, s'o fi spus unui prieten, burghes din Catalonia, că formele pe care le-au primit, le-au asimilat și dezvoltat Italienii — și care pe urmă vor fi adoptate cu atâta entuziasm și de Pleiada francesă — sunt capabile de a fi strămutate în limba spaniolă. Când încercarea se face și reușește, bucuria e atât de mare, încât o

școală întreagă pornește, mândră de asemenea rezultate, pe acest drum.

Îi e cu atât mai ușor să facă așa, cu cât, dacă se poate vorbi de o influență italiană asupra vieții franceze, — literatură, cultură, moravuri sociale, politică —, există cu mult mai mult decât atâta în ce privește relațiile dintre Spania și Italia: o adevărată *viață comună*, cuprinzând o înaintată *confundare sufletească*.

Precum azi Englesii își caută norocul în Indii și în alte provincii extra-europene ale Imperiului britanic, precum «Vlahia» hrănitore și înavușitoare era în amintirile, în interesele actuale ori în perspectiva oricărui Grec din Constantinopol, din Epir, din insule, tot așa capitolul italian nu lipsește din viața nimănui dintre aceia cari conduc sau înrădesc numai dezvoltarea supt toate raporturile a Spaniei secolului al XVI-lea. Neapolea, Milanul sunt tot așa de cunoscute ca și orașele de-acasă și cu mult mai mult decât Flandra, unde totuși e atâta de lucru pentru soldat, e atâta câștig pentru diplomat, și mai ales decât acea Germanie unde, în clientela și serviciul altor Habsburgi, atâția Spanioli găsiră o trecătoare ocupație sau rostul unei vieți întregi.

Erudita Franță a umaniștilor, iubitoare de teorii și bucuroasă de a da oricărui chestiuni forma unui opuscul metodic sau unei largi dezvoltări filosofice, știuse să creeze împrumutului o formă definită, împuind anume reguli, mai mult sau mai puțin observate. Spania, în care secolul al XVI-lea înseamnă producție anarhică fără vre-o influență a Curții, a Universității, a vre unei școli de spirit nou, a unui cerc sau cenaclu constituit, are numai încercări individuale, fiecare căutând, rătăcind, poticnindu-se pentru sine.

De unde rezultă servilismul imitației. E. a și natural ca Italienii, fixați acum în forme care-i puteau dispensa de fond, să nu poată da, odată cu perfecțiunea modelelor, și un curent de viață care lor înșilor, de mult, li lipsia. Și această clasă literară de funcționari, de căpitani de oaste, de diplomați, în veșnic neastâmpăr, în neconțință rădăcire, nu poate, cum se înțelege bine, să afle în sine ceia ce un Ronsard ca și prietenii lui găsiu în contactul direct cu natura învietoare și îndemnătoare.

Spanioli, deprinși a isola literatura lor, ca și alte manifestații ale vieții lor din trecut, păstrează până astăzi o mare admirație pentru aceia cari, într'un stil luat gata de aiurea, cu amintirile

lor istorice și mitologice, caută subiecte ce făceau parte din cercul de atenție al tuturor oamenilor Renașterii, și ei au mai puțină prețuire pentru acei poeți, neglijați adesea și în vremea lor, cari, cu o inspirație venind din realitatea populară, și-au căutat un mod de expresie personal, recurgând doar pentru îndreptare la tradiția propriei lor țări.

Cercetătorul străin, neinfluențat de asemenea datine și prejudecăți naționale, poate avea însă un alt criteriu și ajunge deci, oricât ar trebui să recunoască dreptul unui popor de a-și alege pe aceia în care se simte mai bine înfățișat, la o altă prețuire relativă a liricilor spanioli din acest timp.

Reformatorul, acel Catalan, cu numele pe jumătate arab, Juan Buscan Almogaver, născut pe la 1490, a fost un timp și preceptorul ducelui de Alva, după o viață retrasă, în care, cum spune însuși, îi plăcea să steie la țară, cetind pe Homer și Virgiliu, pe Catul și Propertiu; traducător din Euripide, autor al unei versiuni după „Hero și Leandro”, el preface în spaniolește și *Cortigiano* al lui Castiglione, carte necesară și la el acasă. El moare la 1540.

Opera lui poetică apare la un loc, după moartea lui, în 1543. Ea cuprinde bucăți în metrul ca și în tonul ce i se recomandase de Navagero. O formă corectă, dar nu și plăcută, iar, ca idei și sentimente, ura contra „trufiei oamenilor vanitoși”, contra „zgârceniei bogaților zgârciți”:

Solo quiero escusar tristes pobrezas
 Por no sufrir suberbias de hombres vanos,
 Ni de ricos estrechos estrechezas.

Căsătorit cu Ana Giron de Rebollado, el cântă în versuri de tot prosaice mulțămirea vieții sale casnice alături de o femeie, „început și sfârșit al sufletului său”, care „i-a dat o nouă ființă, cu atâta fericire câtă-l susține” și-l «face să vadă că ea-i convine și celelalte nu-i conveniau»:

Héme casado con una mujer
 Que es principio y fin del alma mia.
 Esta me ha dado luego un nuevo ser
 Con tal felicidad que me sostiene.
 Llena la voluntad y el entender:

Esta me hace ver que ella conviene
 A me y las otras no me convenian.

Ca urmaş al lui se înfăţişează, închinându-i cutare bucată din ale sale, Diego Hurtado de Mendoza însuşi, istoricul, ale cărui poesii apar după moartea lui, la începutul veacului al XVIII-lea. Cântăreţ al „Morţii Didonei“, imitator al lui Horaţiu şi poate al poeţilor italieni celor mai noi: Berni, della Casa, el iea Italiei şi forma de veche circulaţie populară a «strambottului», scriind el însuşi *estrambotes*, de o mediocră valoare.

Ca desăvârşitor al noilor forme, istoricii spanioli ai propriei lor literaturi prezintă pe Garcias Laso sau Garcilaso de la Vega, la care o scurtă viaţă de continue încurcături şi rătăcirii, de graţii, disgrăţii şi aventuri a împiedecat de sigur, — isprăvindu-se la treizeci de ani, — formarea unei individualităţi.

Coborător după mamă din neamul lui Perez de Guzman şi Santillana, fiu al unui tată într'o situaţie onorabilă, copilul născut la Toledo în 1503 şi rămas orfan de tată la nouă ani, trece, după studii pe care le-ar fi făcut la învăţatul Petrus Martyr de Angleria, în suita lui Carol Quintul, în garda lui chiar, rămânând credincios acestuia în timpul periculoasei mişcări a *comunerosilor*. Luptă în Navarra contra Francesilor, pentru ca, întors în ţară, să iea pe o fată de la Curtea Eleonorei, sora lui Carol, măritată cu Francisc I-iu. Asistă în Italia la încoronarea domnului său. Apoi, după participarea la războaiele din Italia, merge la Paris, unde cunoaşte pe Clément Marot, şi în Germania. Împăratul îl urmăreşte pentru o afacere de familie, şi-l vom vedea pribeşind prin acea Germanie (1531), unde e închis într'un castel dunărean, şi căutând apoi, prin Piemont, un refugiu la Neapole, unde, ocrotit de vice-rege, e corespondentul lui Bembo. Rănit, după reprimirea lui în graţie, la luptele de la Tunis, el iea parte la o nouă expediţie imperială în Franţa. La asaltul unui turn apărat îndărătnic de țerani lângă Nizza i se aruncă un bolovan în cap, şi el moare, după o agonie de douăzeci şi una de zile, abia în vrâstă de treizeci şi trei de ani (1536).

Garcilaso e admirat pentru un mănunchiu de bucăţi poetice cuprinzând trei ecloge, cinci *canzoni*, două elegii, o epistolă şi treizeci şi şapte de sonete, adunate abia în 1580.

Pe alocurea forma e în adevăr deosebit de armonioasă, că atunci când se îndreaptă către „ochii a căror lumină cu adevărat ar putea să facă limpede noaptea întunecoasă și să întunece soarele în miez de zi“:

Los ojos cuya lumbré bien pudiera
Tornar clara la noche tenebrosa
Y oscurescer el sol á mediodía.

Dar, de și a cunoscut pe Carol, de și a luat parte la atâtea lupte, de și a avut prilejul de a vedea în toate ipostasele măreția spaniolă, el nu-și îndeplinește datoria de a cânta decât doar când, în treacăt, vorbește de „acei căpitani ajunși în vârful roatei norocului pentru cari Germanii își pleacă mândrul gât și Francesii sunt dumesniciți¹“.

Se laudă blândeța, dulcele sunet al cântecelor lui Luis Ponce de Leon (1527-91) care, călugăr augustin, cunoscător și al limbii ebraice — e osândit la închisoare de cinci ani în Valladolid pentru că a îndrăznit a traduce, fără ordin și îngăduire, *Cântarea Cântărilor* în spaniolește —, profesor înainte și după procesul său, de indisciplină, se numără și ca unul dintre cei mai mari cuvântători religioși ai Spaniei, emulând cu fray Luis de Granada. Scrierile lui poetice, publicate de Quevedo în 1631, cuprind bucăți mult lăudate, ca „Profeția Tajului“, „Imortalitatea“, dar numai rare ori stilul său îngrijit acopere altceva decât banalele idei curente.

Odată clericul încearcă să cânte taina neștiută a lumii, care se poate descoperi numai prin moarte, și el începe cu oarecare avânt:

Și când va fi oare să pot
Eu liber zbura către cer,
O Filip, departe de tot,
Departe de tot de pământ,
Să văd adevărul cel sfânt ?

¹Aquellos capitanos,
En la sublime rueda colocados,
Por quien los Alemanes
El fiero cuello atados
Y los Franceses van domesticados.

Acolo, din viață ieșit,
 Ajuns o lumină glorioasă,
 Să văd tot ce e lămurit,
 Ce e și ce-a fost să reiasă:
 Pricina lor misterioasă.

Atunci voiu vede eu și ce fel
 O mână eternă ni puse
 Temeiul ființei, și el
 Susține, greoiu' element,
 Pe stratu-i solid de ciment.

Pe urmă întâlnim însă elementele naivei concepții despre natură ale Spaniei, înapoiată supt acest raport.

Cunoscători adânci ai lui Horațiu, dar incapabili de a avea conturul neted, elasticitatea și măsura lui strictă, cei doi Argensola, Lupercio și Bartolomé Leonardo, cronicari, pe rând, ai Aragonului, sunt, după calificăția lui Cervantes, care li recunoaște mari merite pentru dezvoltarea limbii, fără „entusiasmo, grandiositate și fantasie“ —, și aceasta pentru că „se pare că niciodată n'au iubit, nici studiat nimic“¹.

Quevedo a publicat la 1631 „Operele bacalaureatului Francisco de la Torre“: nicio știre sigură nu se poate găsi despre dânsul, și nimic nu localizează aceste produse corecte, dar fără originalitate și avânt, în veacul al XVI-lea încă. Un cleric de Salamanca, purtat și prin Italia, Vicente de Espirel (1544-634), cunoscut și prin opera lui musicală, n'are mai multă sinceritate și spontaneitate.

Am zice că nu li îngăduia genul însuși, dacă n'am avea exemplul istoricului Hernando de Herrera, de sigur un mare talent. După studii solide, care se întind și asupra matematicilor, odată cu compilația lui de istorie, el scrie, participând la afacerile publice, la războaiele epocii, o «Luptă a gigantilor», un „Furt al Proserpinei“, un „Amadis“, un „Laurino și Corona“, ale căror titluri spun conținutul, precum și un oarecare

¹ Desnudos de entusiasmo, de grandiosidad, de fantasía parece que nunca amaron ni estimaron a nadie.

număr de ode pe care știe, nu numai a le împedobi cu elemente luate anume, metodic, din trecut ori din mitologia clasică, dar a le și însufleți cu suflul său puteriuic. Acela care, în „Somnul“, găsia pentru a-l infățișa zburând în jurul oboselii și durerii o-menești cu «aripile-i frumoase», versuri așa de armonioase ca acesta:

Torna, ebroso sueño, y tus hermosas
Alas suenen ahora,

Infățișează în vijelios stil biblic biruința creștină de la Lepanto, și din aceleași pagini de energie ale Vechiului Testament ia, cu prilejul morții în Africa a regelui portughes don Sebastian, vechea comparație a cedrului din Liban, pentru a o prelucra și simplifica astfel:

Așa au fost aceia, ca un codru frumos
Din muntele Liban, înveșmântat
Cu ramuri și cu frunze frumoase până 'n vârf,
Și apele-l făcură să fie domnitor,
Să crească peste arbori ce-i fură împrejur,
Și se' nmulți 'n mărirea lui
Și crăcile-i se înmândriră,
Și, întinzându-și umbra, făcură cuibul lor
Acele păsări toate ce le cuprinde cerul,
Și fiarele aflare în trunchiu-i un culcuș,
Și mulți drumeți stătură în umbra-i odihniți:
N'a fost nici în putere și nici în frumuseță
Un alt copac ca dânsul de când o lumea lume.

Dar vârful lui cel mândru el înălță mai sus
Ca tot, și cu trufia lui el se lăudă:
Nimica îi părură acelea din prejur,
Și numai înălțimea lui și-o a socotit.
Și de aceia Domnul în clipă-l dărămă,
Și-l dărui păgânilor străini,
Și rădăcina lui a fost tăiată,
Și-asupra lui căzură și munții prăbușiți.
Iar, când era acuma golit de foi, pustiu,
Fugiră de la dânsul cu spaimă și-aceia
Ce'n umbra lui odată găsiser' adăpost:

Din crengile lui rupte, atât cât a rămas,
Și pasărea și fiara s'au depărtat umite.

Cu aceasta însă ne apropiem de realitatea care, împotriva convenției neschimbate, incapabilă de dezvoltare, pătrunde în această literatură înstrăinată.

La unii e vorba numai de subiect. Bernardo Balbuena (1568-1627), cleric, care trece în Indii, la Jamaica, isprăvindu-și zilele în Puerto-Rico, cântă „Măreția Mexicană“ (*Grandeza Mexicana*). Don Alonso de Zuñiga y Ercilla (1533-95), fiul unui consilier al lui Carol al V-lea și tovarășul de copilărie al Filip al II-lea, pe care apoi îl va întovărăși la Londra pentru căsătoria cu Maria Tudor, se fixează în America pentru a se întoarce apoi, după o condamnare la moarte, și a trece la Curtea lui Rudolf al II-lea, împăratul german, ca unul din șambelanii săi. *Araucana* lui, apărută la 1569, — și lăudată și de Cervantes¹, — e, ca formă, o imitație a scrofelor lui „Orlando Furioso“, iar, ca fond, povestea unor lupte, în sine indiferente și care nu devin interesante prin opera vre-unui mare talent, dintre deosebiții șefi de triburi ale Indienilor, înfățișați, de altfel, ca și faptele lor, cu cea mai perfectă exactitate istorică. Pablo de Cespedes (1538-608) va scrie un epos didactic despre pictură, pe care o cunoștea și ca meșter².

Subiecte populare, în ton popular, păstrând vechile forme populare, care corespund aceloră pe care Italia le uitase pe încetul, iar Franța lui Ronsard le anatemisase solemn, le întâlnim la mai puțini poeți, cari însă pentru aceia sunt și mai interesați.

Intr-o vreme când se cetiau în popor, cu pasiune, vechile cântece strânse în *Romancero*, când contribuții anonime, cu incidente din viața aceluiași Cid Campeador ori cu scene din viața maură, se adăugiau neconținut la această comoară națională, nu se putea pierde nici vechiul vers, nici plăcerea pentru adevăratul cânt popular, *villancico*.

Această formă e întrebuințată și de Jorge de Montemayor,

¹ *Don Quixote*, I, 6.

² Și de la dramaturgul Virues s'a păstrat un poem epic, *El Monserrate*, Cervantes pomenește, în *Don Quixote*, o *Austradă* Bartolomé Leonardo de Argensola alcătuiește o *Conquista de las Islas Molucas* pentru ducele de Lemos.

autorul vestitului roman pastoral *Diana*. O întrebuințează carent, în ale sale *Obras amatorias, obras de conversacion y pastienpo, obras morales*, apărute în 1546, apoi în 1573, adversarul hotărât al lui Boscan, Cristoval de Castelléjo (1490-1 — 1556), dus de hasardu-rile vieții lângă fratele lui Carol Quintul, Ferdinand, pe care l-a întovărășit în Germania (de la 1528), unde se îndrăgi de Ana de Schauenburg („Xomburg“), pentru ca, după răspingerea de către dânsa și o călătorie de mângâiere la Veneția, să-și isprăvească zilele la Viena-Neustadt; fiind și înmormântat acolo

Acela care a tradus din Ovidiu povestea lui Piram și Tisbe, a dovedit, în haz'la discuție dintre condeii lui și dânsul, cari-și impută reciproc insuficiențele operei literare ieșite din „colaborarea“ lor, ca și în atâtea alte bucăți, că nu numai vedea în jurul său, cu un vioiu ochiu, atent și iubitor, dar și găsia nota absolut populară în care singură se puteau reproduce asemenea observații. Eronele lui sunt „frumoase, de și țerance, totuși frumoase“:

Hermosa, pero villana,
Villana, pero hermosa.

La danț ele se înfățișează în portul lor îndătînat, descris amănunțit de un cunoscător.

Sus zapatas coloradas,
Su cabezon y yorguera,
Camisa blanca grosera
Con las mangas apuntadas.

Când li face din „ochi re-un cavaler“, ele, „fete cumintți“, știu să spuie maicii că nici nu se uită la dânsii.

Madre, un caballero
Que estaba en este corro
A cada vuelta
Hacíame del ojo;
Yo, come soy bonica,
Teníaselo en poco.

Și, pe lângă joc, vinul își va avea locul lui în cântec, acela care-i place poetului, de la S. Martin, din munții Rinului, din văile Malvasiei

Especial de S. Martin
 Y de los montes del Rin
 Y valles de Malvasia...

Dar el va găsi și o nobilă notă de resemnare față de fatalitățile vieții, ca în celebrul cântec a cărui traducere urmează.

Va fi un-timp,
 O gând al meu,
 Pe placul tău.

Dacă iubirea
 Ei nu m'a vrut —
 Un pumn de lut!
 — Ce bună-i firea! —

Și, fără știrea
 Mea, fără chin,
 Mă'mpac deplin.

Ce n'am găsit
 În viața toată
 — Azi încheiată —

Sosește, iată
 Tot ce am vrut
 S'a și făcut...

Castillejo a făcut și un fel de școală, în lupta lui contra poeziei artificiale. I-ar aparține Gregorio Silvestre (1520-70), musicant și poet, care totuși își alege subiectele în vechimea clasică (Apolon și Dafne, Narcis, Piram și Tisbe), apoi Antonio de Villegas, în ale cărui opere, publicate la 1565, sunt și subiecte arabe, ca acea poveste a unui Abencerage, care amintește strălucita nuvelă a lui Châteaubriand.

În domeniul vieții populare, mai adânc, și fără niciun amestec de idei aparținând altui strat social, își află inspirația Baltazar de Alcázar († 1606). E la dânsul aceeași ironie ca în *don Quijote*, când ni făgăduiește povestea curteanului portughez al lui Lope de Sosa pentru a se întrerupe de gustul vinului bun ce-i stă pe masă, al mâncării gustoase ce-l așteaptă și a isprăvi prin trimeterea — pe a doua zi, căci e târziu:

In Jaen, unde stau eu,
 Stă don Lope zis de Sosa
 Și-ți voi spune, Ines, lucrul
 Cel mai vrednic despre el.

Lângă Lope se afla
 Ca slujbaş un Portughez.
 Dar, Ines, să ni luăm cina,
 Dacă-ți place, mai întâiu.

Masa noastră este gata
 Și mâncarea a sosit:
 Iată vasele de vin,
 Numai să începem prânzul

Iea din vinul ăsta nou,
 Dă-i o binecuvântare,
 Căci eu sunt om evlavios
 Și ce beau țin să sfințesc

Îi zicea Franco aceluia . .
 Dar paharul nu-l întinde:
 Face un florin, de sigur,
 Picătura ăstuia vin

Care-i ânciuma să-l ție,
 O știu: e de la Castillo,
 Șfertul face-atâția bani
 Mai pe jos nu-l dă crășmarul.

Mă jur, zău, că e o mină
 Crășmă de la Alcocer,
 Și e mare mângâierea
 Că se află împrejur.

De-i invenție modernă,
 Zău n'aș ști s'o hotărâsc,
 Dar e luciu minunat
 Că s'a inventat și crășma.

Căci aici m'așez în tihnă
 Și cer vinul cel mai nou:

Mi-l măsoară, mi-l dă, beau. ·
 Și, plătind, mă duc cu bine.

· · · · ·
 Și, acum, c'am ospătat
 Așa bine și cu gust,
 S'ar cădea ca și povestea
 S'o începem de la capăt.

Și vei ști, soro Ines,
 Căzu bôlnav Portughesul;
 Dar e unsprece, mi-i somn:
 S'o lăsăm pe dimineată.

Și, la un Cortierre de Cetimo, însuși contactul popular, curat,
 nepurtat prin cârciumă, răsună astfel. '

Ochi senini și luminați,
 De vă laudă privirea,
 De ce nu vă schimbați firea
 Când la mine vă uitați ?

Altfel sunteți mai frumoși.
 De ce cătați mânioși ?
 Ochi senini și luminați
 Nici așa nu mă uitați...

Sunt însă și poeți cari pun realitatea în propria lor sinceritate de suflet. Astfel bogatul mecenat — și al lui Lope de Vega — Juan de Argujo, care între sonetele lui are și de acelea în care propria lui simțire vibrează, ca în acesta

Văzuiu lumina roșie de soare
 Schimbându-se, și iată că s'ascunde
 Viața lui, și aieru-l pătrunde
 O ceață grea, de groază purtătoare.

Austrul furtunos sună 'n mânia,
 S'atăță tot mîi mult, vârfejul crește
 Și 'n urabrele lui Atlas se 'nvește
 Olimpu 'nalt, și trăsnete-or să vie.

Dar iată cam vazut vălul cernit
 Topindu-se, și 'n strălucirea ei
 Se 'ntoarce ziua veselă și clară.

Acum din nou e cerul curățit,
 Priviu și-am zis, mai știi norocul ce-i '
 Se va schimba și soarta mea odinioară?

O curioasă figură e a Sfântului Juan de la Cruz (1542 - 91). Acest călugăr, care a meritat să fie canonizat, printr'o viață întreagă chinuită în chilia lui de Carmelit, era un suflet stăpânit de o furioasă patimă a iubirii mistice. „Cântarea Cântărilor“ îi dădea un model, și el s'a grăbit să-l prindă pentru ca în forma aceasta cu tâlc să strecoare, fără a-și da samă de profanație, avântul acestei râvnitoare viziuni. Va înfățișa astfel sufletul furișându-se noaptea pe scări neștiute, fără altă lumină decât cea din lăuntru, căutând cu primejdia sa o iubire, care acum este — și-l arde tot, iar cu dimineața se va pierde:

În noaptea grea,
 Cu griji de iubire 'nflăcărate,
 — O, fericirea mea ' —
 În samă nebăgată,
 Plecău netulburată

Și, făr' a mă vedea,
 Pe scară necercată,
 — O, fericirea mea ' —
 De noapte apărată,
 Plecău netulburată.

Prin noapte mă îndrept,
 În taină, nevazută,
 Și nu priviam, cu drept
 Mă ratăciam pierdută,
 De n'aveam focu n piept.

Și raza-i mă ducea
 Mai sigur ca 'n amiază
 Unde mă aștepta
 Acela ce veghiază,
 Și nimeni nu-l știa,

O, noapte de 'ndreptare,
 Mai mândră ca în zori;
 O, noapte bună, care
 Ai dus spre 'ntâmpinare
 Pe cei doi iubitori: '
 Ca dânsul, dânsa pare.

Pe pieptu-mi înflorit,
 Ce l-l păstram doar lui,
 Iubitu-a adormit
 Dau hrană trupului,
 Răcoare somnului.

Când vântul din câmpie
 Prin părul lui zbura,
 Îmi atingea el mie
 Gâtul cu mâna sa:
 Tot trupu-mi tremura

Și m'a lăsat, s'a dus.
 Plecăiu spre pământ fața;
 Și cele ce-au fost, nu-s.
 Cu grijă mi-a prins viața,
 Uitând cu dimineața '

Înfățișând, ca în „Cîntare“, duo de iubire dintre Mire și Mi-reasă, el adună în jurul lor tot ce are natura, amestecând cu-dat, după o neobișnuită psihologie, imagini rare și nepotrivite. Pentru iubită, el chiamă „munții, văile păduroase, insulele străine, râurile sonore, șoapta păsărilor amoroase“.

Mi amado las muntañas,
 Las valles solicita nemorosas
 Las insulas extrañas,
 Los rios sonorosos,
 El solbo de los aves amorosas.

Patul lui e „înflorit, între peșterile lor, pătat de purpură, clădit cu pace, încununat cu aurul a mie de scuzi“.

Es su lecho florido
 De cuevas de leones rodeado,

En purpura teñido,
De paz edificado,
Con mil escudos de oro coronado.

Se aduce înainte „porumbița albă care se întoarce la ramura ei, spre tovarășul dorit: l-a aflat în râurile verzi, trăia în singurătate, și în singurătate și-a pus cuibul, și în singurătate o duce, la singurul său iubit, de și în singurătate rănit de iubire“:

La blanca palomica
Al arca con el ramo se ha tomado,
Al socio deseado:
En las riberas verdes ha hallado.

En soledad vivia
Y en soledad ha puesto ya suo nido,
Y en solidad la guía
A solas su querido,
Tambien en soledad de amor querido.

Iată acum împletirea cununțelor din flori fragede, «înflorite în iubirea ta și într'un fir de păr al meu legate»,—aceia pe care l-a văzut pe gâtul ei, de l-a prins pe dansul, și s'a oglindit în ochii ei cei blânzi.

De flores y esmeraldas
En las frescas mañanas escogidas
Haremos las guirnaldas
En tu amor floridas
Y en un cabello mio entretejidas,

En solo aquel cabello
Que en mí cuello se lo consideraste,
Mirástele en mi cuello,
Y en el preso quidaste
Y en mis dos blandos ojos tel legaste.

Și, cum sosește iubita în „grădina frumoasă dorită“, „gâtul ei se pleacă asupra dulcilor brațe ale iubitului“:

Entradose ha la esposa
En el ameno huerto deseado,
Y á su sabor reposa
El cuello reclinado
Sobre los dulces brazos del amado.

Această notă n'o are nici poesia de iubire a Italiei, nici aceia,
superioară ca sinceritate, a Franciei.

XIII.

„Comedia spaniolă”

I. Până la Lope de Vega.

Se atribuie „comediei spaniole”, de o parte, un rost de originalitate spontanee, de neașteptată creațiune miraculoasă, prin influența unui om de geniu — Lope de Vega —, iar, de alta, origini foarte depărtate și care ar fi deosebite de ale teatrului medieval în alte țeri, romanice și neromanice.

Se observă astfel¹ datinile religioase răsăritene pe care le-au adus în peninsula iberică Visigoții arieni. E adevărat că în vremile bizantine cultul ortodox a fost puternic dramatisat, înlocuind total teatrul pentru locuitorii Constantinopolei, Antiohiei, Alexandriei și ai atâtor vechi Capitale care ținuseră așa de mult la jocurile de circ de pe vremuri. Dar e adevărat iarăși că aceste adausuri la slujbă n’au produs un teatru cum au produs unul adausurile analoge la slujba bisericească din Apusul catolic. Grecii, Slavii balcanici, Asiaticii ca și Români nu le au, cântările de Crăciun, de Anul Nou, de la serbătorile de iarnă sunt de un caracter liric, afară de Irozii cari se întâlnesc la noi și în părțile rusești de la Chiev, dar, iarăși, prin numele ce poartă «Craii de la Răsărit», ca și prin dovezi formale, ca a lui Bandini, legat papal în Moldova², se văd a fi venit prin bisericile și școlile latine, catolice din aceste regiuni.

Că Spania și-a avut teatrul ei medieval ca și Franța, ca și Italia, nu poate fi îndoială; nu era niciun motiv pentru ca ea singură să fie lipsită de un asemenea teatru, în biserică, lângă

¹ Lemke, III, p. 4.

² V. *Revista istorică*, I, pp. 121-2.

biserică și chiar mai departe de biserică, ale cărui caractere le-am notat altădată. Ba chiar, date fiind necentenitele relații cu Maurii, de la cari s'a învățat atâta, și cum acești Mauri, ca și toți Arabii și Turcii, ucenicii lor, aveau obișnuința unor mari priveliști pompoase la zilele mari (în Constantinopol la circumciderea fiilor Sultanului simulacre de luptă, în cetăți care ard, cu „porci“ creștini cari fug, etc.), se poate crede că asemenea reprezentații au fost mai bogate și mai impunătoare decât aiurea.

Dar, în instabilitatea unei vieți politice de îndărătnică luptă cu dușmanul ereditar, de neconținută cucenre, între alte lucruri care nu s'au păstrat au fost probabil și aceste d'întăiu produse ale unei rudimentare arte dramatice. Oricum, n'avem, afară de unele dialoguri încă nedesfăcute din serviciul interior bisericesc, nicio altă operă scrisă până la *Danza general de la muerte*, din veacul al XIV-lea. În schimb, știm că *juglares*, jongleurii iberici, aveau un rost la încoronarea regilor, că ei erau primiți pretutindeni, cu ale lor *juegos de escarnios*¹. Legile lui Alfons al XI-lea, Cartea de morală a lui don Juan Manuel se ocupă de asemenea spectacole și de atitudinea pe care clerul trebuie să o aibă față de dânsule.

În *don Quixote*, apar ca închipuit dușman al eroului iluziilor sale, între alții, și comediantii ambulanti, cari trec din sat în sat pentru a juca față de un public ușor de câștigat o „Comedie a morții“, de bună samă aceeași ce ni s'a păstrat². Și e de admis că asemenea datini erau foarte vechi.

Dar de sigur n'am fi avut, — cu toată piesa în limba lmușină a lui Villena, cu toată *Comediata de Ponza* a lui Santillana și alte asemenea sporadice încercări³ —, un teatru spaniol fără influența, atotputernică la toate națiile romanice și pe toate terenurile, a Italienilor din secolul al XV-lea.

Aceștia aveau, cum s'a spus, un teatru copiat după cel antic, al lui Plaut, mai mult decât după al lui Terențiu. *Orfeo* deschide, pe la jumătatea secolului pomenit, o serie întregă de lucrări care se continuă în secolul următor prin piesele lui

¹ Cf. Lemke, o. c., III, 5, cu *Amador de los Rios*, o. c., IV, pp. 543-4.

² V. mai sus.

³ Lemke, după lucrarea, mai întinsă, a lui von Schack, o. c., III, p. 7.

Machiavelli (*Mandragora*), lui Bibiena (*Calandra*), lui Ariosto și Aretino. Pe de alta parte, în imitația îngrijită a antichității se revarsă tot mai mult un spirit de specială trivalitate, de grosolană necuviință, care nu e antic, ci vine de la Boccaccio, și acesta, de altfel, nu face el însuși decât să aclimatizeze vechile *fabbauc* franceze, a căror notă disanctivă nu e alta. În sfârșit, după așa de iubitele *Georgice* ale lui Virgil se alcătuește o întreagă literatură de dialoguri pastorale, cu înfățișarea teatrală tot mai deplină, și cu vremea se strecoară în ele, supt masca personajelor cu nume grecești sau latine, realități contemporane, oameni cari trăiesc în jurul sau în fața poetului, împrejurări care au fost.

E explicabil deci cum s'a strămutat întâiu acest din urmă gen în literatura iberică, de Spaniolul Juan del Enzina sau Encina (născut la 1469), traducator al Bucolicelor (1494). În suita celui d'întăiu duce de Alva, el merge în Italia, e tuns cleric, slujește în Capela lui Leon al X-lea, întreprinde o călătorie la Ierusalim și, capătă rangul de prior. Înainte de a se întoarce în Spania, unde moare la 1534, el alcătuieste o parte din operele sale, care fură adunate la 1496 încă.

Nici măcar siguranța formei nu deosebește pe acest scriitor cu fondul neinteresant, cum, de altfel, nu e mai mare meritul imitatorilor clasicismului latin cari au fost până la jumătatea veacului al XVI-lea Perez de Oliva și Juan de Mallara.

În acest timp, nu fără imitație după Francesi și Italieni, un Portughez, Gil Vicente, dă opere care reclamă mult mai mult atenția.

Portugalia își trăise și ea epoca eroică prin descoperirile maritime, care, ocupând în tot veacul al XV-lea atenția celor mai puternice voinți și a celor mai înalte ranguri, îi creiază o glorie superioară supt acest raport celei spaniole, căci Portughesi de sânge sunt aceia cărora li se datorește găsirea drumului la Indii, așteptându-se expansiunea și în America-de-Sud. Pe când regii și prinții unei dinastii intelgente și active, don Duarte (1391—438), Infantul Henric, Infantul don Pedro († 1469), Alfons al V-lea Africanul (1432—81), scriu însiși — lui Duarte i se datorește *Leal Conselheiro* sau „Catehismul dreptății“, lui don Pedro „*Virtuosa Benfeitora*“ —, și în jurul lor se dezvoltă, prin „poetii de palat“ (*palacianos*), o literatură corespunzătoare celei spaniole

din același timp și întrebunțând, ori vechea limbă comună, galiciană, ori noua limbă comună, caștilana, un șir de istorici, Zurara, Ruy de Pina, Alvares, dau cronica acestor Domnii, pe vremea când regatele spaniole au desvoltarea istorică ce duce la Pulgar. În legătură cu stăpânurile din Indii și cu lucrurile de acasă vor scrie Lopes de Castañeda, Correia, Galvao, Osorio, Andrade, Sousa-Cotinho și un vestit diplomat, cu legături întinse în Țerile-de-Jos, unde se vește politica spaniolă, Damian de Goes. Se poate spune că în numărul scriitorilor și în cantitatea în formației istoricii Castiliei și Aragonului sunt biruiți de o ade-vărată năvală de opere istorice. Și nu lipsesc nici romane, ca *Emperador Clarimundo* al lui Barros, un vestit istoric după Tit-Liviu etc., și mici povestiri pastorale cu subiecte din inepusa-bile Arcadie.

Precum Boscan strămută în limba spaniolă formele literaturii italiene în momentul chiar când marele *Romancero* avea ma multă trecere în stratele populare, în Portugalia, tocmai când Garcio de Resende adună vechile cântece (1516), Francisco de Să de Mirannda (1494—1557), călător prin Italia, revine cu aceiași modă literară, și bucolica va pătrunde și aici, prin don Manuel de Portugal, prin Cristofor Falcao, de origine englesă, și prin Bernardim Ribeira.

Tot așa lui Encina îi răspunde, dar cu un mult mai mare folos pentru literatura națională ca și pentru cea universală, Gil Vicente (1470—1536).

La 8 Iunie 1502 — dată pe care istoricii literari portugheși o înseamnă cu o deosebită mândrie —, el pătrunde în palatul regal, după nașterea copilului care era să fie Ioan al III-lea, și, cu o ceată de vre-o treizeci de nobili, reșesintă un *act*, un „auto“, care a plăcut foarte mult. Astfel de „moralități“, după terminul medieval, de farse (*farças*), după cel frances, de comedii, a scris el necontenit apoi, în spaniolește, în portughesă, în ambele limbi vre-o cinczeci de piese, între care și unele triste jucate înaintea cutării regine bolnave, care și înaintea morții sale apropiate trebuia să știe ce e Raul și ce e Iadul.

În ele nu sunt tipuri psihologice adâncite, și nu e nici mișcare, desvoltare a unei acțiuni, creștere meșteșugită a interesului. Totul e spectacol, trecătoare glumă, distracție fugitivă. Dar aspectele diferite ale vieții portugheze trăiesc, — și acesta

e marele lor merit , pe lângă palidele figuri ale zeilor de împrumut și ale eroilor de import.

Impulsul era dat acum. *Spitalul tuturor Sfinților* din Lisabona, — unde trecuse și mișcarea clasică, un timp localisată, izolată la Coimbra —, se preface în teatru permanent, *Palco de comedias*. însuși Camoens înfățișează și subiecte clasice, subiecte elenice, în *Filodemo*, *Rei Seleuco* —, prin lucrări de mai mare întindere și de o ambiție superioară. Antonio Ferreira († 1569) tratează un subiect național în *Ines de Castro*. Jorge Ferreira de Vasconcellos († 1585). spirit elastic, gata de a primi înoini, lucrează și pentru teatru.

Dar aici nu se observă o dezvoltare importantă a genului odată creat. Portugalia, care descopere, care întemeiază contuare, care creiază colonii, care trece printr'un răpede avânt nervos, pe când Spania se admiră într'o solemnă și pompoasă presintare a vechilor sale glorii și a măririi ei actuale, peste toată lumea, nu va avea, ca aceasta, un mare teatru, ci, prin Camoens, ca și Italia și Anglia contemporane, o splendidă epopoie.

În Spania direcția străină, de imitație, e represintată, îndată după eclogele lui Encina, de Bartolomeo de Torres Naharro, a cărui viață e rătăcitoare, la Alger, la Roma (către 1513), la Neapole, unde și scrie una din operele sale, într'un târziu numai acasă, unde inovatorul e urmărit, câtva timp, de Inchișiție. Lui i se datorește, se pare, găsirea cadrelor și a formei actele intitulate «zile», *jornadas*, metrul popular al «redondillelor» tradiționale. În ce privește subiectele, ele sunt cele obișnuite în teatrul contemporan al Italienilor. Nimic în ele sau în felul cum se desfășură acțiunea nu atrage astăzi decât atenția, profesională, a istoricului literar. Anume pasagi, invocări către victorie.

Decid victoria, victoria,
Los mis vencedores,
Victoria en amores,
Victoria mis ojos,

au ca un sunet de refrene din opera comică a timpurilor noastre. Rândurile de filosofie asupra „mării de miserie“ care e viața, pentru toți de o potrivă, bogați, săraci, de orice treaptă,

nu au vre-o noutate față de scrierile în prosă ale moraliştilor contemporani ¹.

Un Micael de Carvajal (*Josefina*, 1546), un Luis de Miranda (*Comedia Prodigia*), un Malara, un Guevara, mai târziu un Artieda, un Cristovál de Virues, luptător la Lepanto, un Juan de la Cueva (n. c. 1550) urmează, pe rând, același drum al adaptărilor superficiale ².

Lupercio de Argensola, care e și un poet liric, dă trei piese, pe care le laudă și Cervantes, fiind scrise de „un poet faimos simplu, prudent“; se adaugă că publicul a primit bine aceste încercări într'un gen într'adevăr nobil și care nu se depărtează, ca altele, de „urmarea artei“ ³ — așa încât le-ar admite și cenzura pe care el ar dori-o adoptată pentru toate produsele teatrale —: *la Isabela*, *la Alejandra* și *la Filis* (1585). Subiectele aparțin cercului de acțiuni și tipuri al eclogiei, așa de cultivată în această epocă, sau și povestirilor locale, — ca în „Isabela“, unde e vorba de o fată pe care părinții, amenințați, ca și întreaga populație creștină de supt stăpânirea unui rege maur, cu deșterarea și ruina locuințelor și averii lor, o imploră să se facă a asculta rugăciunile, până atunci desprețuite, ale tiranului ⁴. Și, pentru a varia o blândă dezvoltare nedibace, se introduc figuri exagerate și discursuri de o adormitoare lungime.

În cele două „Nise“ (*Nise lastimosa*, *Nise laureada*), Dominicanul Gerónimo Bermudez († 1589) întrebuițează aceleași forme pentru un subiect național, pe care l-a împrumutat de la Portughezul Bermudez, drama Inesei de Castro. Corurile, care formează dovada de putere a acestui poet, fac impresia celor

¹ En este mar de miseria
El viejo y el desbarbado
Tudos afanan a una.
Los pobres con la lacena
Los ricos con lo cuidado,
Los otros con la fortuna.

² Martinenche, *Le Comédie espagnole en France de Hardy à Racine*, Paris 1900, p. 63 și urm. De la Cueva scrie *La conquista de la Betica* (subiect național). Între dramele lui Virues, un *Atila*.

³ *Don Quixote*, I, 48.

⁴ Aceste scene arabe, cu Alboacen regele, cu Muley, cu Cămărașul Audala (Abdallah), se pot pune alături cu acele romane maure despre care am vorbit aiurea.

din tragedia greacă. În ele Cupidon apare, și ca pierzător al Spaniei, prin aventura vechiului rege got, și lumea întreagă e socotită ca o «suavă liră de amor» (*una suave lira de amor*).

La 1561 Madridul ajunge Capitala statornică a Spaniei, și frații „Sfintelor Patimi“ (*de la Sagrada Pasion*), aceia ai „Maicii Domnului a Singurătății“ (*Nuestra Señora de la Soledad*) încep reprezentațiile lor în teatrele *la Cruz* și *del Principe*¹.

Asem mulțimea începe a hotărî teatrul, ceea ce e decisiv pentru direcția pe care o ia și pe care nu poate s'o părăsească. Ea își alege piesele favorite, autorii pe cari-i aplaudă. Ea impune anumite tipuri și cere o anumită dezvoltare a intrigii, o anumită calitate a fabulei. Puterea ei o recunoaște și Cervantes, care o laudă că știe să aleagă și lucruri bune.

În prefața comediilor sale, asupra cărora vom veni îndată, Cervantes pomenește cu laude mari opera lui Lope de Rueda († 1565-6). E un om din popor, argintar de profesie. Cu o ceată de comedienți începuse, pe la jumătatea veacului, încă înainte de întemeierea teatrelor permanente, „turneuri“ prin toată țara. Decoruri și costume nu-i trebuiau actorii apăreau în portul obișnuit, mobilierul era câteva bănci și mese, «o mantă veche era cortina», «musicanții cântau fără ghitară vre-o romanță veche»².

Rueda a lăsat patru comedii, două bucolice, zece așa-numite *pasos*, două dialoguri nepastorale, — toate începând să apară de la 1567. Ca și în Gil Vicente Portughezul, meritul e apariția unor figuri luate din viața de toate zilele «licențiați» și «bachillieri», câte un confident obraznic, *criado*, servitori pretențioși, baba corupătoare, ce pare să vie din „Calestina“, ignoranți cari prefac „benedicamus domine“ în „benedicamos domile“, Țigance care-și cer pomana milogindu-se, *la limosnica*, și promit celor ce plătesc pentru a li se găci că vor avea și nouă bărbați, sclave negre, papagali, maimuțe. Figurile nobile sunt frați cinstiți cari-și lasă surorile în pază bună, fete care înfruntă calomnia și o biruie. Ici și colo aluși la războaie și alte evenimente contem-

¹ Martinenche, *o. c.*, pp. 60-1.

² Una manta vieja cortina. Los musicos cantando sin guitarra algun romance antiguo (Cervantes)

porane smâlteză un dialog care e natural și atuncea când nu e colorat.

Nu fără influența lui Rueda și-a scris Cervantes o parte din opera sa teatrală, mult mai puțin cunoscută, dar care e interesantă și în afară de elementele ce poate da asupra psihologiei și dezvoltării autorului lui «don Quijote». „El trato de Argel“, cu captivii săi în Algeria, e o simplă desfășurare de dialog popular. Și aiurea, în *La confusa, la comedia dela Amaranche (del Mayo), el bosque amoroso, la bizaira Arsinda*, întâlnim aceeași notă care distinge pasagiile cele mai trănice din *don Quijote*. Dar mai ales naturaleța de stil, exactitatea de observație se observă în așa-numitele *entremeses*, piese intermediare, scurte, într'un singur act, care despărțeau comedile.

În ele, ca în *La guardia cuidadosa*, se văd soldați săraci, pretențioși și lăudăroși, sacristani pe cari fetele de la ferești îi preferă pentru averea lor, cerșitori, negustori de „olandă de Cambrai“, de alte mărfuri flamande, de «ață din Portugalia» (*hulo portugues*) Iubire, rivalitate, ceartă, — pe drumul spre o împăcare finală, la care, pentru că e ospăț, iese parte și învinsul.

Dar între bucățile bune ale timpului Cervantes pomenește în romanul său și cea mai îndrăzneată operă de teatru a spiritului său creator, *Numancia*.

Subiectul se înțelege. E vorba de sacrificiul vechii cetăți iberice care n'a vrut să se dea Romanilor asediatori, ci a preferat să ardă în flacări, spre uimirea vremii sale și a veacurilor ce vor veni.

Scriitorul dă acestei teme toată puterea unei inspirații înalte și călduroase. Incapabil de a deosebi epocele, de a da culoare istorică, el vede în vechea Numanță icoana Spaniei eroice care nu vrea să se supune Romanii, cu cari crede că ai săi n'au nimic a face, fi par niște barbari odioși, pentru calificarea cărora nu va cruța nici cuvintele cele mai triviale, acumulându-le până la ridicul. „iepuri împelțați“, fiare¹, „fricoși, josnice canali, care se încred în mulțimea lor, perfizi, nelocali, cruzi, tirani, ingrați, feroci, mojici, adulteri“, și mai las mult din listă².

¹ Liebres en pieles, fieres disfrazadas.

² Cobardes sois Romanos, vil canalla,
En vuestra muchedumbre confiados,

„Micul popor spaniol“, încununat, chiamă sprijinul zeilor, și Spania însăși, măreață figură alegorică, răsare pentru a se adresa răului apărător, Duerului:

Înalt senin acoperit cu stele,
 Care cu binecuvântarea ta îmbogățești
 Pământul cel mai larg al țerii mele
 Și, peste-atâția mulți, îl ferecești,
 Îndemne-te spre mila mea tot dorul meu,
 Și tu care pe-aceia ce sufăr îi iubești
 Ajută-mă acuma, în ceasul cel mai greu.
 O țară năcăjită și fără scut sunt eu.
 Sunt Spania: ajungă-ți c'odată ai făcut
 Ca trupul meu puternic să ardă tot în foc
 Și soarele prin mine în funduri a văzut
 Domnie 'ntunecată și fără de noroc.
 Tiranilor atâtor li-ai dat tot ce-am avut
 Fenicienii, Grecii, viind în acest loc,
 Mi-au fost stăpâni fiindcă așa ți-a fost voința,
 Sau fiindcă păcatul meu chiamă suferința,
 Dar este cu puțință ca 'n veci eu să rămân
 La nație străină tot roabă 'n acest fel
 Și să nu văd o clipă, scăpând de jug păgân,
 Că se înalță iarăși în voie-al meu drapel?
 E drept, mi se cuvine să zac tot supt stăpân,
 Răbdând asprimea sorții ce mi-o croiește el,
 Căci fiii miei vestiți, vitejii fii ai miei,
 Își pierd puterea toată prin vrajba dintre ei.
 Ori s'au unit vre-odată să-mi fie de folos
 Acerte inimi pline de ură pentru frate?
 Ci vrajba lor atuncea s'aprinde mai focos
 Când se cereau mai strașnic puterile-adunate.
 Ba încă prin gâlceava ce-i sfâșie furios
 Ei au chemat pe barbari cu suflete turbate

* Pérfidos, desleales, fomentidos,
 Cruales, revoltosos y tiranos,
 Ingratos, codiciosos, mal nacidos,
 Pertinaces, feroces y villanos,
 Adulteros, enfermos conocidos, etc.

Să vie, bogăția a-mi smulge fără cale,
 Făcând cu mine însumi, cu ei un răs și-o jale:
 Numancia aceasta doar singur 'a rămas,
 Ce-a scos ca să se lupte o spadă lucitoare:
 Cu prețul de scump sânge în lupta ce și-a tras
 Păstrat-a libertatea-i de sine stătătoare.
 Dar văd acum, vai mie, că vine-un ultim ceas,
 În care se sfârșește grozava-i încordare.
 I s'a sfârși dar viața, ci faima veche nu,
 Ca Fenix ce din însăși cenușa-i renăscu.
 Acești Romani, atâția și-atâta de fricoși,
 Ce caută să 'nvingă pe căi nenumărate,
 De ce nu vin să bată puținii inimoși
 Ce apără 'n Numanța un colț de libertate?
 O, de-ar putea să fie din țara noastră scoși,
 De ar cădea sfortărea ce-o fac spre nedreptate!
 Și-această țerișoară a noastră de-ar răzbi,
 Din sila care cată acum a birui!
 Dar, vai, dușmanul nostru acum din nou se'ncearcă,
 Nu numai să lovească cu armele ce știm
 În zidul slab al nostru, ci, vrând să ne întoarcă
 Cu meșterii ce are, c'un mijloc ce găcim,
 În margene ni sapă un șanț adânc de parcă
 Ar vrea să ne'ncunjoare de nici să ne urnim,
 Și numai partea care se'ntinde către apă
 Se apără de-această silință cum n'a fost.
 Ni stau astfel sărmanii, doar zidul să-i încapă,
 Să între și să iasă acum nu mai e rost,
 Și siguri sunt că vine puterea ce ne sapă.
 Dar, când se văd acuma legați precum au fost,
 Sălbatecele glasuri a' celor ce-și văd partea
 Cu ultima putere războiul cer, ori moarte.
 Și-astfel doar partea ceia pe unde se strecoară
 Ale Durului valuri, scaldând zidul bătrân,
 Aceia numai poate mai sigură să pară
 Și-ajută pe ostașii ce'n luptă mai rămân.
 Deci, până nu răzbește mașina lor barbară,
 Să-i schimbe cursul care ne scapă de stăpân,
 Mă'ndrept la râul nostru cel cunoscut de veci

Și-l rog ca să ajute acestui neam ce pierе.
 O, Duro, râu cu ape frumoase, care treci
 Pe căi întortochiate ce-și știu numai de vrere
 Și lași în urmă aur pe-acolo unde seci,
 Ca Tagul nostru mândru, și-aluneci în tăcere —,
 Popoarele de nimfe îți vin la unda clară
 Și ca să ți se'nchine niciuna nu-i avară—,
 Ascultă rugăciunea ce ți-o îndrept cu plâns.
 Ascult'o, Duro, vină aice s'o ascuți.
 Te rog ca nicio clipă să nu-mi lași glasul stâns,
 Căci, dacă tu în cale-ți pe-acești dușmani grăbiți,
 Crescându-ți apa veșnic, nu-i grămădești mai strâns,
 Și nu răzbuni pe-aceia toți ce mi-au fost răpiți,
 Eu văd închis acuma întregul viitor
 Al neamului acestui ce este peritor.

În răspunsul lui, tot așa de solemn, râul prevede pe Goți, pe Attila și ajunge până a regele care va fi stăpân al lumii întregi, Filip al II-lea, supt a cărui fericită stăpânire se vor strânge atâtea regate încă răzlețe, până la vestita Lusitanie, odată împodobită cu spoliile spaniole. Invidie și frică vor încunjura iubita Spanie cu spada ascuțită, care-și va desfășura triumfător steagurile.

Será llamado, siendo suyo el mundo,
 El segundo Filipo sin segundo:
 Debajo de su imperio tau dichoso
 Serán á una corona reducidos,
 Por bien universal y tu reposo,
 Tus reinos hasta entonces divididos,
 El giron lusitano, tan famoso,
 Que un tiempo se cortó de los vestidos
 De la illustre Castilla, ha de zurcirse
 De nuevo y á su estado antiguo unirse
 Qué envidia y qué timor, España amada,
 Te tendrán las naciones extranjeras,
 En quien tu teñirás tu aguda espada.
 Y tenderás triunfando tus banderas !

Numantinii propun un duel Romanilor, li se refuză. Într'un sălbatec avânt se aruncă asupra taberei care, contra tuturor

cunoștinților istorice, reunește pe Scipione și pe Iugurta, ba chiar și pe Mariu (în cetate e și... Viriat). Nu reușește, și cetățenii ard tot, ca să piară și ei în focul aprins de mâinile lor.

Dar acest eroism scoate prea mult la iveală suferința, firească, dar de loc dramatică, a toamei. Neputând să „rupă în bucăți pe acești josnici Romani ce sunt prinși¹“, ei mor pe rând de nemăncare și apar pe rând s'o spuie: mama, către fiu:

O hambre terrible y fuerte,
Como me acabas la vida!

tatăl cu copiii după dânsul, cari se plâng că-i ostenește lipsa, iubita, care povestește iubitului că toți ai ei s'au prăpădit ori se prăpădesc, ostașii cari caută luptând «din cort în cort o bucățică de pesmet», fie și «însăngerat»:

Han de tienda en tienda hasta que hallaron
Un poco de biscocho, el cual cogieron,
Algun poco de biscocho ensangrentado.

S'a vorbit² de un spirit eshilean, care este de sigur în această solemă succesiune de scene triste și fioroase, vrednice de a fi ilustrate cu penelul lui Ribera ori al lui Goya, din nenorocire nu-i corespunde nici știința realităților ce se presintă și nici — mai ales — bunul gust.

¹ Descuartizar estos viles Romanos que están presos.

² Și de Lemcke, III.

XIV.

„Comedia spaniolă“

II. Lope de Vega.

În sensul teatrului mulțimilor se dezvoltă neobișnuitul talent, de o furioasă putere de creațiune, al lui Lope de Vega, autor a trei mii de bucăți, dintre care mărturisește o mie cinci sute ca tipărite și dă în ediția întreprinsă de dânsul însuși (1617—25) nu mai puțin de trei sute, — «comedii eroice», «comedii de *capo y espada*», comedii «de figurone» —, pe lângă vre-o patru sute *de autos sacramentalcs* și atâtea *loas* către public, atâtea *entremeses* ca acelea de care s'a vorbit mai sus.

Autorul, născut la Madrid, dintr'o legătură nelegitimă, la 1562, a trăit până la 1635. Crescut la *Collegio imperial* al lui Carol Quintul, care nu e școală de erudiție ca, în Paris, *Collège de France*, ci un institut de pregătire a curtenilor și ostașilor, cu danț, exerciții militare, musică între obiectele din prima linie, el pleacă în lume cu un tovarăș. Pe bietul copil flămânzit și desorientat îl culege un binefăcător. Învață la Salamanca, apoi la Alcalá de Henares, unde ascultă lecții de drept și filosofie. Petrece un timp în Valencia, intrând în contact cu o școală locală de dramaturgi, care va chema aiurea luarea aminte a noastră.

Nu caută, ca atâția alții, protectorul, acel care dă situația și care furnizează banii. Cariera-i de soldat se reduce la participarea în expediția la Azore (1582) și în *Invincible Armada*. Încercându-se în teatru, câpătă de la început un mare succes, superior celui din lirică, în care totuși, după mărturia lui Cervantes, produsele lui, care ni se par nouă artificiale și întru nimic deosebite de ale tovarășilor și concurenților, erau foarte

mult prețuite¹. Același Cervantes pare a lăuda scrierile lui când vorbește de «multele și nesfârșitele comedii pe care le-a compus un foarte fericit talent din aceste regate, cu atâta avânt, cu atâta chemare, cu un vers așa de elegant, cu o argumentare așa de bună, cu sentințe filosofice așa de adânci și, în sfârșit, așa de pline de elocvență și de înălțime de stil, încât lumea-i plină de faima lui²».

De acum, preot de la 1609, protonotariu, după ce fusese în-surat de două ori și avuse copii, el va fi la îndemâna celor două teatre ce funcționează după 1580 în Madrid. Va deveni furnisorul lor general, de o activitate uimitoare. După împrejurări va potrivi și tonul pieselor sale, ținând samă și de mediul local. Căci, când e vorba de Cordova, gloriile ei particulare vor fi citate; când e o serbătoare a Toledului, se vor înfățișa străzile „imperialului“ oraș, cu Tagul „de cristal“ „la picioarele ei“, cu biserica cea mare, „icoană vie a cerului“ (*imagen viva del cielo*), cu încunjurimea ei, cu *vega* ei încântătoare³. Va cânta astfel acest străvechiu oraș al Spaniei sale:

Stă Toledo, deci, astfel,
Cu alcázar și cu poduri.
Trec pe ele pretendenți
— Că la Curte-așa se face —
Și în case de seniori
Lingușiri, invidii, lpsuri.

.

¹ A mí poco se me entiende de trobar pero estas me han sonado tan bien que me parece de Lope, come lo son todas las cosas que son ó parecen buenas (cizmarul din *Guarda ciudadosa*).

² Véase por muchas é infinitas comedias que ha compuesto un felicísimo ingenio destos reinos con tanta gala, con tanto denaire, con tan elegante verso, con tan buenas razones, con tan graves sentencias y finalmente tan llenas de elocucion y alteza de estilo, que tiene lleno el mundo de su fama (*Don Quijote*, I, 48).

³ Esta es, señora, la imperial Toledo,
Que el Taje de cristal á sus pies viene
Y parece que en sumbras se detiene
Aurea . Aquí quiero sentarme, que esta tarde,
Hace la vega su vistoso alarde
De la hermosura y galas de Toledo
(*Puente Juana*, III, 2.)

Sunt bogații ignoranți,
Mii sărmani fără de vină¹, etc.

Și Madridul va fi înfățișat ca „întrecând multe orașe mari în ce privește bogăția și farmecul“².

Când laudă pe Ferdinand Catolicul, „mai mare decât Traian și Marc-Aurel“³, pe ginerele acestuia, Austriacul Filip, un înger vrednic de arta lui Apele și a lui Lisip, împodobit cu discreție, cu grație severă, emul al lui Numa Pompiliu și al lui Cesar, când vede în Carol Quintul „un prinț care nu se dă în materie de nobleță a sângelui și de vitejie pe Alexandru al Macedoniei“⁴, când pe lângă el apare Filip „al doilea, care nu e al doilea“, acela pe care-l vor privi, pe lângă lumile nouă, și cele pe care aurora le scaldă cu mărgăritare, atingând antipozii adânci“⁵, — putem admite că va fi fost cadrul unei solemnități patriotice, oficiale.

Scrise în asemenea condiții, pentru a da faimă și hrană, ba chiar o oarecare bogăție, autorului lor, aceste „tragicomedii“ sau „comedii“ se resimt necontentit de umilnța mediului. Nu mai este în ele poetul din bucățile lirice, hrănit, nu numai din literatura țării sale⁶, ci din Horațiu, din Virgil — întreg, și cu piesele ce i se atribuie —, din Iricii Romei, din Ovidiu și Lucan, dacă nu și din Homer, pe care totuși nu uită a-l cita, apoi din Cice-

¹ *Comendadores de Cordova*

² Y ya sabéis que en Madrid
Excede, come en el cielo,
A muchas grandes ciudades
En riqueza y deseos

(*Arroyo*, II, 1.)

³ Mayor que Traiano o Marco-Aurelio.

(*Comendadores de Cordova*.)

⁴ Un principe que en la sangre
Y valor no reconoce
Al Macedonio Alejandre.

(*Puente Juana*, II, 5)

⁵ Un Carlos dicen que le espere á España
Y un Felipe que con nuevos mundos
Verán los que el aurora a perlas baña,
Tocando los anipodos profundos.

(*Comendadores de Cordova*.)

⁶ Citează pe Juan de Mena, pe Iñigo de Mendoza. V. nota următoare. Apoi pe *Calist și Melibea* (*Gatomaquia*, ed. Lemcke, II, p. 453), pe Garcilaso (p. 456).

rone și Xenofon; nu mai e cunoscătorul de literatură italiană¹, care vorbește de Petrarca și de Laura, care știe bine pe Ariosto și pe autorii de epopei burlesce, ba chiar pe Tasso, care, înfățișând Veneția cu cerul ei care se atinge cu Marea și cu «căile» ei străbătute de gondole², citează versul.

Perchè chi non la vede, non la pregia³.

Nu mai e într'însele acea siguranță de linie, acea potrivire delicată de colori, acea mlădiere și trecere nesimțită de la serios la glumă, acea ironie fină, care disting *Gatomaquia*⁴ lui, — imitată după homerică *Batrahomiomachie* —, în care se văd luptându-se pentru o frumoasă pisică aprigul Mairamaquiz și elegantul Mizifuf, amestecând o întreagă lume miăunătoare, de eroi și filosofi, de confidenți și pași în cearta lor, cântând «sonete», «cu atâta grație ca și cum s'ar fi auzit musicantul din Tracia, dăr cu câteva disonanțe cromatice de se dădeau dracului guzganu», ori răpezindu-se prin „coridoare, porți și terase cu tragice miăunături“⁵. Nu se vor mai găsi ca aici delicate comparații amintind

¹ Cf. în *Dama Melindrosa*, I, 17, în *Arrojo*, II, 2, în *Ponte Juana*, II, 1. Yituviu apare în *Bobas*, I, 11. Cf. mai ales în deosebite locuri poemul *Gatomaquia* (p. 458, etc.).

² *Ibid.*, ed. Lemke, III, p. 471.

Que al cielo desde el agua se avecina

Y en góndolas por cochas se camina,

³ Se citează în *Belisa*, II, 8, „la marquesa de Pescara, que Italia celebre y honra“ ori „Isabella Andreina“. — În Bologna i se pare că se învață — medicina:

En Bolonia, en las escuelas,

Donde se lee medicina.

(*Mayor imposible.*)

În *Gatomaquia*, p. 471, Ariosto. Poetii burlesci, pp 477-8

⁴ Pară scrisă între 1600 și 1610, fiindcă se pomenește „Valahia“ —, mulțumită lui Mihai Viteazul:

Y escuche la famosa *Gatomaquia*,

Así desde las Indias a Valaquía,

Corre tu nombre y fama

Que ya per nuestra patria se derrama.

și „Transilvanul“ — Sigismund Báthory deci

En Juan de Espera-en-Dios y en Transilvano,

En Pirro griego y Scévola romano (p. 478).

⁵ Así los gatos iban alterados

Por corredores, puertas y terrados

Con trájicos maullas (p. 453).

pe ale lui Dante — „copilul fraged, obosit după ce a plâns, care se hrănește la sânul maicei sale“:

No queda el tierno infante
Mas causa de despues de haver llorado,
De su madre en el pecho regalado ¹.

Vor lipsi în spectacolele lui, producții penru rudimentarele scene populare din Madrid, priveliștile de natură admirabile ca acelea de aici: răsărituri de soare când „lumina dimineții încunună ultimul diamant al mantiei nopții ce fuge“:

... La luz de la mañana
Que coronaba el ultimo diamante
Del manto de la noche que iba huyendo ²,

amurguri de Maiu, cu soare cald și aburiri de-asupra roselor proaspete.

Estaba el sol ardiente
Una siesta de mayo calurosa,
Aunque amorosamente
Plegando el nácar de la fresca ³,

cu umbrele munților ce cad:

Ya las sombras cayendo
De los mayores montes ⁴..

coborâri de noapte, cu „stele, diamante și scântei“ în roatele zeiței întunecate, pe când păsările tac și lasă pustiu câmpul.

Bajabá ya la noche
Y las ruedas del coche
Tachinadas de estrellas,
Bulladores diamantes y centellas
Detras de las montañas resnaban,

Câte un cotoiu apare încărcat ca un soldat spaniol în Flandra.

Mas cubierto de escarcha
Que soldado español que en Flandes marcha
Con arcobuz y frascos (p. 455).

¹ P. 461.

² *Ibid*

³ P. 479.

Los pájaros callaban,
Dejando al campo yermo,

frigul noptilor de iarnă — *frias noches de un invierno helada*, cu scânteieri de stele „privindu-se“¹.

Vor lipsi gingașe privescitori ca ale primăverii ieșind în cerdacul de trandafiri și de crini — *asomábase ya la primavera por un balcon de rosas y alelies* —² ale privighitorii ce «cântă și plânge» — *á un tiempo llora y canta*³ —, ale grâielor înalte pe care un pas ușor — să zicem ca al unei frumoase Amazone — nu le pleacă:

La Amazona bella parecia
Que por los trigos pálidos corria
Sin doblar las espigas de las cañas⁴,

ale viței de vie, goală de frunze, care se părăsește asprei Imbrățișări a vânturilor reci :

No suele por los fines de otoño
Quedar ía vid ñudosa en los sarimientos
De los marchitos pámpares robada
Sin resistencia á los primeros vientos⁵,

după ce sturzi, «escadronul» lor, a plecat de de-asupra strogurilor⁶.

Aici, după gustul aspru al mulțimilor, colorile sunt adesea tari, strigătoare. Confidenții, după o datină pe care Lope, dacă n'a creat-o, ci a primit-o fără rezistență, intrighează, râd, aruncă vorbe groase, ieau în batjocură și suferința cea mai adâncă, — precum se face pentru Sancho cel osândit la moarte pe nedrept,

¹ P. 471.

² P. 452.

³ P. 478.

⁴ P. 458

⁵ Come se mira altivo campanario

- De aldea, donde hay viñas

Para bajar despues á las campiñas,

Cubierto por el tiempo de las uvas

Del escadron de tordos

Que en aquello sazon estón mas gordos

Cuando los labradores

Limpian lagares y aperciben cubas.

În *Estrella de Sevilla*, aducându-se și musicanții. Fără dânsii nu se poate publicul îi cere, poetul e dator a-i scoate, și anume fără să ascundă nimic supt glume care miroase a bucătărie și a grajd. Eroii, personagule dramatice se amestecă într'un haos care ar arăta ori cea mai mare necunoștință a istoriei ori cea mai mare indiferență față de dânsa, un Alexandru de Medicis d. ex. apărând pentru a lua pe moștenitoarea din Urbino (*La boba para los otros*), oameni din toate timpurile întâlnindu-se în locuri a căror precizare lipsește cu totul și care se pot schimba din clipă în clipă, la fiecare din scenele ce par a fugi ca să se evite o adâncire a situațiilor, o închegare a figurilor. Cutare rege păgân se recomandă așa

El gran Mahumeto Sultán,
Emperador de la China,
De Tartaria y de Dalmacia,
De Arabia y Fuentarrabia,
Señor de todo el Oriente
Y desde Persia á Galicia¹.

Pentru a-și vădi sentimentele fata cea mai sfioasă găsește strigate tari: „lărgiți-vă, ceasuri fericite, oprți-vă, lacrimi ale mele. Vai, ce amoretată sunt eu! Vai sânge, vai iubire, vai foc!²“.

Jocurile de spirit sunt greoaie și căutate. Dacă eroina e «Steaua Sevillei», se va vorbi de «epiciclul soarelui»: «lasă în cele cinci zone ale lui soarele, căci steaua 'eu sunt». Regele Sancho roagă pe aceiași să nu-i aprindă cu focul ochilor palatul. Un osândit la moarte pune să-i cânte lăutari fiindcă vrea să isprăvească și el ca — o lebădă. Comparațiile sunt enorme, dintr'un domeniu și într'un gen care aparțin acelei «lengua culta», a școlii lui Gongora, pe care a atacat-o în poemul său comic³ și pe care a combătut-o într'un opuscul special, de teorie poetică, *Discurso de la nueva poesia*, cum a combătut anarhia teatrală, pe care a

¹ *Boba*, III, 10

² Alargáos, horas dichosas,

Detenéos, lágrimas mias!

Ay, qué enamorada estoy!

Ay sangre, ay amor, ay fuego!

(*Comendadores de Córdoba*.)

³ *Gaton aqua*, p. 456.

continuat s'o practice, în *Nueva arte de hacer comedias*, lată o probă de unde se poate ajunge cu acest stil de o culoare măură¹. Cităm din *Comendadores de Cordoba*:

„Vent. Că nu e de-aici în Toledo
 „Atâta mare de să aducă năcazuri.
 „D. Beatriz. Destul să o fac eu din ochii miei
 „Vent. În ei să mă înnece eu pot,
 Și nu numai eu, căci sufletul
 Este o lacrimă a ta,
 Un potop în care mă înnece?”

Un bătrân rege amorezat va dori să poată face un templu iubitei pentru a-i ridica altar. Alt rege va făgădui donei Elvira, asediată în cetatea ei, că o va încărca de daruri și va crea feude acelor ce se vor naște din iubirea lor, pentru ca, apoi aflând că-i este soră, s'o acopere de toate insultele.

Poesia n'a uitat-o însă autorul duioaselor *Soliloqui* după moartea celei de-a doua soții și a fiului, acea poezie „pe care mulți poeți o pretind și mulți înțelepți n'o pricep“, va spune el cu adânc înțeles.

... La poesia
 Que muchos necios pretenden
 Y muchos sabios no intenden².

În *Estrella de Sevilla*, când iubita se vădește, între el și «stea» se desfășură acest dialog.

Ea. Și, fiindcă vrei, eu sunt.
 El. O steaua vieții mele.
 Ea. Sunt steaua cea ce te'ndreaptă,
 Sunt steaua ce-ți stau înainte.

¹ În *Gatomaquica* poetul are amintiri africane: palmieri, maimuțe, din Tetuan (pp. 470-1).

² Vent. Que no hay desde aquí a Toledo
 Tanto mai que cause enojos,
 D. Beat. Basta que haya el de mis ojos
 Vent. En eso anegarme puedo,
 Y no solo yo, que el alma
 Es una lagrima vuestra,
 Un diluvio en qué me anego.

³ *Mayor imposible.*

Primește: iubirea învinge
 Puterea pedepsei ce voiu,
 Și, cum îți păstrez eu iubirea,
 Sunt steaua prielnică ție.
 De mergi către moarte, nebune,
 Mă duc către moarte și eu.

Lupta de întrecere din *Lo que ha de ser*¹ e plină de mișcare. Lungi pasagii de comparație se presintă une ori, pline de cea mai delicată simțire. Așa în *Engaño*:

Cum rămâne uimit
 Copilul văzând cum că zboară
 Pasărea cea ce gândia
 El c'o va prinde dormind,
 Ori cum rămâne țeranul
 Când vede vre-un iepure care
 Din mâna lui însăși țîșni,
 Cum vrea în culcușu-i să-l prindă,
 Ori cum se trezește acel
 Ce 'n somnu-i visa că în ladă,
 În câmp undeva-ı o comoară,
 Ori bietul captiv ce prin vis
 Credea că-și găsi libertatea
 Și iarăși în lanț se văzu².

¹ II, 8.

² Cual queda desvanecido,
 El neño que volar vió
 El pajaro, que pensó
 Coger durmiendo en el nido;
 O come queda el villano
 Viendo la liebre correr,
 Que la pensaba coger
 En la cama con la mano,
 O come queda despierto
 El que dormido soñaba
 Que en arca ócampo se hallaba
 Algún tesoro escubierto,
 O si por un mal suceso
 Soñaba en cautividad
 Que ya estaba en libertad
 Y despierto se halla preso.

Ca Marea furtunoasă care după făgăduinți de senin își umflă valurile sunt și oamenii:

No has visto el mar proceloso
 Prometer serenidades
 Y luego con tempestades
 Desmentirse cauteloso ?
 Pues así los hombres son ¹.

Și în acest loc, pentru a găsi păreche sufletului femeiesc schimbător:

Zi Mării furioase
 Să nu ceară și să se restrângă
 Într'un punct de unde să nu miște
 Pământul în ceas de mânie,
 Zi aerului să se oprească,
 Stânge un foc, soarele-l stăpânește,
 Fă viitorul să se arăte,
 Trecutul fă-î de față acum să fie,
 Cere celui amoretat statornicie
 Celui cu bănuiele cere-î plăcere,
 Și spune ca într'o femeie
 Să nu fie schimbare și slăbiciune ².

Sonetele intercalate în dialoguri pentru soliloquiul unuia dintre eroi sunt adesea de toată frumuseța:

Trece Marea negustor ce dorește
 A fi bogat și pe țărâm străin

¹ *Los milagros del desprecio.*

² Di al mar furicso

Qué no brame y se reduzga
 A un punto que no produzga
 La tierra al tempo forzoso
 Di qué el aire no sustente,
 Queme el fuego, el sol se pare,
 Lo porvenir se declare,
 Lo pasado esté presente.
 Pide á un amante firmeza,
 Pide á un zeloso placer
 Y di que en una mujer
 Falte mudanza y flaqueza.

Își uită de al țerii maice sân.

Nici frig, nici cald nu-i e, de isprăvește, etc.

Și nu odată așa-numitele „sentențe“ opresc atenția¹. Scurte expresii de sentiment fulgeră din mijlocul versurilor indiferente, ca în această rugăciune a unuia care simte pasul morții și cere milă, „că nu este unde să fugă“:

Ya de la muerte llega el paso estrecho.

Piedad, señor, que no hay donde huya²!

S'au relevat și legături ale lui Cervantes cu popularul roman cero, cu atât mai strânse pot să fie ele — și sunt — cu piesele lui Lope, ale cărui subiecte, dacă, de cele mai multe ori, sunt luate dintr'o convențională viață din toate zilele, ating totuși une ori domeniul istoriei legendare povestea regelui got Vamba, a „ultimului Got din Spania“, a celui d'întâiu rege al Castiliei, a bas-tardului Mudarra, a lui Cid (*Las almenas de Toro*), a infantilor de Lara, a lui Bernard del Carpio, a lui „Oton“ Împăratul din nu-vela romantică³. S'au relevat întregi pasagii luate din frag-mentele romancerului, și în altele se simte suflul proaspăt și aromit al poeziei populare:

Vânturi răcoritoare din Madrid,

Care, în zori și în amurguri,

Veniți din sierrele înalte,

.
Vânturi care ați ridicat

Atât de străine furtuni

În Marea iubirilor mele⁴...

¹ Quen bien ama, tarde olvida
(*Molino*, II, 14).

Los desastres y desdichas
Se hicieron para los hombres,
Que es mar de llanto esta vida (*Estrella de Toledo*).
Que donde hay fuerza de hecha
Se pierde cualquier derecho (*ibid.*).

² *Enrados de celauro*, III, 7. Cf. II, 7
Si no este camino de la muerte,
Decidme donde van tan tristos pasos.
Que quien desea morir la vida teme.

³ Odată și *El gran duque de Moscovia* (falsul Dimitrie).

⁴ Frescos vientos de Madrid
Que las mañanas y tardes

Puterea extraordinară de invenție și creațiune a lui Lope de Vega ar fi putut să ni dea cu adevărat înfățișarea supt toate raporturile a Spaniei contemporane. Nu ni-a dat-o. Dintr'o comedie în alta se strecoară aceleași tipuri de convenție, umane, dar nu personale, individuale: prinse însă într'o acțiune nouă, într'o nouă intrigă de iubire, cu alte curse, cu alte mijloace de scăpare, cu alte complicații și surprinderi. În cetire abia le prindem, și varietatea tipurilor ni-ar plăcea mult mai mult. Publicul însă nu păstra mult timp amintirea celor pe care le văzuse și, deci, obișnuit cu figurile, atenția toată se îndrepta asupra noutății, tot mai rafinate, a „sforilor“.

Societatea care ni apare astfel nu e, deci, nici a trecutului, pe care poetul nu și-a dat osteneala să-l cunoască într'o vreme când tovarășii săi de chemare, frații Argensola, erau istoriografi ai Aragonului și continuau pe Zurita, — piesele istorice: *El mejor alcalde es el rey*, *Comendadores de Cordoba*, *Estrella de Sevilla*, *El nuevo mundo*, având din viața altor timpuri numai unele nume și împrejurări culese în cea d'intâiu cronică la îndemână —; nu e nici a prezentului, care nu s'ar fi recunoscut în figuri ca acelea ce vor reieși din analiza unora din operele lui celē mai vrednice de o mare reputație.

Pentru Lope regele e o persoană divină, un „divino descendente“¹. Dar Zeul pe pământ care, el, are dreptul să ceară orice supușilor săi, să osândească la exil, la deșterare — unui prinț moștenitor i se spune că n'a ajuns a domni ca să poată lua o asemenea măsură² — și la moarte, e înfățișat de cele mai multe ori fără niciun relief, iar câte odată de-a dreptul în condiții înjositoare, supt un aspect infamant pentru demnitatea și persoana

Venis de las altas sierras
A refrescarle y bañarle.

Vientos que habéis levantado
Tan extrañas tempestades
En el mar de mis amores.

(*Acero de Madrid*, II, 12.)

¹ *Molino*, II, 17.

² Tienes poder para honorarme,
Mas no pare desterrarme,
Que aun ahora no eres rey.

(*El Molino*.)

lui. Iată-l laudând pe un fel de „Orlando Furioso“ din Toledo, care, plin de inimă, a intrat în casa unde-și știe dușmanii și a ucis pe toți oamenii, ba, pe lângă ei, și pe câni și pe un papagal, „trădător și el, de vreme ce vorbia“:

Tambien traidor, pues hablaba ¹..

Cutare alt stăpânitor râvnește la o femeie care și-a făcut alegerea și după care se pierde și fiul lui, prințul. Confidentului îi spune, milog: „Ce poate face un biet moșneag ca mine“:

Un pobre viejo, come yo, qué preste ²?

În *Estrella de Sevilla*, don Sancho cel Viteaz a văzut intrând în oraș o femeie de toată frumuseța. Se informează cine e; descopere. Îi trebuie. Aflând de la don Arias, îndemnătorul spre satisfacerea patimii sale, că „steaua cea frumoasă“ are un frate, se grăbește a lua pe acest Busto Tabera în serviciul său, a-l face șambelan, doar l-ar putea opri la Curte ca să se răpadă însuși la casa pe care n'a lipsit s'o viziteze. Într'o noapte, venind pe neașteptate, șambelanul află pe rege, care a corupt pe confidenta fetei, în această casă a lui, unde bojbăiește pe 'ntunecet fără a fi întâlnit pe iubita capriciului său. Se face a nu crede că e regele și o spune în cuvinte nobile: „regele nu-mi poate face rău, singur, ascuns și fără suită; nu se poate.. *El mi-a dat cheia casei lui, și nu putea să vie fără cheie în casa mea* :

El rey procurar mi daño,
Solo, embozado y sin gente,
No puede ser.

.
La llave me ha confiado
De su casa y no podia
Venir sin llave a la mia.

Se ajunge la ceartă; regele se socoate jignit. El simte nevoia de a-și răsbuna autoritatea, onoarea. Dar singur nu poate.

Intrigantul îi propune atunci să întrebuițeze pe altul. Căci

¹ *Comendadores de Cordoba.*

² *Molino*, I, 12. Am văzut în ce termeni o curteneste, oferindu-i altar în templul ce ar zidi (II, 17.)

fără pedeapsă nu se poate; el e doar regele și are toate drepturile; gustul lui e lege în tot *orbis* al Spaniolilor:

Pues en el orbe español
No hay mas leyes que tu gusto.

Recomandă pentru aceasta pe Sancho Ortiz, care se întâmplă a fi cel mai bun prieten al lui Tabera și logodnicul surorii acestuia. S'a săvârșit un act de les-maiestate, și el trebuie să-l răsbune. Cum oare ar putea să refuze? De altfel, regele-i oferă, dându-i plicul închis cu numele celui acum osândit, o hârtie de iertare pentru crimă ce e să se comită.

Sancho se revoltă contra acestui mijloc de a-l cruța: *yo cédula!*, *yo papel!* Dar, „fiind cavaler, va face, nu ce-i e plăcut, ci ce este datoria lui“:

Mas soy caballero,
Yo no hé de hacer lo que quero,
Sino lo que debo hacer.

Provocând deci pe amicul care-l întâmpină cu atâta bucurie, îl ucide, strigând să se spuie regelui că Sevillanii „au în mâni făgăduielile lor“:

Decidlo al rey, my señor,
Que tienen los Sevillanos
Las palabras en las manos.

Această veste teribilă îi sosește «Estrellei» tocmai când, cu cea mai curată bucurie, se gătia de nuntă cu omul care acum e un ucigaș, ucigașul fratelui ei. Ea se ridică acum, potrivit cu datoria — toți o simt pe a lor, afară de dânsul, regele, — pentru a căpăta pedeapsa ucigașului, care, la judecata regală, îi e și făgăduit.

O situație care nu s'ar putea descurca, odată ce autorul moral n'are muștrări de cuget și pregetează să iasă la iveală. Într'un târziu numai, brusc, el spune celor de față: „Ucideți-mă, că eu am fost cauza acestei morți; eu am poruncit să-l ucidă, și aceasta ajunge pentru descărcarea lui“:

Matad a mí, que fui causa
Desta muerte. Yo mandé
Malarte, y a questo basta
Para su descargo.

Și piesa, fără nicio adevărată sancțiune, se termină cu căsătoria lui Sancho Ortiz cu «steaua», în puterea făgăduielii de a i se da omorătorul, pe când regele admiră, ca și curtenii lui, pe Sevillani, de hatărul cărora s'a scris piesa:

Admirado me ha de jado

La nobleza se villana

Toda este gente me espanta

D. Pedro. Tiene esta gente Sevilla¹.

Odată Lope se apropie de o mare figură istorică, împodobită, nu cu coroana regelui, ci cu aureola omului de geniu, de Cristofor Columb. De la început el apare — în *El nuevo Mundo* — ca un simplu păstrător al tainei pe care i-a încredințat-o, în insula Madera, un navigator pe moarte (e vorba de socrul său Bartolomeu Ferestrello, întrebuițat în expedițiile Portughezilor). El face doar calculele, harta pentru a sprijini siguranța primită de la alții. Firește că astfel tot farmecul personalității descoperitorului dispăre, și interesează doar stăruința cu care el urmărește realizarea unei idei străine.

Și nici această stăruință nu e urmărită de aproape, în rândul întâiu, prin fazele ei. Genovesul apare, cerând sprijin material, la regele Portugaliei, care, cu popii lui cu tot, îl ia în răs. În Spania, se vorbește de nevoia cea mare ce este de a se lua, asupra Maurilor, Grenada — și deci ni se vor aduce înainte ultimul rege, sfetnicii săi, cântăreții celor din urmă zile ale stăpânirii lui, trădătorii cari vin la creștini, sfătuirile de războiu ale acestora. În al doilea act revolta echipagiului corăbiilor ce nu mai ajung la țintă trece răpede, și, în locul durerii nemărgenite a omului superior, neînțeles, care se vede amenințat cu moartea, Columb aduce argumente, citează nume clasice. Îndată apoi răsar Indienii, *caciquii* lor, femeile amarezate în lumea Pieilor Roșii. Columb, cel odinioară batjocurit ca „matematic imposibil“:

¹ Cf. și în alt loc:

La gente desta ciudad

Obscurece la romana.

Regele No ho visto gente

Mas gentil y mas cristiana

Que la deste ciudad.

Malditas sean tus mapas,
Matemático imposible,

revine numai ca să-l vedem plecând în Spania cu daruri, robi și, mai ales, vestea victoriei. În al treilea act, plin și el de sentimente și intrigi indiene, el se mai amestecă numai pentru a face închinarea către regii catolici și — pentru a spune publicului că s'a isprăvit piesa.

Păcat că o singură dată omul are în adevăr simțul misterios al misiunii sale și se întreabă „ce a intrat în sufletul lui, cine-l ridică și mișcă astfel, unde merge, unde călătorește? Ce soartă urmează și-l duce“:

Qué es esto que ha entrado en mí?

Quien me lleva ó mueve así?

Donde voy, donde camino?

Que derrota, que destino

Sigo, o me conduce aquí?

Despre înfățișarea Cidului însuși în această „comedie“ se va vorbi în comparație cu o operă contemporană mult superioară; aici ajunge să se spună că nici acest erou al Spaniei medievale nu câștigă prin interpretarea lui Lope.

Cei ce nu sunt eroi, ci oameni obișnuți, curtenesc, se bat pentru orice jignire și au datoria de a da la sfârșit un senin spectacol de împăcare. Nu se deosebesc între ei, și rare ori tipul profesional se găsește un moment: soldatul¹, negustorul². Fiecare interesează numai prin participarea lui la un *imbroglio* de dra-goste. Dacă scena se strămută undeva la țară, ca în *Molino*, avem a face numai cu o ascunzătoare, o travestire.

Tot ca o singură figură convențională apare femeia fată care și-a ales în taină mirele, nevastă care în casa unde e întemnițată își așteaptă soțul, răzbunătoare a onoarei rămase în sama sa. Din cetirea întâmplătoare a unei piese doară vom cunoaște, oricât s'ar schimba fabula, pe toate femeile lui Lope.

¹ Aflăm, ca în cutare *entremese* de Cervantes, pe «negustorul flamand» cu nimicurile lui «de sticlă și de aur» (*con muchas curiosidades de vidrio y de oro también*).

² Cei ce servesc pe rege «al fuego indiano y al flamenco frío» (*Molino*, I, 11).

Merită a se notă însă că tonul de critică și defăimare din *fabliaux*, din vechiul teatru frances, din Boccaccio, a dispărut. Se spune, de sigur — într'o piesă întreagă — că femeia nu se poate păzi:

Yo para mí
Por mas imposible tengo
El guardar una mujer,

zice însăși regina Antonia din *El mayor imposible*. Orice încercare de a-i birui înșelăciunea e zădarnică:

Todo pensamiento es vano
Contra ingenio de mujer¹.

Plânsul ei e o prefăcătorie totdeauna biruitoare:

Pues siempre mueve la mujer que llora².

Dacă o desprețuiește, întrece în răutate «vipera Scitiei»: .

Que no hay vibora en la Scitia,
Ni tiene el Africa sierpe
Como mujer agraviada
De que el hombre la desprecia³.

Dar femeia merită, oricare ar fi ea, respect. A le onora pe toate e o datorie a filor către patria mamelor, — *por el primer hospedaje*, se spune nalv. Contra doctrinei provențale că trebuie să se caute, pentru un omagiu care poate fi curat ideal, soția altuia, aici suspinele se îndreaptă către fete, dar se spune apriat că omul «discret» «niciodată nu trebuie să fie mai galant decât față de propria lui soție»:

Siempre tué mi parecer
Que el que es discreto, d. Juan,
Nunca ha de ser más galan
Que de su propia mujer⁴.

Casa e o fortăreață a onoarei:

Donde vive la pureza
Del honor, muy sin cuidado⁵.

¹ *El mayor imposible*.

² *Molno*, I. 11.

³ *Hermosa fea*.

⁴ *El premio de ben hacer*.

⁵ *Los milagros del desprecio*.

Dar onoarea, din care s'a făcut prea mult un sentiment dominant, alături cu iubirea însăși, în acest teatru, *nu se simte atinsă decât prin a i se spune cuiva în viață*:

Quanto se habla en corrillos
No es afrente que se hace
Al ausente que no lo oye,
Sino ó los que están delante.

Unde nu e femeia e ca un colț de de Iad, «un limb» infernal.
„Fără femei nu e viață“:

La casa en que no hay mujer
Como limbo viene a ser.
Ni tiene pena, ni gloria.
.
Sin mujeres no hay vivir¹.

Cu atât mai mult femeile care s'au născut «cu sânge nobil și prețuire»:

Las mujeres que nacimos,
Señor don Pedro Giron,
Con sangre y estimacion,
Mas que las otras sentimos².

Și una din cele mai frumoase între piesele lui Lope, el însuși un iubitor de femei; cum apare și din romanul său *Dorotea*, e aceea pe care o închină „slavei iubitelui ei“ (*la Esclava de su galán*).

Dona Elena, Mexicană de origine, iubește, dar, și ea, cinstit, pe un tânăr Juan. Tatăl acestuia, într'o țară de sărăcie, vrea să-l facă preot cu venituri. El vorbește de legătura lui de onoare. Va merge deci în Flandra să moară:

Donde no se da perdón,
Es la bendicion en vano.

Pentru a-l regăsi în orașul unde a fost reținut de un prieten al tatălui în suita lui, Elena merge la bătrân, care el însuși se ascunde, plin de muștrări de cuget în acest oraș, și se vinde roabă. Devine însă, pentru frumuseța, blândeța, hărnicia ei, ca o fiică adoptivă a stăpânului

¹ *El premio de bien hablar.*

² *Los milagros del desprecio.*

Și iată că acesta o trimete să îngrijească de don Juan bolnav. Ce bucurie la regăsire! Dar tânărul nu refuză obsesiunile unei Serafina care vrea neapărat să-l facă fericit în căsnicie. Tatăl ar fi bucuros de aceasta.

Cum să se iasă din încurcătură? Lovitura de teatru intervine unde logica sentimentelor și situațiilor apare ca neputincioasă. Desperarea Elenei, care se face recunoscută de toți, decide. Serafina-și părăsește titlurile la posesiune, ca „răsplată a unei așa de mari viteji“, *por hazaña de tanto valor*, iar moșneagul Ferdinand, pentru că-l copleşesc, asemenea „fapte bizare“ — *porque tan bizarios hechos merecen premio mayor*.

Nu putem spune, pe baza singurelor piese studiate: *acesta e teatrul lui Lope de Vega*, dar ni e iertat a fi de părerea că aceasta și nu mai mult e calitatea unei opere de-o rară mlădiere de vers, de o turbată vioiciune, de o amețitoare succesiune de scene, de o elegantă ușurință supt toate raporturile, care se-duce întâiu, chiar dacă nu rechemă pe urmă.

Dacă într'nsa nu se oglindește o societate întreagă, putem spune că în ea un public și-a regăsit timp de atâtea decenii toate gusturile.

Lope de Vega putea de sigur și mai mult, dar n'a dorit decât tocmai atâta.

„Comedia spaniolă”

III. De la Lope de Vega la Calderon.

A. Teatrul mulțimii din orașele mari, Madridul, Sevilla, Toledo, Cordova, nu era singurul teatru spaniol în epoca pe care prin extraordinara lui productivitate cu scopuri de câștig o domina personalitatea lui Lope de Vega.

Un altul începuse alături cu al lui pentru ca în curând celebritatea inepușabilului creator de scene legate printr'o intrigă neconținut nouă să-l înăbușe, împiedecând o dezvoltare care n'ar fi avut urmări mai puțin însemnate pentru literatura spaniolă și pentru cea mondială în generă.

Lope petrecuse câțva timp, la începutul carierei sale, în Valencia, și s'a pus întrebarea dacă aici a găsit o școală de dramaturgi care să-l îndemne, dându-i și modele, sau dacă el însuși a provocat ivirea unui număr de opere alcătuite cam tot odată cu ale lui proprii.

Cine urmărește de aproape această școală din Valencia se va convinge însă răpede că ea represintă un gen dramatic mai înalt, mai nobil, mai moral, cuprinzând neasămănat mai multă putere tragică și care deci nu poate veni din imitarea unei scene zgomotoase și sprintene, dar fără legătură cu un ideal mai înalt, cum e aceia care formează gloria poetului madrilan.

Aici, în adevăr, e coasta Cataloniei, cu strănsele legături, așa de vechi, care o unesc cu Italia, cu „Academiile” sale, ca aceia a „Nocturnilor”, întemeiată în 1591, cu obiceiul de a se face „poeți laureați”, cu tot ceia ce în materie de „curtoasie” — ceva mai puțin cunoscut în alte părți ale Spaniei — venia de la Curțile cu fine moravuri ale principilor italieni. Și în fund era Arago-

nul, bătrânul Aragon medieval, deprins a și supraveghia, controla și judeca regii, a-și purta războaiele sale deosebite, a trăi din zarvă și luptă, a păstra cu scumpătate tradiția din „romancero“ dominată de uriașa figură a cavalerului creștin, Rodrig Diaz, Cidul, — legat de Castilia fără îndoială, dar pentru care acești baroni așa de tari de grumaz trebuiau să aibă o evlavie deosebită.

În acest sens se va formă și se va desvolta deci și acest teatru.

Îl reprezintă mai mulți: canonicul Tárrega, don Gaspar de Aguilar, Guillen de Castro; patru din membrii acestei tovărășii poetice publică acolo, la Valencia, în 1608 — cu alte ediții la 1609, la 1614 — o culegere de deouăspfezece bucăți: *Doce comedias de cuatro poetas naturales de Valencia*.

Talentul singur al lui Guillen de Castro y Belvis ar ajunge pentru a face celebru acest grup de scriitori. Născut la 1569 în Valencia însăși, el nu intră în clientela vre unuia din puternicii timpului, ci, ofițer al trupelor regale, își păstrează, de și sărac, până la capăt o oarecare independență. A fost un timp comandant într'una din cetățile regatului de Neapole. Moare la 1631, după ce, între 1621 și 1625, dăduse la lumină douăzeci și patru din bucățile sale.

Conținutul lor e deosebit. Une ori e vorba de viața locală (*Los mal casados de Valencia*); alte ori de rosturi istorice (*El conde Alarcos*); nu lipsesc comedii de intrigă întocmai ca ale lui Lope însuși (*Engañarse engañando*, *La justicia en la piedad*); prieten al lui Cervantes, Castro a pus pe scenă și pe eroul acestuia, în *Don Quijote*.

Cea mai însemnată operă a sa, *Las mocedades del Cid*, a rămas celebră mai ales prin partea de inspirație pe care a dat-o „Cidului“ frances al lui Corneille, de nn caracter cu totul deosebit și destinat altui public, în altă fasă de desvoltare. Piesa, care se înfățișează în două părți, fiecare de câte trei acte — deci cu o întindere ceva mai mare decât a unei piese moderne de cinci acte —, are însă și prin ea singură o covârșitoare însemnatate literară și istorică.

Guillen de Castro nici n'a vrut, propriu-zis, să scrie ceia ce numim noi o piesă. A luat din „Romancero“ isprăvile lui Cid, cum erau, cu anecdotele de acolo, cu figurile de acolo, cu scenele

cavalierești și cu eventualele inconsecvențe și chiar trivalități de acolo, *le-a dramatisat*, într'un stil de o perfectă naturaleță, dar și de o incomparabilă maiestate, în care vibrează sufletul însuși al unui popor tare, ajuns în stăpânirea tuturor mijloacelor sale. Partea întâiu, ce *se întâmplă* să aibă o unitate în conflictul din sufletul Jimenei, care iubește pe Rodrig și e totuși datoare a-și răzbuna părintele contra acestui ucigaș al lui, înfățișează pe acele personaje care sunt necesare pentru partea a doua, unde nu e vorba decât de luptele regelui don Sancho pentru a reface întregimea regatului de Castilia și de Leon, de uciderea lui, de tot sângele ce trebuie să se verse pentru ispășirea cumplitei crime, a zguduitorului sacrificiu; se pregătește în acea parte d'întâiu și cunoștința personajilor din a doua și a motivului acțiunii lor tragice, dar se creiază și atmosfera de misterioasă așteptare ce e de nevoie pentru ca aceste sângeroase fapte să răsără în toată măreția lor cutremurătoare.

Nimic nu împiedecă însă ca o astfel de acțiune să fie continuată. Potrivit cu bucățile din *Romancero*, întreagă viața „Cidului“ putea să se desfășure altfel. *Mocedades*, „copilăria“ eroului nu e, de altfel, decât ceia ce în epopeia medievală francesă sunt așa-numitele *enfances*.

O analiză a acestei opere fără păreche e necesară și pentru caracterul isolat, unic, pe care-l presintă în dezvoltarea comediei spaniole.

Asistăm întâiu la crearea de cavaler a lui Rodrig. Curtea e de față; regele, regina participă la acțiune. Se aude formula sacramentală: *Dios os haga buen caballero* («Dumnezeu să te facă bun cavaler»), — la care noul luptător pentru datorie și onoare va răspunde, cu energie, afirmând că „lumea întreagă e gata s'o puie supt picior, cu favoarea unei mâni ca aceasta“:

Con el favor de tal mano
Sobre el mundo pondré el pié.

Îndată după aceasta se discută cu privire la cine ar fi mai potrivit guvernor, *ayo*, al prințului Sancho. Se propune tatăl „Cidului“, bătrânul don Diego Lainez, dar un rival, contele, tatăl Jimenei, se crede mai chemat, prin meritele sale ca și prin destoinicia lui de om zdravăn. În fața regelui care strigă în

zădar, ca unul ce e «rău ascultat de vasalii săi»¹, *Soy vuestro Rey*, se încinge o ceartă ca în țara și în lumea aceea. Contele intrerupe, la un moment, că „mâna va spune ce a trebuit să tacă gura”² — și lovește pe moșneag.

Conflictul a izbucnit. Nu-l va împăca regele făgăduind că se va păstra discreție asupra incidentului. Sânge a răsărit în obrazul celui ofensat, sânge trebuia să dea în schimb ofensatorul. Don Diego aleargă desnădăjduit, lacom de răsbunare, cu „sarcina afrontului peste povara anilor”³, strigând: „Vai sânge care ai făcut cinste Castiliei”, — *Ay sangre que honró a Castilla*. Țiind în mână simbolul desonoarei sale, bățul sfărmat în două, el își cearcă pe rând copiii, strângându-li mâna de s'o sfarme, pentru a vedea cine reacționează la o jignire. Pe Rodrig îl face să strige de durere, să spuie supt impresia ei că pe altul decât părintele său l-ar chema la răspundere. E cu adevărat «sângele lui Lain Calvo».

Tânărul se va bate deci cu contele, care strigă că nu-i pasă de «un ghiuj și de trei mucoși» — *un caduco y tres rapaces* — și că pe acela care, în numele tatălui său, îl provoacă, înainte de «a i se fi luat laptele de pe buze», îl va pedepsi cu «mil pun-tapiés», lovituri de picioare.

Totuși în luptă cel așa de sigur — cade. Îndată, când Jimena ridică înaintea regelui strigătul durerii nemărgenite care-i innăbușă iubirea pentru ucigaș, Diego oferă ca ispășire sângele său, „împede și onorat”. Rodrig însuși cere să se pedepsească în el însuși fapta pe care a trebuit s'o facă, pentru ca întâiul strigăt să fie smuls inimii fiicei orfane:

Es mi adorato enemigo.

„Mă urăști”, întreabă el. „Nu se poate”, i se răspunde, „căci tu stăpânești steaua mea”⁴.

¹ Rey soy mal obedecido
Castigaré mis vasallos

² Dirá la mano lo que ha callado la lengua.

³ Pues que yo sin honra quedo

.
Con la carga de la afrenta
Sobre el peso de los años.

⁴ Mi aborreces ?

Jim. No es posible,
Que predomines mi estrella.

Diego scapă pe fiul său. Va părăsi Curtea, va merge departe, să se lupte cu Maurii de la hotare, «Moros fronterizos» din cântecetele vechi. Un rege păgân e prins în mijlocul prădăciunilor sale, și biruitorul se aude salutat cu titlul, care-i va rămânea de-acum înainte, de *cid*, domnul, stăpânul. Prisonierul va fi adus înaintea regelui, dar, înaintea noii plângeri a Jimenei contra lui, acesta trebuie să-l exileze, sa-l „desțereze“ în toată forma. El pleacă, „sărutând mâna“ seniorului său și lăsând inima sa iubitei, care se plânge că „*opima*“ îi cere „a prigoni pe cel adorat de dânsa“:

R. Beso tus heroicas manos
 Y a Jimena dejo el alma.
 I. Que la opinion pueda tanto
 Que persigo lo que adoro!

O primejdie pentru rege face ca surgunitul să fie adus înapoi. Aragonul a trimis o provocare Castiliei, Martin, un vestit cavaler, cere să i se opuiе unul vrednic de o luptă cu el. Rodrig, acum Cidul, e chemat, și Jimena, silită odată, prin zvonul fals despre moartea eroului tânăr, să vădească sentimentele ascunse în sufletul ei, îi pune la preț capul.

„Tu ești cel ce-i zic Cidul cutare puiu de Maur fricos“¹, așa primește Aragoneseul pe acest flăcău care vrea să răsbune onoarea regelui său. „Stau“, atâta spune Rodrig, „înaintea regelui meu, dar în câmp răspunsul ți-l dau“:

Delante mi rey estoy,
 Mas yo te daré en campaña
 La respuesta.

Acolo o să vadă trufașul «câtă deosebire e între graiu și spadă»². Și, în adevăr, Martin e biruit și ucis.

Pentru a sili sufletul îndoit al Jimenei i se aduce vestea celeilalte morți, pe care a spus așa de solemn că o dorește. Și ea izbucnește în declarația care trebuie să puie capăt luptei interne: „Vai, Rodrig, eu te ucid și tot eu „te plâng“.

¹ Tu eres á quien llama Cid
 Algun Maurillo cobarde ?

² Y allí verás en tu mengua
 Cuan diferente es la lengua
 Que la espada.

Ay Rodrigo,

Yo te mato y yo te lloro.

„Lumea întreagă să afie, adaugе ea, la vesteа că sosește capul celui îndrăgit de dânsа, cât о costă să fie nobilă și cât о costă onoarea“:

Que quiero que el mundo entienda

Cuanto me cuesta el ser noble

Y cuanto el honor me cuesta.

Ce mai rămâne decât împăcarea? Și se aud cele două glasuri de bucurie. A lui: «Ce fericire, soțul tău sunt», — *Dicha grande! Soy tu esposo*, și al ei: „și eu а ta“ — *Y yo tuya!*

A doua parte ne face să vedem cum se apropie fatalitatea de don Sancho, acuma rege. De mult el are tainica siguranță că va muri ucis, și anume de sora lui, Urraca. S'a plâns pentru această tatălui lor, care, hotărându-se а-și desface Statele, dând cui vrea cuceririle pe care le-a făcut, va aprinde patimile, căci fiul cel mare înțelege să aibă moștenirea întreagă. Totul а fost însă în zădar: Sancho are numai о parte, Alonso alta; Urraca а dobândit cetatea Zamora, și acuma cel d'întăiu stă cu oaste înaintea zidurilor, hotărât а face orice numai să adauge la Statele lui această posesiune râvnită. Chiar de-ar ieși din mormânt tatăl, pe care-l desfide s'o facă — cum о face —, și el tot va merge înainte:

Tu padre llamas para hacerme guerra?

Baje del cielo o salga de la terra!

Dintre acei cari încunjură pe Urraca, don Arias e numai pentru о cinstită luptă sprijinită pe dreptate. Dar trădătorul din piesă, Bellido, crede că un asasinat singur ar putea să scape pe cei asediați. Se duce, cutezător și insinuant, în lagăr și câștigă, prin șiretenie ca și prin sfruntarea lui, încrederea absolută а celui pe care-l va jertfi. Momindu-l într'o groapă, îl face să-și încredințeze arma și, după о mai îndelungată șovăială, îl străpunge; Sancho va avea vremeа numai să recunoască vinovăția sa în discordia civilă, în lupta dintre frați, și caracterul de pedeapsă dumnezeiască al omorului, să ceară iertare fraților, să ierte însuși pe ucigaș:

La culpa es mia

Y en Dios la justicia.

Jesus, muero: decid, o mis hermanos
 Que me perdonen como yo al que puso
 En el pecho de mi rey traidores manos.

.
 Perdono y perdon pido.

În clipa îngropării, don Diego, unul din sftnicii lui don Sancho, desfide pe toți cei din cetate. Arias ar fi gata, de nu l-ar opri infirmitățile, să primească sfidarea acestui mai tânăr luptător. Nefiind în stare să ție sabia înaintea lui don Diego, el își trimete fiii. Și spectatorii îngroziți, de și erau deprinși într'o viață publică violentă cu spectacole barbare adesea, urmăreau căderea celui d'întăiu fiu, celui de-al doilea. Al treilea, care și el poartă numele de Rodrig, izbutește a-și da adversarul de pe cal, a-l goni înaintea lui, pentru ca, pe urmă, întorcându-se rănit de moarte la părintele care l-a urmărit cu stoică înfrânare, să întrebe cu o dureroasă insistență: „Tată am învins eu oare, oare am învins“:

Muero yo, vive mi fama.

.
 Padre, hé vencido, hé vencido ?

În acest timp izgonitul rege Alonso a mers la Mauri, și aici el capătă răpede iubirea unei frumoase princese, care se dovedește apoi a fi creștină, — Zaida de-acasă, iar în noua lege Maria. Apariția acestui drept moștenitor încheie cele trei acte, care cuprind cea mai zguduitoare înfățișare a războiului, din toată literatura modernă.

În această a doua parte, Cid e numai spectator. Sancho, prins la început, e liberat la singura lui apariție. El s'a făgăduit să nu ia parte la această condamabilă luptă fratricidă însă, și se ține de cuvânt. În zădar se strigă în jurul lui „Cierra España“, în zădar se aclamă luptătorii din cele două tabere, de o potrivă spaniole, și devisele lor. Va împiedeca uciderea lui Alonso și va apărea, de la un capăt la altul, ca personificarea conștiinței spaniole.

A ucide pe un rege, pe un fiu de rege, spune el, nu e „lucru vrednic de un piept creștin“:

Por que no es malicia tanta
 Digna de un cristiano pecho.

Ca icoană de viață morală, de viață creștină se arată el la orice împrejurare, în amândouă piesele. În rătăcirile lui contra dușmanilor Castiliei va întâlni pe un lepros care se tânguie într'un colț, flămând și părăsit. Soldații lui sunt puși să-l scoată din groapă. I se dă mâncare, și, atunci când nimeni nu se învoiește a o împărți cu dânsul, Cidul îl așează lângă el și-l hrănește. Peste câteva clipe, hădul bolnav va dispărea pentru ca un glas ceresc să spuie cavalerului creștin că tovarășul său la simplul ospăț de soldat a fost Sfântul Lazăr, patron al țerii. Aiurea și Sfântul Iacob, Santiago, va apărea în aceeași calitate de „santo padron de España”¹.

Regele e, aici, oricât ar asista de neputincios la scena violentă dintre don Diego și conte, o realitate respectată, — cum *nu e* la Lope de Vega. Gonzales afirmă solemn că „niciodată stăpânul nu e tiran“, *nunca es tirano el señor*². Când Arias e amenințat de Sancho și întrebat ce ar face dacă el, regele, l-ar ataca în fruntea soldaților săi, răspunde că «ar respecta coroana și, dacă ar veni Sancho singur, i-ar săruta mâna, dar pe ceilalți, din suită, bucăți i-ar face»:

Respetando tu corona,
Si subes solo, besaré tu mano;
Pero el que te acompañe, por mis brazos,
Al suelo ha de volver hecho pedazos³.

Când e să dea lovitura sacrilegă, fiori străbat trupul lui Bellido:

Din inimă sunt hotărit,
Dar ce frig îmi trece 'n sânge
Și 'n vine merge și se 'ntoarce,
Și orbul suflet de ce stă?
Ca spaima străbat printr'însul?
De e om fără' apărare,
De ce —, rege, — poate atât⁴.

Rodrig însuși va critică pe Sancho, regele care-și «terfelește

¹ Partea I-ii, I, 1.

² Partea a 2-a, II, 2.

³ *Ibid.*, I, 4.

⁴ *Ibid.*, II, 1.

coroana»¹, el va ști să-i spună în față că, dacă-l exilează pleacă bucuros, căci „nu crede că în lume va înceta să fie onorat fără să sărute mâna unui rege cine-și are ca vasali regi“² e gata însă a se întoarce la el, ca la „seniorul natural“, căci „e onoare pentru vasal să-i dea cuvenita ascultare“.

Y volveré á su presencia,
Que es mi natural señor,
Y en el vasallo es honor
Acudir á la obediencia³.

Iar cui spune regelui său „puternic în Castilia“, el știe să-i răspundă: ba mare în lumea toată⁴.

O nobilă notă morală e amestecată, de altfel, pretutindeni în acest teatru cu adevărat eroic. Aici nu ajunge numai biruința pentru glorie, căci «mai mult își arată valoarea învinsul în nerecocierea lui decât în triumful său învingătorul».

Que mas muestra su valor
En la desdicha el vencido
Que en el triunfo el vencedor⁵.

Cei mici, spune Arias, de ce trag păcatul celor mari și «ce-s vinovați morții noștri de ce au făcut acei vii».

En lo que hicieron los grandes
Que culpa tienen los chicos
Y que merecen los muertos
En lo que hicieron los vivos⁶.

¹ Es rey mancebo en efeto

Y atropella su corona (II, 1).

Cf. și I, 6. Ah, mal regido mancebo¹

² Rey don Sancho, rey don Sancho,

Tú me destierras por uno.

Yo me destierro por cuatro.

Y no pienso que en el mundo

Dejaré de ser honrado

Sin basar mano de rey

•Quien tiene reyes vasallos (I, 6).

³ II, 1.

⁴ Partea 1-ru, III, 3.

⁵ Partea a 2-a, I, 3.

⁶ *Ibid.*, II 3.

«Să nu spui», strigă odată același, «că mă năcăjesc ca o muiere¹.» Dar frumoase tipuri de femei apar aici, — cum nu le găsim la Lope de Vega. Jimena nu e o ființă omenească; ea e o datorie, un imperativ categoric. *Femeia* în partea d'intău e fiica de rege Uraca, nu se poate mai multă gingășie și discreție decât în iubirea ei ascunsă, tăinuită pentru Rodrig, și aceasta de cum l-a văzut. «Bien me parece Rodrigo», spune ea din scena ridicării lui la rangul de cavaler². De aici înainte ea va ieși la iveală numai pentru a ocroti pe acela care nu poate fi iubitul ei. «Binecuvântarea mea ?», spune dânsa, «vai Rodrigo, dacă binecuvântările mele te ajung, vei fi fericit³.» Mai târziu numai se va plânge Cidului, acum soț al Jimenei, că «a lăsat fiica unui rege ca să iea pe fiica unui vasal».

Dejaste hija de un rey
Por tomar la de un vasallo⁴

Preferă «o cetate, un oraș, o moșie în Castilia decât a domni în multe regate».

Que mas quisiera mandar
Una ciudad, una villa,
Una aldea de Castilla
Que en muchos reinos reinar⁵

«Curtoasia», după socotința ei, în alt domeniu al simțirii, «n'a scăzut niciodată puterea spadei⁶».

¹ No digan, pues soy honorado,
Que como mujer me ajiño (III, 2)

² Partea 1-*u*, I, 1

³ Mi bendicion ? Ay Rodrigo!

Si las bendiciones mias

Te alcanzan, serás dichoso (*ibid.*, I 4)

⁴ Partea a 2-*a*, II, 1.

⁵ Partea 1-*u*, III, 1

⁶ Advierte, por vida mia,

Que nunca la cortesía

Quitó la fuerza á la espada (partea a 2-*a*, III, 2). — Față de atacul lui don Sancho, ea spune «bea sângele acesta, care e și al tău» — *beba mi sangre. que tambien es tuya* (*ibid.*, I, 4) Iar lui Belido, care cere voia de a ucide pe asediator, ea-i dă răspunsul «că va scusa neștiința unei vinovății pe care n'ar putea-o scusa».

Si es traicion y en mi querella,
Excusaré el no sabello
La culpa de no excusar a

Și se întâlnește și aiurea această notă de duioșie, de umanitate, străină Madrilenilor. Sancho apare copil la început, doritor de cal, de spadă, și i se spune că „anii lui sunt încă fragezi“ — *tus años tiernos son*. Pentru a se arăta cât de mult se simte în Toledo suferința unui om iubit se spun aceste frumoase versuri: „dacă plânge acum un copil în leagăn, părinții cred că plânge și pentru nenorocirea ta“:

Tanto que en Toledo ahora,
Si llora el niño en la cuna,
Sus padres piensan que llora
Tambien tu mala fortuna¹.

Stilul acestor două bucăți incomparabile are, firește, neajunsurile timpului. Prințul va spune că, pentru a om inimos, și un munte de plumb e ușor², Urraca socoate că suspinele ei sunt «ca niște giganți», părerea ei ca „un Atlas“³; Diego vede acum soarele, „cernit în sfera sa cu nourii pe cari-i produce plânsul lui“⁴; Martin Aragonesul ni e presintat ca un „Rodamant“, un „Milon“, un Alcide“, un „Atlas“⁵. Tot Diego se laudă că a pus degetele în rana contelui mort, «pentru că onoarea ce se spală, numai în sânge se poate spăla»:

Porque el honor que se lava
Con sangre se he de lavar⁶.

Dar, cum am spus, scenele de luptă sunt superbe:

Târziu am sosit Don Diego
Don Diego Ordoñez de Lara,

¹ *Ibid.*, I, 3

² Partea I-ii, I, 1.

³ Partea a 2-a, III, 1.

⁴ *Ibid.*, II, 1.

⁵ Partea I-ii, III, 3.

⁶ Păstorul întâlnit de Rodrig e destul de trivial (*ibid.*, I, 5), și Sancho e ucis după ce a cerut lui Bellido să-l îngăduie

A cierta necesidad

Que á los reyes no perdona.

(Partea a doua, II, 1.)

Cutare, sundu se călare, observă că «în lipsă de două picioare, calul îi va da patru» (*ibid.*, III, 1); cf. *ibid.*, I, 3

Y mas si potable el oro

De tus entrañas comiera

Pe cât de crudă, atâta
 De îndoielnică-i lupta
 Ca nour la soare se'naltă
 Tot praful ce s'a ridicat
 S'aud doar confusele glasuri,
 S'auđe ciocnirea de arme :
 „Santiago“, așa strigă toți,
 Și toți, iar, España, España¹.

Și puține pasagi în toată literatura spaniolă se asemănă cu a îngropării regelui asasinat

Privește pe toți cum trec rânduri,
 Tot patru și patru cum trec,
 Cu tot'i venind spre Zamora,
 În haine cernite 'nvelți.
 Toti cei mai frunțasi din Castilla
 Ridică sicriul în sus,
 Pe care stă mort el, un rege.
 Trisră, grozavă 'ntâmplare !
 E la picioară-i coroana
 Și trupu-i în sânge scaldat.
 Eroiou-i piept îl străbate
 Cuțitui acel de vânat,
 Și în tăcere sinistră
 Trec castelani credincioși,
 Și soarele parcă-i cernit
 De praful care-l ridică
 Atâtea steaguri ce trec...

B. Creator al comediei spaniole în sensul modern al cuvântului

¹ Partea a 2-a. I, 1.

Tardo llegamos, don Diego,
 Don Diego Ordoñez de Lara,
 Tan cruel como dudoso
 Comenzóse la batalla.
 De nube le sirve al sol
 El polvo che se levanta
 Todo es ya confusas voces
 Y todo atravidas armas.
 Santiago dicen todos,
 Y todos España España

ără amestec de elemente tragice, e preotul Gabriel Tellez, care, din cauza situației lui sociale, iscălia Tirso de Molina¹.

Din mai vechea alcătuire a pieselor spaniole el păstrează fi-
reste pe confidenți, pe *criados*, pe eroii în căutare de iubire și
gata oricând a face și săbiile să joace pentru aceasta, pe co-
chetele femeii cu mame invisibile și fără alte sfătuitoare decât
tinere de vrâsta lor, care de după pierderea așteaptă să facă ale-
gurea între cei cuceriți de farmecele lor. Dar aici rivalitățile
pentru inima frumoaselor nu duc la încrucișarea de fier și la
răspândirea sângelui. Intriga amoroasă, care șerpuește viclean
de la un capăt la altul al celor trei acte, prinzând tot mai multe
elemente în cursul ei, e singura care atrage și reține atenția.

Tirso de Molina a scris nu mai puțin de șeptezeci de bucăți,
dintre care n'avem nici a treia parte, — abia douăzeci. Mai
vestite sunt aceste piese: *La villena de vallecas*, *Amor por señar*,
No hay peor sordo que el que no quiere oír, *las hazañas de los*
Pizarros, etc.

Extraordinar de vioaie, plină de o îndrăcită vervă, care nu
exclde o naturală perfectă, e *don Gil de las calzas verdes*, „don
Gil cel cu ciorapi verzi“, cu privire la care vom adăugi câteva
lămuriri care pot servi ca să se înțeleagă acest teatru nou, de
după Lope de Vega

Sunt doi don Gil. Unul a venit de acasă, unde se chema Pedro,
ntre a scăpa de legătura cu doña Juana, vechea lui iubită;
1 Madrid pește pe doña Ines. Acesteia i se înfățișează însă,
ca s'o cucerească de-odată, prin față și graiu, acea Juana însăși;
și înțeleasă nici măcar pentru lachul care o serveste, îmbracă
vesmântul bărbătesc și devine pentru iubita așa de ușor căș-
tă alt don Gil, pe care ea răsingând cu scârbă pe cel
d'întăiu, îl deosebește numindu-l după acei ciorapi verzi ai lui.
De aici începe o încurcătură inexticabilă, același don Gil de
înșelătorie prefăcându-se după nevoie și în doña Elvira, scriind
scrisori către sine însăși, stârnind mâni, indignări la cele două
iubite ce și-a căpătat, explicându și greșelile, pentru a se ajunge
lămurirea finală a lucrurilor în sensul cel mai «bun».

¹ Născut la Madrid către 1570; la 1620 călugăr în Ordinul Fraților Mi-
sericordiei. Ajunge doctor în teologie, prior de Soría, cronicar al regatului.
Moare la 1648. — Scrie și „Novelas ejemplares“, ca și Cervantes

Stilul e mlădios și potrivit pentru asemenea acțiuni de surprindere. Nimeni nu se poate gândi să caute aici vre-un intermezzo de poezie singuratecă, de și în cutare tablou de noapte apar «arborii livezii în ale căror brațe vântul amestecă foile adormite»:

Arboles de este prado, en cuyos brazos
El viento mece las dormidas hojas¹.

Ici și colo caracterisări *de moravuri*, cum nu le dă Lope, ca atunci când lacheul eroinei, înșirând pe unde a mai servit, înseamnă pe medicul care «între patru canțonete scrie două rețete» :

Decia cuatró chanzonetas,
Escribia dos recetas,

pe avocat, pe ipocritul care numai după o masă bună vorbia de bunătatea lui Dumnezeu:

Nunca á Dios llamaba bueno
Hasta despues de comer.

C. Foarte greșit s'a atribuit acestui glumeț călugăr, cu spiritul ușor și săltăreț, una din cele mai zguduitoare tragedii ale Spaniei de odinioară, acel *Burlador de Sevilla*, care a fixat încă de la începutul veacului al XVII-lea tipul, ce era să fie așa de mult exploatat în mai multe literaturi, până la poezii din zilele noastre, de la lord Byron la Lenau, al lui don Juan, cinicul seducător fără conștiință și fără frică de Dumnezeu.

Aici subiectul, pe care-l dă vre-o legendă populară, de ispitor pe care mortul ucis de dânsul îl târăște în mormânt, nu e lucrul de căpetenie. Capitolele acestei cariere de minciună și de părăsire sunt răzlețe, fără legătură între ele, și ele sunt numai niște *exemple*, care ar putea foarte bine să continue dacă formele comediei spaniole ar îngădui mai multe scene. Cum însă victimele seducătorului celui mare sunt luate din toate cercurile societății spaniole, vom face cunoștință în medii deosebite cu tipuri sociale deosebite și ele. Astfel vom trece de la mândra doña Ysabela, soția ducelui Octavio, în locul căruia se strecoară nesățiosul vânător, la pescărița Tisbea, de pe malul Mării, a cări:

¹ III, 18.

colibă arde în mijlocul blăstămelor celei care și-a pierdut nevinovăția. Apoi — pe când la Curtea regelui, unde hotărăște unchiul vinovatului fără muștrări de cuget, se judecă păcatele lui azi, pedepsindu-le cu exilul, și mâne se gătește o expediție în Goa poate, sau contra Maurilor Africei ¹, — i se oferă lui don Juan Tenorio, tânăr de bun neam, așa de frumos și de istet în planuri și cuvinte, o căsătorie de sama lui cu fiica lui don Gonzalez, Ana.

Don Juan nu poate merge însă alt drum decât 'al său. O legătură cinstită l-ar înjosi pe acela care se intitulează cu mândrie «pedeapsa femeilor», *castigo de las mugeres*, și care spune confidentului său, la întâmplare, «de ce-i mai pune întrebări când fi știe firea» ², acea fire pe care o cuprinde în aceste versuri:

Cel mai mare

Gust ce în mine poate fi

Este să înșel o femeie

Și fără onoare s'o las ³.

Va momi deci și pe Ana, pentru ca pe urmă Gonzalez să se plângă că „a căzut bulevardul onoarei sale” ⁴. De aici o întâlnire pe teren și, nu fără viclenie, moartea bătrânului. A doua zi, pe un drum de țară, la o ospătărie, același don Juan va strica în câteva ceasuri nunta, care stă să fie serbată, a lui Patricio, un orășean de undeva, de aproape, cu Aminta.

Dialogul între el și noua sa iubită e plin de adevăr sufletesc:

Don Juan. Acestea sunt oarele mele.

Aminta. Și oare tu nu mă înșeli ⁵ ?

¹ Aici o largă descripție a Lisabonei, „cea mai mare cetate din Spania”, — *la mayor ciudad de España* —, cu „zece Rome” într'însa, „o a opta minune” (*una octava maravilla*)

² Qué me preguntas sabiendo mi condicion ?

³ El mayor

Gusto que en mí puedo haber

Es burlar una muger

Y dejarla sin honor (II, 5).

⁴ La barbacana caída

De la torre de mi honor

Echaste en tierra, traidor,

Donde era alcaide la vita (sc. 11).

⁵ D. Juan. Estas son las horas mias.

Aminta. Que non me engañas ?

Iar, după inflăcăratele explicații în care e meșter zburătorul, acest strigăt al femeii învinse

Tuya es el alma y la vida.
(Al tău este sufletul, și viața-mi a ta.)

Așa se apropie eroul de sfârșitul care i s'a făgăduit de mult. «Bagă de samă, dragă», îi spune una, «că este Dumnezeu și este și moarte»:

Mi bien, advierte, que hay Dios y que hay muerte ¹.

Aminta strigă. «Nerușinarea în Spania s'a făcut cavalerie» ². Însusi sluga sa credincioasă, Catalinon glumețul, îl îndeamnă să vadă ce a făcut și «să caute că până la moarte e scurtă și viața cea mai îndelungată și că dincolo de moarte este o împărăție».

Mira lo que has hecho y mira
Que hasta la muerte, señor,
Es corta la mayor vida,
Que hay tras la muerte imperio ¹

El râde însă, desăvârșindu-se la fiecare aventură nouă sălbaticească chip lacom fără conștiință, dar mândru, viteaz, desprețuitor de tot ce nu e plăcere, dar și de tot ce e pentru alții o primădie.

În cale a întâlnit mormântul de piatră, cu statuul, al lui Gonzalez, comendatorul omorât de dânsul și pe care regele său l-a îngropat cu onoruri extraordinare. Zimbând ciric, el îl cheamă la masă, pe „moșul cel cu barbă de piatră“, care nu se mai poate răsbuna împotriva-i.

De mí os habeis de vengar,
Buen viejo, barbas de piedra ²

Dar „moșul“ se tine de cuvânt. La ceasul hotărât el sosește, și glumele lui Catalinon, care-l întreabă cum e viața *dincolo*, cu munți, cu șesuri, cu pșteți răsplătiți, cu cărciume, cu vin la ghiată, nu pot decât păta, și nu rupe, sinistrul tragic al scenei.

¹ I, 13.

² La desvergüenza en España
Se ha hecho caba'lerí

J. Cine-i acolo ?
 G. Eu sunt.
 J. Cine ești tu ?
 G. Cavalerul cinstit
 La masă ce tu l-ai poftit
 J. Va fi pentru-amândoi îndesul
 Și alții cu tine de vin
 La toți li voi da cât ce vor
 Întindă-se deci masă lor
 Tu sezi...

Statuia de piatră cere o convorbire între e. doi singuri, și simțind neînfricoșarea, don Juân face să-i plece sluga

J. Plecați deci cu toții, să fiu
 Eu singur cu dânsul. Și poarta
 Să fe închisă. Acum
 Caut în ochi-ți ce vrei ?
 Umbră, fantasmă, viziune,
 Dară tu suferi sau ceri
 Vre-o multamire din parte-mi
 Ca să te mângâi, ci spune-mi
 Că, iată cuvântul ți-l dau
 Tot ce poruncești tu, voi face
 Ești 'u în Rai fericit ?
 Ori în păcate te zbuciumi ?
 Spune-mi, că stau de te-astept

Glasul șoptit al celuilalt se aude acum :

G. Ești cavaler și promiți
 Să-mi împlinest o dorință
 J. Am datoria să fac
 După onoare, căci sunt
 Un cavaler ca și tunc
 G. Mâna mi o dă, nu te teme
 J. Ce ? Să mă tem ? Eu — spui tu
 De-ar fi și Iadul aice
 Mâna eu încă ti-o dau
 (Dă mâna)
 G. Mâna și vorba-ți le reau

Mâne la zece voiu fi
 Gata de cină la mine,
 Și te pottesc.

J. Și mai mult
 Mă socotiam că vei cere:
 Mâne eu oaspete-ți sunt.
 Unde să vin ?

G. La mormânt.

J. Singur voiu merge ?

G. Noi doi.

Îmi împlinește cuvântul,
 Cum și eu ți-l împliniiu.

J. Așa cum sunt eu Tenorio,
 Îl împlinesc.

G. Și eu 'sunt
 Ulloa.

J. Vin fără greș.

G. Eu mi te crəd. Deci adio!

(Merge spre ușă.)

J. O lumânare să-ți duc.

G. Mila din ceruri mi-o am.

Viul și mortul sunt cavaleri. Tenerio de-o parte, Ulloa de alta. Ei se vor întâlni de sigur, la ceasul fixat, cu toate că prin trupul vinovatului a trecut focul Iadului și gerul spaimelor celor grozave-

Doamne, ajută-mă ! Sunt
 Numai sudoare tot trupul
 Și până în măruntaie,
 Pană în inimă-s rece.
 Mâna atunci când mi-a prins,
 Așa o căldură printr'insa
 Trecu de parcă că-s în Iad.
 Ci n'am mai văzut așa flacări !
 Și, când îi vorbiam, răsufflam
 Până adânc în plămânu-mi
 Așa de sălbatec un ger,
 De mă simțiam în morminte.
 Toate sunt însă păreri:
 Frică-i și frica de morți:

Vrednică-i doar de mulțime !
 Căci de un trup nobil, viu,
 Plin de puteri și rațiune,
 Suflet în sine având,
 De nu mă tem, ce mi-i mortul ?
 Măne m'oiu duce la el
 Unde mă chiamă cuvântul
 Ca să se mire Sevilla
 De ce-a făcut un viteaz !

Acum, la sorocul învoielii, don Juan orbecăie în biserică pentru a găsi mormântul. Gonzalez e acolo să-l întâmpine :

J. Cine-i acolo ?

G. Eu sunt.

Eu sunt cel mort, nu te teme !
 N'am socotit că te ții
 Azi de cuvânt, când știut
 E că îți faci cu toți jocul.

J. Poate fricos mă socoți ?

G. Da, căci ai și fost tricos
 Când m'ai ucis atunci noaptea.

J. Nu, ci-am fugit să nu știe
 Nimeni ce sunt; azi stau gata.
 Spune-mi îndată ce vrei.

G. Vrau să te chem la ospăț.

J. Fie !

G. Dar e nevoie
 Piatra de-aici s'o aburci.

J. O, dacă-ți trebuie, fac
 Stâlpzii întregi să se miște !

G. Tu esti viteaz.

J. Am curaj,
 Sînt că în mușchi-mi e vlagă.

G. Stăi.

J. Iată stau, însă unde ?

Doi negri aduc scaune. De departe un cântec pierdut spune.
 «Dumnezeu judecă osândecele cele mari» și: «nu e datorie care
 să nu se plătească».

Gonzalez vorbește din nou

G. Mana mi-o dă tu acumă

Nu-ți fie vre-o teamă. Mi-o dă

J. Ci iarăși îmi spui că mă tem?

Dacă și ard, nu-ı de focu-ți.

G. O, focul mieu e nimic

Pe lângă acel ce esti vrednic

Minunile Celui de Sus

Sunt, don Juan, nestiute

El vrea ca osândeale tale

De mână de mort să plătești

Și, dacă îți e scris astfel.

E o dreptate cerească

Precum ai făcut, să răspunzi!

Acum însă cavalerul, viteazul, cel fără frica dispare, și omul oietul om, îngrozit, nu atât de moarte, cât de folel ei se da înapoi. cere amânări, șovăie

J. Nu vreau să ard, nu mă lăsa.

Sabia mea să te taie!

Însă mă zbat în zădărnici

Dând loviturile în aer

Eu fata-ți n am înșelat

Ea mă stia de înainte

G. Ce-mi pasă mie Ficus!

J. Lasă sa chem un cuhovnic

G. Nu-i timp; târziu te-ai gândit

Și el moare tremuând

J. Doamne, mă arde. Sunt mort

G. Domnul din cer a voit

Com ai făcut, ai răspuns

D. Și ca puternic zugrăvitor de tipuri sociale vii, mai presus de intriga în care sunt prinse. rivalități de iubire, răpiri de fete, judecați la Curte, osânde, se poate pune alături cu acel care a scris «El burlador de Sevilla», Moreto

Don Agostin Moreto y Cabaña e un Madrilén. La 1637 cunoscut ca scriitor. el ajunge la 1657 cape'an, apoi rectorul unui

spital, după ce la 1654 publicase o culegere din operele u Moare la 1669.

Autorul unei comedii ca *El desden con el desden*, *El lindo don Diego* merită mai ales a trăi prin splendida comedie de moravuri, cu adânc înțeles social și istoric, care e *El valiente justiciero*

Regele don Pedro, căruia cei de sus, stânjeniți, pedepsiți, sângerați de dânsul, i-au zis: «Cel crud» și care e de fapt strașnicu judecător cum îl numește titlul însuși al piesei, urmărește, după o luptă biruitoare, pe fratele său, Henric de Trastamara. În cale el întâlnește acasă la el, pe moșia lui, în casa lui pe unul din acei cumpliți seniori locali, mai obișnuiți în Aragonul medieval decât în Castilia aceleiași epoce, care nu voia să știe de nimic decât de rasa lui, de titlurile și drepturile lui, de averea și de vasalii lui, de vrednicia și de puterea lui. E don Tello, un *rico hombre* de aceștia, de la Alcalá.

Va fi primit, ca un cavaler necunoscut, la acest tiran de tara care-i va spune, fiind întemnițată pe doña Maria, furată de dânsul, după ce a părăsit pe doña Leonor¹, că tot ce are «nu-i e dat din mila regelui, ci câștigat cu sânge, în creșterea legii, luptând cu sulita împotriva Maurilor»². Abia dacă-l pofteste pe un «taburet» pe acest oaspete, căci oamenii de sama lui «regelu abia de-i dau scaun în casă».

Ricos hombres apenas

Dar sillal al rey en sus casas.

De rege, de alminterea, de regină își râde aceia care nu știe alia lege decât a săbiei sale.

Don Pedro se ridică pentru a-și apăra soția: «e soția lui, a regelui, și regina noastră, și pentru acel care n'ar vorbi despre dînsa cu decor și cuviință are acea sabie».

Ya es su esposa y nuestra reina

Y al que no hablare en sus partes

¹ V. și îndemnul de „a se cânta la sunetul plânsului său”.

Cantad al son de su llanto.

² No dadas

Por merced de ningun rey,

Sino con sangre ganados

En aumento de la ley,

De los Moros á lanzadas

Con decoro y con decencia,
Con mi espada...

„Ce mult mai ții la rege“, strigă barbarul, gata, de altfel, să se și încaiere cu musafirul său¹. — „Da, țin“ e răspunsul.

Și Tello vorbește. Regele e și dânsul doar un oaspete în această casă. În care ca pe o rudă-l primește. „Ah, ce rege era regele Alfonso! Dar acum fiul său îi pătează tapetele“. «Îți voi scurtă limba», strigă fără veste acela care s'a prezentat, numai ca un oarecare Aguilera². Și solitarul îl înfruntă aspru: „Bagă de samă ce spui, dumneata ăla, Aguilera.“ — *Sienteses el buen Aguilera.*

Și «ăla Aguilera» face teoria inexorabilă a drepturilor *divine* ale regilor, «zeități ale pământului», puși de Dumnezeu aici ca să-l reprezinte, «cel bun ca și cel rău»:

.. Los nobles
Deben hablar con decencia
De los reyes, porque son
Las deidades de la tierra
Y en ella los pone Dios,
Y su imagen representa,
Tanto el bueno como el malo.

Oricât ar crede Tello că e altfel și că respectul atârnă de consimțământul său, el va trebui să urmeze ordinului regal apărând la Curte, spre a răspunde pârilor aduse contra lui.

Se indignează aici că e pus să aștepte, de regele care cetește o hârtie de Stat — *yo esperar?* —; se întreabă dacă don Pedro a fost prevenit că vine la el o persoană de această calitate. „E lucru curios în casa lui“, vrea să plece. La urmă, o mânășă e lăsată să cadă pentru ca el s'o ridice și, codîndu-se, e lovit. Moartea însăși i-ar aștepta — în această *întâie comedie politică în Europa*, — dacă n'ar interveni alte împrejurări, îndreptându-l spre ceva mai plăcut: căsătoria cu Leonora.

¹ Mucho quiero al rey

² Como á parientes regalo y hospedo

.. . . .
Ah, qué rey Alonso era
Mas hoy su hijo las infama
.. . . .

E. Comedia spaniolă însă, în generalitatea ei, nu umbra drumul greu al creațiunii de asemenea nemuritoare tipuri. Cu un don Francisco de Rojas Zorilla (Toledan, mort după 1641), — un inspirator al poetului frances Retrou, cum Moreto e une ori al lui Molière —, ea se coboară la plagiat și se încurcă în subtilitățile și rafinările, din ce în ce mai copilăroase și mai obscure, ale „stilului cult“, ale „gongorismului“.

Cineva a încercat s'o oprească pe acest povârniș. Don Juan Ruiz de Alarcon y Mendoza, care abia la 1622 debarca în Spania, e un Mexican de naștere și, în administrația regală, a păstrat totdeauna (moare în 1639) legături strânse cu India unde se născuse. Străin rău primit, persecutat, acoparit de cele mai nedrepte batjocuri, el a publicat câteva comedii pe care nu le-a recomandat publicului, ci i le-a impus, arătându-i tot desprețul său (*El tejedor de Segovia*, *Las paredes oyen*, *Examen de maridos*, *Le verdad sospechosa*).

I s'a atribuit meritul de a fi introdus într'un teatru de distracție noțiuni morale care nu existau în el până atunci. Cine cunoaște pe Guillen de Castro, cine a asistat la pedeapsa lui don Juan perind în flacări, cine a văzut pe don Tello răspunzând înainte regelui „pedepsitor“ pentru violențele ca și pentru grobieniile lui, nu va fi de aceeași părere. De fapt, întrebuintând și el un stil artificial — cutare e calificat de «tigru hircan și șerpe slobod» (*tigre hircano y sierpe libra*), altul spune că «altar al gurii sale va fi pământul ce-l calcă» prietenul binefăcător¹ —, el presintă mai mult rigide tipuri de observatori ai cuvântului lor, de îndeplinitori ai formelor onoarei, decât de realizatori în viața și acțiunile lor ai unui ideal de adevărată și superioară moralitate. De aceea, când Fernando Godoy e rugat de o femeie care nu-l iubește și vrea să scape de urmărirea lui, să ascundă o legătură pe care ea ar vroi-o, el refuză a explica prin această legăturăuciderea fratelui unui rival pe care l-a găsit lângă fereștile doănei Flor și care l-ar fi recunoscut. Fugind de urmăriri, întâlnește pe don Fadrique, fratele mortului, și, chiar când

¹ *Gañar aringos*, I, 9 \

La tierza que estais pisando

Será el altar de mi boca

Cf. II, 7.

s e de ce sânge e stropit, acesta-și împlineste datoria le a apara pe omul care i-a cerut asil. Regele ordonă lui Fadrique săucidă pe Pedro de Luna, și acesta, ca să scape de această datorie, face să i se dea o comandă la hotare. Legături de onoare se împletesc astfel cu alte datorii de onoare, — în dansa, fieste, a unității unei piese pe care o îngreuie, de altfel, lungile expuneri și discuțiile scolastice, tot mai numeroase în teatrul secolului al XVII-lea.

Caci acest teatru nu mai e teatrul mulțimilor. Războaiele lui Carol Quintul și ale lui Filip al II-lea, care nu atinseseră prea mult, cu soldații lor profesioniști, nici populația de la sate, lăsaseră orașele pline de oameni, cari, cum am văzut, își impuseseră în domeniul literar cel mai accesibil pentru ei, gustul și celor mai mari. Cu vremea însă urmașii ajung a simți uriasa risipă de energie și avere făcută de acești înaintași într'o încordare politică și militară superbă, dar stercătoare de puteri. Cuceririle încetează, Italia lăncezește, America-și mântuie comorile acumulate de secole. Orașenii Spaniei decad pe încetul nobilimea se preface într'o castă de funcționari, cele mai mari nume se întâlnesc în palate cu multe odăi, dar cu puțină hrană.

În această ruină a unui popor un singur element trăiește. regalitatea, încunjurată de o Curte pe care aici acasă Carol n'o avuse și pe care Filip al II-lea refuzase s'o aibă. Pentru Curtea nouă, în mijlocul miseriei generale, a lui Filip al IV-lea ya trebui să răsară și un teatru special, acela pe care-l va da, mai ales în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, Calderon.

XVI.

Trei poeme epice de la sfârșitul veacului al XVI-lea.

I. „Gerusalemme liberata“ a lui Torquato Tasso.

La sfârșitul veacului al XVI-lea, când, vădit, pe atâtea terenuri se pregătește o vreme nouă pentru omenire, se alcătuiesc trei poeme epice, care corespund, în trei națiuni, la trei stări de spirit deosebite, de și însăși prezența acestor opere, de o incontestabilă originalitate, arată acea îndreptare nouă în societățile europene.

„Gerusalemme liberata“ a lui Torquato Tasso, apărută la 1580, este ea o operă italiană, și întru cât corespunde măcar o parte din acest poem cu ceia ce înțelegem noi astăzi ca produs autentic al spiritului unui popor și ca întrupare a calităților spiritului său?

Am părăsit literatura poetică italiană în momentul când, dacă nu-i pregătia un viitor, dând un impuls care să poată fi urmat cu succes, Ariosto, prin „Orlando furioso“, îi dădea o foarte mare strălucire, o glorie care i s'a recunoscut, pe baza unor asemenea titluri, pretutindenea. Și încă acolo am arătat că, poeții ulteriori neputându-și găsi subiecte mai reale pentru a le trata după inspirația lor proprie, care să domine elementele de împrumut, se începe, cu o perfecțiune de formă care se afirmă tot mai mult, care e mai savant pregătită și mai de aproape cercetată, mai cu asprime supusă criticei, o epocă în care numai naturi cu totul excepționale, smulgându-se din ispita și de supt disciplina mediului incușurător, ar putea să deie opere prin care în adevăr să fie îmbogățită literatura universală.

Această debilitate de suflare, această sărăcie de inspirație, această netedă și lucioasă execuție după toate regulile antice,

clasice ale genului și după toate modelele unei yremi mai nouă, se explică prin *lipsa unui popor, unei adevărate națiuni, de la realitatea căreia să plece poetul și către care să se îndrepte în cântecul său.*

O Italie nu există și nu vrea să existe ; națiunea italiană care ar putea-o cere și da se mulțamește în împrejurările cu totul speciale de fărâmițare pe cari i le-a dat o desvoltare istorică neconținut stăpânită de străini. Și în fiecare din aceste divisiuni politice, dintr'un motiv sau dintr'altul, lipsește acel avânt, acea voință de a crea, de a desvolta, în toate domeniile, lucruri proprii, care e o neapărată nevoie a oricărei literaturi.

În formațiile politice mai importante nu mai e, de mult, în acest veac al XVI-lea, iubire pentru asemenea ocupații serioase ale spiritului. Republicele din Nord au decăzut în toate privințile : Genova, atârnând, prin Doria al ei și prin alte legături, de Spania, face, în complectă toropeală politică, voia Cesarului iberic și a urmașului său , Veneția, căreia Sansovino prin operele lui de arhitectură și de sculptură i-a dat o nouă strălucire și pe care o împodobește talentul unor pictori ca Tiziano, Tintoretto, Veronese, Veneția care unește cele mai plăcute moravuri sociale cu farmecele absolut unice ale naturii sale, nu mai e tulburată, dar nici însuflețită, de vre-o patimă politică, de vre-o luptă între partide : cu toate întâmplătoarele mișcări, care ieau caracterul de conspirație contra unei influențe, spaniole și pontificale, ajunse și până aici, ea nu e decât luminosul și veselul, splendidul și primitorul salon al lumii europene doritoare de a petrece. Iar a treia Republică, Florența, a cărei viață populară dăduse odinioară un nebiruit nerv poesiei de convingere, entusiasm și ură a lui Dante, e acum, cu toate orașele pe vremuri libere din jurul ei, substratul pentru dominația unor Mari-Duci de Toscana, din Casa de Medicis, a căror ambiție, ridicată încă printr'o îndoită încuscire cu Casa de Franța, își caută în Răsărit strălucite scopuri.

Roma de plăceri artistice a lui Leon al X-lea, capabil de a pierde fără prea multe păreri de rău, în mijlocul unor preocupății de dinast în ordinea seculară și de Mecenatate al pictorilor, sculptorilor, arhitecților și poetilor, o bună parte din imperiul său spiritual în mâna eresiilor germanice și negermanice, e înlocuită acum prin *altă* Romă, prin aceia care la conciliul

din Trento impune o doctrină neschimbată, incapabilă de transformare, rebelă față de orice revisuire și desvoltare, un corp de doctrină tot așa de solid și de coerent ca și al vechii teorii politice a romanității antice, și ea se ocupă acum a formă, prin Iesuiți, Teatini, Bernardini, frați ai Misericordiei, călugării cei noi ai Contra-Reformeii, pe luptătorii, în școală, în confesionale, la Curți, în diplomație, în literatură și știință și în toate relațiile sociale, ai noii concepții de catolicism militant și dominator.

De ce s'ar mai vorbi de regatul Neapolei ori de provincia spaniolă a Milanului? Norme spaniole aspre sunt introduse aici, pe care le păstrează și le impune un sumbru demnitar venit, une ori, în acest loc de încredere, fără familia lui și care de sigur n'are grija să câștige prin complimente, prin vorbe amabile, prin strălucitoare serbări o societate care-i stă la ordine din fricos respect față de marea putere politică și militară pe care el o represintă. Afară de rezistența lui Ferrante de San-Severino, unul din marii seniori napoletani, care, luând cu sine și pe Bernardo Tasso, tatăl poetului epopeii creștine, emigrează în Franța, stăruie la Roma și atâță pe Sultan contra rivalului la hegemonia lumii, care e tiranul din Madrid, nu se întâmpină o mai hotărâtă împotrivire când introducerea Inchiziției spaniole pune frâu oricărei manifestări libere a gândului în aceste domenii italiene ale Coroanei lui Filip al II-lea. Iar puterea rivală din Nord, Piemontul, e prea feudală și prea francesă, prea medievală încă și prea străină totuși, pentru ca principii cari primesc întâmplător cu plăcere pe autorii celebri în căutarea unui nou loc de adăpostire, să li poată da și îndemn către opere de un nou caracter și de un caracter italian.

Rămân atunci, pentru cultivarea continuă a unei literaturi ce poate da acel prestigiu și acea faimă care numai cu astfel de mijloace se pot găsi în domenii deosebite, *Curțile cele mici*, care încă în veacul al XV-lea fuseseră inițiatoare de cultură și fără care nici Boiardo, nici Ariosto, nici Bernardo Tasso (n. 1493), de și însurat și așezat la Neapole (familia era însă din Bergamo), nici Alamanni, care, ce e drept, s'a fixat în Franța, unde un fiu al său a fost episcop, iar altul căpitan al gardei regale, nici atâția alții, până la Torquato, fiul lui Bernardo Tasso, n'ar fi dat literaturii italiene ceia ce avem de la dânsii. Aceste Curți din Ferrara, Pesaro, Urbino, Guastalla, Mantova repre-

sintă față de posesiunile italiene ale Habsburgilor, față de Piemontul francisant ceia ce, în al XVIII-lea veac, față de Austria habsburgică și față de Prusia cu aceleași predispoziții pentru Franța culturală a represintat micul Weimar al lui Goethe, al lui Schiller, al lui Herder și al atâtor altora.

Numai cât această literatură va trebui să aibă caracterul special pe care-l cere un mediu ușuratec și petrecător, doritor de spectacole care să nu zguduie și nici măcar să nu tulbure, de pieșe de ocasio cu caracter liric, în care să se prindă pentru dăinuire aspectele trecătoare ale zilei și, în sfârșit, întâmplător, și de poeme care să se debiteze, cuprinzând, direct sau alegoric, laude pentru cine se cuvine, bucată de bucată în cercul înțelegătorilor sau al elegantelor doamne crescute pentru a găsi plăcere în tot felul de jocuri ale spiritului.

Vom avea astfel șirul de festivități, cu prilejul primirilor de oaspeți, al căsătorilor și aniversărilor, al triumfurilor grupului de care se ține principele respectiv, care vor permite și audiții de muzică întovărășită de versuri — începuturile dramei musicale, a operei și operetei — și adevărate piese de teatru. La 1548 Italienii din Lyon serbătoriseră nunta viitorului rege Henric al II-lea printr'o represintație a *Calandriei* cardinalului Bibbiena; la 1536 pentru Carol Quintul se dăduse la Siena *Amor costante*; Cosma de Toscana n'a desprețuit niciodată asemenea distracții, și cele oferite la nunta lui cu Eleonora de Toledo ori cu frumoasa Venețiană Bianca Cappello au rămas vestite; și la Messina vedem jucându-se o pastorală la căsătoria lui don Garcia de Toledo ¹. Cu atât mai mult vor găsi loc asemenea represintații la micile Curți de care am vorbit: astfel *Orbecche*, tragi-comedia „persană“ a lui Giraldi, se pune în scenă și se joacă de diletanți în casa autorului, fiind de față ducele Hercule al II-lea de Ferrara, *Attila* se pregătește de același duce pentru venirea Papei Paul al II-lea. Se introduce o piesă de teatru în programul serbărilor pentru nunta lui Cesar de Este cu Virginia de' Medici. Dată întâiu pentru regina Spaniei, ecloga dramatizată *Pastor fido* are represintații la Florența și la Veneția, dar și la Ferrara și Mantova. Ducele de Ferrara Alfons al II-lea și

¹ Ginguené, *Histoire de la littérature italienne*, VI, pp. 180-1, 303, 458 și urm., 326-7, 461 și urm.

noul „cardinal de Este“ Ludovic fac să se joace înaintea lor o sumă de piese, și cu cheltuiala studenților din partea locului, „Università degli scolari delle leggi“. *Marianna* lui Ludovico Dolce se dă într-o casă particulară înaintea a trei sute de nobili, pentru ca apoi ducele s'o aducă pe propria lui scenă¹. Să adăugim că prin alte orașe de mâna a doua se imită asemenea exemple: astfel Academicienii dela Siena, cari sunt poftiți și la Roma să privească o represintație a „Calandriei“, cei din Vicenza cari, pe „Teatrul Olimpic“ făcut de marele arhitect Palladio și de emulul său Scamozzi, dau un foarte cercetat spectacol, la 1585 cu *Edip* prefăcut în italienește².

Se înțelege ce piese pot să fie acestea. Vechile scenarii barbare, crunte ale scriitorilor latini din evul mediu, drama lui Ezzelino (*Eccierinus*), a lui Piccinino, de Laudivio, a luării Grenadei și a păstrării lui Ferdinand Catolicul, de Carolo Verardi, sunt cu totul uitate³. Acum se caută sau glume, fie și mai groase, ca acelea din *Mandragora* lui Macchiaveli sau din *Calandria*, pomenită, a lui Bibbiena sau, mai ales și din ce în ce mai mult, bucăți imitate, imitate servil după autorii antici: *Didone*, a lui Alessandro Pazzi de' Medici, *Sofonisba* lui Trissino, câte un *Oreste*, ca al lui Rucellai, câte o *Tullia* ca al lui Martelli, imitați triviale după Plaut, ca în *Cassaria*, *Suppositi*, *Negromanti*, ca în farsele lui Aretino, se strecoară pe scânduri împreună cu vre-o bucată cu subiect luat din evul mediu (*Rosmunda* aceluiși Rucellai) ori chiar din vremuri mai apropiate (*Lautrec* al lui Francesco Mantovano), pentru un public special, „distins“. Iar poporul, mulțimea rămâne să se distreze cu vechea „comedie“ de piață și de răspântie ori cu prefaceri din spaniolește, — între altele și povestea sinistră a *Comendatorului*⁴.

Firește că pastorala trebuie să facă delicia unei asemenea societăți. Acuma, pentru «publicul» din Ferrara, Torquato Tasso a scris *Aminta*, pe care Guarini a căutat să i-o întrecă, fără originalitate, fără măsură și fără gust, în *Pastor fido*. Dragostea păstorului care dă numele piesei, *Aminta*, către păstorita Silvia

¹ *Ibid.*, pp. 69-70, 333, 399-400, 463 și urm.

² *Ibid.*, p. 100.

³ *Ibid.*, p. 53 și urm.

⁴ Cf. și *ibid.*, pp. 17-8; 62; Hauvette, *Histoire de la littérature italienne*, p. 254 și urm.

nu întâmpină reciprocitate la o liberă și rece natură închinată Dianei. Prieteni, prietene câtă să-l ajute. El intervine când tocmai un satir lega pe Silvia, goală, cu părul ei lung și frumos, de un copac. Nici ca mântuitor dulcele cioban nu găsește recunoaștere. Aflând că lupii au sfâșiat pe fată, el se aruncă într'o prăpastie: cutare vine cu vestea că l-a și văzut în bucăți acolo la fund. Dar Silvia n'a murit, sângele pe care-l lingeau lupii lângă eșarpa aruncată nu era al ei. Văzând unde poate duce patima pe bietul flăcău, ea-i face loc în inima ei. Încântătoarea copilărie, în ceia ce tânărul poet numia *molli versi*, se mântuie astfel. Italia toată, *această* Italie și altă lume care-i sămăna, s'a înebunit după dânsa.

Și *Aminta* avea toată inspirația din antichitate¹. Poetul care o scrisese, fiul lui Bernardo Tasso, tovarășul de rătăcirii, în ultimul timp, al tatălui său, n'avuse nevoie să recurgă la acele repertorii de descripții, de comparații, de expresii energice, de expresii nobile, cu care Sperone Speroni spune că dascăli își pregăteau elevii de literatură pe acel timp de copiere și imitație². Născut la Sorrento, lângă Neapole, în 1544, el învățase așa de răpede la Iesuiții de acolo încât pentru aceștia, ca și pentru profesorii de mai târziu, din Bologna, din Padova, a rămas un obiect de uimire. La optsprezece ani, contra voinței părintelui său, el dăduse, ca o dovadă și un angajament, poemul *Rinaldo*, lucrat și după Ariosto, dar conform cu toate regulile codificate și proclamate de orice Academie.

Lucrând astfel, Torquato Tasso nu se gândia mai mult decât orice spirit distins din epoca sa la adevărul pe care-l spunea așa de bine, două veacuri mai târziu, un editor al „vechiului teatru italian“: „Acești scriitori n'au contemplat natura și omul în sine, ci i-au studiat în Eshil și Sofocle, cugetând că aceste mari genii au cunoscut și exprimat caracterele, moravurile și pasiunile omenești așa cum i se cuvine poetului tragic. Tot așa se văd, în pictură, amatori, și chiar artiști, desemnând pe Venus și Apollon anticii *fără a se gândi nici la templul în care aceste*

¹ Tasso a scris după aceleași norme antice o tragedie cu subiect medieval: *Torrismondo*.

² La De Sanctis, *Letteratura italiana*, II, p. 152 și urm.: „I modi loro del descrivere le cose: giorno, notte, ira, pace, odio, amore, paura, speranza, bellezza siffattamente raccolti, che nè parole, nè concetto usciva di me, che le novelle e i sonetti loro non ne fossero esempio“.

statui au fost așezate altă dată, nici la religia Țopoarelor care li oferiau închinări și victime; tot așa întâii tragici italieni puseră toată grija lor în aceia că să urmeze scrupulos pe Greci, și nu li-a venit în minte să cerceteze dacă acești vechi poeți n'au avut, compunind tragediile lor, afară de scopul poetic, care e să placă și să miște, și un alt scop, politic și moral, potrivit cu nația și vremea lor¹.» Într'un timp când Davanzati traducea pe Tacit, Nardi pe Tit-Liviu, Anguillara reproducea „Metamorfozele“ și Annibale Caro se încerca, nu fără succes, și în „Retorica“ lui Cicerone și în „Eneida“ lui Virgil, când spiritul antic fără critică, fără înțelegere mai adâncă, fără putință de a se acomoda la nevoile timpului domina toată cultura contemporană, el urmă cu studiul adâncit al unor modele care eran pentru dânsul izvoare. În teatru am văzut că aceasta este sigura lui inspirație. Sonetele și celelalte bucăți lirice sunt după tradiționalele norme ale lui Petrarca. Doar în numeroasele lui scrisori dacă se vedește omul așa cum era în adevăr, urmărit, de la o bucată de vreme, de vedenii, de comete ciudate, de prigonirea unor ființi supranaturale în formă de licurieiu, de pisică, la lumina ochilor căreia poate măcar scrie:

Se Dio vi guardi da le bastonate,
 Se'l ciel voi pasca e di carne e di latte,
 Fatemi luce a scriver questi carmi.

Astfel el mergea către marea operă a vieții sale, către poemul pe care se gândia de mult să-l deie: o *Iliadă*, întru toate după canoanele homerice, cu defilări de oști, cu esebiri de cete, cu strigarea la rând a comandanților, cu discursurile de sfătuire și de provocare, — o *Iliadă* căreia i-ar fi adaus bucuros —, să i se fi lungit zilele —, și o *Odiseie*, Niciun contact mai intim cu natura, niciun amestec adevărat în viața timpului său, nicio împărtășire la viața politică a epocii, în care tatăl său, de și poet prețuit, ba, un moment chiar, celebru, avuse un rol, nicio simpatie, nicio antipatie decât acelea pe care le provocau rivalitățile literare. Nici măcar o mare iubire învietoare, căci știrile despre anume legături la Curtē, povestirile despre cele trei Leonore, dintre care una ar fi fost sora ducelui, fată de o oare-

¹ *Teatro antico italiano*, Livorno 1786-9, la Ginguené, o. c., VI, pp. 120-1.

care vrăstă, sonetele închinatonei Lucrezia, altă soră a aceleiași duce¹, care la vre-o patruzeci de ani se întorsese acasă, cu farmece pe care poetul arată în versurile sale că știa să le aprecieze, nu înseamnă o adevărată și puternică pasiune. Astăzi nimeni nu pune în legătură „melancolia“ lui, cu visiuni și halucinații, care l-a dus la Spitalul Sfintei Ane, de unde a scăpat târziu ca să rătăcească pe drumurile și în orașele Italiei, cu o puternică patimă contrariată.

În astfel de condiții își căuta Tasso subiectul epopeii *serioase, autentice*, cu care se simțea dator.

Un vânt de aventură, o pornire către fapte extraordinare, în regiuni depărtate, o sete de vitejii frământa vremea, nu numai în Italia. Pe când Franța se sfâșia în lupte interne, pe când Filip al II-lea urmărea un ideal imposibil de unificare a lumii sub forma religioasă și poate că și politică a catolicismului intransigent, după codificarea recentă a Conciliului din Trento, un Nevers visa de începerea unei nouă cruciate; visionari de pretutindeni elaborau planuri, Iesuiții, în plină expansiune cuceritoare, asupra schismaticilor ca și asupra păgânilor, ardeau de dorința de a învia, sub conducerea lui Clement al VIII-lea, ca urmaș al lui Urban al II-lea, cruciata, marele act comun, de credință activă, al creștinătății medievale. Lupta de la Lepanto, care făcu să vibreze așa de puternic sufletul spaniol, arătase că Turcul poate fi învins, Marele-Duce de Toscana crea Ordinul Sf. Ștefan și înarma galere contra flotei otomane, și, douăzeci de ani după aceasta — un răstimp în care *ideea* nu dispăru un singur moment din mintea scriitorilor și a oamenilor politici —, se alcătuiă marea ligă în contra Sultanului, din care, în aceiași iluzie și în aceiași pornire, cu aceleași speranțe, au făcut parte Germani, Unguri, mercenari francesi, Italieni din Toscana, al căror meșteșug smulse Giurgiul Vizirului Sinan, Cazaci, Ardeleni de-ai lui Sigismund Báthory, creatura Iesuiților, Moldoveni, Munteni, sub ordinele lui Mihai Viteazul, lui Aron, lui Ștefan Răzvan. Ei toți lup-

¹ Così è più vago il fior poichè le foglie
 Spiega odorate, e' l sol nel mezzo giorno
 Viepiù che nel mattin luce e fiammeggia.

Ambele erau fetele acelei ocrotitoare a literaturii, nu numai a celei italiene, care a fost Renée de Franța. — Despre Lucrezia, Tasso scrie: *Leggole il mio libro e sono ogni giorno con lei molte ore in secreto.*

tară supt steagurile Crucii, în credința că Imperiul Otoman se poate dărâma și că din nou crucea ar putea răsări pe cupola Sfintei Sofii din Constantinopol, devenită *Clementina* în onoarea Papei.

Tasso, trăind la o Curte al cărui principe râvnește, la una din vacanțele dinastice din secolul al XVI-lea, tronul polon, se lăasă cucerit, *în adevăr cucerit*, de acest gând al războiului sfânt.

Că era sincer → și acesta e elementul nou pe care-l aduce —, aceasta se vede întâiu din felul cum, în *Gerusalemme liberata*, el atinge tot ce privește cruciata. De la început, în invocație, el se gândește că s'ar putea o împăcare între creștini, „bunul popor al lui Hristos“, care, „cu corăbii și pe cai, ar încerca să ieie înapoi de la Tracul sălbatec marea-i pradă nedreaptă“.

... S'egli avverrà che in pace
Il buon popol di Cristo unqua si vada
E con navi e caval'i al fero Trace
Cerchi ritor la grande ingiusta preda¹.

Această luptă va fi *pur latină*, căci vechea Grecie a Comnenilor îl indignează prin aceia că s'a mulțămît a privi la fapta altora, „așteptând capătul marilor acte“, ceia ce face ca acum să fie „servă josnică“, — așa cum cere dreptatea.

E pur quasi a spettacolo sedesti,
Lenta aspettando de' grand' atti il fine;
Or, se tu se' vil serva, è il tuo servaggio
(Non ti lagnar) giustizia, e non oltraggio².

„Regele grec“, „credința greacă tuturor cunoscută“, „neamul necredincios și avar“³ se înfățișează în scrisul său ca în mărturia revoltată a spectatorilor greutății întâii cruciate.

În fruntea luptei de eliberare va sta deci Papa, cel care e «piatră și sprijin a casei lui Dumnezeu, întemeiată și tare», cum se vede și din acțiunea celui care acuma ocupă Scaunul Sfântului Petru:

Chiamano e te, che sei pietra e sostegno
Della magion di Dio fondata e forte,

¹ I.

² *Ibid.*

³ „Il rè malvagio greco“, „la fede greca a chi non è palese?“, „gente infida, avara“ (II).

Ove ora il nuovo successor tuo degno
Di grazie e di perdono apre le porte ¹.

Sinceritatea se vede din zelul convins cu care, după sfaturi romane, în vremea când din acele cercuri își lua îndreptarea—căci era să moară la Roma, îngrijit de cardinali prieteni, la mănăstirea Sant' Onufrio, tocmai în acel an 1595 care dă și marile victorii de la Dunăre ale cruciatei, Călugărenii, Giurgiul—, el încearcă refacerea întregii poeme, care devine *Gerusalemme Conquistata*, redând lui Urban al II-lea un loc care-i fusese luat în forma d'întăiu a operei ².

Pentru a fi în stare să înfățișeze realitatea necesară ³ ca basă a unui poem în care obiceiul timpului, modelele date, cerințele publicului trebuiau să adauge și altceva, Tasso a făcut cercetări serioase. Va ști să spuie că de la Ierusalim la Emmaus sunt nouă ceasuri ⁴; va putea să deie o descripție într-o câțva autentică a localităților: Ierusalimul ⁵, Lacul Asfaltit ⁶. Cunoștințele sale îi permit să descrie Irlanda, cu „pădurile ei înalte” ⁷, oștile grecești cu caii iuți, puțin hrăniți ca ai soldaților contemporani din cetele Sultanului, Touraina franceză, cu înfățișarea bogată și terenurile îmbielșugate,

La terra molle e lieta e diletta ⁸;

va amesteca reminiscențe istorice și va vorbi în treacăt de «omul din Liguria» care «cel d'întăiu se va expune drumului necunoscut pe Mare», — Columb:

¹ XI, 8 și urm.

² V. *De Torquati Tassi poemate quod inscribitur Gerusalemme Conquistata quod sit sentiendum*, de A. de Grisy; teză latină la Paris, 1868.

³ V. cum vorbește de Arthur, ai cărui cavaleri rătăcitori „umplu de visuri paginile;

...Taccia Artù que' suoi

Erranti che di sogni empion le carte.

(I).

⁴ II.

⁵ III, 55 și urm.

⁶ 10, 62 și urm. V. și izvorul subteran al Donului, „ond' esca pria la Tana”, XIV, 98.

⁷ Alte selve; I.

⁸ *Ibid.*

Un uom della Liguria avră ardimento
All' incognito corso esporsi in prima ¹.

Grija cea mare și-o cheltuiește însă *căutând aiurea acele elemente ale stilului pe care ar fi trebuit să le descopere instantaneu, în căldura creațiunii, înlăuntrul propriului său spirit*. Atâtea din comparațiile lui sunt în adevăr culese din autorii vechi, ceia ce în judecata lui însă, departe de a scădea valoarea operei, o înalță.

I s'au obiectat și neîngăduite împrumuturi din Ariosto, căruia anume prieteni îl preferau, de unde a urmat o înfocată luptă, în care poetul n'a fost cruțat nici de calomnii și nici de insulte. Mai mult decât imitația propriu-zisă, la Tasso se întâlnește o influență hotărâtoare a marelui precursor în ce privește introducerea *episodelor*, care în părerea lui erau necesare pentru ca lucrarea să placă unei lumi doritoare de astfel de amestecuri. Și, făcând aceasta, el nu se gândia la un lucru: că aceia ce-i era îngăduit înaintașului într'un poem care nu pretindea să se lege într'adevăr de un eveniment istoric, nici să urmeze o dezvoltare logică, tot așa de puțin să înfățișeze personajii ca acelea care răsar în normalitatea de toate zilele, nu-i era îngăduit lui, care pornia de la un fapt al istoriei universale și care, cu tot respectul cuvenit unei asemenea acțiuni solidare a societăților medievale, înțelegea să facă o epopeie glorificatoare în care farmecele închipuirii să nu strice, oricât ar reținea în cale pe cetitor, marea impresie morală, idealistă, la care se țintia. Autorul „Ierusalimului liberat“ nu înțelegea că opera lui trebuie să aibă o unitate, de care Ariosto-și râdea în voie, și, încă mai mult, că această unitate nu putea fi decât în ideia de la care faptele porniau toate și pe care orice reproducere a lor explicată trebuia s'o poie în cuvenita lumină.

Astfel în poemul lui Tasso se întâlnesc fără a se confunda și chiar fără a se armonisa preocupăția lucrurilor care s'au întâmplat și pe care poetul le-a cules în Gulielm de Tir, ba chiar și în romane grecești din anticitate ca *Etiopicele* (de unde povestirea despre Clorinda), apoi dorința de a păstra, în construcție ca și în ton, diapasonul solemn al epopeii celei vechi și, în sfârșit, tendința de a introduce câte un *intermezzo* de iubire, de

¹ XIV, 31 și urm,

aventură, de fermecătorie fără care a doua zi după *Orlando Furioso* nu se credea că s'ar putea mulțami cetitorii.

Deci după un întâiu cânt de o severă notă istorică vine, în al doilea, povestea intercalată a Sofroniei — în care unii au vrut să vadă pe Lucrezia d'Este —, și a lui Olindo, creștinii cari se hotărăsc a muri pentru a ispăși față de stăpânii sara-cini ai Ierusalimului un păcat al comunității lor religioase, care altfel s'ar răsbuna asupra tuturor. Luptele încep și se urmează pentru cetatea sfântă, cu intervenția Necredincioșilor din Egipt. Dar în același timp facem cunoștință, nu numai cu aprigul Circasian Argante, dar și cu Clorinda, fata albă a unei regine etio-piene de culoare neagră, „dar totuși frumoasă“.

— Che bruna è sì, ma il bruno il bel non toglie ¹ —

cu Clorinda, care e iubită de Tancred și pe care o așteaptă soarta de a muri într'o încheștare de noapte cu acest iubit ce-1 este, în lagăr, dușman, cerându-i ca ultim serviciu și ultimă dovadă de iubire un botez înainte de a închide ochii; dăm cu ochii de Ismen vrăjitorul, care apără stăpânirea păgână în Ierusalim prin farmecele lui, ce vin de-a dreptul — o știm noi — de la Merlin, ca și ale magului din Damasc; asistăm la adunările dracilor, cari și ei poartă grija dominației musulmane. Un cânt cuprinde expunerea de idilă, rechemând în memorie pe *Aninta*, a păstorului ce s'a hotărât a-și duce viața departe de lume. Când, acum, în sprijinul emirului ierosolimitan, vine din pustiu Soliman, sălbatecul cavaler, și cu oștile lui de nou Faraon so-sește din Egiptul său Sudanul, atunci unul dintre cei mai vestiți șefi ai oștilor cruciate, Rinaldo, se lasă prins în mrejele Armidei, în cutare palat al minunilor, unde vrăjile adorm sufletul; și el va veni mai târziu numai ca să-și ia locul între tovarășii ce nu s'au clintit din loc și în fruntea cărora stă, solemn, impasibil, virtuos și nul, Godefroy de Bouillon. Alături de sacre visiuni ca a Francesului Hugo, de consultații ale lui Petru Ermitul, ni se scot înainte tainele primejdioase ale pădurii vrăjite. Și, după ce Ierusalimul va fi luat, urmează luptele prevăzute în cronică, și caracterul episodic, fragmentar se păstrează.

Cruciata apare astfel ca un pretext serios pentru jocul unei

¹ XII, 21 și urm.

imaginații mai sărace și mai de aproape observate, precum pö-vestea medievală francesă a lui Roland fusese un pretext pentru ca Ariosto, cu o imaginație mult mai liberă, până la cele mai desfrânate excursii în toate domeniile "miraculosului, să îndeplinească o operă care de sigur nu se poate imita decât pentru a cădea sau în monotonul imitației plate sau în ridiculul vulgar al unei simple caricaturi. Dacă se mai adaugă apoi întâmplătoarele legături cu protectorii din acel moment ai poetului, principii din Casa de Este — căci Rinaldo însuși e pentru Alfonso, pentru cardinal, pentru Leonora, pentru Lucrezia, un străbun ¹, și relații de familie sunt între această dinastie ferraresă și Welf, *Guelfo*, șeful Germanilor cu casele calde iarna și cu prânzurile îmbielșugate ² —, se înțelege și mai bine cât de puțin se poate păstra *acea iluzie de trecut fără care poemul istoric nu poate exercita nicio influență asupra sufletului*. Schimbările introduse în „*Gerusalemme Conquistata*“, la care autorul ținea ca la o lucrare de perfectă originalitate, ieșită întreagă din mintea sa și superioară cu mult celeilalte ³, înlăturarea eroinelor care aduc cu vitejia lor și farmece mai cuceritoare decât armele ⁴, nu înlătură cu desăvârșire acest neajuns.

Cu toate aceste defecte de concepție și de execuție, forma întâiu a poemului a rămas, chiar după marea scădere a numărului cetitorilor, una din operele cele mai vestite ale literaturii moderne. Contemporanii și ceilalți prețuitori, până în pragul zilelor noastre, au admirat frumuseța descripțiilor, chiar dacă știau că

¹ Guelfo și Casa de Este, I; descendența ei din Rinaldo, sfârșitul cântecului X; viitorul Casei, XVII, 67 urm.; prezicerea viitorului lui Alfonso, *ibid.*, 90, și urm.

² Usa a temprar ne' caldi alberghi il verno
E celebrar con hetì inviti i prandi.

(Cântul I.)

³ Cf. și la Grisy, *o. c.*, fragmente din scrisorile lui: „Sono affezionatissimo al nuovo poema, o novamente riformato, come a nuovo parto del mio intelletto. Dal primo sono alieno come i padri da figli ribelli e sospetti d'esser nati d'adulterio. Questo è nato de la mia mente come nacque Minerva da quella di Giove; onde gli confiderei la vita e l'animo medesimo“ (*Lettere*, ed. Cesare Guasti, Florența 1805).

⁴ Pe Ermînia voià s'ò călugărească. Sê schimbă până și numele eroilor masculini (Argante devine Hector, Rinaldo Ricard, Solman — Maxențiu și Ermînia Nicêa). Nu se mai zice *capitano*, nici *pietoso* (în loc: *pîo*), nici *io te pardon*, etc.

tine ori un model clasic se poate ascunde supt ele. Astfel scena trecerii în revistă a oștirilor supt soarele care „în câmpiile cerești înaintează neconținut și, ridicându-se pe cer, bate în arme, li smulge flăcări și fulgere, tremurătoare și limpezi, de jignește ochii“, așa că „părea aierul aprins din toate părțile de flăcări“, ca de un foc din înălțime: caii nechiază dârz, fierul lovit sună, câmpiile sunt pline de zvon:

Intanto il sol, che da' cotesti campi
Va più sempre avanzando e in alto ascende,
L'armi percote e ne trae fiamme e lampi
Tremuli e chiari, onde la vista offende:
L'aria par di faville intorno avvampi,
E quasi d'alto incendio in forma splende,
E co' fieri nitriti il suono accorda
Del ferro scosso e la campagna assorda ¹.

Răsar idilic izvoare vii în verdeață — *cinto di verdi seggi un fonte vivo* —, „vântul, ce vine din nisipurile maure“ ², răspândește uscăciune și moarte. Iată o deșteptare în câmp „cu ciripit de păsări vesele înaintea zorilor“, „murmur de râu și de frunze“, „unda glumind cu boarea și cu florile“:

Non si destò fin che garrir gli augelli,
Non sentì lieti a salutar gli alberi
E mormorare il fiume e gli arboscelli
E con l'onda scherzar l'aura e co' fiori ³.

Comparațiile sunt une ori fără model în scrisul celor vechi; așa, când se înfățișează, scurt, cănele ce mușcă piatra ce i se aruncă:

Quasi mastin che'l sasso ond'a lui porto
Fù duro colpo, infellonito afferra ⁴,

când se aduce înainte șarpele, degerat iarna, care-și simte din nou puterile odată cu căldura învietoare a verii:

¹ I.

² Solo vi soffìò, e par vampa di face
Vento che muove dall'arene maure.

(XIII, 56)

³ VII, 5.

⁴ IX, 88 și urm.

Tal fero torna alla stagione estiva
 Quel che parve nel gel piacevol angue¹,

când «rațele în stol, la căderea ploii, o primesc cu zvon bucuros
 de pe malul uscat și-și întind aripile la recea stropire»:

Stuol d'anitre loquaci in secca riva,
 Con ranco mormorar lieto l'attende
 E spiega l'ali al freddo umor²,

ele amintesc maniera sobră și adânc impresionantă a lui Dante
 care-și sapă în oțel icoanele. Cetiri nouă se simt când se descriu
 Laponele, femeile de lângă pol, care, când frigul închiagă apele,
 fac drumul lor pe ghiață, lunecând în cete:

Siccome soglion là, vicino al polo,
 Se avvien che'l verno i fiumi agghiacci e indure
 Correr sul Ren le vilanelle a stuolo
 Con lunghi strisci a sdruciolar sure³.

În legătură cu alte datini decât ale celor vechi apare calul din
 „grajduri de rege“, care

Dacă la usul de arme-l păstrezi,
 Fuge și, liber la urmă pe calea cea largă,
 Merge 'ntre turme sau la apa deprinsă, la iarbă:
 Freamătă coama pe gât și pe spate,
 Scutură gâtul înalt și puternic, și parcă
 De supt copita ce zboară foc ar sări,
 Câmpul când tot îl cuprinde sonorul nechez⁴.

Să reproducem și din vechea, buna traducere, tot fără rima *oc-
 tavelor* îndătinate în grosul italian, dar în alt ritm, a lui Eliad

¹ I.

² XIII, 76.

³ XIV, 34.

⁴ Come destrier che dalle regie stalle,
 Ove all' uso dell' arme si riserba,
 Fugge e, libero alfin per largo calle,
 Và trà gli armenti o al fiume usato all'erba;
 Scherzan sul collo i crini e sulle spalle,
 Sì scuote la cervice alta e superba,
 Suonano i piè nel corso e par che avvampi,
 Di sonori nitriti empinando i campi.

Rădulescu două alte asemenea pasagii, dintre care ultimul cuprinde experiența poetului însuși:

Precum după o lungă, întinsă vânătoare
Stătuți și triști se 'ntoarnă și-abia răsuflând oanii
Ce au pierdut din urmă cu totul a lor fiară
Ascunsă 'n selbă deasă din șesele deschise.

Și, tot în acest cânt al VII-lea, comparația pescărească de la lacul de Comacchio:

Precum peștele colo, în lacul de Comacchio
(Unde în sinu-i leneș se vâr'a noastră Mare),
De unda 'ntărâtată și crudă se ascunde,
Cerând vre o scăpare în apele mai line
Și vine ca de sineși acolo să se 'nchiză,
În temnița 'ngrădită și-a se 'nturna nu poate,
Căci îngrădirea este cu astfel de întocmire:
Deschisă la intrare, închisă la ieșire ¹.

Nu odată se întâlnesc, ca în vechii poeți toscani naivi, cari știau mai puțin și nu simțiau nevoie să copieze, acele câteva cuvinte care dau imaginea. Așa, la moartea Clorindei, când «ea de bucurie se schimbă la față și râse, așa că, stând să moară veselă și vioaie, părea a spune: se deschide cerul și mă duc în pace.. Astfel femeia cea frumoasă trecu din viață și pare că doarme“:

Colei di gioia trasmutossi e rise,
E, in atto di morir lieto e vivace,
Dir parea: s'apre il cielo, io vado in pace.

...In questa forma
Passa la bella donna, e par che dorma ².

Ceia ce iubim înșă mai mult astăzi la acest poet care nu e din vremea noastră este un element care, pe de o parte, amin-

¹ Traducerea lui Ehad Rădulescu, cuprinzând numai cântul VII, se află în «periodul V» al «Curierului de Ambe sexe», 1. — O traducere completă, după una în prosă franceză, a dat-o, la 1852, Atanasie N. Păcleanu, *Ierusalimul liberat, poemă epică în două volume*, București (cu splendide planșe pe aramă, lucrate la Bielz și Danelis în București).

² XII, 68-9.

tește evul mediu, iar, pe de alta, vorbește inimii oamenilor de astăzi: sentimentul zădărniceii absolute a tot ce este aici, a tot ce alcătuiește basa speranțelor unei trecătoare ființi și credința că aceleași lucruri veșnice desăvârșite se află aiurea, mai sus, că ele ne așteaptă acolo pentru a ne mângâia de cât le-am așteptat în zădar, de-a lungul vieții, dureros, pe pământ.

Într'un splendid pasagiu se presintă în forma vechii Cartagini dispărute fatala „moarte a cetăților“:

Zace înalta Carthago; abia slabe urme
Din mândra ruină pe țerm se păstrează:
Cetățile mor, și moare orice împărăție,
Peste mărire și pompă zace nisip, crește iarba.
Iar omul se pare că nu yrea o moarte să aibă.
O mintea noastră cu atâta nesaț și trufie ¹!

Și totuși atâta paște și pe om, „la apusul unei zile apuind“,
cu floarea și verdeța ei, fără a se mai întoarce, însă, la alt
April:

Trece așa cum trece o zi apuind
Floarea și toată verdeța vieții umane,
Dar, cum April în alt an iarăși se 'ntoarce,
Ea nu 'nfiorește din nou, nici nu înverzește ².

Aici el recomandă, în legătură cu cine vorbește și cu vechile sale ocupații, să se culeagă floarea la timp, iubind. Aiurea însă el nu se va mai gândi la dânsa, cum nu-i va mai trebui nici faima, care atrage cu glas dulce, dar se confundă cu celelalte zădărnicii ale părerii noastre despre cum suntem și putem:

¹ Giace l'alta Cartago; appena segni
Dell'alte sue ruine il lido serba.
Muoiono le città, muoiono i regni:
Copre i fasti e le pompe arena ed erba.
E l'uom d'esser mortal par che si sdegni.
Oh, nostra mente cupida e superba !

(XV, 20.)

² Così trapassa al trapassar d'un giorno
Della vita mortale il fiore e'l verde,
Nè, perchè faccia indietro April ritorna,
Si rinfiora ella mai, nè si rinverde.

(XVI, 15.)

Faima ce place cu dulcele-i sunet,
 O oameni trufași, și-așa mândră pare,
 Ecu e și vis e, ba încă din vis ca o umbră:
 La fiecă vânt se desface și pieră¹.

Și mintea însăși ce este ?

O ce-i nebună
 Minte ce 'n aburirea norocului zburdă²!

Și, într'o figură de toată frumuseța, această minte, apropiindu-se de adevărul absolut, pare o păsărică de noapte înaintea soarelui:

...Păsărică de noapte la soare
 E mintea noastră la raz' adevărului veșnic³.

Căci nu numai în ce privește frumuseța fizică,
 Dreaptă oglindă ți-i cerul, și 'n stele
 Poți să privești icoana-ți frumoasă⁴.

În ultimul timp al vieții lui, după ce strecurase elemente mistice și în a doua formă a poemului său, el începuse a scrie povestea Facerii Lumii, *Le sette giornate*.

Un critic italian căruia-i plac liniile de materialitate din *Orlando furioso* găsește la Tasso o slăbiciune când, la capătul explicațiilor acelei rațiuni, care, părăsind veșmântul bisericesc al scolasticeii, se întorsese în peplul, în toga antichității, stăpânind și mai departe omenirea, Tasso, ca și Montaigne (care l-a cercetat în suferința lui)⁵, găsește „un non sò che“, un *nu știu ce*,

¹ La fama che invaghisce un dolce suono,
 Voi, superi mortali, e par sì bella,
 È un eco, un sogno, anzi del sogno un'ombra,
 Ch'ad ogni vento si dilegua e sgombra.

(XIV, 63.)

² Ah nostra folle
 Mente, ch'ogni aura di fortune estolle !

(XII, 51.)

³ ...Angel notturno al sole
 È nostra mente ai rai del primo vero.

(XIV, 46.)

⁴ Specchio t'è degno il cielo, e nelle stelle
 Puoi riguardar le tue sembianze belle.

(XVI, 22.)

⁵ „Survivant à soy-mesme, mesconnoissant et soy et ses ouvrages“ (Jurnalul călătoriei sale din 1580).

capabil, de sigur, să explice totul, dar la pragul căruia trebuie să ne oprim cu adâncă reverență. Poetul italian îl află, amestec de milă, de spaimă, de durere, în cutare „confusă mișcare a inimii“:

E un non sò che confuso instilla al cuore
Di pietà, di spavento e di dolore¹.

Dar tocmai în acest nelămurit care, la dânsul ca și la cugetătorul frances, e în legătură cu partea care nu s'a exprimat și nu se poate exprima a sufletului creator, cu izvoarele din el care n'au curs, vedem ceia ce trebuia să deie o nouă și mai înaltă inspirație scrisului modern.

¹ XIII, 40. Cf. De Sanctis, o. e., II, p. 176.

XVI.

II. „Lusiazii“ lui Camoens.

În „Gerusalemme liberata“ niciodată nu se vorbește, nici măcar atâta ca în „Orlando furioso“, despre Italia, despre poporul italian, despre sentimentele ce ar fi mișcat și tendințele ce ar fi stăpânit societatea italiană în totalitatea ei, peste hotarele întâmplătoarelor și vremelnicelor stăpâniri.

S'a văzut cât de jalnic s'a isprăvit încercarea lui Ronsard de a da Franciei o epopeie națională, pentru scrierea căreia-i lipsia și o credință mai puternică decât aceia care-l făcea să mustre la hughenoti pornirea criminală prin care se sfâșia patria și se primejduia întreg viitorul ei. Iar în Spania subiectele în legătură cu ce a îndeplinit și însemnat poporul spaniol în secolul al XV-lea și al XVI-lea nu provoacă decât cine știe ce seci și obositoare «Austriade».

O epopeie adevărată, tristă, cu valoare de amintitoare a tuturor vechilor isprăvi și de sfătuitoare pentru un viitor nesfârșit, o va da numai, în legătură cu aceiași sete de aventuri, cu aceiași patimă pentru strălucitoarele lucruri romantice, cu aceiași înviere a unui cavalerism îndreptat către *toate* scopurile evului mediu, care vine acum să aducă, alături de antichitatea înviată, partea sa în formarea sufletului modern, — Portugalia.

Din momentul când, la capătul lungilor lupte cu Maurii, scoși acum definitiv de pe teritoriul portughez, și al rivalității, degenerată și în lupte fățișe, ca aceia, definitiv liberatoare, de la Aljubarotta (1385), cu Castilia vecină, suzerana de odinioară, corăbiile regale cutezară a naviga spre necunoscut, urmărind fantastice scopuri, atinse totuși în parte, micul regat din Vestul

peninsulei iberice avuse o viață deosebită care trebuia să aducă la lumină și o literatură corespunzătoare.

Pe când Castilia și Aragonul pierd un secol în scandaluri și lupte dinastice pentru ca să ajungă, destul de târziu, și la împăciuirea partidelor și la fericita unire a Coroanelor, pe când, după acest eveniment neprevăzut, puterile spaniole unite reieau opera de cruciată, mult timp părăsită față de un inamic aproape total incapabil de a rezista și încoronează prin luarea Grenadei opera a șase veacuri, în Portugalia, supt regii Ioan I-iu chiar, Eduard, Alfons al V-lea, Ioan al II-lea, Manuil, Ioan al III-lea, se urmează stăruitor căutarea pământurilor nouă pentru a stabili în ele contoarele de răpede îmbogățire. De la Ceuta, luată la începutul veacului al XV-lea, de la stabilirea punctului de observație maritimă al lui Ioan I-iu la Sagres, se trece la insula Madera, se ajunge la capul Bojador, pentru ca, după încunjurarea lui, „Africanul“ Alfons, cuceritorul Tangerului și unchiul său, dom Henric, să continue și prin studii o tradiție căreia Portugalia îi va mulțami mai târziu găsierea Capului de Bună Speranță, de către vasele lui Bartolomeiu Diaz (1486), ocuparea de Alvarez Cabral a celor d'intăiu puncte în America-de-Sud, unde se va întemeia în curând înfloritoarea colonie a Braziliei, dar, mai ales, puțin mai înainte, sosirea la Calicut, pe coasta „Indiilor orientale“, a lui Vasco de Gama.

Și, în persoana lui Vasco de Gama, în marea lui aventură triumfătoare, în legătura cu momentul decisiv pe care îndrăznețul descoperitor și ostaș îl represintă 'n desvoltarea unei îndărătnice ofensive naționale, a vrut Camoens să cânte, — intitulând poema sa *os Lusíadas*, urmașii eroului eponim al neamului său, Luso, — *toată viața materială*, de încordări, de lupte, de suferinți, și *toată esența morală* a poporului portughes.

Luis de Camoens n'a fost, ca Torquato Tasso, fiul unui om învățat, unui scriitor de reputație, și creșterea lui n'a început, cu o deosebită grijă, din cei d'intăiu ani ai copilăriei, precum, mai târziu, în această săracă mică Portugalie, fără o Curte pompoasă și strălucită, fără vre-un nobil, între „baronii“ săi eroici, care să fi vrut și să fi putut să se încunjure de scriitori și artiști, el n'a trăit în clientela cuiva, scutit de orice atingeri cu o realitate care nu cruță adesea, în asprimile ei, pe cei mai

buni dintre oameni. Tatăl său era unul din ofițerii prin vitejia cărora ajunsese a fi respectat drapelul portughez; el avea o casă în Coimbra. Luis, născut la Lisabona, în 1524, a făcut studii la acea Universitate din Coimbra care singură pregătia pe învățații și cărturarii unei țeri, ale cărei relații, nu numai în strălucitoarea Italie depărtată, dar și cu Ținuturile spaniole vecine, erau puține. El însuși soldat, a luptat la Gibraltar, pierzând aici un ochiu. De bună voie sau pentru a ispăși cine știe ce păcate ori fatalități, de care n'a scăpat toată viața, el trece în Indiile portugheze la 1553, stând, la Macao și aiurea, nu mai puțin de cinci ani. Purtările lui în acest exil par a fi fost destul de supuse criticei, cu toate încercările cutărui biograf din timpurile noastre de a face ca viața lui de slujbaș să corespundă întru câtva marelui său talent literar; a și fost tras la răspundere. Întors în Portugala la 1569, era să publice, peste trei ani de zile, poemul la care, când ici, când colo, lucrase o viață întreagă.

La faptele cele mari ale „Lusiazilor“ săi, el nu participase. Pe Vasco de Gama, pe Albuquerque nu-i văzuse niciodată, și nici nu-i putuse vedea. Dar mersese pe drumurile lor de ape, ajunsese la popasurile rătăcirii lor cutezătoare, găsisse neamurile, cu altă înfățișare, alt graiu, altă lege și alte datini, în mijlocul cărora el făcuse să fluture steagul regelui său; simțise ceva din speranțele de noroc ale celor cari părăsiau patria pentru a se avânta pe nesfârșita întindere a mărilor până ieri necercetate, și, după ce trecuse prin atâtea primejdii și încercări, și el simțise amărăciunea atâtoro cari, la întoarcere, nu găsiseră decât uși închise. Dacă povestea robului său negru care ieșia zilnic în stradă să cerșească pentru stăpânul singuratec, în zilele de la sfârșit, când el nu se putea hrăni din pensia puțină a unui rege cu Vistieria goală, dacă acest amănunt din ultimul act al unei vieți fără noroc aparține legendei, e adevărată declarația lui din această epocă: „acum nu mai am suflet, nici mulțămire de nimic“¹. Și, când regele dom Sebastian va peri în lupta sa din Maroc, dată cu forțe slabe contra coaliției triburilor maure, în ziua fatală din August 1576, el va spune cu o melancolie nesfârșită: „În sfârșit îmi voi isprăvi viața, și vor vedea toți că am fost cu atâta dragoste față de patria mea,

¹ Agora não tenho espirito nem contentamento para nada.

incât nu numai că m'am mulțămît să mor în ea, ci să mor cu ea¹. Se și stângea la 1579, în vrâstă de cinzeci de ani.

Camoens a scris multe bucăți lirice, pe care le strânsese și într'o culegere ce s'a risipit de prieteni, rămânând un număr de sonete și alte piese, cu privire la autenticitatea cărora e câmp pentru discuție. Între autorii dramatici ai timpului trebuie a se însemna și numele lui, pentru că, în *Filodemo*, în *Rei Seleuco*, în „Amfitrioni“, el a știut, adoptând limba poporului, îndătinatelor lui forme poetice, să răspingă de o potrivă scânteierile curtene ale lui Gil Vicente, creatorul teatrului portughes, și formalismul sec al literaturii dramatice decalchiate după modelele italiene.

Astfel, prin varietatea și bogăția operei sale, el samănă cu Torquato Tasso, de care e așa de deosebit prin toată desfășurarea unei vieți, în care, dacă a lipsit tragedia finală, au fost în schimb poveri îndelung purtate cu durere și indignare. Poe-mul său însă are o valoare națională și umană cu mult mai mare decât aceia la care poate pretinde „Gerusalemme liberata“.

Aceasta se vede din chiar octavele de introducere. Nu se spune, cu o elegantă receală, că va fi vorba de cutare „căpitan“² cuceritor și liberator ca Godefroy de Bouillon la Ierusalim, de acțiunea lui, care va fi sau va putea să fie unică, ci se anunță cu mândrie că un întreg popor în fapta și avântul lui se va înalță înaintea cetitorului:

... Ármele și baronii cei vestiți
 Cari din țermul lusitan al Apusului
 Prin mări ce n'au fost înainte știute
 Trecură până dincolo de Taprobana,
 Fără primejdii și silnice lupte,
 Cum nici n'ai crede că-i forța umană,
 Și între neamuri depărtate zidiră
 Regatul nou ce-atâta-l înălțară,

 Precum și amintirea glorioasă
 A regilor ce-au întins tot mai departe

¹ Emfim acabarai a vida, e varão todos que fui tam affeiçoado a mihna patria que não somente me contentei de morrer n'ella, mas de morrer com ella.

² Totuși Vasco de Gama apare ca „o forte capitão que a tammanhas em-presas se offerece“ (I, 44).

Credința și puterea, și țerile stricate
 Din Africa și Asia le-au pustiit în cale.
 Ba încă și pe cei ce prin viteze fapte
 S'au liberat de moartea ce-i pândia,
 Cântând îi voiu străbate pe deplin,
 De mă ajută însuși talentul meu și artă¹.

Și el e sigur, cerând nimfelor Tagului „o furie mare și sonoră“ (*furia grande e sonora*), că va putea spune un lucru cum nu s'a mai auzit, înălțând „ceva care e mai presus de tot ce a cântat Musa antică“².

Va arăta deci pe Vasco plecând de acasă, cu hotărârea de a nu se opri până nu va aduce dovadă regelui său că a crescut puterea lui în acele locuri depărtate de peste Ocean. Va ajunge la Mozambic și se va lupta cu Maurii păgâni, va aborda la Quiloa, la Mombaça; cu ajutorul puterilor cerești care-l sprijină și contra celor ce-i stau împotriva, va trece la Melinda, intrând în legătură și cu regele de acolo și după atâtea alte împrejurări prielnice și mai ales dușmane va atinge coasta Indiilor Orientale la Calicut. Amenințat a-și vedea corăbiile distruse de acelea ale stăpânitorului indigen, întoarse din călă-

¹ „... as armas e os barones assinalados
 Que da occidental piaia lusitana
 Per mares nunca d'ante navegados,
 Possaram inda alem da Taprobana
 Sin perigos e guerras esforçados.
 Mais de que prometia a força humana,
 E entre gente remota edificaram
 Novo reino que tanto sublimaram.

E tambem as memorias gloriosas
 D'aquelles reis que foram dilatando
 A fe, o imperio; e as terras viciosas
 De Africa e de Asia andaram devastando:
 E aquelles que per obras valorosas
 Se vão da lei da morte libertando;
 Cantando espalharei per toda parte,
 Se a tanto me ajudar o ingenho e arte.
 Cesse tudo a que a Musa antiga canta,
 Que outro valor mai alto se alevanta (I, 8).

Cf. X, 154: Aqui verais presente
 Cousas que junctas se acham raramente.

toria îndătinată, el revine acasă după o odihnă de o clipă în cutare insulă minunată, răsărită anume pentru dânsul din valurile Mării. Iar în urzeala acestei expediții se va amesteca, din gura lui Paulo da Gama, fratele lui Vasco, din gura frumoasei stăpâne inspirate a ostrovului minunat, din gura unui marinar în sfârșit, tot ce trebuie pentru a se ști întregul trecut portughez, de la Luso fabulosul, de la prințul Henric (de Burgundia, întemeietorul), de-a lungul seriei de Alfonsi, de Sanchi, de Ioani, cu o exactitate ca de cronică, și tot ceia ce după descoperirea drumului la Indii era să se mai petreacă, fără a uita episodul, măgulitor pentru mândria națională, al celor doisprezece cavaleri din Portugalia, chemați, ca vitejii cei mai străluciți și luptătorii cei mai loiali, ca să apere în Anglia cinstea doamnelor acestei țeri, atacată de clevetirea unui răuvoitor ¹.

Camoens cetise pe clasici; nu arată să se fi inspirat din Homer, dar cunoștea perfect „Eneida“, din care a luat atâtea comparații ². Tot așa s'a aprovisionat cu podoabele cerute de gustul timpului și la poeții italieni ai epocii, Alamanni (*Avarchide*), Bernardo Tasso (*Amadigi*) ³.

De la modelele clasice va lua Portughesul toată „mașinăria“, divină, de care simte nevoie pentru a da elemente de fantasmă povestirii sale poetice, și, criticând greșeala lui Torquato Tasso de a face ca aceste elemente, necesare în orice epopeie a veacului al XVI-lea, să fie scoase din însuși subiectul unei solemne înfățișări de luptă și aventură eroică, el dovedește un mai fin simț decât al Italianului. Descrierea lui Triton e splendidă, când el apare în ciudatu-i veșmânt de scoici maritime ⁴; adunarea zeilor lui Neptun,

¹ VI, 54 și urm.

² V. în ediția José da Fonseca (Paris 1846), la pp. 477, 479, 488.

³ V. *ibid.*, pp. 454-5, 470, 479.—Torquato Tasso laudă pe acest „buon Luigi“, a cărui operă, măcar cea lirică, nu-i era necunoscută. — Un epitet chiar ca la Boiardo; v. *ibid.*, p. 466. — Cutare descriere a mecanismului cosmic arată că lui Camoens nu-i era necunoscută, direct sau indirect, *Divina Commedia*.

.. a grande máquina do mundo,
Ethérea e elemental, que fabricada
Assi foi de saber alto e profundo,
Que é sem principio e méta limitados.

⁴ VI, 16 și urm.

As deusas em riquisimos estrados,
Os deuses em cadeiras de crystal ¹,

e o priveleşte vrednică de pus alături cu ce a dat mai bun în acest gen epopeia antică. Apariţia Venerei ocrotitoare a Portughesilor, cum a fost şi a Romanilor, a lui Bacchus prigonitorul n'ar putea fi redată mai bine de cineva din alte timpuri, care ar fi crezut în realitatea acestor figuri.

El, Camoens, declară că nu sunt decât înălţări ale naturii umane, «baroni» şi doamne de pe vremuri ². Mai presus de asemenea simple podoabe ale epopeii sale el ştie „pe cel ce a venit să mântuie lumea” ³, şi va chema împrejur «paza dumnezeiască, angelică, cerească, stăpânind ceruri, mare şi pământ, care a dat adăpost la tot Israelul în mijlocul undelor eritree, care a sprijinit pe Pavel şi l-a apărat de sirtele nisipoase şi de undele rele” ⁴, şi versul lui se va înfiora de evlavie când, la pomenirea Epifaniei va aduce pe «cei trei Crai din părţile Răsăritului veniţi să caute pe Craiul cel de puţină stare” ⁵.

Şi independenţa sa faţa de antichitate o reclamă el şi în alte domenii. Subiectul lui i se pare superior celor cântate de Virgil şi de alţi mari cântăreţi ai vremurilor clasice. Ce ar mai fi spus ei dacă ar fi putut vorbi de asemenea taine ale

¹ VI, 25.

² ...varones que esforço e arte
Divinos os fizeram, sendo humanos.
.
Todos foram de fraca carne humana.
(IX, 91.)

³ Aquello que a salvar o mundo veio!
(VI, 75.)

⁴ Divina Guarda, angelica, celeste,
Que os ceos, o mar e a terra senhoreas,
Tu que a todo Israel refugio deste
Per metade das aguas erythreas,
Tu que livraste Paulo e o defendeste
Das syrtes arenosas e ondas feas.
(VI, 84.)

⁵ Trazia o sol o dia celebrado
Eu que tres rês das partes do Oriente
Foram buscar um rei de pouco nada.
(V, 68.)

naturii cum sunt cele descoperite acuma ¹ ! «Acele vrăjitoare, acele Circe, acei Polifemi, acele sirene ce adorm cu cântecul lor» ², Ciconii, Calipsele, Harpiile nu prețuiesc decât așa de puțin pe lângă adevărul «*unic și curat*» care se rostește prin versurile lui :

A verdaden que en conto una e pura
Vence toda grandiloqua escritura ³ !

El are deci scurtele sale comparații, impresionante ca ale vechiului poet florentin, înfățișând „răbdătoare și blânde oițe“ :

Ben como paciente e mansa ovelha ⁴,
vijelii „vuind ca un taur nestăpănit“.

Como touros indómitos bramando ⁵.

E vorba de vântul ce ridică pânza albă :

Ben como o vento leva branca vella, etc.

Descripții cum nu le mai cunoscuse de mult poezia în limba vulgară dau spectacole de oștire în mare :

Respondem as trombetas messageiras
Pífaros sibilantes e atambores,
Alferезes volteam as bandeiras
Que variadas são de muitas côres ⁶.

Florile, pentru întâiași dată, se înșiră fiecare 'n însușirile ei ⁷, Dar ceia ce e fără păreche, este acea viziune a Mării în toate timpurile, supt toate aspectele, așa cum a văzut-o îndelung prin vechile navigații încete, părând fără sfârșit, și cum a înțeles-o, trezind admirația unui Humboldt.

¹ Vejam agora os sabios na escritura
Que segredos são estes da natura.

.
Que influência de signos e de estrellas,
Que estrenhezas ! Que grandes calidades !

² Fingendo magas, Circes, Polyphemos,
Sirenas que co 'o canto adormeçam.

(V. 87-9.)

³ *Ibid.*

⁴ III, 131.

⁵ VI, 84.

⁶ IV, 27.

⁷ IX, 61-2.

Iat'o liniștită, cu luna ale cărei „raze clare scânteie — *rutilavam* — peste undele de argint „neptuniene“¹; iat'o neliniștită, cu „mii de păsări ce înnoată pe argintul Tetidei furioase» —

Eis mil nadantes aves pelo argento

Da furiosa Thetis inquieta² —,

iată furtuna pe Ocean, în toată zguduitoria ei măreție³, prevestită de «tristul cântec al alcionilor de pe coastă», —

As halcyoneas aves triste canto

Juncto de costa brava levantaram,

Lembrando-se de seu passado pranto

Que as furiosas aguas lhe causaram⁴,

pe când delfinii se dau la fund. Până ce liniștea reappare, după „vijelioasa vreme, umbra întunecată ca noaptea și vântul șuierând“, „speranță de liman și mântuire“, „înlăturând frica gândului“ prin razele soarelui împăciuirii⁵.

Nu lipsește nici vederea minunilor Mării, acelor *cousas de mar*, cu luminile subite, cu «cele sfinte» ale furtunii, cu nourii ce se ridică peste apele înalte și fumul țâșnind în sus ca un cartag, — toate înfățișări de acelea tainice pe care niciun învățat n'ar fi în stare a le lămurii⁶.

În acest stil al noii epopei este și vioiciune, glumă, cum nu le-am întâlni aiurea. Vinul e «licoarea pe care Noe a arătat-o lumii»⁷; când Bacchus se duce la Neptun, poetul se miră că

¹ De lua os claros raios rutilavam
Pe las argenteas ondas neptuninas.

(I, 58.)

² IV, 49.

³ VI, 70 și urm.

⁴ V, 77.

⁵ Depois de procellosa tempestade,
Noctura sombra e sibilante vento,
Traz a manhã serena claridade,
Esperança de porto e salvamento:
Aparta o sol a negra escuridade
Removendo o temor de pensamento.

(IV, 1.)

⁶ Vejam agora os sabios na escritura
Que segredos são estes de natura.

(V, 16-23.)

⁷ O liquor que Noé mostrara a gente.

(VII, 75.)

s'a întâmplat odată ca «în împărăția apelor Craiul vinului să meargă»¹, iar, dacă soția lui Neptun își primește oaspeții ră-tăcitori pe Ocean într'un veșmânt așa de străvezin, nu e pă-cat: „că atâta bine nu e făcut să se ascundă“ — *que tanto bem não é perã esconderse*².

Un titlu de mândrie e pentru Camoens că el spune *lucruri adevărate*. Are viziunea sigură, clară, precisă, «aproape știin-țifică», în stare să fie întrebuințată ca material pentru studii. Caracterizarea popoarelor e exactă: astfel Biscainul «cărui-a-lipsească argumentele lustruite și care nu prea suferă insultele străinilor»³, Negrul în «sălașul fără port», «sprijinindu-se numai pe dreptatea regelui, pe apărarea lui și pe credința vecinilor»⁴. Se pot culege de la dânsul noțiuni prețioase asupra Africei „avare de bunurile lumii”⁵, asupra Indiei pe care, prin șederea îndelungată în contoarele ei, o cunoaște așa de bine, cu templele ei bizare, cuprinzând „abominabile” chipuri de „demoni”, de idoli asemenea cu Iupiter Amen, cu Ianus, cu Briareu, cu cănele Anubis, lângă „păduri mirositoare, frumoase”⁶, asupra negoțului cu Meca și Suezul⁷.

Și, alături cu aceste note de adevăr, personificări îndrăznețe, a Gangelui, a Indului⁸, a Capului de Bună Speranță însuși, de-venit uriașul hăd ce închide apele, «molstrul grozav» Adamator, cu «ochii negri», pe cari-i învârte fioros în cap, cu «glasul greu

¹ Entre no reino d'agua o rei do vinho
(VI, 14.)

² VI, 21.

³ A gente biscainha que carece
De palidas razões e que as injurias
Munto mal dos estranhos compadecie.
(IV, 11.)

⁴ Sem portas, confiados en seus ninhos
Na justiça real e defensão
E na fidelidade dos visinhos.

Și apare ceata lor ca uu «bando espesso e negro de estorninhos» (X, 94).

⁵ ...dos bens do mundo avara,
Inculca e toda cheia de bruteza
(X, 92.)

⁶ VII, 16 urm., 35 urm., 47 urm., 51 urm. — Cf. locurile ce produc aur, VII, 11. — O descripție exactă a scorbutului, V, 81-2.

⁷ IX, 2 urm.

⁸ IV, 74 urm.

și amar» — *pesada e amara* —, care în elocvența lui indignată nu uită să pomenească și pe toți geografi antici ce au vorbit de apele unde acum el se sălășluiește¹. Pentru ca în insula pe care o vrăjește Venus, puind pe dumnezeiescul ei fiu să rănească din arc pe nimfele ce trebuie să primească pe navigatorii portughesi, să vedem „porți de aur fin, cu marchetării de sîdef bogat ce se naște în scoici“², să întălnim pe aceste zglobii zine, cîntînd din citere, din harpe, din „flaute sonore“, pe cînd altele se fac cîă urmăresc vînatul în pădure³; iar

Altele 'n umbra, ce de soare mult
 Apără frunza, se primblau de-a lungul
 Apei, ce, suavă și liniștită,
 Prin pietre albe curge 'n brazde vesele⁴.

Ceia ce ține tot acest complicat eșafodagiu, acoperit de atîtea podoabe, proprii și de împrumut, e atotputernicul sentiment al unei iubiri de țară, al unei mîndrii de neam pe care l-am căuta în zădar pe acea vreme în orice literatură, „iubire de patrie niciodată porîind de la o răsplată josnică, ci mai înaltă și aproape veșnică“, întocmai ca a marilor descoperitori înșii:

...Amor da patria não movido
 De premio vil, mas alto e quasi eterno⁵.

„Această casă mică lusitană“ — *esta pequena casa lusitana*⁶ — „așa de mică parte a lumii“⁷, e „un pămînt care niciodată n'a

¹ V, 40 urm., 49 urm.

² *Portas d'ouro fino e marchetadas
 De rico aljofar que nas conchas nace.*

³ *Algumas doces citharas tocavam,
 Algumas arpas e sonoras frantas;
 Outras co'os arcos de oro se fingeam
 Seguir os animaes que não seguiam.*

(IX, 64.)

⁴ *Outros nas sombras que das altas séstas
 Defendem a verdura, passeavam
 Ao longo d'agua que suave e queda
 Per alvas pedras corre a praia leda.*

(IX, 67.)

⁵ *La Inceput.*

⁶ VII, 14.

⁷ *O vós, ó geração de Luso (dijo),
 Que tam pequena parte sois no mundo.*

(VI, 2.)

fost supus de altul¹. În Iberia, în „Spania, cap al Europei întregi“², ea nu se dă pe altă regiune. A fi rege aici e mai mult decât a fi Împărat al lumii:

Que juzgareis qual é mas excelente
Se ser do mundo rei, se de tal gente³.

Nicio limbă nu e mai aproape de cea latină, niciuna nu cuprinde mai puțină „corupție“⁴. Capitala e întâia pe lume, „și tinde a fi o nouă Romă“⁵.

Poporul e tare și dârz: „nicio povară nu-i cade greu, nu-l împovărează“⁶. Numărul dușmanilor, slăbiciunea lor nu-i interesează când e vorba de o nouă ispravă:

Vos, Portuguezes poucos, quanto fortes,
Que o fraco poder vostro não pesais⁷.

atâtea lupte le-au înfruntat și biruit cu „nicio sută de soldați“⁸. Spada li-e iute ca și gândul⁹.

Sunt oameni adevărați, loiali; orice înșelăciune, orice trădare-i revoltă¹⁰. Fidelitatea lor e fără pată¹¹ de-a lungul timpu-

¹ ...terra nunca de outrem sujugada.

(IV, 19.)

² Como cabeça allí de Europa tota.

(III, 17 urm.)

³ La început.

⁴ La lingua, na qual, quando imagina,
Com pouca corrupção crê que é latina.

(I, 33.)

⁵ Facillmente das outras a primera (III, 57); da fazer de Lisboa nova Roma (VI, 7).

⁶ O invicto e forte Luso

A quem nenhum trabalho pesa e agrava.

(X, 18.)

⁷ VII, 3.

⁸ Tantas batalhas sustentadas

Com muito pouco mais de cem soldados.

(X, 20.) Cf. III, 43.

⁹ Não menos nos ingenhos que na espada (III, 14.)

¹⁰ ...Gente verdadeira

A quem mais falsidade enoja e offende.

(VII, 72.)

¹¹ Oh gran fidelidade portugueza

De vassallo que a tanto se obrigava...

(III, 41.)

ilor pe care el le schițează în cartea III-a, în a VIII-a, în a X-a¹, pentru ca toate faptele strămoșilor să răsară îndemnătoare înaintea urmașilor. Pentru poet ca și pentru întreaga lui nație „e mai puțin să cauți a-ți ucide fratele care se ridică în contra regelui și a patriei“.

que menos é querer matar o irmão
quem contro o rei e a patria se adlevanta².

Un asemenea popor nu poate să rămâie liniștit, într'o vreme când „noile invenții sălbatece de instrumente ucigașe de artilerie trebuie să-și facă asprele probe în zidurile Bizanțului și ale Turciei“ spre a goni pe păgâni în Munții Caspici, în Scitia rece, liberând pe supușii Sultanului, Greci, „Traci“, Armeni, Georgieni³. Dacă azi creștinii se rup între ei «ca niște cini» — adevărata sămănătură a lui Cadmus —, «dacă Franța prea-creștină» uită moștenirea lui Carol-cel-Mare, lui Ludovic-cel-Sfânt și nu se mai gândește la Locurile Sfinte, dacă «asprul Engles» (*duro Inglez*) are sabie numai pentru cei de o lege cu el, dacă Germanii, în loc să lovească în „prea-superbul Otoman“, se războiește cu Biserica și Împăratul, iar Italianul, bogat, pierdut în desfătări, necredincios moștenirii sale, e „cufundat în mii și mii de vicii și dușman lui însuși⁴“, ei bine Portugalia lui Vasco da Gama e gata să dea lovitura în Maroc, pământul vechilor lupte⁵.

...nenhum trabalho grande os tira
D'aquella portugueza alta excellencia
De baldade firma e obediencia.

(V, 72.)

¹ „Os doze de Inglaterra“, „Cei doisprezece din Anglia“, cu povestea lor, apar în cartea a VI-a.

² IV, 32.

³ Aquellas invenções feras e novas
De instrumentos mortaes de artilleria
Ja devem de fazer as duras provas
Nos muros de Byzancio e de Turquia.

(VII, 12-3.)

⁴ VII, și urm.

⁵ Ou fazendo que mais que a de Medusa,
A vista vossa teme a monte Atlante,
Ou rompendo nos campos de Ampelusa
Os Mouros da Marroço a Trudante.

(X, 156.)

Această cruciată a dus la peirea lui dom Sebastian și a oștirii sale, la stingerea dinastiei, la robia supt străin.

Camoens ar fi putut s'o prevadă întru câteva, ca unul care știa bolile morale de care suferia patria lui și care le spune, tare, hotărât, — căci, ce s'a observat mai puțin, poema lui are și o parte de neiertătoare critică în care amestecă propriile sale decepții, propria sa desnădejde.

Pentru dânsul viața e luptă, și la el se găsește această expresie — *trabalho por vir*¹. Preoții, clericii, în loc să stea acasă fără trudă, să urmeze exemplul Sfântului Toma evanghelisatorul Indiilor². Luptătorii să fie ca Vasco de Gama și „baronii, neobosiți și plini de o sfântă încredere în puterile lor, ai descoperirii“, aceia cari, „ca lei năvălitori și tauri viteji, și-au dat trupurile foamei și veghilor, fierului, focului, săgeților și primejdiilor, în atâtea locuri și pe atâtea ținuturi sălbatece reci, în lupta cu idolatrii și Maurii, în primejdiile necunoscute lumii, în naufragii, spre hrană peștilor în adâncuri“³. Onorurile, aurul cel mai curat nu dau preț omului, „ci mai bine să le merite fără a le avea decât să le aibă fără a le merita“:

Porque essas honras vãs, esse onra puro
Verdadeiro valor não dão á gente:
Melhor é merecel-os sem os tẽr
Que possinl-hos sem os merecer⁴.

În splendide versuri el rostește acest crez luptător al său, pe care nu-l întâlnim nicăiri în libertatea timpului :

Pe cale' acestor grooznice primejdii
Acestor grele munci și temeri multe

¹ VI, 41.

² X, 119

³ Quaes rompentes leões e bravos touros,

Dando os corpos a fames e vigras,

A ferro, a frigo, a settas e pelouros,

A quantas regiões, a plagas frias,

A golpes de idolátras e de Mouros,

A perigos incógnitos de mundo,

A naufragios, a peixes ao profundo (X, 147).— Se pomenesc suferințele femeilor părăsite în mâna Cafrilor (V, 47), tovarășii rămași în urmă (V, 73). Cf. III, 70.

⁴ IX, 98.

Răzdesc toți cei ce sunt prietenii faimei.
 La cinstea fără moarte și la glorie,
 Și nu culcați în veci pe trunchiul cel
 Bătrân al cui a fost din neamul lor voinic
 Și nici pe paturi aurite tologiți,
 Pe blăni de sobol de la Muscali.

Și nici mâncând mâncări nouă și alese,
 Nici cu primblări, de lene moleșiți,
 Nici cu plăceri variate, nesfârșite,
 Slăbind ce e în piept mai generos,
 Și nici cu pofta cea de neînvinș
 Ce leagă de noroc pe cei ce-o au în ei,
 Căci el pe nimeni nu l-ar suferi
 Ce-ar vrea să facă fapte de virtute.

Ci să tot cați cu brațul hotărât
 Onoarea care-a ta să fie numai,
 Veghind și îmbrăcând veșmântul greu,
 Purtând furtuni și undele furioase,
 Frig aspru biruind, și tot așa
 Cumplitul foc de soare 'n câmp deschis,
 Trecând prin încercări corupătoare,
 Amestecate cu-aspre suferinți.

Din nenorocire societatea contemporană a țerii sale nu mai dă această priveliște. El nu se îndoiește că „sunt totuși urmași din trunchiu generos și din bogată casă, cari cu obiceiuri înalte și alese sprijină nobilimea care i-a făcut, și, dacă în el lumina vechilor lor părinți nu se aprinde mai mult, ea nu se face mai mică, nici se întunecă“, dar, adaugă el, „din aceștia sunt numa puțini“¹. Atâția pradă «poporul sărac» — *a despir e roubar o pobre*

¹ Não nego que ha com tudo descendentes
 De generoso tronco e casa rica
 Que com costumes altos o excellentes
 Sustentan a nobreza que le fice,
 E, se a luz dos antigos seus parentes,
 N'elles mais o valor não clarifica,
 Não falta o menor, nem se faz obscura, —
 Mas d'estes acha poucos a pintura.

povo¹. Gustul banului îi stăpânește pe toți². Regii sunt încunjuțați de lingușirea „care nu se preface în graiu nou înflorit“; cei cari «datoresc sărăciei iubire dumnezeiască și poporului caritate, adesea iubesc numai bogăția, simulând dreptatea și integritatea, din cruda tiranie și asprime fac drept și vană severitate, legi se stabilesc în folosul regelui, iar cele în favoarea poporului său se pierd»³. „Limba înșelătoare a lui Ulise“ biruie față de „vitejia sinceră a lui Aiax“⁴.

«A fi leu între aceste oi e o slăbiciune⁵. «Mor în spitaturi, pe paturi sărace, acei cari servesc de zid regelui și legii»:

Moures nos hospitaes em pobres leitos

Os que ao rei e á lei servem de muro⁶.

«În locul cununilor de lauri, trude cum n'au mai fest⁷»...

¹ VII, 85. V. și VIII, 54.

² VIII, 98

³ E ve de mundo todo os principais,
Que nenhum n'ó bem publice imagina,
Ve que esses que frequentam os reais
Paços por verdadeira e sã dectrina
Vedem adulação que mal consenta
Moudar-se o novo trigo llorecente.
Ve que aquellas que devem á pobreza
Amor divino e a povo caridade
Amam somente manhos e riqueza,
Simulando justiça e integridade.
De fea tyrannia e de aspereza
Fazem direito e vã severidade.
Leis em favor do rei se estacebelecem;
As em favor de povo se perecem.

(IX, 27-8.)

⁴ Isto fazem os rês, quando, embebidos
N'una apparencia branda que os contente,
Dão os premios de Aiaçe mereidos
A lingua vã de Ulysse fraudulenta.

(X, 24.) Cf. VIII, 55.

⁵ Que é fraqueza entre ovelhas ser leão.

(I, 68).

⁶ X, 23.

⁷ Atroce dos descânços que esperava,
Das capellas de louro que me honrassem,
Trabalhos nunca usados me inventaram,
Com que em tam diro estado me destaram.

(VII, 81.)

El însuși e dintre acei cari sufăr de nedreapta alcătuire a lumii stăpânite de violență și de abus. Trist, înseamnă, în cântul din urmă al poemei, despre a cărei însemnătate avea o idee deplină, că „anii lui se coboară“, că „în curând din vară va trece în toamnă“, că «soarta-i aduce recirea talentului», că «decețiile-l duc la răul negrului abis și al somnului din urmă»¹. Și strigătul său din urmă pare a opri opere de care cei din timpul său nu sunt vrednici:

Atât, Musă, atât, căci lira mi-i acum
 Cu totul discordată și vocea răgușită,
 Ce să mai cânt eu oare când văd că am iubit
 Un neam surd și cu mintea așa de împietrită?
 Priința cea cu care te-aprinzi și te îngâni,
 Nu mi-ai dat-o tu, țară, — o nu, căci ești cuprinsă
 De poftele murdare și de asprimea rea,
 Austëră, potolită și de tristețã hãdã².

¹ Vão os annos descendo, e ja do ostro
 Ha pouce que passar até o outono:
 A fortuna me faz o ingenho frio,
 Do qual ja não me jacto, nem me abono.
 Os desgustos me vão levando ao rio
 De negro esquecimento e eterno sono.

(X, 19.)

² No mais, Musa, no mais, que a libra tenho
 Destemperada e a voz enroquecida,
 E não de canto, mas de ver que venho
 Cantar a gente surda o endurecida.
 O favor com que mais se accede o ingenho
 Não o dá a patria, não, que está mettida
 No gosto da cabeça e no rudeza
 D'una austera, apagada e vil tristeza.

(X, 145.)

XVIII.

III. „Fairy Queen“ a lui Spenser.

Anglia nu va da o epopeie națională în sensul „Lusiazilor“, cu toate că epoca Elisabetei are triumfurile ei, ca biruința asupra «Invincibilei Armade», descoperiri, ca ale lui Raleigh și Drake, tot ce ar fi putut să inspire un poet pentru a înfățișa în legături cu asemenea evenimente contemporane mărirea în trecut și rolul în viitor al uunui neam. Și nici, ca Italia lui Torquato Tasso, ea nu va căuta în istoria lumii o mare acțiune comună pentru ca pe baza ei să înjghebe o povestire epică având caracterul „Ierusalimului liberat“.

Cu un „patriotism“ mai puțin hotărât la o nație care era încă împărțită în două clase ce însemnau încă două rase nu se putea ajunge la o operă ca aceea a lui Camoens și cu o cultură neasămănat mai puțin armonisată și orientată decât a Italiei contemporane nu se putea „fabrică“ un produs de imitație așa de reușit în toate părțile sale ca al lui Torquato Tasso.

De la începutul veacului al XVI-lea, cu stabilirea dinastiei Tudorilor, Anglia intrase într'o nouă fasă politică. Nu se mai puteau încerca mișcări țerănești, adânci frământări sociale ca acelea care puțin înaintea de 1400 produsese și o literatură populară, anglo-saxonă, care, în aspra ei simplitate, în mâniașoasă-i pornire de revoltă li corespundea. Și se încheiase, prin dispariția atâtoro din vechile seminții aristocratice și prin slăbirea celorlalte în „Războiul celor Două Rose“ și cu predominarea turbulentă a celei mai agitate și mai dârze nobilimi din Europa, supt Tudori, — Henric al VIII-lea, Maria, Elisabeta — capetele neliniștite sau numai ambițioase vor cădea pe eșafod

supt securea calăului, asigurând în acest chip sângeros dominația stăpânului.

Curtea începe a se formă. Nicio altă influență nu se exercită asupra ei, ca și asupra întregii vieți sociale a claselor de sus, decât a popoarelor romanice. Franța e aproape: de acolo a venit Maria de Lorena, din Casa de Guise, ca soție a regelui scoțian, acolo a mers pentru câțiva ani, ca să fie regină, Maria, fiica ei și a regelui Scoției, și ea se va întoarce după moartea soțului ei, Francisc al II-lea, pentru a domni acasă, după moda franceză a Curții lui Francisc I-iu și Henric al II-lea, cu oarecare influențe italiene care încep a se simți și care vor pune lângă dânsa spre a o compromite, chipul de romantic suspinător al musicantului Riccio, Maria Stuart a făcut și versuri franceze, pe o vreme când rivala și prigonitoarea ei până la moarte, Elisabeta, știa și latinește și grecește, — traducând din Euripide. Căsătoria Mariei cu Filip al II-lea a adus, oricât de rele și de rare ar fi fost relațiile dintre cei doi soți, o înrăurire a datinelor spaniole. Iar supt Elisabeta larga viață de recepții, de petreceri, de spectacole imită, evident în mai mari proporții, acea viață strălucitoare care făcea mândria dinastiilor din principatele Italiei contemporane.

Cei ce scriu sunt în cea mai mare parte nobili și, oricum, către nobilime, strânsă acum în jurul persoanei regale, se îndreaptă orice scris. Și el e supus aceluiași influențe ca și această clasă ea însăși.

Cultura clasică a pătruns, neapărat, și aici, mulți bărbați și femei, având cunoștință bună de limbile latină și greacă, de și aici nu se întâmpină nici pe departe ceva care să samene cu activitatea, neconținută așa de spornică, a marilor erudiți francesi. Și ea va provoca numeroase imitații.

O «Artă de retorică» (*Art of Rhetoric*), a lui Thomas semilson, se publică încă din 1553. Unul din liricii cei mai însemnați ai timpului, Surrey, cearcă la 1557 o traducere — rămasă necomplectă — a lui Virgil, ceva mai târziu, de la 1567 înainte, se publică o versiune a „Metamorfoselor“ lui Ovidiu. Nicholas Udall scrie comedii după Plaut, a cărui trivialitate plăcea mai mult decât analiza mai fină a lui Terențin. Seneca însă domină aici ca și în Italia: se dau traduceri din el, bune ori rele, și tragediile lui, de o așa de dibace alcătuire, cu intențiile lor

moralisatoare, îndeamnă la contrafacere pe un Hughes, pe un Samuel Thomas (la 1592). În povestea lui *Gordobuc* (1561), a războiului civil provocat de lupta între fiii bătrânului rege, Seneca e acela care a dat forma, Sackville și Norton, autorii acestei piese primite cu multă favoare, studiaseră bine modelul lor clasic. Dramaturgul George Gascoigne († 1577), care e și autor de satire, s'a inspirat de la Greci. „Calendarul Păstorilor“ (*Shepherds Calender*, 1579) al lui Edmund Spenser el însuși, — care, ca mai toți scriitorii timpului, își făcuse studiile de antichitate la una din cele două Universități, Oxford și Cambridge, organizate de la început de invidiosul de glorie Henric al VIII-lea după „Colegiul de Franța“ al rivalului său Francisc I-*u*, — această colecție de douăsprezece ecloge, în care se desfășură aspectele naturii în cele patru anotimpuri, e în bună parte o transpunere din Virgil, ca și produsele analoage din literaturile italiană și spaniolă.

Influența literaturii franceze, cu toate deselegăturile, nu e cea covârșitoare. Se cetește mult dincolo de Canal: Desportes, Ronsard, Montaigne, chiar Rabelais, Du Bartas, Brantôme, autorul cunoscutelor biografii «galante», e bine primit acolo. Supt Henric al VII-lea încă Skelton câștigă faimă cu o imitație din franțuzește, Marot și Melin de Saint-Gelais înrăuresc pe Wyatt, Ronsard și Belleau pe Lodge și Greene. Mediocrul dramaturg Garnier apare în englezește la 1594-5. Am vorbit de o versiune engleză a lui Froissart (1523); Tucidide a fost redat după traducerea lui Claude de Seyssel, iar Plutarh — la 1579-603 — după Jacques Amyot¹. Într'un timp când regina Elisabeta traduce o operă a Margaretei de Navara, Du Bellay e tradus de Spenser în bucățile lui lirice².

Din spaniolește se dăduse la 1529 o versiune a *Cărții de Aur* de Guevara. După *Diana* lui Montemayor ca și după Sannazaro Sidney va alcătui pentru contesa de Pembroke *Arcadia* lui. Iar Kyd va da la 1587 o «Tragedie spaniolă». „Interludes“ ale Englezilor — ca ale lui Heywood — nu sunt fără legături cu „entremesele“ spaniole, clownii teatrului engles sunt rude cu *cria-*

¹ De Th. North, *The lives of the noble Grecians and Romans*, și de Holland.

² J.-J. Jusserand, *Shakespeare en France sous l'ancien régime*, Paris 1898, p. 59. Și o traducere a lui Pibrac.

dosii celui spaniol, și nu e fără importanță că acea *Celestina* de la care pleacă teatrul mai nou în Spania a fost prefăcută în limba englesă.

În ce privește lirica englesă a secolului al XVI-lea, principalii represintanți ai genului în cea d'întăiu jumătate a lui, acel Thomas Wyatt (1503—42), care a îndeplinit și o misiune în Portugalia, și Surrey însuși (1517—47), care a stat mai mult timp în Franța — ca și Wyatt, de altfel, ca și Sackville, ambasador al Elisabetei, pe când de Bartas era represintantul regelui frances în Marea Britanie¹ — sunt imitatori ai lui Petrarca. Un Nicholas Grimald, Grimaldi, e tovarășul lor. În „Astrophel“ și Etella Sidney va da o lucrare în care spiritul lui Petrarca domină de la un capăt până la altul. *Induction* a lui Sackville, care a exercitat o influență și asupra lui Spenser și a lui Shakespeare însuși², are note care par a veni din *Divina Commedia*, care, cum s'a văzut, a fost așa de mult copiată în Spania. Din teatrul italian al epocii — mult cetit în Anglia —, *I suppositi* a fost tradusă de Gascoigne. Numele italiene și spaniole, *Orlando*, *Alphonsus*, se întâlnesc în creațiunile pentru teatru ale lui Greene, și Arthur Broke a scris înainte de Shakespeare „Romeo și Juheta“. În *Gismonda da Rimini*, altă piesă englesă contemporană, subiectul a luat de-a dreptul din Boccaccio. *Novelierii* italieni dau subiecte înainte de 1570 lui Adlington și Underdowne.

Această puternică influență dă tot spiritul operei lui John Lyly (c. 1554-606). Autorul tragediilor de caracter clasic «Sappho și Phao», «Endymion» a dat în vestitele lui cărți „Euphuus, the Anatomy of wit“ — «anatomia spiritului»¹ — „Euphuus și Anglia sa“ (1519 și 1580) norme de scris și vorbire artificială — de unde și cuvântul de *euphuism*, — care, de și ele se întâlnesc în traducerea lui Thomas North încă de la 1529, — caută a introduce în Anglia normele de rafinare pretențioasă care deosebesc *gongorismul* (*estile culto*) spaniol și *marinismul* (*conzettismul*) italian.

În sfârșit, Spenser a urmat forme și mode italiene în lirica sa și în acele *Amoretti*, în acel „Epithalamion“ și „Prothalamion“, care, în relație cu o iubire adevărată și cu nunta în care ea și-a

¹ *Ibid.*, p. 5.

² Gosse, *Histoire de la littérature anglaise*.

serbat încununarea, strămută în englezește toată mitologia clasică și toate șubtilitățile de dialectică sentimentală cu care în această vreme era obișnuită Italia. Cu tot titlul așa de popular engles, *Colin Clout's come again* („Colin Clout s'a întors acasă“) nu are alt ton decât al pastoralei italiene. Și, cu toate că Ariosto a fost tradus numai în 1591 (de Hairington), iar *Gerusalemme liberata* a fost mijlocită Englesilor abia după 1600, epopeia italiană a servi supt atâtea raporturi învățatului Edmund Spenser pentru a scrie „Regina Zinelor“.

De la Ariosto e construcția poemei, cu luptele de cavaleri, cu înfruntarea cutezătoare a monștrilor pentru scăparea femeii iubite, cu meșteșugurile de magie care intervin ca să ajute sau ca să împiedece acțiunile omerești: păduri călătoare, peșteri de rătăcire¹. De la el, de la Italieni în genere, strofa, care, aici, pe un ritm întru câtva deosebit, cuprinde, nu opt, ci nouă versuri. De aici chiar tendința, care se întâlnește și în «Calendarul Pastorului» — unde, ca și la Spaniolii de la începutul veacului, supt nume plăsmuite se ascund personagi reale, contemporane —, de a îngădui recunoașterea în figurile poesiei a personalităților de care poetul putea să aibă nevoie. Cum s'a căutat în mediul lui Tasso, de exemplu, originalul Sofroniei, tot așa s'a văzut în Duessa, în «Regina Zinelor», Elisabeta însăși, în Britomart Leicester, etc. Vor lipsi însă comparațiile împrumutate care se desfac, se dejghioacă așa de ușor².

Dar alături de atâtea curente străme se păstra o înrăurire indigenă, în legătură cu trecutul local mai mult decât cu cel național, — căci națiunea în adevăratul și marele înțeles al cuvântului nu exista încă așa de distinctă și de consolidată ca să poată avea o influență unică.

Teatrul a represintat până târziu vechile «moralități» pe care le iscălesc, în acest secol, și scriitori ca Skelton, Heywood, pomeniți și mai sus, ca John Bale, dintre cari cei din urmă trăiesc până departe în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Una din aceste piese, *Everyman*, cu priveliștea omului trădat de toată lumea, pe care-l apără înaintea Scaunului judecării veșnice

¹ Wandering wood, error's den, etc.

² Pentru traducerea *Eneidei* v. mai sus. O parte din *Iliada* însăși va apărea la 1598, întreagă poema de la 1612 înaintea.

numai faptele sale, impresionează și astăzi¹. Un Holinshed improspătează prin cronica sa, apărută la 1577, cunoștința trecutului engles, și un William Warner, un Samuel Daniel, un Michael Drayton presintă pe rând „Anglia Albionului“, „războiul civil“, „războiul baronilor“, în mari scene istorice. Cântecelile (*songs*), un gen cultivat și de Sidney, de Lyly, infățișează tradiția lirice locale. Cel d'întâiu, în sfârșit, se înfioară la «sunetul de trâmbiță» al vechilor balade despre Percy și Douglas, chiar când le „zice“, fără artă, un biet cerșitor orb.

Din vechea literatură trăia, nu numai Chaucer, a cărui acțiune asupra scrisului engles mai târziu n'a dispărut niciodată, dar și un Lydgate, un Stephen Hawes, cari au dat lui Spenser ideea chiar a celor douăsprezece cavaleri corespunzând la douăsprezece *virtuți*, în cea mai bună tradiție a evului mediu. La această poezie arhaică, din stilul căreia Spenser a luat așa de mult în aceeași operă, se adaugă stilul nou liric din admirabila „Carte de rugăciuni“ (*Book of common prayer*; 1549) al Reformei englese și energia prosei poetice din versiunea nouă a Scripturii, dată de Wilham Tyndale la 1526-35².

Alegoria era în adevăr francesă. Istoria luptelor englese, purtate de nobilime, aparținea unei clase care nici în această epocă nu uitase cu totul originile sale normande. Ceia ce nu era nici de peste Mare, nici din viața istorică a cavalerilor cuceritori, nu aparține decât în măsură foarte mică, fondului germanic, anglo-saxon. Sufletul e hotărât *celtic*. Și istoricul mai recent al literaturii englese, vorbind de „Regina Zinelor“, chiar, scrie: «Cel mai mare din toate poemele englese de aventură romanească e alimentat de farmecul particular Celților. Pare une ori că nu e mai mult ori mai puțin decât un *mobyogi* întins și împodobit, un vis celtic, temperat de categorii morale și alusii politice³».

Spenser era un fiu al Londrei. Învățase la Cambridge și trăise în clientela lui Leicester și lui Sidney, dar ani întregi din viața lui îi petrecuse în Irlanda, unde-a avut rost de funcționar și unde a strâns avere și a căpătat pământ, la Kilcoman, în vecinătatea posesiunilor lui Raleigh. Această atmosferă celtică,

¹ Rumelin, *Shakespeare-Studien*, Stuttgart 1866, p. 24.

² Roger Asham († 1568) va scrie contra neologismelor.

³ Gosse, *o. c.*, p. 89.

folositoare prin spectacolele ei rurale, de o primitivă poezie, și pastoralelor, idilelor lui, a putut să se adauge la ceia ce avea în sine celtic, prin bătrâne moșteniri, mai orice suflet engles, cu deosebire al celor cari nu făceau parte din marea nobilime deprinsă cu căsătorii între sine.

Acest spirit celtic cuprindea mai multă poezie, mai multă visare, mai mult capriciu, mai multă mistică întrevedere a realităților obscure ce nu se pot înțelege decât spiritul romanic, iubitor de concret, de precis, de luminos și definitiv. El era acela care făcea pe un Sidney, în a sa «Apărare a Poesiei» (*Apology for poetry*, 1595, răspuns lui Gosson, *School of Abuse*, din 1579), să proclame lucruri ca următoarele, pe care niciun Spaniol sau Portughes, niciun Italian — abia un Frances — nu le-ar fi putut scrie: «Lumina interioară pe care orice minte o are în sine e tot așa de bună ca și o carte a filosofului»; «poetul e monarh al tuturor științelor»; poezia e acea «soartă care ține copiii de la joc și chiamă pe bătrâni din colțul vetrei¹»; căci oamenii sunt copilăroși în cele mai bune lucruri ale lor până ce sunt așezați în leagănul mormintelor lor²».

Și tot acest spirit dă farmec imitațiilor lirice ale lui Sidney din literaturile, mai înaintate, dar mai veștede, ale popoarelor romanice. Așa când întreabă, ca orice *concettist* italian, lună dacă nu cumva e amorezată și ea (!).

Cu ce pas trist, o lună, bolta sui !
Ce tăcut treci și cu ce față pală!
Cum? Poate că și'n acel loc ceresc
Arcașul fără preget cearcă arcul ?

Sau când somnul e chemat în ajutorul tuturor lipsurilor și tuturor miseriilor omenești, de același :

O vină, somn, o vină, tu nod de pace,
Loc de odihn'a minții și durerii balsăm,

¹ The inward light each mind hath in it self is as good as a philosopher's book... A fate which holdeth children from play and old men from the chimney corner.

² „Childish in the best things, till they be cradled in their graves.“ De aceia câștig moral poate ieși și dintr'o povestire de așa de zădărnice aventuri ca „Amadis din Galia“.

Celui sărac avere, robului libertate;
 Tu care stai de judeci între cei mari și mici,
 Cu scut de apărare ferește-mă de rana
 Săgeților ce-aruncă asupra-mi disperarea....

În cele șase cărți existente din *Fairy Queen* (trei tipărite la 1590), prin care Spenser vrea să infățișeze ce poate face Sfințenia, Cumpătatea, Castitatea, Prietenia, Dreptatea și Curtuasia, îmbrăcate în figuri de cavaleri, se răsufală aceiași atmosferă ideală. De la un capăt până la altul e cea ce poezia poate atinge mai înalt și mai desăvârșit, confundarea într'o expresie unică a ideii, a sentimentului, a obiectului prezentat direct, a alegoriei, a realității celei mai bine observate și a poeziei celei mai subtile și mai diafane. Comparația, care apropie lucrurile pentru a le face să apară mai clare, mai luminoase, nu e necesară atunci când toate aspectele ființei se confundă în fiecare moment și, ca să zicem așa, comparația e permanentă și immanentă.

Nicăiri până atunci nu se întâlnește o mai deplină și mai adâncă cunoștință a naturii. În cântul întâiu toată pădurea răsare înaintea noastră, bradul, „ulmul sprijinitor de viță“, plo-pul niciodată nejlav“, „ziditorul stejar, singur Craiu al tuturor codrilor“, salcia, „roasă de iubirile pierdute“, tisa mlădioasă, mira „cu dulce sângerare în rana amară“, etc.

Din aceste păduri, din aceste peșteri răsar umbre de trecut, «vechi regi și regine ce-au fost odată, întinzându-și sceptrele de la un țărm la altul, de la Apus la Răsărit» :

...Ancient kings and queens that had of yore
 Their sceptres stretch'd from east to western shore.

O, cum nu se poate întoarce vremea lor :

For none call again the passed tune,

spune poetul în sonetele lui.

➤ Cavalerul nu e aici numai un luptător, și un luptător serios, nu în glumă. E un credincios, un devotat; viața lui e legată de datoria lui, și nimic nu-l poate deslipi de dânsa. Iată pe acela al Crucii Roșii :

Pe piept purta o cruce ca de sânge,
 În amintirea domnului pierdut,

A cărui cauză pe scurt fi stătea scrisă,
 Și mort ca și în viață-l adora,
 Drept credincios era în fapt și 'n vorbă.

Și toți sunt așa: pe lângă ce fac, ce spun, ce arată, *mai e ceva*,
 acel *non sò che* al lui Torquato Tasso, dar neconținut present,
 în toate. «În inimă», spune poetul despre eroul său, «avea vre-o
 grijă ascunsă» :

Seemed in heart some hidden care she had.

Căci «sunt focuri fără fum, primejdii fără față» :

Oft fire is without smoke
 And peril without show.

Un singur lucru e sigur însă peste toate aparențele și toate
 vedeniile: virtutea, o virtute desfăcută de toate contingențele
 pentru a fi eterna, suprema divinitate: «Virtutea își dă ea în-
 săși lumina pentru ca prin întunerec să răzbată» :

Virtue gives herself light through darkness for to wade.

Era și o îndrumare pentru viitorul poporului engles, și el a
 înțeles-o.

XIX.

Shakespeare și literaturile romanice.

Deosebitele curente literare ce se formaseră până la sfârșitul veacului al XVI-lea, producând opere prin care se începe în fiecare țară epoca modernă a scrisului ei, se reunesc în această Anglie pentru a da marea figură complexă a lui Shakespeare.

De când, la începutul veacului al XIX-lea, școala romantică germană, prin hotărârile inoitoare ale lui Schlegel, a înlăturat cu totul — urmând ceia ce și mai înainte pornise Lessing — prejudecățile de «barbarie» pe care mai ales Francesii — și accia din epoca lui Voltaire — le hrăneau față de aceea care, fără îndoială, a fost cel mai mare poet al tuturor timpurilor, este o dogmă shakespeariană, o religie a lui Shakespeare de care a se atinge cineva e o profanare. Cu toată critica „distrugătoare“ a lui Rümelin¹ și a câtorva alora, aderenții religiei refuză hotărât a îngădui criticei sau istoriei literare drepturile lor față de uriaș. El trebuie primit cât este, cum este și judecat după o estetică proprie, venită din el, nu aplicată asupra lui. A face altfel ar însemna, după un Hazlitt², să se introducă obișnuita logică umană într'un domeniu de mistică armonie care n'o primește.

Istoricul literar trebuie să treacă peste aceste interdicții, ori cu câtă autoritate ar fi rostite ele, pentru a-și face datoria, care e modestă și mare: aceea de a înțelege.

Fără a căuta să scadă clocotitoarea putere de creațiune a unui spirit inepuisabil, care a dat lucruri de un așa de înalt caracter într'un mediu destul de neprielnic — cum era mediul spaniol

¹ *Shakespeare*, Stuttgart 1866.

² Cf. și Edward Dowden, *Shakespeare*, în „Literature Primers“, Londra 1903.

pentru Lope de Vega —, fără a pretinde să-l puie cineva alături, ca originalitate și spontaneitate, cu scriitori de un talent superior, de sigur, și de o mare știință a formei corecte, cerută de alt mediu, cari însă nu fac altceva decât să deie exact măsura lor, nu va fi cu puțință a se pricepe ce reprezintă Shakespeare în literatura universală fără a-l apropia de dramaturgia francezi din secolul al XVII-lea. Și nu va însemna iarăși a înpuțina valoarea acestui admirabil invidios dacă se va arăta, scusându-se astfel atâtea din defectele pe care le-a avut — și încă multe —, dacă, arătându-se fatalitățile existenței lui, ale condițiilor lui de creațiune literară, se vor fixa, în același timp, și izvoarele de la care a plecat această creațiune, influențele străine, multiple, care au provocat teatrul lui și care au determinat atâtea din caracterele lui.

Câteva cuvinte întâiu asupra acelor puncte dintr'o viață de biet actor — muncind și ca autor al pieselor pe care le juca el ori le pregătia pentru alții — care sunt stabilite prin actele autentice cu privire la dânsul¹.

Născut la Stratford-pe-Avon, în ziua de 26 April 1564. Tată sărac, dar nobil, mamă nobilă și ea, dar fără vre-o legătură cu aristocrația mai înaltă —, căreia-i era rezervată și cultura intelectuală într'o țară unde nu e, ca în Franța, o clasă puternică de burghezi erudiți, cunoscători ai literaturilor clasice și vestiți prin lecțiile și operele lor. Nicio dovadă că ar fi urmat și el ca și cutare contemporan și tovarăș de ocupație, fiul unui simplu cizmar totuși, după școala de «gramatică», în latinește, cursurile uneia din cele două înalte școli de filologie veche care erau Universitățile din Oxford și Cambridge. Totuși, cum vom vedea, e orientat, chiar foarte orientat în lumea Romanilor și Grecilor, gâcindu-i chiar spiritul. Căsătorit la 1582, e peste zece ani un vestit actor, tovarăș la una din întreprinderile de spectacole, Globe-Theater; face atâta avere, câtă să-i îngăduie a-și cumpăra o casă. Moare la 23 April 1616.

S'a făcut încercarea de a se descoperi în operele lui însuși elementele unei personalități morale pe care subiectivul Schiller o căuta cu pasiune — și cu părere de rău n'o găsia — la acest

¹ *Cartae shakespeareanae, Shakespears Documents*, by D. H. Lambert, Londra 1904.

obiectiv. De fapt, Shakespeare se deosebește, în tot ce-a scris, de la un capăt la altul, prin extraordinara lui putere de a transforma, de a da un nou aspect și lucrurilor celor mai cunoscute. Iar amănuntele triviale ale vieții lui se înseamnă când se întâmpină, dar lipsa lor nu se simte prea mult atunci când harsardul nu le scoate înainte.

Sunt însă unele pasagii care par să-i poată fi aplicate în special lui, ca om, în același timp când fac parte din ceia ce opera lui dă mai folositor pentru inobilarea și îndemnul la cuceritoarea muncă a societății engleze contemporane. Odată, în poema sa «Lucreția», scrisă la o dată care nu se poate fixa sigur, el pare că se gândește la viața lui robită unui public incapabil de a înțelege ce era mai nou și mai adânc în scrisul său, când zice¹:

Și să nu mustre nimeni o floare ce-a perit,
Ci iarna aspră mustre-o, ce floarea a ucis-o.

Dorința de a se păstra sufletește curat răsare din acestelalte versuri din aceeași poemă²:

Mulțimea seacă-și scaldă aripa neagră 'n glod.
Ea poate să dispară purtându-și murdăria,
Dar lebăda cea albă, de va dori așa,
O pat'o să rămâie pe penele-i de-argint.

Ce dă viața trebuie redat vieții înapoi; comorile se cer aruncate din nou în valul viu al vieții:

Comorile ascunse rugina le mănâncă
Dar aurul ce umblă va naște tot alt aur³.

Încercările nu trebuie evitate, suferințele își au rostul lor în desăvârșirea însăși a existenței față de adevăratele ei scopuri:

Ca frigul ce-amenință adesea primăvara
Și face și mai mândră doar bucuria ei
Și pasărea o 'ndeamnă să cânte și mai vesel,
Așa prin suferință se 'nalță orice lucru.
De stânci înalte, vânturi, pirați, bănci de nisip,
Se teme negustorul pân' ce avut se 'ntoarce⁴.

¹ *Lucrece*, 180.

² *Ibid.*, 145.

³ *Venus and Adams*, 128.

⁴ *Lucrece*, 48.

Gândurile nu valorează nimic, ele sunt «visuri», dacă la capăt nu e fapta, spune cel mai bogat în gânduri dintre poeți:

*Thoughts are but dreams till their effects be tried*¹.

Aceste cugetări și îndemnuri amintesc pe Camoens, care, și mai nedreptățit, lăsat la o parte de aceia între cari și pentru cari trăia, n'avea destule cuvinte pentru a li învedera virtutea activă a vieții.

Note personale ar fi dispus cineva să le caute mai mult în sonetele, destul de numeroase, pe care, ca orice poet al timpului, din orice țară, s'a simțit dator să le scrie și să le adune. Precum sonetele lui Tasso și chiar ale lui Camoens nu reprezintă partea cea mai remarcabilă a scrisului lor, același lucru se poate spune, în ciuda acelor cari li-ar recunoaște mari merite, de sonetele lui Shakespeare. E tot vechea notă a lui Petrarca, fără naivitatea ei medievală, fără sinceritatea ei relativă, fără personalitatea ei adesea bine accentuată. E scolastica de iubire, căreia-i lipsește fineța, înlocuită prin rafinare; ultimele două versuri nu corespund în de ajuns celor precedente și nu aruncă, în orice cas, cu destulă putere, într'o formulă, ideia care stăpânește întreaga bucată. Iar, în ce privește individualizarea simțirii, n'avem, în sonetele ce par îndreptate către o iubită — la acest om cu gospodăria din tinereță —, măcar numele, fie și acela convențional, poetic, al acestei iubite.

Prietenul de mulți ani al ducelui de Southampton adresează unele din ele unui suflet-frate. Odată vorbește familiar de el însuși, Will². Nu odată conlusia lui e aceea că viața se transmite întreagă urmașilor din același sânge³. Pare că pentru el acesta e un refugiu înaintea morții de care se teme, de aceea care-i va acoperi oasele cu praf, — *when that churl Death my bones with dust shall cover*⁴.

I. Shakespeare a scris și mici poeme, „Plângerea iubitului,” (*A Lovers complaint*), „Pelerinul pasionat” (*The passionate pilgrim*),

¹ *Ibid.*, 51.

² Sonete, 135-6.

³ Și 11-12.

⁴ Sonete, 32.

etc Două din ele, evident înrăurite de Spenser, cel cu «adâncă gândire» și superior oricărei critice

— Spenser to me, whose deep conceit is such
As, passing all conceit, needs not defence ¹, —

au un vast cuprins: *Venus și Adonis* (1593) și *Lucreția* (1594).

Avem, a face însă cu adevărate drame prezentate în această formă, precum în literatura spaniolă, pe vremea povestirilor în formă de nuvelă, se înfățișase comedia *Celestina*. Actele se deosebesc foarte bine. În cea d'întăiu operă, avem la început scena în care Zeița Iubirii se iea bine pe lângă frumosul vânător care de hatârul ei — căci nu poate iubi în adevăr — nu-și poate părăsi vânătoarea de mistreți plănuită pe a doua zi; apoi durerosa cercetare a Venerei după acel pe care în povestirile ei de atoateștiutoare îl și vede mort și, în sfârșit, jălania ei înaintea frumosului trup pe care colțul mistrețului l-a spart în coastă. Trei acte, deci. În a doua, caracterul dramatic e și mai distinct. Tarquiniu e primit de femeia pe care vine s'o necinstească: un întâiu act. Noaptea, în luptă cu sine, el pătrunde în odaia ei: al doilea. Lupta cu cinstea nobilei patriciene e cel de-al treilea. În ce ar fi al patrulea, vedem pe cea pângărită în trup, dar în suflet nu, chinuindu-se cu gândul unei fapte de la ignominia căreia nu s'a putut sustrage; ea cercetează o zugrăveală a patimilor Troii, cu Hecuba „privind la rănilor lui Priam cu bătrânii ei ochi“:

Till she despairing Hecuba beheld
Staring on Priam's wounds with her old eye ²,

pană ce-și iea hotărârea răscumpărătoare. În al cincilea ea se omoară înaintea lui Colatin, soțul ei, pe care l-a chemat pentru a i se destăinui, și piesa în formă de poemă se termină cu gândurile și decisiunile înaintea aceleia care astfel s'a purificat.

II. În ce privește adevăratul teatru al lui Shakespeare, câteva lămuriri asupra împrejurărilor în care el a ajuns să cuprindă această mare personalitate.

¹ *The passionate pilgrim*. — În *Tears of the muses* (1591), de altfel, Spenser laudă pe Shakespeare.

² *Lucrece*, 207. — Imprumuturile din *Metamorfosele* lui Ovidiu sunt după traducerea engleză a lui Golding, Stapfer, *Dramas et poemes*, pp. 171-2.

Pe când în Italia reprezentanțiile nu pot afla un adevărat public la Neapolea vice-regelui și la Roma Papei ori chiar la Venetia petrecerilor Europei și ele au loc, prin micile reședinți, chiar în cuprinsul palatului, la vre-un nobil, într'o clădire dăruită de un Mecenat, rare ori, cum am spus, într'o zidire anume făcută cu cheltuiala tuturor, în Anglia ca și în Spania teatrul se face cu banii mulțimilor și pentru mulțimi¹. În vremea de mare bogăție când Anglia stabilește legăturile ei economice cu continentul, ea capătă și o puternică încredere în sine prin rolul ce ajunge, din nou, să joace în lume, prin biruința unei flote nouă asupra temutei „Armada” spaniole, prin descoperirile unui Drake și Raleigh peste Ocean, prin situația de apărătoare a protestantismului care-i revine în marile lupte religioase de la sfârșitul veacului al XVI-lea. Astfel, nu în mai multe orașe, ca în Spania lui Lope de Vega, ci într'unul singur, mândru de relativa lui autonomie, de și găzduiește pe rege, în Londra, mulțimile, străbătute ele înseși de suflul tragic al epocii lor, năvălesc teatrele.

De la 1576 înainte, când începe a prospera și scena spaniolă, ele apar și se îndesesc: *The theater* al lui Burbage în 1576, *The Curtain* («Cortina») la 1577, *The Rose* («Trandafirul») pe la 1592, *The Swan* («Lebăda») în 1594, *Globe Theatre*, întreprinderea la care participă Shakespeare, în 1599, *The Fortune* («Norocul») în 1600, *Hope Theatre* („Teatrul Speranței”) în 1613. Și, pe lângă acestea, teatre aparținând unor bresle — pe când în celelalte se primesc de acei actori cari străbat țara și trec și peste hotare, în Franța în Germania² —: al „Fraților Negri” (*Blackfriars*) în 1600, al „Fraților Albi” (*Whitefriars*) în 1629, „Fenixul” (*Phoenix* sau *Cockpit*) în 1637.

Toate, foarte modeste, cu scenă, cu prosceniu, cu loje pentru actori, cu coridoare și loje pentru public, cu un tumultuos parter, cu spectatori cari interveniau în joc, — une ori și pentru a mostra pe actori cu fapta. Câte sacrificii nu s'au făcut de geniul lui Shakespeare acestor oameni cari nu înțelegeau să fi venit degeaba la baraca de-asupra căreia ridicarea steagului însemna

¹ Cf. Goadby, *The England of Shakespeare*.

² Jussérand, *La vie errante*.

începerea petrecerii! El însuși o lasă a se înțelege când spune cât de puțin bune sunt și cele mai bune din bucățile ce trebuie să i se servească¹.

În acest teatru engles din a doua jumătate a veacului al XVI-lea strălucia un talent a cărui importanță a fost foarte mult exagerată de critica germană din ultimul timp, făcându-se din el, nu numai un meritos predecesor al lui Shakespeare, dar chiar un aspru și puternic creator având în scrisul lui note care lipsesc acestuilalt. E vorba de Christopher Marlowe, fiul de cizmar, născut în 1564, care, după studii făcute la Cambridge, s'a consacrat scenei, scriind pe rând drama «Tamerlan cel mare» (*Tamburlaine the great*), „Măcelul din Paris“, „Didona“, *Faust* (*The tragical history of dr. Faustus* 1587), — o prelucrare după povestirea germană —, „Evreul din Malta“ (*The Jew of Malta*), «Eduard al II-lea», «Hero și Leandru» pe lângă tânguirea «Pastorului amoretat» (*Passionate Shepherd*), al cărui titlu amintește *Pastor fido* al lui Guarini.

De fapt, Faust e o încercare copilărească, în care filosoful vândut dracului, cu contract în regulă, apare ridicul, căindu-se înaintea ucenicilor, cari nu știu cum l-ar mângâia, și întrebându-se în zădar cum s'ar putea realiza învoiala; «cugetări» abia schițate, nesăbuite intercalări de frase latine alcătuiesc un ciudat amestec, din care lipsește, nu numai frumuseța, dar și naturalul și mișcarea. Iar, ca să se vadă cum redă el situații psihologice, iată un pasagiu, adesea citat, din «Hero și Leandru»:

El ingenunchè și către dânsa se rugă cucernic,
Casta Hero către el vorbi astfel, blând:
„De-aș fi sfântul cărui se 'nchină, l-aș asculta“.
Și, cum spunea aceste cuvinte, se apropie de el.
El tresări; ea se 'nroși, fiind rușinată;
După care Leandru se 'nflacăără și mai mult.
El mâna-i atinse și, atingând-o, ea tremură:
Iubirea adânc întemeiată cu greu se desface.
Acești iubiți vorbeau prin atingerea mâinii:
Adevărata iubire e mută, adesea uimită ea stă.

¹ *Ibid.*

² The best in this kind are but shadows and the worst are no worse, if imagination amend them; *Midsummer Nights Dream*, V, 1.

Astfel, pe când semne mute arătau suflete-aprinse,
 Aierul cu scânteii de foc viu se stropia,
 Iar noaptea adânc ascunsă 'n negurosul Acheron.
 Capu-și ridică, și lumea jumătate
 Răsufă de-acum întunec (zi neagră a lui Cupidon!).

Aceiași galimatias pretențios, aceiași neputință de a stabili o legătură, de a crea o dezvoltare între deosebitele notațiuni ale sentimentului, între deosebitele faze ale acțiunii.

Dar *publicul era pregătit astfel*: *Piese de acestea i se cereau lui Shakespeare*¹.

III. *Ce aducea el însuși?* Și deocamdată în cea *fasă întâiu* — așa cum se fixează acuma, pe baza întrebunțării versului fără legături, având încă rima întreagă, — care cuprinde, pe la 1591, dintre comedii *Love's labour's lost* („Munca iubirii pierdută“), *Gentlemen of Verona* („Nobilii din Verona“), *Comedy of errors* („Comedia încurcăturilor“), *Midsummer nights dream* („Visul unei nopți de vară“) și, dintre „istorii“, „Henric al VI-lea“, „Ricard al III-lea“, „Ricard al II-lea“ și „regele Ioan“.

Din cunoștința antichității clasice, prin Plaut tradus în englezește — ca și Terențiu, mai puțin înțeles și urmat —, din *Menchemi* (versiunea de Warner, la 1595)², el a scos „Comedia încurcăturilor“, *Comedy of errors*.

A scos-o întreagă, cu ducele Solin din Efes, care, urmând legea votată de popor, contra Siracusanilor, pedepsește cu moartea sau cu o amendă răscumpărătoare pe orice om din Siracusa care s'ar rătăci la el, cu Aegeon, bătrânul de acolo, care vine căutându-și fiii gemeni: unul pe care l-a lăsat, cu câțiva ani în urmă, să plece din cetatea sa, cellalt pe care l-a pierdut de mult, cu soția, într'un naufragiu, apoi cu acești fii: Antifol din Efes și Antifol din Siracusa, asemenea și la nume ca și la făptură și la glas,

¹ Shakespeare, care citează pe *Gordobuc* (*What you will*, IV, 2), seamănă pe „dracii germani“ cu Faust (*Merry wives of Windsor*, IV, 5).

² Stapfer, *Drames et poèmes antiques*, pp. 180-1, citează și o comedie cu titlul asemănător, jucată în 1567. — Încă din 1550 Ralph Roister Doister traduce *Miles Gloriosus*; Darmesteter, *Essais de littérature anglaise*, p. 3, nota 1.

și cu cei doi sclavi gemeni dați lor din copilărie, Dromion din Efes și Dromion din Siracusa, cu cele trei femei: Adriana, soția lui Antifol din Efes, Luciana, sora ei, Emilia, soția pierdută a moșneagului, care, de fapt preoteasă a zeilor, e aici stărița unei mănăstiri cu drept de asil. Își închipuie oricine ce confusii, ce „errors“ se pot produce când un frate e chemat în casa celui-lalt, ca soț, ca stăpân, când se amorezează de sora presupusei lui soții, când datoriile și cererile unuia trec asupra celui-lalt. Gâlceavă, atacuri furioase, scene de nebunie, arestări, fugă în templul salvator. Numai când Aegeon, cu ducele, merge la locul osândeii, când înăuntrul și în afara mănăstirii stă câte un Antifol și câte un Dromion, se face recunoașterea și bucuroasa peficificare¹.

Influența antichității atinge une ori, cum se va vedea și mai departe, și spiritul lui Shakespeare, și în această d'intăiu fasă, cu toate că lui i se pare că *posta* așteaptă scrisoarea Lucreției către soțul ei². El *simte* ce poate fi această lume. Tablouri pagâne, ca acelea pe care în același timp le zugrăvesc marii pictori flamanzi, ca Rubens, arată ce adâncă a fost pătrunderea unui spirit totuși așa de puțin preparat.

La dânsul nu e imitația formei, ca la Italiani, ca la Spanioli, care-l apropie de cei vechi. Pe acei cari adoptă servil această formă el îi privește zimbînd. Va crea astfel figurile ridicule ale lui Nathanael din *Love's labour's lost*, care zice zilei precedente: „*quondam day*“, și al lui Holofern dascălul, în convorbirile cărora, dacă se amestecă mențiunea lui Priscian gramaticul, se aruncă vorbe de parodie ca *honorificabilitudinitatibus*³.

Cuvintele franceze nu pot fi decât obișnuite când avem a face cu o societate în care moda francesă domina încă, și la Curte, și în nobilime. Ele se amestecă une ori cu cele italiene și cu

¹ Aluși la antichitate se întălnesc în convorbirile tuturor eroilor: Lord Say citează pe Cesar (*Henry VI*, partea a 2-a, IV, 7); regina Margareta vorbește de Eol, de Ascanu, de Didona (*ibid.*, III, 2), Talbot e comparat cu Hercule, cu Hector (*ibid.*, partea 1-ia, II, 2) Cf. citații *ibid.*, IV¹, partea a 2-a, I, 4. Ioana d'Arc e asemănată cu Hecata (partea 1-ia, III, 2).

² The port attends and she delivers it; *Lucrece*, 191.

³ V. 1. — În aceeași piesă stau alături numele lui Pompeiu, Alexandru, Hector, Hercule, Iuda Macabeul (V, 2). — Citații întregi din latinește se întălnesc nu odată, și la locul lor Astfel în *Henry VI*, partea a doua.

cele spaniole. Sunt și întregi propoziții în această limbă: vechiul adagiul latin *finis coronat opus* e astfel redat franțuzește¹.

Dar se pot găsi și influențe literare franceze. Când, în „Cei doi nobili din Verona“, clownul lui Valentin, Speed, își desfășură jocurile de cuvinte (*ship* și *sheep*), el spune „încă o încercare de acestea și o să fac și eu: *baa*“ ca oaia ni amintim de ciobanul lui Pathelin care înaintea judecății nu poate spune altceva decât atâta.

Știm că Rabelais nu era necunoscut în Anglia, unde spiritul lui tare, de o trivialitate fără margini, nu putea decât să placă unor stomahuri așa de tari². Ni se pare a recunoaște sistemul lui de a copleși pe cetitor cu îngrămădirea comparațiilor și a expresiilor neașteptate, când, tot „în Cei doi nobili din Verona“, glumețul piesei vorbește așa: „Întăiu ai învățat, ca domnul Proteus, să-ți frângi mâinile ca un nemulțumit, să fredonezi un cântec de iubire ca un bot-gros, să te primblî singur parc’ai avea ciumă, să suspini ca un școlar care și-a pierdut amoroza, să postești ca unul pus la dietă, să nu dormi ca unul care se teme de hoți, să te căinezi (*to speak puling*) ca un calic la Moși (*Hallowmas*)³“. Sau și în acest jurământ din „Visul unei nopți din miezul verii“:

¹ Cf. *Henry VI*, partea 1-a, III, 2: *Qui est là? Paysans, pauvres gens de France; Love's labour's lost*, III, 1, unde bucata de versuri se termină cu un «envoy»; *ibid.*, V, 2: „Monsieur Jude“; *Midsummer night's dream*, VI, 1: „Monsieur Cobweb, good Monsieur“ — și „signor cavaleero“; „Allons, allons“, zice Biron, în *Love's labour's lost*, către sfârșit. *Ibid.*, V, 1: «sans question»; Sans crack or flaw; Sans Sans, i pray you; V, 2. În *Henry VI*, partea a 2-a, V, Clifford zice: *La fin couronne les œuvres*. În *Richard II*, V, 4: *pardonnez-moi*. Dromion însuși vorbește franțuzește: «sans fable», *Comm. of errors*, IV, spre sfârșit. Se invocă St. Denis lângă *St Cupid, Love's labour's lost*, V, 1. *Fortuna alla guerra, ibid.*, V, 2. *Domesella virgin, ben venuto*, în aceiași, IV²; ba chiar *Vinegia, Vinegia: Chi non ti vede non ti pregia*, pe care o dau și dramaturgii spanioli (*ibid.*). Versuri și proverbe italiene în *Henry IV*², II, 4. Cf. *ibid.*, III, 2. E vorba une ori de *Columbine* (V, 2), de danțul bergamasc, V, 1. — Se vorbește în *Richard II*, II, 1, de imitația modei italiene (în secolul al XIV-lea) — Ca o curiozitate semnalăm cuvinte olandese, *Love's labour's lost*, V, 2.

² „Veselul Rabelais“, după unii, „Rabelais cel cu gura murdară“, după alții; Jusserand, *o. c.*, p. 20, nota 1.

³ *Two gentlemen of Verona*, II, 1.

Eu jur pe arcul cel mai greu — Cupidon—,
 Pe scumpele săgeți cu vârf de aur,
 Pe nevinovăția porumbului lui Venus,
 Pe ce unește 'n suflet, prosperând iubiri,
 Și pe-acel foc ce-a consumat pe Dido,
 Când s'a văzut plecând înșelător Troianul,
 Pe câte jurăminte le-au călcat bărbați,
 Mai multe ca acelea rostite de femei ¹.

În *Regele Lear* enumerația rabelaisiană e evidentă în calificati-
 vele pe care Kent le grămădește asupra lui Oswald ².

Despre influența lui Montaigne asupra lui Shakespeare s'a scris
 mai mult: ea s'ar observa de la o anume dată înainte; un exem-
 plar din Montaigne, purtând iscălitura dramaturgului engles, se
 păstrează încă. S'a găsit un întreg pasagiu din Montaigne la
 marele scriitor engles. Dar și fără a se avea aceste probe filo-
 sofia celor d'întăiu opere ale lui Shakespeare amintește pe a
 cugetătorului care a avut cel d'întăiu îndrăzneala să afirme ză-
 dărnicia formulilor, relativitatea cunoștințelor, existența miste-
 rului, insondabil și necesar, și varietatea temperamentelor.

Această inspirație o recunoaștem când, în „Munca iubirii e
 pierdută“, cetim:

Acei părintești zei ai stelelor din cer;
 Ce dau câte un nume la fiecă planetă,
 N'au vre-un profit mai mare din nopți scânteietoare
 Decât cei ce'n primblare nu știu nici cum le chiamă ³.

Ori când se închide calea dogmatisărilor prin afirmația că „orice
 om s'a născut cu simțirile sale“, *every man with his affects is
 born* ⁴.

IV. Influența cea mai puternică trebuia s'o sufere Shakespeare,
 în comediile lui din întâia perioadă, din partea literaturii spa-
 niolo, cea mai bogată literatură dramatică din Europa și sus-
 ținută de puterea, de prestigiul celui mai puternic Stat, — o

¹ *Midsummer Nights Dream*, I, 1.

² II, 2.

³ *Love's labour's lost*, I, 1.

⁴ *Ibid.*

influență asămănătoare, din toate punctele de vedere, cu aceia pe care a exercitat-o mai târziu asupra teatrului modern de pretutindeni și tragedia francesă din secolul al XVII-lea, și, mai ales, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, vodevilul, melodrama, comedia de intrigă a Parisului. În Anglia ea era cunoscută și prin călătoria în această țară a dramaturgului Greene.

Analisa a două din aceste comedii o va dovedi pe deplin.

În „Cei doi nobili din Verona“, Proteus, care a iubit pe Iulia, vine la Curtea ducelui — totdeauna este un duce oarecare, vândându-se astfel originea italiană a întregului teatru din veacul al XVI-lea — pentru a-și vedea prietenul, Valentin. Acesta e amoroizat de Silvia, fiica stăpânitorului, pe care Shakespeare și-l închipuie în mijlocul unei Curți ca aceia din Ferrara sau ca aceia din Urbino. Ducele ar vrea s'o deie însă după un anost curtean, Thurio, care pentru a măguli pe aceia căreia i se închină e silit a întrebuița istețimea și spiritul altora.

Rivalitatea în dragoste strică prietenia dintre cei doi tineri. Proteus va face tot ce-i va fi cu putință ca să înlăture pe Valentin. Cel d'întâiu nod al încurcăturii de iubire, al unui *imbroglio* amoros, s'a creat astfel. Întocmai ca în comedia spaniolă, unde acesta e totdeauna miezul, — cu atâta deosebire că acolo trebuie ca pasiunea, aprinsă imediat la cel mai înalt diapason, să aducă luptă, luptă serioasă, cu sânge și moarte, pe când duelurile pentru femei — nu *vechile* dueluri pentru motive politice, „judecățile lui Dumnezeu“ ce se întâlnesc în teatrul *istoric* al lui Shakespeare — nu sunt aici, cu toată moda hispano-francesă, un lucru obișnuit.

Proteus va pârî pe Valentin că umblă după princesa pe care tatăl său vrea s'o deie altuia. Urmarea acestei denunțări va fi izgonirea de la Curte, exilarea cutezătorului. El se va infunda într'o pădure, va găsi acolo o ceată de pribegei, de *fuorusciti* după datina italiană a evului mediu, și va fi pus, pentru vânzose și bravură, în fruntea lor. Iar intrigantul prin pasiune se va strecura în intimitatea lui Thurio, pe care oferă a-l servi, cu serenade și altfel, pe lângă Silvia, care vede, înțelege și desprețuiește pe omul ce încearcă astfel a se strecura până la dânsa. Pare că am țeti o piesă a lui Lope de Vega, a unui Alarcon, a unui Moreto.

Și iată că Iulia, aflând ce s'a petrecut în inima iubitului ei de odinioară, aleargă la Curte. Se schimbă de haine, iea costumul de paj, se recomandă ca tânărul Sebastian, și intră în serviciul celui care a părăsit-o. Pare că am ceti o imitație englesă după *Gil de las calzaz verdes*, dacă n'am ști că acesta e mai nou.

În zădar cântă Proteus, mandatar al lui Thurio, dar servindu-se, de fapt, pe sine singur, supt fereștile, de tăietură cu totul meridională, spaniolă, ale iubitei. Silvia-l muștră, de față cu ciudatul paj nou, tot așa de drăgălaș ca acel Gil. În zădar asigură suspinătorul că Valentin a murit: instinctul Silviei n'o înșeală.

Ea roagă pe un alt curtean, sir Eglamour, care nu hrănește nicio intenție față de dânsa, s'o ajute a trece acolo unde-și închipuie că se află Valentin, la Mantova. Până la plecare, Iulia-Sebastian îi aduce un dar de la stăpânul ei și, primind în schimb un portret, se oprește îndelung asămănând chipul său de părăsită cu al celei adorate. Scenele sunt drăgălașe, pline de duioșie.

Lăsând pe Thurio, care se măgulește și mai departe în zădar, Silvia fuge, după plan. În pădure o prind hoții, cu însoțitorul ei. Valentin aleargă la zgomot, o descopere și se închină, ei înseși și norocului său. Dar iată și Proteus pe urmele fugarilor. Iată ducele. Iată Iulia. Recunoașterea se face în chip firesc: împăcare, iertarea, căsătoria. Întocmai ca în teatrul spaniol, nimic nefiind lipsă, ca personajii și ca acțiune

S'ar părea că altul e subiectul în „*Midsummer nights dream*“. Noi admirăm în această comedie zglobia mișcare a silfilor, grația lui Oberon, gingășia capricioasă a Titaniei, îndrăcitul spirit al lui Puck, care saltă și zboară, alintă și înșeală, încurcă și descurcă, așa cum îl vom vedea la analiza elementelor indigene, englese ale acestui teatru așa de complex cu toată aparența lui industrială și spontanee. Ne încântă cadrul celei mai frumoase naturi, însuflețită de cea mai rafinată poezie idealistă, de fantasia cea mai sprintenă și mai fermecătoare. Urmărim cu un interes care trece peste persoanele umane, ce par greoaie și comune, lipsite de grație și de vioiciune, gelosia regelui silfilor pentru fiul de Indian cu care se distrează capriciul Crăiesei lui, „greșeala“ lui Puck, care, pus să ungă ochii ei

pentru a schimba o dragoste neîngăduită, face așa încât Titania se amorezează de un caraghios actor rătăcit cu trupa lui în pădure, unde se fac repetițiile unei reprezentații de gală, rădem de toate desmierdările cu care se împărtășește acesta, și asistăm în sfârșit cu mulțămire la ridicarea farmecului, pentru ca micuțul zeu și zina micuță să se poată întoarce fericiți în mijlocul unor supuși a căror bucurie sunt.

Pentru spectatorii teatrului shakespearian de prin 1590 interesul mergea aiurea la ființele omenești prinse într'o intrigă de iubire care nu se deosebește întru nimic de aceia pe care am cercetat-o mai sus. Teseu e «duce» de Atena, și el se gătește de nunta lui cu frumoasa și voinica Amazonă Ipolita: pentru această serbare se pregătesc acei vorbareți și nepăsători comedieni în mijlocul pădurii. În Atena lui este — corespunzând ducelui părinte din «Cei doi nobili» — un bătrân, Aegeon, a cărui fată, Hermia, e pețită de doi prieteni, Lisandru și Dumitru, Hermia vrea pe Lisandru, dar pe Dumitru-l vrea prietena Hermiei, Elena.

Condițiile obișnuite ale intrigii de comedie spaniolă sunt astfel date: tata bătrân, iubita, cei doi rivali. Și tatăl și Aegeon favorisează pe Dumitru: ori îl ia Hermia, ori va merge la călugărie, «să cânte imnuri palide la recea lună nerodnică» — *chanting faint hymns to the cold fruitless moon*. Deocamdată, cu glas meșteșugit, Lisandru cântă la fereasta ei „versuri de meșteșugită iubire“:

...with feigning voice verses of feigning love.

Și e ascultat.

Ca și Silvia îndrăgită de Valentin, Hermia ar vrea să fugă cu Lisandru. S'ar duce la o mătușă a ei, departe de Atena, într'un loc unde legile nu sunt așa de dușmane iubirii celei adevărate.

În pădure însă — scenele de dincolo se repetă — actorii se pregătesc pentru marea lor reprezentație de gală. Poetul s'a gândit să introducă în vechea țesătură, bine cunoscută lui, direct sau indirect, a teatrului spaniol elemente nouă. Și el are ideia de a introduce și unul, răsărit din propria lui închipuire, pentru a complica intriga de iubire și a aduce deslegarea ei.

Cum în aceeași pădure Elena se ceartă cu Dumitru, care o răspinge brutal, Oberon are milă de cea așa de înflăcărată și

neconținut răspinsă și poruncește lui Puck să unghie și ochii lui Dumitru cu miraculosul preparat pentru ea, văzând întâiu pe Elena, să prindă iubire pentru dânsa. Dar, dacă Dumitru e aici, el se ține de Hermia, și în alt colț își îngână iubirea împărțită pe deplin aceasta și Lisandru, cari adorm pe pajiste. Puck unge ochii acestuia din urmă, în loc să unghie pe ai lui Dumitru, și iată-l pe Lisandru, la deșteptare, fermecat de Elena.

Măgulită, adorată, ea se crede luată în batjocură. Hermia, din partea ei, e prada celei mai mari desnădejdi: prietenele de odinioară se vor urî de moarte. Oberon, prins de milă, întrebunțează același mijloc de taină și pentru Dumitru, pe care oboseala l-a trântit jos adormit: dând cu ochii de Elena, o iubește cum ea însăși ar fi dorit și cum nu poate crede că s'a întâmplat. Imbroglia e complet între cei doi, rivali acum pentru altă femeie, între aceasta care nu crede nici pe unul, nici pe altul, între Hermia care o acuză pentru părăsirea ei. Suntem în plinul miez al comediei spaniole. Cei doi stau să se omoare. Puck trebuie să-și strecoare glasul, imitând pe al unuia și pe al celuilalt, ca să împiedece o ciocnire. Când, din nou, toți au adormit, silful atinge ochii lui Lisandru cu leacul farmecului, și totul revine la situația de la început, complicată așa de dibaciu, fără un amestec de psihologie omenească, până aici. Totul a trecut afară de iubirea lui Dumitru, care rămâne definitiv îndreptată, pe calea minunilor, spre Elena. Ducele nu va avea decât să apară, cu alaiul lui de vânătoare, pentru a constata și aproba. În pădurea silfilor răsar actorii, și toată lumea se gătește de serbările cele mari care vor veni, îngăduind și nunțile acestora mai mici, împăcați în sfârșit. Ca și în „Cei doi nobili din Verona“, „o singură serbare, o fericire reciprocă“, dacă nu și „o singură casă“¹.

Amănuntele teatrului spaniol, elementele lui constitutive nu lipsesc din această comedie engleză care-i împrumută cadrul, scheletul, «sforile». Cum am mai spus, *criado*, valetul comic, gata cu gluma lui trivială și în mijlocul celei mai cumplite tragedii, e aici clownul, — pe care teatrul englez îl cunoștea încă din 1564, de la *Damon și Pythias* a lui Richard Swards². Ascultați numai pe Launce din «Cei doi nobili din Verona», când lă-

¹ One feast, one house, one mutual happiness.

² Darmesteter, *o. c.*, p. 4.

murește cum a pierdut cânele destinat de stăpânul lui Silviei, cum a pus în loc pe unul al lui, ce-a avut să pățească de pe urma tovarășiei cu acesta și — ce-l deosebește pe el însuși de urâtul animal¹. Ori, în «Comedia rătăcirilor» dați atenție lui Dromion din Siracusa luat drept geamănul lui omonim din Efes și primit în bucătăria unde-l încunjură de semnele celei mai autentice simpatii o bucătăreasă, pe care el o descrie ca „o adevărată lampă de grăsime, de ai putea să fugi de dânsa la lumina ei“, ca una care „ar arde cât o iarnă din Polonia“, cu zdrențele și osânza ei și, dacă ar trăi până la sfârșitul lumii, ar mai sfârâi o săptămână, pentru ca, apoi, asămănând-o cu globul pământului, să fixeze, după întrebare, unde sunt Irlanda, Scoția, Franța, Anglia, Indiile. „Dar Belgia, Țerile-de-jos? O, Doamne, ci nu m'am uitat așa de jos².“ Ba une ori eroina, eroul dă, glumind, neapăratul intermezzo comic, astfel, în «Cei doi nobili din Verona», când Iulia asistă la lăudăroșia prostului Thurio³.

Ca și la Spanioli, femeia nu joacă un rol mult mai mare decât acela de a produce intriga, de a fi ațâțarea pentru luptă, de a deveni răsplata învingătorului. Acela care va schița mai târziu nemuritoare chipuri de femei, va scrie deocamdată versuri ca acestea:

Femeia adesea răspinge ce-i place mai mult
 Trimete pe altul, și tot n'o lăsa:
 Desprețul hrănește iubirea pe urmă.
 Se mânie: nu e motiv ca să pleci⁴.

Și el crede că „juvaierele mute, în felul lor tăcut, mișcă mai mult inima unei femei decât iuți cuvinte“⁵.

¹ IV, 4.

² *Comedy of errors*, III, 2.

³ *Gentlemen of Verona*, V, 1.

⁴ *Gentlemen of Verona*, III, 1.

⁵ Dumb jewels often in their silent kind,

More than quick words do move a woman's mind (*ibid.*).

Când Valentin merge la Curte, se spune — ca în Spania, unde rege și Împărat își corespund supt Carol Quintul — : «la Împăratul în Curtea regală» (I, 3). Nu trebuie să se uite nici cei câțiva ani în cari fiica lui Ferdinand Catolicul și a Isabellei, mătușa lui Carol, Ecaterina de Aragon, a fost soția lui Henric al VIII-lea. Mai puțină influență a putut avea Filip al II-lea ca soț al Mariei Tudor.

Stilul comediei spaniole, perpetua ei exagerare în formule, în comparații place mai puțin marelui dramaturg engles. Defectele acestui stil, acestui fel de a fi le intrupează în persoana lui don Adriano de Armada, «Spaniolul fantastic» din «Love's Labour's lot».

Subiectul e aici mai vag. Ferdinand, rege de Navarra, a format, cu nobilii ce-l încunjură: Biron, Longaville, Dumain, un fel de strict ordin de cavaleri — o Academie de trei ani —, care-și interzice atâtea din plăcerile vieții și, între altele, orice legătură cu femeile. Dar tocmai atunci, într'o discuție de hotare cu regele, vecin, al Franciei, vine sora lui, princessa, întovărășită de curtenii Boyet și Merode, dar mai ales încunjurată de alte fete mai frumoase, Rosalina, Maria, Ecaterina.

Regele, credincios statutelor zisei Academii, primește pe princessă, îi vorbește, dar n'o poate găzdui în palatul lui însuși, îndemnând-o să se așeze într'un lagăr, în mijlocul câmpului unde s'a oprit. Dar acolo pe rând, cu dânsul, regele, în frunte, toți acești „academicieni“ ai izolării de frumuseța femeii vor veni tiptil cu cântările lor de iubire închinată după toate normele galanteriei timpului. Și, când se vor recunoaște, când apoi moartea regelui Franciei va chema pe fetele frumoase în țara lor, farmecul va fi rupt, și viața va reveni în drepturile ei, pentru a peți o fericire care, cu oarecare zăbavă ca pedeapsă, va și fi acordată.

Având pentru a-l scoate în relief și pe ridiculul Costard, Spaniolul apare ca obiect al unei coplășitoare ironii de la un capăt la altul al piesei. „A most illustrious wight“, spune Biron; „om de cuvinte nouă-nouțe, *fire-new*, cava'erul însuși al modei“, „călătorul de modă nouă“, cu „o tarapană de frase în creier, cu musica trufașei (*vain*) lui limbi, care răpește ca o încântătoare armonie“, „un om de complimente“. „Îmi place să-l aud mințind“, adaugă regele¹. Vom asculta „frasele lui de *taffetas*, precisii termini de mătăasă, iperbolele îngrămădite într'o căpiță întreită, afectatția, figurile pedante“². Va spune după-amiezei: «posteriorul zilei» și va vorbi de «excrementul care e mustața

¹ *Love's labour's lost*, I, 1.

² *Ibid.* V, 2 :

Taffeta phrases, silken terms precise,
Three-piled hyperboles, spruce affectation,
Figures pedantical...

lui¹. Și princessa va întreba uimită: «Omul ăsta se închină lui Dumnezeu? — Biron: De ce întrebi d-ta? — Princessa: Că nu vorbește ca o făptură a lui Dumnezeu?».

În comediile sale de la început, totuși, Shakespeare va cădea nu odată, mai ales când face să vorbească regi, printi, personajii de distincție, în acel *euphuism*, introdus și de Lyly în Anglia și pe care l-a ridiculizat în persoana «iperbolicului» și «fantasticului» Spaniol cu care am făcut cunoștință. Va vorbi de «marea de mărgăritare în topire pe care unii o numesc lacrimi»², de „inima plină de necazuri ca Marea de nisip”⁴, de „inimi întipărite cu pecetea altei ființi ca un agat”⁵. Eroi și eroine vor „privi la regele unui soare frumos”, care e dragostea lor⁶, vor „căta la fereasta inimii celui alt care e ochiul”⁷. Într’o mustrare se va spune că „pământul ce ar săruta rochia” cutăreia, „n’ar mai da flori, în iarnă veșnică”, și, într’o dramă istorică⁸, se socoate că douăzeci de mii de sărutări s’ar putea încerca pentru a învia pe un mort. Să cităm și acest dialog din «Visul unei nopți din miezul verii»:

„Lisandru. — Cum ți-i acum, iubito? De ce așa de palidă fața?
De ce așa de iute se veștejește rosa?
Hermia. — Din lipsa ploii care pe dânsa ar cădea
Din vijelia care s’ar ridica în ochi-mi.”

V. Încă de acum trebuie să se spuie că asemenea imitații nu se întâlnesc și în drame sau în acele drame istorice, care, simplă colecție de scene, se numesc „histories”.

¹ The posteriors of this day, which the rude multitude call the afternoon; *ibid.*, V, 1. My excrement, my mustachio; *ibid.*

² Princ. Doth this man serve God?

Biron. Why ask you?

Princ. He speaks not like a man of Gods making (V, 2).

³ A sea of melting pearl which some call tears.

(*Gentlemen of Verona*, III, 1.)

⁴ *Ibid.*, IV, 3.

⁵ *Love's labour's lost*, II, sfârșit.

⁶ Forgazing on your beams, fair sun, being by (*Comedy of errors*, III, 2).

⁷ Behold the window of my heart, mine eye (*Love's labour's lost*, sfârșit).

⁸ *King Henry VI*, partea a 2-a III, 2. — Se menționează întregi scene întipărite de *euphuism* în *Henry IV*, II 4, în *Cymbeline*, VII, 5, — deci în piese aparținând unei epoci de maturitate.

Aceasta pentru că, afară de lucrările lui Guillen de Castro, teatrul spaniol nici n'are adevărate drame istorice. Iar la acesta, autorul splendidelor „Mocedades del Cid“, subiectul e dat întreg de legendă, pe care poetul o primește, o adoptă, o dramatizează, iar publicul, întreg publicul, care a cetit «romancerul» și care știe pe de rost părți dintr'insul, o cunoaște. Pe când, în neconținutul haos al teatrului engles de două veacuri încoace, nimic nu s'a putut cristaliza în jurul unor tragedii ale realității care trec prea răpede, făcând loc altor tragedii nu mai puțin zguduitoare. Și poetul însuși, care nu dispune de răgazul trebuitor unei creațiuni îndelung purtate în minte, nu poate crea nici el o dramă având unitate de acțiune și tendință, așa cum o cere spiritul nostru astăzi, și, astfel, cum vom vedea, el va da publicului său o serie de splendide scene, pe care el însuși, acest public, e chemat să le prefacă, din spiritul său chiar, în drama ce nu se alcătuieste de dramaturgul însuși, dar care, aceste scene, se desfac prin puterea neobișnuită a unei creațiuni superbe ca și cum fiecare ar fi un element dramatic independent.

În scrisul lui Shakespeare însă se manifestă, încă de la început, și influențe indigene, englese.

Ele vin și de foarte departe, până să se ajungă la acel Mărlowe, din care și un Gosse a vrut să facă, nu numai un precursor și un deschizător de cale, un dătător de modere, dar și unul al cărui geniu ar fi fost așa de puternic încât, dacă în loc să moară într'un duel la treizeci de ani, ar fi avut norocul să trăiască atâția ani ca Shakespeare, l-ar fi întrecut pe acesta ¹.

Din vechile legende ale ciclului lui Arthur vine astfel pomenirea reginei Guinevere ², din amintirile aceleiași lumi antice aceia a lui Pendragon, bolnav în lupta cu dușmanii ³. Falstaff cântă „when Arthur first in court and was a worthy king“ ⁴. «Trăiesc ca bătrânul Robin Hood», va spune ducele pribeag din Ardeni ⁵. Balada scoțiană, cântând isprăvile lui Robin, nu i-a rămas, neapărat, necunoscută, și unul din personagiile sale

¹ O. c., p. 104 și urm.

² *Love's labour's lost*, IV, 1.

³ *Henry VI*, partea 1-10, III, 2.

⁴ *Henry IV*², II, 4 Cf. *Henry V*, II, 4.

⁵ *As you like it*, I, 1. Un cântec al lui, în *What you will*, IV, 2. „Odious ballads“ în „Tot e bine care se sfârșește bine“, II, 1.

va pomeni într'un jurământ de „fratele cel gras“ pe care-l întâmpină haiducul ¹. Întâlnim și mențiunea iubitei lui Robin Hood, *maid Marian* ², și se pare că isprăvile lui Turk Gregory aparțin aceluiași ciclu ³. Cântece curente i-au atras atenția, și-l vom vedea vorbind de balada «Regelui și cerșitorului», de «acum trei ani» ⁴ ori de regele Cophetua care a îndrăgit pe fata cerșitorului ⁵. Falstaff e un meșter în balade ⁶. Owen Glendower, șeful galic, va cânta „many an english ditty“ cu harpa îndătinată, și cu acest prilej va fi vorba și de profețiile lui Merlin ⁷. Când, în *Richard II*, el aduce înaintea și cele șapte fiole ale sângelui sacru al regelui Eduard al III-lea ⁸, putem cu dreptate să vedem în aceasta o reminiscență a misticului *Graal* din evul mediu.

Și în deosebi, și în piesele sale el a întrebuițat metrul cântecului popular, dând așa-numite *songs* ⁹. În tonul lui Villon el slăvește trecutul, când, în sonetul 106, el cântă vremile 'n care

... în cronica cea din vechime

Vede descrieri de prea-mândre păreri

Și frumuseța făcând vechi, prea-frumoase rime,

Spre lauda doamnelor moarte și-a dragilor lor cavaleri.

În ce privește înțelegerea chiar a rosturilor unui poet, el împrumută ideile lui Sidney, care nu se poate spune în de ajuns cât de mult au influențat, prin talentul scriitorului ca și prin autoritatea nobilului. Astfel va scrie în „Visul unei nopți de vară“ :

Nebun, amoretat, poet

Sunt una în închipuire,

Căci unul vede draci câți nu-s în Iad:

Acela e nebunul; al doilea, vrăjit,

Găsește frumuseța Eleni 'ntr'o Țigancă:

Poetul, cu privirea de-o fină nebunie,

¹ *Gentlemen of Verona*, IV, 1.

² *Henry IV*¹, III, 3.

³ *Ibid.* — Și T. Hughes dăduse, la 1587, *The Misfortunes of Arthur*.

⁴ *Love's labour's lost*, I, 2.

⁵ *Romeo and Julietta*, II, 1. Cf. și *Henry IV*², V, 3.

⁶ *Henry IV*¹, II, 2.

⁷ *Henry IV*¹, III, 1. Tot acolo și despre „balladmongers“.

⁸ *Richard II*, I, 2.

⁹ *Gentlemen of Verona*, IV, 2.

Întoarce ochiul veşnic din ceruri spre pământ
 Şi din pământ spre ceruri,
 Şi, cum închipuirea intruchipează tot
 Figuri necunoscute, poetul din condeiu
 Li dă la toate forma; nimicul din văzduh
 Îşi are-acum sălaşul, şi numele şi-l are.
 Închipuirea tare aşa-i obişnuită
 Încât, dacă soseşte o veste de noroc,
 Se înţelege-odată cu ea aducătorul,
 Şi, dacă 'n noapte unul de frică e cuprins,
 În fiecare tufă el a văzut şi ursul¹.

„O, mare e puterea din cereasca poezie“, strigă el în altă piesă de tinereţe².

VI. Stilul lui Shakespeare n'a aşteptat ceia ce se numeşte devoltarea talentului său de formă pentru a căpăta liniile lui deosebitoare. Aceste linii se întâlnesc de la început, şi puternic trase, fiindcă avem a face cu un temperament energetic, trăind, pe lângă aceasta, într'o epocă 'n care am văzut că pretutindeni înviau vechi ideale şi mulţimile, încălzite de aceste ideale pe care le cântau poezii, se avântau puternic pentru a le aduce la îndeplinire. Se poate un mai puternic strigăt către ostaşii cari-şi părăsesc, în panică, datoria decât acesta în *Henry VI*, partea întâia:

Ci ascultaţi, tovarăşi: Ori lupta o reluaţi,
 Ori smulgeţi de pe haina voastră leii englesi!
 Lăsaţi-vă moşia, în loc vă puneţi oi:
 Nici oia nu dăseşte aşa când lupu-l vede,
 Nici calul şi nici boul, când văd un leopard,
 Precum fugiţi voi astăzi de vechii voştri sclavi³.

El se întăreşte, acest stil, prin necontenitele legături, fie şi prin cele mai îndrăzneţe anacronisme, de care nu-şi dă sama sau cărora nu li acordă importanţă, cu acea realitate contemporană în mijlocul căreia, confundat în mulţimea care munceşte

¹ *Midsummer night's dream*, V, 1.

² *Gentlemen of Verona*, III, 1: „Ah, much is the force of heavenly poesy!“...

³ I, 5.

și petrece, râde și strigă, trăia el însuși așa de intens. Într'o piesă unde e vorba de Efes, de Siracusa și a cărui alcătuire e după Plaut, el va vorbi de agenții justiției cari arestează pe unul din cei doi Antifoli așa cum existau în Anglia de atunci și asistau poate, spre marea distracție a ascultătorilor, la reprezentație. Obiceiurile juridice engleze vor apărea cu acest prilej. și vom vedea hanurile engleze, mesele engleze, gâlcevile și desfrânările engleze, la „Porcupine“, care nu erau necunoscute nici actorului nostru. În luntre, când se gătește de plecare, Dromion pune, pe lângă untdelemn și balsam, *aqua vitae*, rachi, iar în cetate casele sunt împodobite cu covoare turcești¹ Și, aiurea, va fi vorba de veșminte moscovite, sau rusești, de Moscoviții cei înghețați², a doua zi după călătoria la Arhanghelsk a lui Chancellor, apoi de ceasornice germane, neconținut în reparație³, etc.

Ceia ce impune, câștigă, covârșește de o neasămănată plăcere în forma lui Shakespeare e însă cea mai profundă cunoștință, de la început, a naturii pe care a observat-o la țară, ca fiu de oameni săraci trăit în aer liber, mai târziu, spune legenda, și ca vânător fără permisie — grav păcat în Anglia legilor de pădure impuse de nobilimea normandă bieților indigeni anglo-saxoni —, ca *braconneur*, ceia ce l-ar fi făcut la un anume moment din tinereța lui să părăsească pentru Londra acel Stratford-pe-Avon unde ar fi avut, fără îndoială, altă carieră.

Această natură o admiră în cerurile ei, cu stele —

Vrei să ajungi la stele, fiindcă-ți lucesc de-asupra,

se va striga unui ambițios⁴, — în limpeziciunea bolții clare :

Cu cât e mai frumoasă și limpede tăria,

Cu-atâta norii cari-o străbat, par mai urâți⁵.

Cine a descris mai bine fulgerul decât în această fulgerătoare icoană:

Iute ca fulgerul în noaptea cea neagră,

Care 'ntr'un mers vădește și cer și pământ

¹ *Comedy of errors*, IV, 2.

² *Love's labour's lost*, V, 1-2.

³ *Ibid*, III, 1.

⁴ *Gentlemen of Verona*, III, 1.

⁵ *Richard II*, I, 1.

Și, până să-i spui tu: uite la el,
În fălcile 'ntunerecului se și înghite¹?

Soarele-i robește priverile, acel soare care «cu un singur ochiu
toată lumea o vede»². Iată-l răsărind:

Te uită, ciocârlia, de-odihna-i obosită,
Din umeda-i căsuță se suie drept la cer.
Trezește dimineța: din pieptu-i argintiu
Se 'nalță în maiestatea lui soarele cel nou,
Și el privește lumea așa de glorios
Încât vârful de codru și culmea 'n aur ard³.

Și acest Apus:

Și, iată, obositul mângâietor al zilei,
Făcându-și datoria, se pierde în apus,
Iar buhna, crainic nopții, strigând, spune: 'i târziu,
Și turmele la țarcuri s'au dus, la cuiburi păsări,
Și nori negri ca noaptea, oprind lumina zilei,
Ne 'ndeamnă la plecare și «noapte bună» spun⁴.

Priveliștile de lună sunt mai puține, — ca în acest așa de melodios vers din același poem: *shone like the moon in water seen by night*, „Lucia ca luna 'n ape, văzută 'n miez de noapte⁵“.

Une ori un suflet imens, mut, pare că mișcă greoiu:

Când zile de schimbare-aproape-s, așa e:
Printr'un instinct din ceruri prevăd mințile noastre
Primejdia ce vine, așa precum vedem⁶.

Sau în această prevestire, prin mijloacele ei, ale naturii:

Când norii se văd, cuminții pun mantaua,
Când frunza din pomi cade, și iarna a sosit,
Când soarele apune, la noapte nu gândim?
Furtunile devreme o secetă anunță⁷.

¹ *Midsummer nights Dream*, I, 1.

⁴ *Lucretia*, 54.

² *Venus and Adonis*, 143.

³ *Ibid.*, 89.

⁵ *Ibid.*, 82.

⁶ *Richard II*, II, 3.

⁷ *Ibid.*

Poetul știe că adâncul e unde apa-i mai liniștită: *smooth runs the water where the brook is deep*¹. Fenomene din natură servesc și pentru a lumina printr'o comparație trecătorul sens al gloriei:

Ce-i gloria? Pe ape un cerc ce se întinde
Și nu se mai oprește în desvoltarea lui,
Până ce în lărgirea-i se pierde în nimic².

Are un simț pentru umila viață vegetativă a naturii, care presintă atâta farmec și pentru Spenser. Când e vorba de a se lua măsuri din vreme, într'o dramă istorică el scrie:

Acuma-i primăvara și buruiana-i slabă,
Mai las'o, și cu vremea grădina e a ei:
Gospodăria-ți proastă-i va da toate în samă³.

Și, la sfârșitul lui *Love's labour's lost*, el va arăta ce bine știe toate florile câmpului, albastre, albe ca argintul, galbene ca aurul, care împodobesc luncile, pe când păstorii își cântă cântecul, în mijlocul viersului de ciocârlie, „ceasornic al plugarului“, și gemetelor turturelei. Cităm în original:

When daisies pied and violets blue
And lady-smocke, all silver-white,
And cuckoo-buds of yellow hue
Do paint the meadows with delight.

.
When shepherds pipe in oaten straws
And merry larks are ploughmen's clocks,
When turtles tread and rocks and daws,
And maidens bleach their summer smocks,
When icicles hing by the wall
And Dick the shepherd blows his nars.

Acela care știe să reproducă în versul lui sunetul glasului fiecărei păsări, se întoarce nu odată în asămuirile sale la cântecul ciocârliei:

Mai plăcut ca la auz de păstor ciocârlia,
Când grâu-i verde și clopoței (*hawthorue*) răsar⁴.

¹ *Henry VI*², III, 1.

² *Henry VI*¹, I, 2.

³ *Ibid.*, partea a 2-a III, 1

⁴ *Midsummer night's Dream*, I, 1.

Când Tarquiniu intră cu gând rău în camera unde doarme Lucreția, e buhna nopții care se îndreaptă spre locul unde doarme porumbița:

The dove cleeps fast that this night-owl will catch ¹.

De două ori vulturul flămând, *an empty eagle*, apare:

Ca vulturul flămând, acrit de post,
Ce rupe'n plisc și pene și carne și ciolane,
Și-aripile le bate, în grabă sfâșiind
Pân' ce i-i plină gușa ori prada se sfârșește ².

Amintirile vânătorului se trezesc când presintă ciuta ce-și caută ori își plânge puilul. De-o parte, în *Venus și Adonis* :

Și, cum aleargă dânsa ³, tufișele din cale
O prind de gât, pe-alocuri sărută fața ei,
Se'ncurcă în picioare, doar ar face-o să steie.
Ea însă se desface din sărutarea lor,
Precum o ciută care, cu uger dureros,
Grăbește să-și hrănească un puil ascuns în ramuri ⁴.

Altă dată, în a doua parte din *Henry VI* :

Asemenea cu ciuta ce merge 'n sus și 'n jos,
Cătând calea pe care plecat fi este puilul
Și poate doar să plângă că dragul i s'a dus ⁵.

Când zina iubirii aleargă pentru a opri pe Adonis în vânătoarea de mistreți al cărui sfârșit îl prevede, întâlnim iepuri cari, — *poor Wat!* — se ascund și ascultă, sprijiniți pe picioarele d'napoi, triști „ca bolnavul ce aude un glas de clopot“. Apoi ei se desfac și fug :

Oricare spin în cale-i rupe blana,
Orice umbră-l oprește, la orice șoaptă stă ⁶.

¹ *Lucretia*, 52.

² Even as an empty eagle, sharp by fast,
Tires with her beakon feathers, flesh and bone,
Shaking her wings, devouring all in haste,
Till either gorge be stuffed or prey be gone.

(*Venus and Adonis*, 10.)

³ *Venus*. 1

⁴ *Venus and Adonis*, 146.

⁵ *Henry VI* ², III, 1.

⁶ *Venus and Adonis*, 114 și urm.

În cale câni pierduți își ling rănile, schiaună, urlă ori lătrând aleargă sângerăți ¹.

Vânătorul de sălbătăciuni, deprins cu cei «ce-și ascultă câinii și cornul» ², știe că «vulpea nu latră când vrea să fure mielul» ³, și călărețul descrie din experiența sa fuga calului lui Adonis, prin coama și coada căruia cântă vântul, umflând părul ce flutură ca aripi de pene:

For thro' his mane and tail the high wind sug
Fanning the hairs, who wane like feather'd wings ⁴.

Nici cele mai umile gănganii nu scapă de vederea lui. Iată melcul :

Sau melcul cum se'ntâmplă, când coarnele-i atingi,
De fuge cu durere în tainița-i de scoică
Și-aice se mângâie și stă la adăpost,
Temându-se să iasă din casă multă vreme ⁵.

Este pentru el însă ceva și mai ușor decât zinele vechimii care trec pe iarbă de n'o îndoiaie:

The grass stoops not, she treads on it so light ⁶.

Sunt acei silfi pe cari i-am mai pomenit analizând «Visul unei nopți de vară». Puck poate lua toate chipurile: e cal, e căne, e porc, e urs fără cap, e flacăra ⁷; el care face toate poznele ispitind fetele, sperindu-le, aprinzând pojar prin sate, înșelând pe drumeți, pentru a râde, luând scaunul de supt babe, la șezători, pentru a face să se bucure codanele. Când zina-l întreabă unde merge, el răspunde:

Pe deal, pe văi,
Prin tufiș, prin desiș,
Prin ape, prin foc,
Eu tot călătoresc,
Mai iute ca sfera lumii.

¹ *Ibid.*, 152 și urm.

² She hearken for his hounds and for his horn; *Venus and Adonis*, 145.

³ The fox barks not when he would steal the lamb; *Henry VI* ², III, 1.

⁴ *Venus and Adonis*, 145.

⁵ *Ibid.*, 173.

⁶ *Ibid.*, 172.

⁷ *Midsummer night's Dream*, III, 1.

Ajut Crăiasa Zinelor
Să puie rouă pe verdeață.

El caută mărgăritare pentru dânsa, și Oberon fi dă să puie far-mece pe ochii celor adormiți. Silful vorbește:

... Îți aduci aminte
Când stam odinioară sus, pe un cap de Mare,
Și auziam Sirena călare pe-un delfin;
În cântecu-i atâta de dulce armonie
Era, încât și Marea cea aspră se 'mbuna
Și stele călătoare cădeau nebune 'n apă
Ca să asculte cântul Sirenei...

Iar, când Titania, prin magia acelei tainice unsori, îndrăgește un actor urât, calic și grosolan, iată cum i se adresează, vă-zându-l cum nu e:

Mi-ești drag, și de aceia cu mine, dragă, vină :
Ți-oiu da atâtea zine spre a te îngrijii
Și scumpe juvaiere din Mări îți vor aduce
Și vor cânta în ceasul când vei dormi pe flori.
Asprimea-ți muritoare încet o veiu spăla,
Și vei putea prin aier să fii un spirit liber.

Și Puck va primi acest ordin de alintătoare îngrijire, în care i se cere naturii tot ce poate da mai ales și mai gingaș:

De la albine fură un fagure de miere:
Din ceara lui veți face făclie pentru el,
Și-o vei aprinde 'n focul cel viu de licurici.
Așa în pat să-l duceți și să-l treziți așa,
Iar cu aripi de fluturi pestriți veți izgoni
Luminile de lună pe ochii cari dorm ¹.

Și în *Romeo și Julieta* regina Mab, altă intrupare a naturii de câmp și pădure, va apărea «nu mai mare ca o piatră de agat pe degetul arătător al unui onorabil consilier comunal» (*alderman*), galopând prin mințile amorezaților cari, atunci, „visează de iubire“, prin ale curtesanilor, cari așteaptă înaintări, prin ale advocaților, cari vreau pricini, prin ale doamnelor, „cărora li umblă gândul la sărutări ²“. Și regele Henric al IV-lea va dori

¹ Actul II.

² I, 4.

mai târziu ca vre-un „sif ce calcă noaptea“ — *some night-tripping fairy*¹ — să fi schimbat firea răsfățată a fiului său cu a altuia.

Tot așa de știut îi e poetului a toate și sufletul omenesc, acel suflet care, când, ca al lui, creiază din ce-i dă natura, samănă cu „lampa ce arde noaptea și-și uscă uleiul ca să dea lumii lumina ei“:

... the lamp that burns by night,
Dries up his oil to lend the world his light².

Cu privire la om, la simțirile și dorințele lui, la lucrurile misterioase din sufletul lui, de la sentimentele nesigure ale copilului la ambiția care râvnește tronul, tot așa de nouă e expresia poetică.

Atunci când are de vorbit despre unele câștiguri care nu rămân, ele le asemănă cu cetățile luate prin foc, pe care aceiași foc le-a și pierdut³. Odihna chinută o apropie de aceia pe care-o au „ticăloșii în noaptea când așteaptă 'n zori osânda lor“.

Când Venus se uită la Adonis care pleacă, atitudinea ei e ca a celui de pe țerm care privește la prietenul abia plecat pe ape până ce valurile sălbatece nu mai îngăduie a-l vedea și vârfurile lor se unesc cu bolta. — În același poem uimirea zeiței se exprimă prin oceață îndoită comparație:

Și, deci, stătu mirată, ca'una ce'n greșeală,
Lasă să cadă scumpu-i inel din mână 'n val,
Ori tremurând ca bietul drumeț în noaptea neagră
A căruia lumină în codru s'a pierdut⁴.

„Cum nici cântec de doică nu-i place unui prunc“, așa e cea mai mare plăcere în vorbele iubirii⁵.

Și iată, ca la vechiul Dante, comparații din lumea copilăriei:

.... iubirea e ca un copil
Care dorește orice poate să-i cadă în mână⁶.

¹ *Henry IV*¹, I, 1.

² *Venus and Adonis*, 126.

³ *Love's labour's lost*, I, 1.

⁴ *Venus and Adonis*, 137.

⁵ *Ibid.*, 163.

⁶ ... love is like a child

That longs for everything that he can come by.

(*Gentlemen of Verona*, III, 1.)

Sau : Vai, vai cât de pribeagă-i nebuna lor iubire
 Ce ca un îndărătnic copil zgârie doica
 Și 'ndată, plin de râvnă, sărută un ciomag¹.

Într'un registru mai ridicat această icoană pentru ambiție.

 Și ce lacom calic, cununa s'o atingă,
 Ar vrea să fie jos trântit cu sceptrul² ?

Iubirea se va înfățișa deci la el altfel decât supt aspectul de voluptate materială, iute aprinsă, răpede saturată, la poezii Suddului. *Notele de extremă delicateță pe care le găsise întâiu evul mediu în școala lui Chrétien de Troye se întâlnesc și la dânsul, care supt mai mult decât un raport e continuatorul acestor poezi.*

Astfel, când, în „Cei doi nobili din Verona“, Iulia, deghisată în paj, e întrebată de rivala ei fericită cum era femeia pe care a iubit-o Proteus și pe care nu știe că o are înaintea sa, ea vorbește astfel, duios:

 A fost mai mândră, doamnă, decât cum e acum,
 Atunci când cu putere stăpănu-mi o iubia.
 Era, în socotința-mi, frumoas' așa ca tine³.

Între iubire și poftă se face, în *Venus și Adonis* încă, o strictă deosebire:

 Nu o numi: iubire; iubirea a fugit
 La cer când asudata poftă i-a luat locul.

 Iubirea-i mângâiere ca roua după ploaie,
 Dar pofta-i ca furtuna ce soarele-a ascuns;
 Iubirea primăvară-i ce tot verde rămâne:
 A poftei iarnă vine când vara-i la mijloc⁴.

Și spiritul nu lipsește 'n aceste străfulgerări în domeniul sufletesc:

¹ Fie, fie, how wyward is their foolish love,
 That like a festy babe will scratch the nurse
 And, presently, all humbled, kiss the rod.
 (*Gentlemen of Verona*, I, 1.)

² *Lucretia*, 31.

³ *Gentlemen of Verona*, IV, 4.

⁴ *Venus and Adonis*, 133.

Nebunia 'n nebuni n'are o not' așa de tare
 Ca nebunia 'n cumiști, când mintea lor dormitează ¹.

O moralitate trebuie să se desfacă din această cunoștință adâncă a naturii și a fenomenelor sufletești. Ea se exprimă în admirabilul adevăr etic din versul

Here's much to do with hate, but more with love ².
 (Multe poate face și ura, dar încă mai multe iubirea.)

Se spune că numai în ultima fasă poetul a ajuns la simțul definitiv al amărăciunii vieții; încă din aceste vremuri ale începuturilor însă, el asemănă credința oamenilor cu penele care le suffi ³ și, în domeniul simțurilor, el e sigur că pofta biruie gândurile ca buruiana grâul ⁴.

Moralitatea lui Shakespeare nu este însă dogmatică, ci mistică. Acest misticism, care e în toată tradiția engleză, se razimă pe sentimentul că natură și om își corespund, că ele formează o unitate, că sunt străbătute și conduse de aceleași puteri, care se pot simți, nu analiza.

În „Comedy of errors“, un personagiu spune astfel:

Eu pentru lume sunt un strop de apă,
 Ce-și caută 'n Ocean alt strop ⁵.

Și tot acolo se scoate acest strigăt de superbă poesie, unind frumuseța umană cu nesfârșirea apelor:

Întinde pe valuri de-argint, întinde părul de aur
 Și ca pe-un pat îl voi lua spre a-mi găsi un repaus ⁶.

Iar în *Venus și Adonis* vedemcum spre frumuseța tânărului erou saltă peștii din ape, păsările se coboară aducându-i fructe, fiarele-l „iubesc“, până la aceia care-l ucide, și în chiar clipa uci-

¹ *Love's labour's lost*, V, 1.

² *Romeo and Julietta*, I 2.

³ *Henry VI*³, III, 2.

⁴ *Lucretia*, 41.

⁵ *Comedy of errors*, I, 2.

⁶ *Ibid*, III, 2.

⁶ Spread o'er the silver waves thy golden hairs
 And as a bed I'll take them and there lie.

(III, 2)

derii. Iar, după ce trupul perfect zace străpuns, cu el sânge ră
flori, iarbă, flori¹.

În sângele tânăr sunt, de altfel, taine ale naturii pe care
nicio înțelepciune nu le poate iubi. În *Love's labour's lost* puter-
nice versuri o spun:

Marea cu flux și reflux va merge în veci
Și cerul în veci își va arăta fața,
Dar sângele tânăr n'ascultă îndemnuri bătrâne,
Și nu putem trece de ceia ce ni-a fost menirea².

Și astfel mergem spre tainele cele mari: a vieții, a morții,
a divinității.

Regele din piesa citată chiar acum vorbește solemn de moarte,
care face pe oameni «moștenitori a toată veșnicia», chemându-i
la incomparabilul banchet al minții lămurite asupra cauzelor³.
E adevărat că săgeata ei nu nemerește totdeauna, că, țintind
un bătrân, atinge un copil, că, având să taie o buruiană, smulge
o floare —

They bid thee crop a weed, thou pluck'st a flower⁴,

dar ea rămâne, „poruncitoarea nevăzută“ (*invisible commander*),
„umbra blândă“, — *gentle shadow*⁵.

Shakespeare e un credincios care nu simte nevoia de a-și spune
credința în articole de crez. Fără a cunoaște pe Luther, el a
spus că „Dumnezeu e cetatea noastră“ — *Good is our fortress* —
prin gura lui Talbot⁶. Dar se va închina și zeilor, și nu din
motive de pură estetică, asemenea cu acelea care îndeamnă pe
Camoens; iată un imn către Apolon, într'un poem mitologic:

O tu, zeu clar, acela ce ești al zilei ctitor,
Din care-orice lumină și stea raza și-o ieau,
Frumoasa rază care îi face să scântie⁷.

Și în niciun poet religia *cealaltă*, neagra religie a menirilor, pre-

¹ *Venus and Adonis*, 176 și urm.

² IV, 2.

³ I, 1.

⁴ *Venus and Adonis*, 157 și urm.

⁵ *Ibid.*

⁶ *Henry VI*¹, II, 1.

⁷ *Venus and Adonis*.

vestirilor, superstițiilor, blăstămelor nu e mai puternică decât la el, care încă din *Venus și Adonis* scrie așa:

Privește cum săraca mulțime se uimește
Când vede-o arătare, un semn ori o minune
La care ea se uită cu ochii îngroziți,
Și sufletul și-l umple de negre prevestiri ¹.

Și în această privință el însuși nu era prea departe — se vede bine — de această «săracă mulțime».

VII. Orânduirea obișnuită a pieselor lui Shakespeare pune la 1593 *Romeo și Julieta*, la 1596 *Negustorul din Veneția*, piese din cele mai prețuite și mai iubite ale lui.

Să vedem întru cât vădesc ele acele elemente pe care am căutat a le deosebi și mai sus și întru cât pot fi privite că fac parte din fașa căreia-i sunt repartisate.

Romeo și Julieta nu e o piesă italiană în sensul de azi al cuvântului, căci Shakespeare nici nu cunoștea Italia — cum o cunoșteau atâția scriitori francesi contemporani, cari, cu Montaigne în frunte, și scriau italienește —, ca pelerin sau ca negustor, nici nu învățase nimic despre ea, în școala lui de gramatică latină, și nici nu cetise despre rosturile italiene altceva decât acele povestiri ale nuveliștilor din care-și iea unele subiecte, recunoscute apoi de criticii moderni. Numele italiene pe care le dă eroilor și eroinelor, Mercutio, Salanio, Bassanio, etc., sunt neadmisibile pe cât sunt și de neadevărate; Jessica nu face excepție; numai, în chiar piesa de care vorbim, Romeo (de la greul Rhomaios, Romanus; românește, după Ruși, Roman) e autentic. Nici Italia nu-i plăcea în sine acelui care, în aceeași perioadă a dezvoltării sale, spune 'n *Richard II* ²:

Zvonuri de mode din semeața Italie,
Dup' a' cărui datini neamul nostru 'ncet,
Maimuțărind, se târăște în imitație rea.
Și unde oare lumea arunc'o vanitate.
(De-ar fi ea numai nouă, fie oricât de rea)
Ce nu-i bâzâie 'ndată și dânsei la ureche?

¹ *Ibid.*, 155.

² II, 1.

Și nici nu simția nevoie, *acela pe care-l interesa omul în misterul din lăuntru, nu în mediul material din afară*, să deie acele decoruri pe care teatrul modern le îngrijește une ori cu o așa de perfectă reproducere tehnică tocmai pentru că n'are nimic de pus în-nuntru. Nicăiri nu sunt mai puține alusii italiene decât în această piesă a cărui acțiune trebuie să se petreacă în Verona și în cutare alt punct al Italiei¹.

Totuși o intuiție poetică admirabilă permite acestui spirit de o uimitoare putere de creațiune din elemente une ori așa de puține să dea, vrăjind frumusețile *închipuite* ale unei naturi de Miazăzi, cu pieți, cu strade zgomotoase, cu chili de Franciscani, cu câte un *camposanto*, și mai ales cu grădini superbe asupra cărora plouă lumina lumii, o impresie în adevăr italiană.

În Verona — acesta e subiectul — două familii se urăsc fără niciun interes, din tradiție, din obișnuința locală; numele, pocite, prefăcute în englezește, sună: Montague și Capulet. Acesta din urmă are o fată de patrusprezece ani, care, după socoteala mamei, a doicei, trebuie să se mărite, cum, se explică, fac atâtea la vrâsta ei. I s'a gătit un soț, Paris. Dar din casa dușmană a lui Montague răsare acela care iubește, care vrea să fie iubit, care izbutește să câștige sufletul Julietei, Romeo. Tinerii nu și-au vorbit încă.

La Capulet e un bal. Romeo se înțelege cu prietenul căruia i se mărturisește că, orice ar fi, va merge acolo. Și merge. E recunoscut de Tybalt, un prieten al casei, dar Capulet intervine ca să nu se facă zgomot între păreții lui. Romeo se poate apropia de copilă. Îi vorbește: un schimb de *pointes*, cu totul neitaliene, absolut nepotrivite cu firea lucrurilor, cu vrâsta și situația celor ce se apropie acum întâiași dată, mânați de o covârșitoare iubire: e o cochetă întrecere de spirit în jurul comparației cu pelerinul care, cu oricâtă evlavie, s'ar apropia de biserică, are totuși dreptul de a săruta sfântul.

Actul al II-lea, cel mai frumos, poate chiar, simplu, *cel frumos*, înfățișează cea d'întăiu întâlnire în grădină, noaptea, pe lună. Cei doi iubiți se juruiesc unul altuia. Dar într'o ciocnire pe

¹ Spaniolește se citează *passada, punta reversa*, din limbagiul duelului (II, 4). Franțuzește se spune: *These pardonnez-moi, teir bons (ibid.)*. Dar se pomeneste (*ibid.*) și Petrarca.

stradă Mercutio e ucis de Tybalt, și acesta cade în luptă cu prietenul lui Romeo. Pe de o parte, se adaugă la ura din casa lui Montague, Tybalt fiind ruda acelor din cea d'întâiu iar, pe de alta, ucigașul trebuie să plece în exil.

Julietta e silită acum să iea pe Paris. Ea cată un sprijin la călugărul Lorenzo, care cunoaște așa de bine pe Romeo. El va da un sfat, de o copilărească eficacitate, pe care spiritul nostru de azi îl admite foarte cu greu: va lua o băătură, și aceasta o va face asemenea cu moartea pentru un timp bine fixat, de câteva ceasuri. Când se va trezi un moment, Romeo va fi acolo pentru a o lua cu sine

Se și face. Alaiul care duce la criptă pe prea-frumoasa fată tânără înșeală pe toți. Se dă de știre iubitului, dar scrisoarea se pierde. Romeo află numai moartea aceleia care e în taină soția lui. Nu se tulbură în aparență prea mult:

E chiar așa? Deci vă desfidem, stele,
Tu știi la casa mea: cerneală și hârtie!
Gătește cai de postă. Eu voi pleca la noapte¹.

Va năvăli la un spițer, fi va dovedi că „legea nu-i aduce bogăție“, va lua de la el o otravă bine plătită. La mormântul Julietei se întâlnește cu Paris și, înainte de a muri însuși, ucide pe acesta. În clipa aceia Julietta se trezește: în fața grozavei priveliști, ea se străpunge. Lumea aleargă și rămâne uimită înaintea celor trei trupuri acolo unde știau că e unul singur și se odihnește. Călugărul se explică, se desvinovățește. Piesa e gata.

Pe lângă această ușuratică închipuire, contrară cerințelor logice și sentimentelor, care, nici la Romeo, nici la Julietta, nu sunt dezvoltate și urmărite în dezvoltarea lor, stilul înfățișează neconținute greșeli de gust, — mai multe și mai grele decât în alte comedii din întâia perioadă. Pe lângă o țesătură care, înfățișând curtenirea unei fete de doi rivali, lupte în stradă, morți în dueluri, amintește modelele spaniole, avem toată emfaza, toată zădărnicia pretențioasă a „stilului cult“, care aici se chiamă *euphuism*.

Pe lângă trivialități ca acelea cu care lady Capulet și Capulet

¹ V, 1.

Însuși gratifică pe dulcea lor fată — *a peevish self-willed harlotry it is*¹ —, întâlnim comparații ca acestea: Buzele sunt «uși ale suflării»². Dacă Romeo, spune iubita, ar fi tăiat în bucăți care s'ar arunca în sus, s'ar umplea cerul de stele³. Sângele curgând în luptă e asemănat cu „fântâni de purpură ieșind din vine”⁴. Cetim despre cei ce plâng: „adăugând la nori alți nori cu plânsul lor”⁵. Ni se spune: «Iubirea-i ceață ridicată cu fum de suspine»⁶. În mormânt, se spune despre Julieta, viermii îi vor fi fete în casă (*chamber maids*)⁷. Capulet asamănă, la un anume moment, pe fata lui cu «o barcă, o Mare, un vânt», după cum se gândește cineva la ochi, la trup, la suspine⁸. Când ciocărlia cântă în grădină, se spune că acest cântec, despărțit prin pause, simbolizează despărțirea iubiților⁹. Chiar și cele mai frumoase din pasagii sunt uneori prea împovărate și pe un diapason care supără. Așa când Julieta, în actul al IV-lea, la început, gândindu-se la căsătoria ce i se impune, vorbește astfel:

O, spune-mi, mai curând decât să ieau pe Paris,
Să sar de pe terasa celui turn,
Să merg pe drumuri tâlhărești, ori să mă duc
Unde sunt șerpi ascunși, cu urșii bagă-mă,
Închide-mă o noapte 'n cimitir,
Acoperită cu cioane mucedde de morți,
Cu coapse și cu scăfârlii îngălbenite,
Ori zi să mă închidă 'ntr'un sicriu c'un mort,
Grozave lucruri, de gândiam cu tremur:
Le fac fără de frică și sfială,
Ca să rămân iubirii mele credincioasă.

Ceia ce face însă puterea și frumuseța „tragicomediei” e mișcarea continuă care domnește într'însa de la un capăt la altul. Un cor deschide — element neobișnuit — ; altul se găsește la sfârșitul actului I-ii. Servitorii de la casa Capulet vorbesc în limbajul colțurilor de stradă și gangurilor din Londra. Se fac gătiri de petrecere, gătiri de nuntă, și iarăși oamenii de ser-

¹ IV, 2.

² V.

³ III, 2.

⁴ I, 1.

⁵ *Ibid.*

⁶ *Ibid.*

⁷ V.

⁸ III, 5.

⁹ *Ibid.*

viciu glumesc între ei, zgomotos și grosolan. Lady Capulet se frământă cu gospodăria. Lângă Julieta țapănă, pe care toți o cred moartă, muzicanții cari o vor duce la mormânt schimbă reflecții de un spirit trivial.

Viața populară se vedește și prin doica Julietei, al cărei rol e în adevăr important, ridicându-se cu mult mai sus de al obișnuitei *criada* de la Spanioli, pe când Mercutio, prietenul lui Romeo, nu dă mai mult decât, după tradiție, tipul confidentului spiritual. Cu iubirea ei pentru copila pe care a hrănit-o și crescut-o, cu grija ce-i poartă, favorisându-i, cu toată primejdia ei, tainica iubire, cu amintirile despre tânăra stăpână și despre ea însăși, care se amestecă și se încurcă, ea amintește pe «bunica» din frumoasa poezie, de bătrână psihologie confusă și duioasă, a lui Tennyson.

Ceia ce constituie însă marea frumuseță a piesei e nocturna de iubire, serenadele amoroase pe care le cuprind acele acte al II-lea și al III-lea care *nu sunt dramatice, ci lirice*, arătând că, *de fapt, în cadrele artei teatrului, Shakespeare așează, întrecând-o și copleșind-o, o sensibilitate de lirism delicat ca și o energie creatoare fără păreche.*

Lumină de lună, farmec de noapte pretutindeni. Le chiamă Julieta, doritoare de a fi cu iubitul ei :

... Vină, draguță noapte,

Cuviincioasă doamnă, purtând negru veșmânt.

.
Ci vină, blândă noapte, o iubitoare cu negre sprinceni
Și dă-mi-i pe Romeo...

.
O, am cumpărat casa iubirii,
Dar încă n'am cuprins-o, cu toate c'am plătit.
De ea n'ăvuiu plăcere; așa urăsc eu ziua
Cum i-i urâtă noaptea 'n ajun de serbătoare
Copilului năvalnic ce are-o haină nouă
Și nu poate s'o poarte¹.

Toți se închină nopții și misterelor dulci ce se ascund în-
tr'însa:

¹ III, 2.

Ce sunet dulce de argint fac gurile iubiților în noapte
Ca muzica cea mai blândă la urechi ce ascultă¹

Sau, în musicalitatea perfectă a originalului.

*How silver-sweet sounds lover's tongues by night
Like softest music to attending ears*¹.

Și acest jurământ :

Doamnă, mă jur pe-acea fericită lună
Care ținește cu-argint toți arbori 'n zări².

Iar mai ales dialogul faimos al plecării:

Julietta. — Vrei tu să pleci? Nu e aproape încă ziua.

Era privighetoarea, nu încă ciocârlia
Care-a pătruns cu glasul acum urechea ta:
Ea cântă toată noaptea în pomul de grenade.
Iubitul meu, mă crede: era privighetoarea.

Romeo. — O nu, e ciocârlia, crainic de dimineață,

Și nu privighetoarea: privește-acele dungi
Care străbat prin norii din răsărit, de colo:
Au ars până la capăt luminile de noapte,
Și ziua 'n vârf de deget pe neguri s'a ivit.
Ori plec și-mi scap viața, ori stau aici și mor³.

«Negustorul din Veneția» n'are nimic din nesiguranțele și rătăcirile de stil arătate mai sus. Dar *în țesătura ei sunt mai multe acțiuni, mai multe drame, foarte slab legate între ele.*

Este întâia aceia a lui Antonio, care el e negustorul. Foarte bogat și mândru de bogăția lui, el își dă bucuros garanția prietenului său Bassanio, silit a împrumuta pentru drum. În schimb iscălește creditorului un zapis prin care acesta e îndrituit să-i iea, în cas de neplată, atâta greutate de carne, de la inimă chiar, câtă ar avea-o banii. Și vestea vine că vasele lui Antonio, de la Tripoli la Mexic, s'au înecat. Bassanio nu vine la scadență. Antonio nu poate plăti. I se cere plata din trupul său. Dar o intervenție neașteptată-l scapă, dovedindu-se că același drept venețian pe care-l invocă adversarul nu îngăduie

¹ II, 1.

² II, 2.

³ III, 5.

unui străin ca dânsul să verse o picătură de sânge a unui cetățean — și care e mijlocul de a tăia fără să sângere? Antonio va scăpa de pâra, și, în plus, altă veste-i vine: că *niciuna* din corăbiile sale nu s'a inecat.

A doua piesă e aceia care privește legăturile de iubire ale frumoasei, bogatei și isteței fete fără părinți care e Portia. O pețesc prinți din multe locuri: din Germania, din Franța, din Maroc. Ei trebuie să aleagă între trei casete: una de aur, alta de argint, a treia de plumb, purtând devise: cine va găsi portretul Portiei, o va lua. Unul află, în cea de argint, cu devisa: «fie-căruia ce i se cuvine», un cap de măgar și declară, spășit, că se întoarce acum cu două. Numai Bassanio nemerește, în caseta de plumb; l-au ajutat și rugăciunile fetei, care-l vrea de la început.

Și, în sfârșit, drama creditorului. E Shylock, Evreul cel bogat, zgârcit, amărât, răzbunător și îndărătnic și crud, în umbra căruia înflorește „păgâna cea frumoasă“, Jessica, pe care iubirea o aruncă în brațele creștinului Lorenzo, de și tatăl, care o păzește de aproape, alergând la fiecare șoaptă, întrebând necontenit, cu o ridiculă persistență, i-a recomandat să nu se uite la alaiurile tinerilor petrecători de pe stradă, la «nebunii creștini cu fețe văpsite».

„Eu sunt Evreu“, se recomandă el, în prosa care i se cuvine, versurile fiind pentru alții, în alte situații. «Și ce? N'are ochi Evreul? N'are Evreul mâni, organe, dimensiuni, simțuri, afecții, patimi? Hrănit cu aceeași hrană, rănit de aceleași arme, supus la aceleași boli, lecuit prin aceleași mijloace, încălzit și răcit la aceeași iarnă și vară ca un creștin? Dacă ne piști, nu sângeram? Dacă ne găduli, nu rădem? Dacă ne otrăvești, nu murim? Și, dacă ni faci rău, nu ne răsbunăm?!”.

De creștini ține a se osebi în ce-i spune legea, chiar dacă ei nu i-ar face niciun rău: „Eu vreau să cumpăr cu voi, să vând cu voi, să vorbesc cu voi, să mă primblu cu voi și așa mai departe, dar nu vreau să mănânc cu voi, să beau cu voi, nici să mă rog cu voi“². Cu atât mai mult cu Antonio, care, fiind creștin, împrumută fără dobândă, strică deci camăta, și apoi izgonește, batjocurește pe Shylock:

¹ III, 1

² I, 3.

Ci, dragă domnule, tu m'ai scuipat ca Vineri,
M'ai ocărât în ziua care-o fi, și-odată
Mi-ai zis și căne... Și pentru-așa binețe
Să-ți împrumut acuma banii miei¹ ?

Când Jessica, îmbrăcată ca paj, fuge cu iubitul ei, purtând torța,
În fruntea voiosului cortegiu, furia bătrânului e la paroxism, căci
vede că fata i-a furat aurul, mărgăritarele, juvaierele:

O, fata mea! Ducații miei! O, fata mea!
O pungă, două pungi de bani pecetluite!
Ducații dubli, luați de fata mea,
Și juvaieră: două pietre mari și scumpe
De fata mea furate... Dreptate! Căutați,
La ea sunt pietre prețioase, la ea banii mei sunt².

Mai e mirare că-și va cere halca de carne de la acela pe care
de mult îl privește cu invidie, cu ură, cu setea răsbunării? La
judecată e neîndurat. În zădar i se oferă, de Bassanio, care a
alergat să-și scape prietenul, o sumă mai mare: el o refuză. Are
și el un capriciu, și vrea să și-l îndeplinească. Așa stă scris
în *bond*, în zăpis, și așa să se facă. Unul din cei ce asistă
la scena teribilă, de și iarăși într'un cadru naiv — căci nu
acesta putea fi tribunalul Veneției, și acestea legile ei —, spune:

Te rog, gândește-te că te cerți cu un Evreu.
E ca și cum ai sta sus de pe mal
Și-ai porunci ca fluxul să-și scadă apa lui.
E ca și cum ai zice ca brazii muntelui
Să nu-și mai miște vârful și freamăt să nu facă
Atunci când îi frământă bățiile de vânt³.

Jessica se surprinde cu muștrări de cuget că, având un așa tată,
nu-l poate iubi:

Vai ce urât păcat este în mine
Să simt rușine că sunt fata lui⁴!

Dar omul, ca reprezentant al unui vechiu suflet de rasă, are, în

¹ *Ibid.*

² II, 8.

³ IV, 1.

⁴ II, 3.

hâzănia lui, strămbată de schime cronice, o incontestabilă măreție.

Chiar de n'ar fi însă acest superb tip, și încă piesa ar trăi prin acele elemente de lirism pe care le-am semnalat și în *Romeo și Julieta*. Iată cum vorbește Portio de candela cămăruței sale:

Lumina care arde în cămăruța mea,
De și așa de mică, departe-aruncă raze:
Așa și-o faptă bună 'ntr'o lume de nimic¹.

Ori când e vorba de mulțime,

Care nu prețuiește ce-i înuntru, ca lăstunul
Ce-și face cuibu 'n vânturi, pe zidul din afară,
Acolo unde este prilejul mai la drum².

Ca și Camoens, poetul are față de societatea unei superiorități de naștere, unor cariere de Curte și unui trivial noroc, mișcări de revoltată mândrie, *care nu ni arată tocmai un tânăr, — așa încât piesa poate fi în adevăr mai târzie*:

E bine zis și asta, căci cine poate merge
Spre-a curteni norocul, și ar avea o cinste
Când meritul lipsește? Deci nimeni nu cuteze
Să poarte-o demnitate ce n'o a meritat.
O, dacă situații, dregătorii și grade
N'ar fi din stricăciune venite, și onoarea
S'ar căpăta prin fapta celui care-o are!
S'ar coperi atâția din cei cu capul gol,
Ar trece supt poruncă atâți ce poruncesc!
Și câtă mojie atunci ar fi aleasă
Din cea sămânță care e dreaptă, și ce cinste
S'ar ridica din praful ruinelor bătrâne
Spre-a fi iar curățită³!

Dar, înainte de toate, corespunzând scenei de noapte din *Romeo și Julieta*, dar cu un sens filosofic și mistic care lipsește încă acolo, aceste pasagii din al cincilea act:

¹ V.

² II, 9.

³ *Ibid.*

Ce dulce luna plină pe mal se odihnește'
 Noi să ne-prim aice și să lăsăm cântarea
 Să ni pătrund'auzul: tăcerea blândă, noaptea
 Sunt clapele adestei duioase armonii.
 Jessico, stăi; te uită; a cerului tărie
 Ce des e străbătută cu țintele de aur'
 Nu este cea mai mică stea din care le vezi
 Să nu cânte 'n mișcarea-i ca glasul unui inger,
 Clipind (*quiring*) fără 'ncetare spre tineri heruvimi.
 Atâta armonie în suflet fără moarte!
 Dar, cât purtăm veșmântul de lut cel trecător,
 Ce ne cuprinde 'ntr'însul, noi nu li-auzim glasul...

Și Jessica vorbește cu Lorenzo asupra sensului muzicii, cu totul în afară de tot ce poate cere o piesă normală:

Jessica. — Nu-s veselă vre-odată când muzica ascult.

Lorenzo. — Se înțelege: 'n suflet tu urmărești un gând.

Privește-o herghelie sălbatecă, pribeagă
 De mânzi tineri ce încă n'au mai fost călăriți
 Și cari sar nebunii și-aleargă nechezând,
 Așa cum cere 'ntr'înșii un sânge-așa fierbinte;
 De-aud, din întâmplare, o trâmbiță ce sună.
 O arie de-ajunge prin aier la urechi,
 Îi vezi cum de odată cu toții stau opriți,
 Și ochiul lor de flăcări priviri sfioase are, —
 Și toate prin puterea cântării. Deci poetul
 Făcu pe-Orfeu să miște copaci, pietre și ape,
 Căci nu-i pe lume lucru așa dârz și turbat
 Ca muzica, în altă natură să nu-l schimbe
 Cu dulcea armonie a sunetelor ei.

VIII. Dramele istorice, „istoriile“ lui Shakespeare nu sunt piese în adevăratul înțeles al cuvântului, ci o culegere de scene în care se cuprinde, după datele cuprinse în prelucrarea de cronici pe care am pomenit-o și mai sus¹, o largă parte din istoria Angliei. Și anume—afară de singura dramă «Henric al VIII-lea»,— partea eroică din viața poporului engles în evul mediu; mai precis și decât atâta, acea parte eroică în care, pe lângă vechea vitejie

¹ Dar odată (*Henry VI*, partea întâiu, I, 2) e pomenit și Froissart.

anglo-saxonă și normandă, se adaugă elementul de inobilare al cavalerismului.

De la Ioan I-iu, cel „fără de țară“, murind în mijlocul revoltei, până la Ricard al III-lea căzând pe câmpul de luptă de la Bosworth, unde Henric de Richmond îi răpește coroana, se înfățișează figuri autentic istorice și scene cărora baza istorică nu li lipsește. Dar nu trebuie să se creadă că ideea poetului-actor a fost să înfățișeze în aceiași succesiune ca acea istorică aceste răcoale și asasinate, aceste teribile împrejurări prin care a trecut evul mediu engles. Ca în toate, și aici hasardul singur a condus pe marele înviator și creator de viață. O piesă cu subiectul luat la întâmplare fiind bine primită de un public, amestecat cu puternice elemente populare, care n'avuse de unde învăța povestea neamului său și căruia nimeni până atunci nu i-o vrăjise pe scenă, Shakespeare s'a îndemnat a da și altele, și astfel, într'o serie 'n care cercetările critice vădesc călcarea sigură a ordinii cronologice, el a presintat, trecând peste Henric al III-lea și luptele constituționale, precum și peste tragedia lui Eduard al II-lea — pe care însă o tratase Marlowe — și peste toată epopeia glorioasă a luptelor cu Franța, fapta și suferința, înălțarea, strălucirea și catastrofa regilor cari au fost.

Lipsește astfel unitatea unor intenții bine fixate și urmărite cu stăruință. Nu e tragedia nației englese. Și cu toate acestea în alt sens decât cel curat istoric, cu succesiunile sale cronologice, *este*.

În adevăr, ca nicăiri aiurea, în alt teatru de până atunci, mulțimea încunjură și inspiră, ea hotărăște și îndeamnă pe eroi. Nu sunt aici, ca la dramaturgul de scene istorice al Spaniei, Guillen de Castro, numai întâmplător soldați cari se aruncă la asalt scoțând strigătele credinței lor, ci masele de toate felurile, în toate situațiile încunjură pe protagoniști: popor din oraș, revoltați din lagăre, partizani ai unuia sau a celuilalt, curteni în vechiul înțeles feudal și apoi, în piesele din a doua perioadă, *Henric al IV-lea* și *Henric al V-lea*, și petrecătorii ghiđuși și cinici, străini de orice disciplină internă și rebeli față de orice disciplină externă, ai cărciumelor și speluncelor, un Falstaff, un Poinș și alții cu cari vom face cunoștință mai târziu.

Dar este și alt element de legătură, de unitate. Cetitor frecvent și pasionat al Scripturii, al tragicului Vechiu Testament, cu pră-

bușirile lui regale, ca și al cronicelor patriei sale, dramaturgul pare că voinște să arăte, alegând regi dintre cari nu e unul care să nu fi alunecat pe treptele tronului său pentru a cădea în prăpastie, zădărnicia tuturor acestor măsuri din afară. Și în *Ricard al III-lea* și dă expresie acestui sentiment în așa de frumoasele versuri:

Ci, Doamne, să stăm astfel aice, la pământ,
 Și să vorbim cu jale de regii ce-au murit,
 Cum unii de pe tronuri căzură, alți 'n luptă,
 Cum stafiile celor goniți de ei revin;
 Venin li dă soția, ori alții pier în somn,
 Uciși cu toții: biata cunună ce o poartă
 Pe tâmpile muritoare un rege trecător
 Cuprinde Curtea Morții în ea; și-un duh ascuns
 Își râde de mărirea și pompa lui întrăgă.
 Îi dă doar, o clipeală, o scenă de nimic,
 Pentru-a domni, a face frică, a osândi
 Cu ochii, și în suflet păreri trufase varsă,
 De parcă acea carne ce 'n jur de suflet stă
 Ar fi o nefînșă aramă, și așa
 La ceasul soartei vine c'un sfredel mititel
 Și zidul de cetate-l pătrunde-adio rege!
 Vă puneți pălăria în cap și nu mai râdeți
 De carne și de sânge, când vă 'nchinați la ele.
 Jos datini, forme, tot ce-i solemnă datorie,
 Căci pân' acum cu mine numai v'ați înșelat:
 Mănânc și eu o pâne, și am și eu nevoi.
 Mă doare și pe mine, prieteni. Legat astfel,
 Cum de puteți să-mi spuneți că sunt un rege eu¹?

Și în alte privinți o unitate de concepție domnește în toate aceste piese. Cu toate învinuirile de lipsă a propriei personalități, de impenetrabilitate obiectivă, un puternic sentiment de iubire pentru Anglia însăși, cu tot ce acești «regi trecători» îi pot adăugi, dar nu-i pot și lua, transpare pretutindeni, și el se exprimă în celebra liradă din *Ricard al II-lea*², în care, cu toată copleșirea comparațiilor, nu e numai artificialitate:

¹ *Richard III*, 2.

² II, 1.

Acest regal tron de regi, această insulă,
 Acest pământ de măreție, acest tron al lui Marte,
 Acest nou Eden, colțul acest de Paradis,
 Această fortăreață ce și-a făcut natura
 În contra molipsirii și-a silei de războiu,
 Această seminție ferice, cap de lume,
 Această piatră scumpă în marea de argint
 Ce este pentru fire ca un puternic zid,
 Ori ca movilă care îți apără castelul
 În contra lăcomiei celor mai slab sortiți,
 Blagoslovitu-acesta loc, acest pământ, acest regat, această
 [Anglie,

Această hrănitoare, sin plin de regi măreți,
 Temuți pentru-al lor sânge, faimoși pentru nobleță,
 Vestiți până departe de vatra lor prin fapte,
 Pentru creștină slujbă și drept cavalerism,
 Precum este Mormântul, la cerbicoși-Evrei,
 Al Mântuirii Lumii, cu fiul Maicii blând,
 Această țar' atâtor suflete scumpe, această dragă, dragă
 [țară,

Dragă în lumea 'ntreagă pentru gloriosu-i nume.

Anglia-i place nu supt alt aspect decât supt acela al luptelor
 și încordărilor sale, care satisfac un suflet așa de energic el
 însuși. În *Henric al VI-lea*, partea întâiu, un luptător de frunte,
 un pretendent de tron, York însuși, strigă astfel:

Și toată munca noastră să fie în zădar?
 Căzură deci atâția din parii cei viteji
 Și căpitani atâția, și nobili, și ostași.
 În lupta îndelungă au fost și ei jertfiți
 Și-au dat ale lor trupuri pentru al țerii bine,
 Și să 'ncheiem acuma o pace de femei¹?

În aceste neconținute frământări, în care regele cade învins,
 strivit, ucis, persoana regală rămâne totuși aceia în care se în-
 trupează cel mai înalt drept. Nu numai eroul, ci și poetul e
 acela care vorbește astfel:

¹ I, 4.

Nici toată apa Mării aspre, rele,
 Nu poate mirul frunții regelui să-l spele :
 Suflare de om pământean nu poate astfel
 Pe regele ales de Domnul să-l răstoarne ¹.

Cei curați și loiali răsar din voia lui în rândul întâiu. Astfel Gloucester, prigonit, calomniat, osândit, se ridică în toată mărimea cinstei și serviciilor sale pentru a spune :

Dac'aș avea de douăzeci de ori atâția dușmani
 Și ar avea putere tot de atâtea ori,
 Ei n'ar putea cu toții să-mi facă vre-o jignire,
 Loial de sunt și sincer și fără de păcat ².

Și, când mulțimea nestatornică, înțetită, urmărește în nenorocire, în exil pe soția lui, ducesa, cu strigătele ei de jignire, același înțelept cum mai sunt și alții, lord Nevil, lord Say, perind nevinovați, spune :

Dragă Nell, greu poate nobila-ți minte să vadă
 Abjecta mulțime privindu-ți în față
 Cu ochi invidioși, râzând de rușinea-ți de azi,
 Iar ieri ea urmă roatele mândri-ți trăsuri,
 Când în triumf tu treceai cu dânsa pe stradă ³.

Mai târziu aceiași mulțime va apărea ca „monstrul cu multe capete, veșnic îndușmănită șovăitoare mulțime“ ⁴.

Ca țesătură aceste „istorii“ au elemente împrumutate de la cunoscutele modele ale teatrului engles, piesele spaniole. Același amestec de comic și de tragic, variind, dar și profanând situațiile cele mai încordate. În *Henric al VI-lea*, partea a 2-a ⁵, un fals orb, Simpcox, se va arăta meșter în a sări peste scaune. În *Regele Ioan*, de la început va apărea căutându-și dreptatea

¹ *Richard II*, III ².

² *Henry VI*, partea a 2-a, II, 4. Cf. și V, 4:
 Eu n'am avut vre-odată a face cu un drac,
 Decât cu voi, pătații de poftete urâte,
 De sângele atâtor sărmani nevinovați.

³ *Henry VI*, partea a 2-a, II, 4.

⁴ The blunt monster with uncounted heads,
 The still-discordant wavering multitude.

(Prologul la *Henric al IV-lea*, partea a 2-a.)

⁵ II, 1.

înaintea regelui, într'o afacere de pământ, un nobil de la țară, care în centrul discuției se vedește a fi un bastard regal, recunoscut în această calitate, căpătând un nou nume și o nouă situație—potrivite cu sângele său—, el va improșa până la sfârșit lumea cu dovezile unui spirit foarte îndoielnic și va porni explicând mamei sale motivele pentru care se simte acum de o esență superioară. În momentul tragic al osândirii ducesei de Gloucester (*Henric al VI-lea*, partea a doua¹) se intercalează o scenă comică de luptă. Ioana Darc va deveni, în partea întâiu a aceleiași piese, din nobila figură mistică pe care o cunoaștem, o simplă vrăjitoare căreia Delfinul îi face curte, căreia admiratorii îi promet o statuie, ba chiar o piramidă ca acelea din Egipt, purtarea oaselor în procesiune și așezarea în locul Sfântului Denis ca protectoare a regatului, dar care știe să cheme dracii în ajutorul său și la moarte cere voie «să injure puțin» (*I pry thee give me leave to curse a while*) și isprăvește renegându-și tatăl pentru a reclama o misterioasă origine regală².

Venind acum la analiza însăși a pieselor, critica a pretins a recunoaște o mână străină în *Henric al VI-lea*, dramă în trei părți formând o singură desfășurare, precum e *las Mocedades del Cid* în teatrul spaniol, ba chiar așa de mult ar fi lucrat această mână străină încât nu se caută ce-a înădit ea la Shakespeare, ci ce a înădit Shakespeare la ce-a scris ea. Orice om de gust va recunoaște însă că acesta e și mai mult cazul în *regele Ioan*.

Această dramă e, în adevăr, foarte naiv alcătuită³. Cea d'in-

¹ II, 3.

² *Henry VI*, partea întâiu, I, 6; III, 3; V, 3-4. Tot acolo despre femeile care sunt „istețe ispititoare cu limbile lor“:

These women are shrewd tempers with their tongues.

(*Henry VI*, partea întâiu, I, 2.)

Glume indecente despre Pucelle și Delfin:

Pucelle or puzzel, dolphin or dogfish.

(*ibid.*, I, 4.)

³ Și stilul are neadmisibile greșeli de gust. Ioan e numit de ai lui „oceanul nostru“:

... to our Ocean, to our great King John.

(V. 4.)

Tot așa acel galimatias din actul III, scena 4:

Bind up those tresses: O, what love

I note, etc.

tăiu scenă se petrece în Franța, unde în lagărul engles al lui Ioan, venit să-și apere provinciile, apare o solie a regelui Filip-August pentru a discuta, — bătrâna regină Eleonora, mama regelui engles și foasta soție a celui frances, fiind de față. Personagiile regale și princiare se îngrămădesc: răsare și Rudolf de Austria lângă regele Franciei și fiul său. Gâlceavă între cei doi șefi de țară, de o parte, și între Eleonora și regina Constanța, de alta. Orășenii din Angers se amestecă fără rost pentru a propune căsătoria princesei Blanca. Ea se întâlnește cu prințul Ludovic, schimbă cu el jocuri de cuvinte și, după invitația lui Rudolf, cei doi tineri se și sărută. Apoi iată cardinalul Pandolf, care aduce în numele Papei somația de omagiu regelui Ioan supt amenințarea excomunicării. Cel somat astfel resistă, dar o răscoală se ridică împotriva tronului său șovăitor, și el trebuie să cedeze pentru ca Anglia lui să nu ajungă stăpânirea candidatului frances. Între acestea, el moare.

Moartea lui e o ispășire, pentru multe greșeli și pentru o crimă. Acea crimă dă și singura scenă adevărat și adânc emoționată din dramă: încercarea de a orbi pe Arthur, nepotul de frate și concurentul lui Ioan.

Când i se comunică hotărârea crudă, el întreabă:

Sunt oare eu de vină că-s fiul lui Geffrey?
De sigur, nu, de sigur. Și, Doamne, cum aș vrea
Să fiu fiul tău, Hubert, și-atuncea m'ai iubi¹

E bolnav, întreabă el pe temnicer; ar vrea să și fie puțințel bolnav, ca să stea toată noaptea și să-l vegheze. Dacă e vorba, dacă e nevoie să-i ardă ochii, ei bine s'o facă! Numai să înlăture pe acei străini urâți, de cari copilul se teme:

Nu, ascultă, Hubert, gonește-i înapoi
Și eu voi sta liniștit ca un miel,
Nici să mișc, să cîntesc, să spun o vorbă,
Nici să privesc la fier cu vre-o durere.

Un ostaș spune că-l „doare în suflet că trebuie să scoată acest metal de la coapsă spre a fi un făcător de văduve“.

.. O, it grieves my soul
That I must draw this metal from my side
To be a widow-maker.

(V, 2.)

¹ IV, 1.

Gonește pe aceștia, și eu te voi ierta,
De orișice durere putea-vei să-mi aduci ¹.

Și, puțin mai în urmă, acest hotărâtor strigăt:

Lasă-mi ochii măcar ca să mă uit la tine.

Hubert nu mai poate rezista. Atâta bunătate a nevinovatului suflet îl desarmează. El nu va face fapta grozavă

Spiritul cerului a suflat puterea fierului.

...Nu-ți voi atinge ochii

Pentru toată comoara ce unchiul tău o are.

Partea întâiu din *Henric al VI-lea* e ca un șir de scene pregătitoare pentru deschiderea, rezervată părții a doua, a dramei adevărate, cum partea a treia va fi numai încheierea întregii dezvoltări. Se înfățișează evenimentele franceze de la începutul Domniei slabului rege cu sufletul bun și șovăielnic, care aici, printr'o greșeală, care va fi corectată mai târziu, nu apare, conform cu istoria, ca un biet copil în leagăn, ci ca un bărbat capabil de a stăpâni. Lupta cu aceiași la Bordeaux, încercarea cutării doamne de a prinde în Talbot, principalul erou, puterea conducătoare a oștilor engleze, pentru ca sunând din corn acesta să-și adune pe ai lui (imitație din baladele lui Robin Hood e evidentă). Suffolk, alt comandant dintre Englesi, prinde pe Margareta de Anjou, îi declară iubirea lui și o pregătește viclean ca soție a regelui său. Doar câte o scenă ca aceia dintre Talbot și fiul său, pe care în zădar caută a-l feri în luptă, dacă are ceva din adevăratul element tragic ².

Acest element tragic îl aduce în partea a doua puternicul suflet de nesățioasă pasiune al acestei Margarete, care, continuând să iubească în taină pe Suffolk, e acum, lângă bunul, slăbănogul, resignatul Henric al VI-lea, regină a Angliei și mama unui fiu care ar trebui să fie moștenitorul Coroanei și la care ține în adevăr, principele de Wales, Eduard.

Țara e frământată de urile celor mari, Warwick, ducele de York, un pretendent, cardinalul. Tutor al regelui bicisnic e ducele de Gloucester, om drept și blajin, pe care-l înrăurește femeia

¹ *King John*, IV, 1.

² IV, 5. Talbot, de altfel, e un om învățat, care spune că va privi cutare spectacol de nimicire ca Neron „cântând din alăută“ (I. 4).

adânc iubită, ducesa, „Nell, dulcea Nell“. De la început conflictul dramatic, care nu va fi însă represintat până la sfârșit de antagonismul, rivalitatea și lupta între aceleași persoane, se produce prin ciocnirea între aceste două ambiții femeiești — ca la noi între „Doamna lui Ieremia“ și soția lui Simion Movilă, cumnata ei —, regina și ducesa Margareta și «dulcea Nell», pe care unii prieteni o și salută ca regină.

Eleonora de Gloucester e biruită. Margareta, care se plânge că soțul ei ar fi mai bun de Papă decât de altceva, face ca dușmanca ei să fie exilată. Mulțimea insultă pe aceia înaintea căreia se târâse, și ducele, care se desparte așa de greu de tovarășa sa, va avea în curând o soartă și mai rea. E arestat și lăsat pe mâna ucigașilor. În curând, răzbunător, York va întoarce contra lui Henric oastea care-i fusese dată pentru a lucra împotriva Irlandei neliniștite¹. Înda'ă Warwick va urmări — după moartea cardinalului — pe Suffolk rămas fără mijloace de apărare, îl va prinde, îl va izgoni din reșat, pentru ca apoi marinarii să-lucidă, pe țerm, la o încercare de întoarcere. Margareta va plânge asupra capului său.

Așa se ajunge la al patrulea act. Aici Anglia populară, în plina revoltă pe care o provoacă și o întreține lipsa unei cărme sus, apare înaintea noastră, în sălbatecele scene, ca ale bolșevismului contemporan, din care se alcătuiește mișcarea egalitară, prigonitoare pentru orice rang, orice distincție, a lui John Cade. Teribilul șef e de părere că «magistrații trebuie să fie plugari și deci noi să fim magistrați»². Doar «Adam a fost un grădinar»³... «Gura mea», strigă el, «va fi Parlamentul Angliei»⁴.

Când lord Say, nobilul, patrioticul, activul lord Say e adus înaintea rebelilor, i se fac capete de acușăție din școala de gramatică pe care a întemeiat-o — „astfel de cuvinte abominabile cum nu le poate suferi ureche de creștin“ —, din cuvintele latinești pe care le citează — „jos cu el, jos cu el: vorbește

¹ În actul al II-lea, scena a 2-a, York va expune pe larg lui Salisbury și Warwick, într'o disertație genealogică, drepturile sale la corcană. Această lămurire e, firește, făcută în vederea publicului neștutor.

² Let the magistrates be labouring men, and therefore should we be magistrates; *Henry VI*, partea a 2-a, IV, 3

³ Adam was a gardener; *ibid.*

⁴ *Ibid.*, IV, 7.

latinește¹ —, din tipografia, din moara de hârtie ce a întemeiat.

În zădar li pomenește el de nevinovăția lui, de tot binele ce a făcut:

Say. — Образul ăsta-i palid cât pentru voi veghiăiu.

Cade. — Dă-i un pumn în ureche, și se face iar roșu.

Say. — De mult ce-am stat în jețu-mi să judec pe săraci,
M'a prins și oboseala și-atâtea boli ce am.

Cade îi făgăduiește pentru aceasta „a hemper candle“ și „ajutorul toporului“. Unul din mulțime strigă la biata victimă: „Ce tremuri, mă?“ Și Say răspunde: „Paralisia, nu frica mă face“. Iar sentința lui Cade e aceasta: „Nu, ci dă din cap la noi, parc'ar zice că suntem de-o samă. O să văd de-i va sta capul mai țapăn în prăjină ori ba. Luați-l și tăiați-l.“ Față de asemenea judecători desvinovățirea e zădarnică, și deci fără folos s'au cheltuit în apărare cuvinte ca acestea:

Ci spuneți-mi un lucru în care am jignit.

Cerșit-am eu avere ori cinste? Spuneți voi!

Mi-s lăzile cu aur furat umplute oare?

Și mă îmbrac eu oare luxos, să mă vedeți,

Și cui, ca să-mi dorească moartea, i-am făcut răul? ²

Dar această gloată nu este o oștire. E de ajuns să apară un trimes regal oferind iertare, și iat'o strigând, după datini: *God save the King!* Dacă-i muștră Cade, ei vor zice: „Cu Cade mergem, cu Cade“, dar la o nouă muștrare declarația va fi: „Cu Clifford! Mergem cu regele și Clifford“. Astfel căpetenia temută de până atunci va fi părăsită de Englesii din veacul al XV-lea, ca Tudor Vladimirescu la 1821 de pandurii săi. Va muri miserabil ³.

Dar York vine. În zădar se sacrifică noul regent, urmaș al lui Gloucester, Somerset, Warwick, Salisbury aduc în triumf pe candidatul lor. Se va da lupta pentru tron-

Partea a treia o continuă. York a biruit. El vine la Parla-

¹ Away with him, away with him: he speaks latin.

² IV, 7.

³ De relevat această întrebare cu tâlc a lui Cade: „Poate oare acel care vorbește cu limba unui dușman să fie un bun sfetnic ori ba“ (*Can he that speaks with the tongue of an enemy be a good counsellor, or no?*); IV, 2,

ment, ocupă tronul, silește pe Henric să-l declare urmașul său. Dar Margareta nu se lasă bătută; ea nu va fi regina unui soț fără putere și mama unui prinț fără drept. Credinciosul Clifford îi va urmări dușmanii, ca să îi stângă neamul. Și astfel vom vedea înjunghind pe nevinovatul fiu al lui York, Rutland, și, când tatăl însuși e prins, regina-l muștră sus pe deal, și, când fierul ucigașului îl străbate, ea ține să înmoaie în sânge și arma ei.

Acum Warwick proclamă rege pe cel mai mare fiu al celui mort, Eduard. În numele lui, pentru coroana lui se va purta războiul, și tânărul va birui. Îl vedem așezat pe tron, isprăvind un proces al unei văduve, Elisabeta Grey, prin pețirea ei și înălțarea pe un tron merit uneii princese de Franța.

Acum, din invidie față de înălțarea neamului acesteia, o nouă coaliție contra Coroanei se formează: Warwick, care negocia nunta pe lângă regele frances, Clarence, fratele lui Eduard, în ascuns și noul Gloucester, cellalt frate, conduc sau ațâță pe nemulțamiți. Henric, fugar, va fi prins de niște vânători, dus la Turnul Londrei, liberat de partidul reginei, restabilit, apoi gonit din nou. În ultimele frământări, Warwick e rănit de moarte, prințul de Wales prins și jertfit, ca Rutland odinioară. Despre lupte, în care nu odată răsună strigăte ca acelea din actul al II-lea, a treia scenă :

Atunci pământul udat cu-al nostru sânge...
 Îmi voi uciide calul ca să nu pot fugi.
 Ce stăm noi oare-aice ca niște femei slabe
 Plângându-ni peirea, când turbă dușmanul ?
 Ce ne uităm de parcă aici e tragedie
 Jucată de actorii ce se prefac glumind ?
 Ci eu stau în genunche și Domnului de sus
 Îi jur că niciodată nu mă voi uciopi
 Decât când moartea ochii îmi va închide, sau
 Îmi va sorti norocul clipeala răsbunării.

Henric moare de mâna asasinilor, ca un martir, recomandându-și sufletul lui Dumnezeu și cerând iertarea lui pentru faptași. Biet rege de nimic, al cărui nume înseamnă piesa numai pentru că el înseamnă și perioada istorică din al cărui miez ea e luată! Ce om bun și drept, care nu știe să lucreze potrivit

cu sentimentele lui ! Leșină la vestea morții lui Gloucester, al cărui cadavru se și vede când ușile se dau în lături ¹. Îl plânge îndelung, până ce Margareta-i spune: «Pe mine plânge-mă!» ². Când i se arată capul lui York infipt în crenelele cetății lui, el strigă îngrozit:

Oprește-ți răsbunarea, Doamne, nu-i vina mea!³.

De aceia i se interzice de «partisanii» lui a lua parte la luptă:

Regina izbutește mai bine când lipsești ⁴.

Când ceasul hotărâtor vine, el se dorește mai bine mort:

O, de-aș fi mort, de-ar vrea Domnul să fie-așa!

Căci ce-i această lume decât năcaz și plâns ⁵!

Ar vrea să fie un cioban care, „ar duce păr alb într'un mormânt liniștit“, căci ca umbra spinului și a tronului este. Și, când ai lui fug, Henric se roagă a fi luat și el, nu că i-ar fi teamă, dar regina lui a apucat acea cale și el nu poate să rămâie în urma ei:

Zău, iea-mă și pe mine, iubite Exter, iea-mă,

Nu că să stau mi-e frică, dar îmi e drag să merg

Unde-i e drag reginei să meargă ⁶...

Figura lui Henric n'a suferit nicio schimbare. Cel menit muceniciei pe lume își joacă rolul după tipic. Și tot așa fără acțiune dramatică, fără desfășurare a propriei sale personalități, fără întărirea unora din elementele ei și dispariția treptată a celorlalte apare, în *Richard al III-lea*, — pregătit de mai înainte, prin mențiunea îndușmănirii copiilor lui York în ce privește succesiunea tatălui lor ca rege —, monstrul care va succeda palidei figuri a lui Eduard.

¹ III, 2.

² *Ibid.*

³ Whithold revenge, dear God's not my fault.

(II, 2.)

⁴ The queen hath best success when you are absent.

(II, 3.)

⁵ Would I were dead, if God's good will were so,

For what is in this world but grief and woe?

(II, 5.)

⁶ *Ibid.*

Deocamdată el e încă numai un prinț ambițios care pân-dește, hotărât a întrebuița toate mijloacele pentru a-și satisface teribila ambiție. Împrejurările par a-l îndemna în acest sens, căci mulți nobili nu sufăr răpedele noroc al rudelor reginei Elisabeta și Clarence a tost, fără motiv aparent, aruncat în temniță.

Iată corpul regelui Henric dus la mormânt de lady Ann, fiica lui Warwick ucis de el, Gloucester, văduva lui Eduard prințul de Wales, victimă a aceluiași sângeros călău, nora lui Henric al VI-lea, pe care aceiași sete de omor l-a jertfit. Cu o mișcare pe care nici într'un chip gustul nostru n'ar admite-o într'o piesă contemporană, Ricard oprește alaiul și pețește pe Ana, hotărât, de altfel, s'o lepede, s'o arunce în brațele morții, îndată ce interesele lui vor cere altă alianță.

Richard. — Nu-ți învăța buza cu despreț, căci e făcută

Pentru sărut, o Doamnă, dar pentru despreț, nu.

O va câștiga, și strigătul de triumf al fiarei e de un mare cinism:

S'a mai pețit odată așa vre o femeie,
S'a câștigat vre una în acest fel al meu?
O Ann, dar, despre-aceia, n'o voiu ținea prea mult.
Cum? eu, care bărbatul și tatăl i-am ucis,
S'o capăt în suprema ur'a inimii sale,
Cu blăstămul în gură, cu lacrimile 'n ochi,
Cu mărturia urii ce-i sângereă alături,
Având în contra-mi Cerul și cugetul, și piedeci,
Iar eu niciun prieten spre a mă ajuta
Decât pe Dracul însuși și ochiu-mi care minte...
Și s'o câștig pe dânsa și lumea pe nimic!

Ahă...

Cum a uitat de iute pe prințul ei viteaz,
Pe domnul ei, pe Eduard, pe care-acum trei luni,
La Tewksbury 'n mânia-mi eu l-am sacrificat?
Un cavaler ca dânsul, așa frumos și blând,
Pe care firea însăși din larg l-a fost croit,
Tânăr, viteaz, cuminte, de sigur, drept regal,
Cum niciodată lumea cea vastă n'avu altul,
Și-acuma să-și coboare spre mine ochii ei,
Ce l-au văzut pe dânsul în blânde zori de aur

Și a făcut să plângă o văduvă ca ea!
Doar nici pe jumătate n'aș face eu întreg!
Spre mine, cel cu trupul schilod, cum sunt făcut...

Și, pentru ca toată vechea tragedie să încunjure pe criminalul de plăcere, iată că răsare și regina Margareta în veșnica ei ră-tăcire, cu blăstămul pe buze:

Și, după multe ceasuri prelungi de suferință,
Să mori, nefiind mamă, soție, nici regină...

Rândul lui Clarence a venit. Va fi ucis, va dispărea în butoiul de vin de lângă chilia lui de închisoare; și ce teribile preziceri îl zbuciumă pe acela care nu poate crede totuși că arestarea lui neașteptată, ciudată, de sigur trecătoare, îl va duce la acest capăt :

Părea că părăsisem acest țerm
Și mă 'mbarcam să trec în spre Burgundia
Și în tovarășia mea sta Gloucester
Care din cămara lui mă îndemna să merg
Pe bord, și ne-am uitat spre Anglia,
Și pomeniam atâtea timpuri grele
În cursul luptelor lui York cu Lancaster,
Ce ni-au căzut asupra. Și, cum mergeam
Pe lunecosul coperiș de scânduri,
Pare că Gloucester s'a 'mpiedecat: căzând,
El m'a ciocnit; cum stam să-l țin, picăiu
În apele clocotitoare-a' Mării.
O, Doamne, ce grozav e să te 'neci!
Ca zgomot strașnic îmi suna'n urechi!
Ce mai vedenii de urâtă moarte!
Parcă zăriam mii de epave triste,
Atâtea mii de oameni mâncați de pești în fund,
Bare de-argint, mari ancore, perle multe,
Neprețuite pietre și scumpe juvaiere,
Zăcând uitate toate tocma 'n fundul apei,
Și unele în capete de morți, și 'n locul
Unde odată ochii stăteau, se strecurase
(Ca 'n răs față de dânșii) strălucitoare pietre,
Ce se uitau cu poftă la mālul din adânc
Și își râdeau de toate ciolanele zvârlite...

Éduard, bolnav, e pe pragul mormântului. Ricard și-a luat măsurile. Rudele reginei vor cădea; prinse tot așa de pe neprevestite ca Gloucester, ele vor fi asasinat. Apoi și lorzii, cari se bucură de această execuție, vor avea această, soartă contra așteptării lor. Unul spune:

E greu lucru să mori, o Doamne, când nu ești
Nici pregătit, nici gândul nu ți-a umblat acolo.

Iar lord Rivers strigă mândru calăilor săi acestea:

Eu, Richard Ratcliff, lasă să-ți spun această vorbă:
Tu vei vedea cum astăzi sfârșește un supus
Pentru-adevăr, credință, pentru loialitate¹.

Regele a murit. Cetățenii din Londra vorbesc despre ce a fost stăpânul lor. El a lăsat doi copii, fragezi, frumoși, blânzi, isteți, cari-și vorbesc despre orice alta decât despre ce-i amenință. Ricard arestează întâiu pe moștenitor și caută a căpăta și pe fratele lui. Iată-i glumind în Turnul Londrei, unde totuși este-o umbră care-i sperie, a unchiului Clarence, dispărut așa de tainic.

Se va lucra pe lângă încrezătoarea mulțime pentru a se aduce o schimbare de Domnie. I se spune despre Éduard că a fost numai un bastard. O solie, cu mairul în frunte, e îndreptată spre Ricard pentru a oferi o coroană pe care se face a o desprețui. Pe când comedia se îndeplinește — și ducele apare în griji adânci ale sufletului său, sfātuindu-se cu doi călugări, — pe când Elisabeta și Ana merg spre Turn, unde sunt copiii, Ricard ia măsurile sale pentru ca gădele Tyrrel să ucidă pe cei doi fii ai lui Éduard, dormind fără grijă, îmbrățișați.

„Și ai domnit tu, Doamne, când s'a făcut aceasta“, va striga, la vestea teribilă, mama nenorocită, lângă care stă altă femeie tragică, Margareta, și aceia care are cea mai grea soartă, de a fi maica ucigașului, ducesa de York. În acest moment, el se ivește, cerând pe sora tinerelor sale victime, — și în ce termini:

But in your daughters womb I bury them,
Where, in that nest of spicery, they shall breed
Selves of themselves, to your reconforture!

Elisabeta va fi destul de slabă pentru ca să accepte această oroare...

¹ III, 2.

Dar ce-i pasă lui Ricard de toate aceste dureri!

Conștiința-i un cuvânt pentru fricoși,

Găsită ca să ție pe cel tare 'n respect:

Ni-i conștiință brațul vânos, și lege — spada!

Îi va păsa însă de răscoală, de ivirea lui Henric de Richmond, desemnat ca urmaș de către Henric al VI-lea, și la Bosworth se va hotări, nu numai o luptă, dar și o carieră tragică. Ricard, care nu e un mișel, ci un adevărat ostaș, cade — mai simpatic de cum ieșise la iveală —, cerând un cal și cu prețul regatului său:

A horse, a horse! My kingdom for a horse¹!

În *Richard II*, care aparține încă întâii perioade, figura eroului e mult mai tragică, fiindcă avem a face cu un om fără deosebită vinovăție, ajuns pe tron fără vre-o usurpație din partea lui sau a înaintașilor, dator deci să guverneze țara, chiar dacă ar avea un sentiment de slăbiciunea sa, dar care, din potrivă, e adânc străbătut de importanța sacrei misiuni regale; tânăr, fără mamă, fără frați, fără prieteni, fără favoriți și partisans, căderea lui trebuie, neapărat, să zguduie puternic.

Și, în loc să avem a face de la început până la sfârșit cu același om, nici mai bun, nici mai rău, ba chiar, ca în cazul celuilalt Ricard, vădind la capăt calități, de ostaș, de luptător pe care nu le puteam bănuși când a apărut întâia oară, Ricard al II-lea crește ca figură de la siguranța unei Domnii oarecare, cum e în primul act, prin zbuciumul luptei pentru coroană, până la o nenorocire pe care n'o știm dacă a meritat-o, și până la sfârșitul său prin crimă.

Adversarul său, Bolingbroke, suferă și el o astfel de transformare dramatică în cursul piesei. La început el are o ceartă de onoare cu Thomas Mowbray, înaintea regelui, care nefiind, ca un Alfons spaniol, neputincios în fața vasalilor săi, intervine energic pentru a opri un duel la Curtea sa și rostește sentința care trimete în exil pe amândoi litiganții. Din acest exil dorul de casă rechemă pe viitorul pretendent, și încetul pe încetul nemulțămirea publică, neastâmpărul feudalilor fără ocupație îi dau calitatea unui șef de răscoală.

¹ V, 3.

În curând Bolingbroke se va uni cu contele de Northumberland; el va forma o armată pentru a revendica tronul. Vrea să rămâie în țară, ca să nu mai „răsufle suflarea-i englesă în nori străini“¹; vrea să rămâie ca domn.

Așa cum e, Ricard inspiră însă respectul:

Și, totuși, ca un rege privește: uite ochiu-i,
Ca ochiu de vultur viu și răspândind lumina.

Va infrunta, va blăstăma, va arunca teribile amenințări, în fața bieteii lui regine care plânge, așteptând clipa când se va întoarce în Franța părinților ei. Va da luptă, va fulgera și în înfrângere și, adus înaintea biruitorului, va găsi superbe accente de indignare:

Veni-va suferința, copiii nenăscuți
Simți-vor ziua asta ca ghimpe'n carnea lor.

Rămas singur, el va fi dat curând pe mâna ucigașilor. Ultimele lui cuvinte sunt totuși ale unui Suveran, și el încheie astfel:

Mount, mount, my soul! Thy seat is up on high².

Piesa e lucrată și în amănunte cu un vădit progres asupra celor precedente. Pentru întâia oară vom găsi un cadru de natură cu drumurile din Glostershire, „dealuri nalte sălbatece și căi aspre, neegale, întinzându-se cale de mile întregi și obosind pe drumeț“³. Ceva care face să se prevadă descrierea Savernului în *Henric al IV-lea*:

„Pe cursul iutului Savern,
Care, speriat de-a'lor priviri, însângerat,
Fugi fricos între tremurătoare trestii
Și-ascunse capu-i creț în malul cel scobit,
Pătat de sângele vitejilor ostași⁴.

Afară de puține excepții⁵, comparațiile sunt alese și multe

¹ And sighed my english breath in foreign cloud; III, 1.

² Suie, suie, sufletul meu; sălașul ți e sus, în cer.

³ These high wild hells and rough uneven ways.

Draw out our miles and make them wearisome.

(II, 3.)

⁴ Partea I-ii, I, 3.

⁵ V. jocul de cuvinte cu John of Gaunt (de Gand) și *gaunt*, mănușă, II, 1. Aiurea e vorba de atâtea lacrimi încât sapă un mormânt, III, 3.

„sentințe“ deosebit de impresionante. Așa când se spune despre ultimele cuvinte ale murinzilor:

Dar se zice că limbile celor ce mor
Silesc la ascultare ca o adânc' armonie¹.

Mai cităm aceste caracteristice de stări și atitudini sufletești:

Năcazul care roade nu poate-astfel mușca
Pe omul care-și râde de el și-l iea în glumă.

.
Cel ce mai mult nu are să spuie, este mai mult ascultat.

.
Mai tare 'nsemnat e sfârșitul decât viața însăși:

Soare'n-apus și musica la capăt,

Ca ultimul gust al celor dulci, mai dulci la urmă sunt².

Și iată această strălucită opoziție între miseria nopții și puritatea zilei:

C'atunci când ochiul cel scormonitor din ceruri
S'ascunde după glob, dând raze altei lumi,
Atunci tâlhari și hoți umblă în larg, ascunși,
Ucid și pradă 'n jur cutezător;
Dar, când, de dincolo, din josul globului,
Aprinde soarele pini mândri 'n răsărit
Și-aruncă prin orice ascunziș lumina lui,
Atunci omor, trădare și păcate grele,
Smulgându-se de pe spinarea lor veșmântul nopții,
Stau goale, tremurând de-a lor vedere însăși³.

Henric al IV-lea e format din două părți ca și «*Mocedades del Cid*», pe când în „*Henric al VI-lea*“ piesele alcătuitoare erau trei. Dacă însă se observă că *Ricard al II-lea* însăși, în care se vorbește și de neplăcerea pe care i-o face lui Bolingbroke purtarea

¹ II, 1.

² II, 3.

³ III, 2. — Comparația cu ploii scurte și lungi:

Small showers last long, but sudden storm are short,
(II, 1.)

ori cu iarba mică și cea mare :

Small herbs have grace, greet weeds do grow apace.
(II, 4.)

destrămată a fiului său, cuprinde începutul mării viitorului rege, atunci avem toate elementele unei trilogii. Vom vedea mai departe că ultimele două drame pot fi considerate ca formând o altă cu *Henric al V-lea*, piesa închinată acestui destrămat chiar, ajuns un mare rege de luptă și cucerire.

Partea întâiu din «Henric al IV-lea» are un sens tragic, dar nu prin ce face regele însuși ori ce se face cu dânsul, căci cavalerescul Bolingbroke de odinioară e acuma un om bătrân, bolnav, visând de cruciata pentru iertarea păcatelor și incapabil de a face altceva decât să mustre pe fiul petrecător, alături de o regină care plânge, — lucruri așa de bine cunoscute tânărului prinț de Wales, încât le va parodiă în cercul depravaților sau ușuratecilor lui tovarăși. Va vedea cum dușmanii interni se gâtesc să-i atace coroana, va asista la lupta ce se dă pentru apărarea ei și, în a doua parte, se va stânga desperat că nu și-a putut face călătoria la Sfântul Mormânt. O icoană mai ștearsă decât a lui Henric al VI-lea însuși.

Moștenitorul trăiește în compania unui Poins, unui Pistol, dar mai ales a lui John Falstaff, — marele tip de comedie care în mâna lui Shakespeare ajunge, cu beția, lupăvia, desfrânarea, minciunile și lașitatea lui, una din marile figuri ale comediei universale și ocupă în ambele bucăți ale lui „Henric al IV-lea“ un loc disproporționat chiar cu scenele de dramă, care nu mai sunt scoase în relief prin acest fond comic, ci par une ori copleșite de dânsul. „Tu știi“, spune el cinic, „că în stare de nevinovăție Adam a căzut, și ce trebuie să facă bietul Jack Falstaff în zilele ticăloșiei ?¹.

Tovarășii pradă pe pelerini, pe negustori și petrec apoi prin tavernele cunoscute poetului însuși cu banii dobândiți astfel: Henric de Lancaster e în mijlocul lor camaradul Hall, de care nimeni nu se sfiește, care insultă și e insultat, în această întrecere cu armele, fără alegere, ale spiritului celui mai grosolan. Falstaff îl întreabă ce-i place, îl socoate și pe dânsul între cei ce trăiesc „supt raza Dianei“ și fură cu complicitatea ei, între *moonsmen*, lunateci. «O să fie spânzurători în Anglia când vei fi tu rege?», spune patriarbul acestor peșteri, sir John. „Când vei fi tu rege, nu care cumva să spânzuri vreun hoț.“ Doar e „cel

¹ III, 3,

mai comparativ, mai ticălos (*rascallest*), mai dulce prințisor¹.

E tocmai vorba de o nouă lovitură, la care „Hall“ e poftit și el de prieteni. Instinctul oprește pe cel care-și simte totuși sângele regal, și el e făcut să-și prezică aici chiar viitorul. Nu va merge, dar, spre a-și bate joc de frica lui Falstaff, îi va întinde o cursă. Cu un singur însoțitor îl va ataca, pe el și întreaga bandă, la împărțirea prăzii, — pe care, evident, o vor lua cei doi pentru sine. Schimbarea de haine, o mască-i vor face de nerecunoscut. Și, când desonoranta „farsă“ va izbuti, Falstaff, care se înfățișează cu o sabie anumita zgâriată ca să mărturisească despre o luptă cumplită, va fi infruntat eu dovada adevărului. Cât despre aceia însă, camaraderia de cârciumă va continua, și Falstaff va fi complice al prințului într'o parodie a durerii părinților lui, rolul regelui fiind luat, pe rând, de sir John, care recomandă să păstreze dintre toți prietenii, de Falstaff, în care „sunt calități“², și de Moștenitorul Tronului însuși, care, firește, își cunoaște mai bine tatăl în apucături și în vorbe. Iar, în schimb, Falstaff îi vorbește astfel: „Tu, fiu de rege! Dacă nu te gonesc eu, bătându-te, din regatul tău cu o sabie de lemn și nu mân pe toți supușii tăi înaintea ta, ca pe un cârd de găște sălbatece, să nu mai am păr pe tață. Tu, prinț de Wales!“

Dar din această rușinoasă toropeală ceva o să trezească pe acela care e merit a fi un mare rege. Vremea conspirațiilor și luptelor interne a venit din nou pentru Anglia. Worcester stă dârz înaintea bătrânului rege slăbit, dar acela care va ridica steag de răscoală e tânărul Henry Percy, în jurul căruia se vor strânge toate nemulțămirile: a lui Mortimer, a socrului său, bătrânul șef galic Owen Glendower, și a altora.

Percy e o teribilă fire de entusiast agresiv, fără liniște, fără odihnă, fără împăcare, răpezindu-se drept spre moarte. I se zice *Hotspur*, „șpori fierbinți“, și-și merită porecla. I-i scârbă de orice tânăr care nu dorește lupta, și el înfățișează hohotind de râs pe nobilul

... curățel, cochet îmbrăcat,

Fercheș ca un mire și cu bărbia de curând secerată,

¹ I, 2.

² II, 4.

Arătând ca miriștea la seceriș,
 Și parfumat ca o muiere.
 Iar între degete el ține frumos
 O tabachere din care iea neîncetat,
 Înfundă 'n nas și-o tot iea de la el¹, —

pe când se cară morții la capătul unei lupte. Nu-i trebuie iubirea soției, căci nu e vreme de așa ceva, „ci nasuri crunte și coroane stărâmate“²; numai gata de plecare, pe cal, îi va spune că o iubește.

În mijlocul petrecerilor lui nebune, prințul de Wales a răs de acest adversar și de scenele ridicule ale rodomontadelor lui până și în intimitatea casei³. Dar, când tronul e amenințat și moștenirea lui în pericol, el nu mai privește cu aceiași ochi pe omul gesturilor. Îi va sta împotriva :

Două stele nu țin mișcarea 'ntr'o sferă,
 Nici nu poate Anglia să fie Domnie 'ndoită :
 A lui Henry Percy și-a prințului de Wales⁴.

Îi va sta împotriva și-l va birui; așa făgăduiește solemn regelui. Și se ține de cuvânt; în luptă singulară, Hotspur cade scăldat în sângele lui, blăstămând.

Odată mort Percy, dramatismul rivalității între cei doi Henrici dispăre, de și Northumberland, cu Scoțienii, continuă lupta contra regelui, al cărui sfârșit se apropie fără ca el să devie prin aceasta mai interesant. Văduva lui Hotspur e fiica lui Northumberland, care vrea să răsbune pe furtunosul erou. În pădurea de la Yorkshire, când apar ostașii regelui, aducând prin intriga șefului lor împrăștierea fără luptă a rebelilor, se află și arhiepiscopul de York, Hastings, și alții cari în curând vor peri de sabia calăului.

Atenția bate însă în altă parte. Prințul de Wales, învingătorul, nu înțelege a face paradă cu isprava sa. El se va întoarce

¹ I, 3.

² I care not for thee, Kate, this is no world
 To play with mamnets and to tilt with horses;
 We must have bloody noses and crack'd crowns;

II, 3.

³ II, 3.

⁴ V, 4.

la viața de odinioară. Va regăsi aici pe Falstaff, care a mers și la oaste contra lui Percy, ducând „hrană pentru praf, bună de umplut o groapă ca și cei mai buni oameni muritori”¹ și care, la urmă, s'a făcut odios luând în spinare spre batjocură pentru a defila înaintea unui public trivial trupul pătruns de sabie al lui Hotspur. Sir John e la cârciuma lui obișnuită, la *Boar's Head*, pe a cărei ospătăriță a făgăduit s'o iea de soție, și el își râde de oamenii dreptății, veniți să-l aresteze pentru păcatele lui.

Prințul e încă atras în acest cerc, pe care-l preferă curtenilor. Dar el se simte schimbat după serviciul pe care l-a adus tatălui său, Coroanei Angliei.

Nu crede că-s acela ce altă dat' am fost²,

spune el lui Falstaff. Și, ajuns rege prin dispariția tatălui său, el o și dovedește.

Până aici poetul a avut scârbă de luptele civile, cărora închipuirea sa li dă o nouă viață:

Acești protivnici ochi,
Ce ca și meteorii din cerul tulburat,
De și de o ființă și dintr'un lut făcuți,
S'au întâlnit dăunăzi în luptele interne,
În încheierea crud' a măcelului civil³.

Vechea lui concepție, despre fatalul mers al lumii, l-a posomorât nu odată, ca atunci când vorbește astfel despre ce ar fi dacă s'ar putea prevedea viitorul:

De s'ar vedea aceasta,
Cel mai ferice tânăr, văzând ce cale-apucă,
Cu ce primejdii vremea se duce înainte,
I-ar și închide cartea, ar sta jos — și-ar muri⁴.

De-odată el se aprinde de entuziasmul luptelor din Franța,

¹ Partea 1-ii, IV, 2.

² Presume not that I am the thing I was.
(III.)

³ *Henry IV*, partea 1-ii, I, 1.

⁴ Partea a 2-a, III, 1.

pe care le încep noul rege și dă ceia ce admiratorii au numit o epopoeie ¹.

Este o epopoeie dacă se ține samă de invocarea, inițială, a corului către „Musa de foc care să se scrie în cel mai luminos cer al invenției“; de recomandația către închipuirea cetitorilor:

Gândiți că la cuvântu-mi de cai, fi și vedeți
Întipărind pământul cu mândra lor copită ².

De fapt aici se oprește elementul epic și la descrierea, dese ori citată, a cutării tabere, a cutării lupte. Și nu e măcar o dramă, o dezvoltare, cu elemente de logică pasională introduse de poet. Mergem de la discuțiile episcopului la pregătirile de luptă, la debarcarea de la Honfleur, la scenele de la Calais, la lupta de la Azincourt, urmând cronica mai de aproape de cum a fost urmată în „Henric al VI-lea ³“. Și nedibăciile sunt și mai mari decât acolo, făcându-se ca, fără intenție comică, principesa franceză Caterina, care va deveni soția lui Henric al V-lea învingător, să vorbească și în franțuzește cu confidenta ei Alice și cu însuși victoriosul mire.

Dar ceia ce răsare strălucitor, potrivit cu legenda patriotică engleză, cu simțul publicului, care vedea în acest rege ce vedem noi în Mihai Viteazul, ba, supt unele raporturi, și supt Ștefan-cel-Mare, e marea figură regală a lui Henric al V-lea.

¹ Avem un *Henry V* anterior, de T. Hughes.

² *Henry V*, Prologul.

³ Altfel istoria e dubios cunoscută de Shakespeare, deși une ori aluzii la faptele ei fac datările posibile: astfel când, în *Henry VI*², III, 1, se vorbește de „sălbatecul Morisc“, în relație cu revolta lor din Spania; în aceeași piesă mențiunea Sultanului cu 52 de regate — IV, 7 — ori a lui Murad căruia-i urmează alt Murad; și Barbarosa — *Bargalus, the strong illyrian pirate* —, în partea a 2-a, IV¹. E vorba de „muți“ de la Curtea Sultanului (*turkish mute*), de „tributul turcesc“, ba chiar de luptele lui Soliman-cel-Măreț cu Sufiul persan; *Merchant of Venice*, II, 1. *Henry V*, I, 2; *Henry IV*², III, 2. Un „fencer to the Sophy“ în *What you will*, III, 4. „Preotul Ioan“, Marele-Han, în *Much larm about nothing*, II, 1. Un „emperor of Russia“ în *Measure for measure*, III, 2. Am semnalat greșeala de a face din Henric al VI-lea la suire un bărbat în floare (în partea a 2-a, IV, 9, se recunoaște că era numai un copil de nouă luni), Macchiavelli apare ca un cunoscut al oamenilor din secolul al XV-lea: Gloucester ar întrece pe Machiavel; *Henry V*¹, partea a treia, III, 2); „Alençon that notorious Machiavel“ (V, 4 din partea 1-ii).

De la început, el anunță măreț întreprinderea pentru care va trăi și din care numai mort se va întoarce, *după* ceasul deplinei biruinți, recuperării integrale:

M'oiu ridica acolo așa de glorios,
Încât voiu orbi ochii la toți-acolo 'n Franța¹.

Opunerea pretențioasă a Francesilor samănă doar cu gestul cui ar voi să înghețe soarele făcându-i vânt cu o pană de cocoș².

Dar, ca și Ștefan al nostru, un contemporan, de altfel, Henric nu se trufeste. El străbate neconținut tabăra ca un camarad neștiut. Corul, care intervine și aici, spune:

Acum, oricine va privi
Regalul căpitan al cetelor sărace,
Mergând din strajă 'n strajă și din cort în cort,
Să strige: Laudă pe capul lui și slavă!
Căci merge necurmat de-și cercetează oastea,
Li spune ziua-bună, blând zimbînd,
Zicându-li lor: frați, prieteni, consângeni³.

Când i se vorbește de rege, el se rostește moderat: „Eu cred că regele e un om ca mine; viorica-î miroasă bine ca și mie; elementul i se arată ca și mie; toate simțurile lui au numai condiții umane⁴“. Atâtea miserii sunt închise, așa de puțin compensate, în persoana lui:

Asupra regelui! Viețile și sufletele noastre
Și datorii și grija de femei, copii și
Păcatele asupra regelui le punem,
Și tot trebuie să suferim.
O soartă grea, unită cu mărirea,
Supusă la suflarea oricărui nebnatec, a cărui minte
Nu poate simți alta decât vârtejul ei!
Ce nesfârșită pace de suflet regii pierd,
Și cei de rînd o au!
Și ce au oare regii, și n'ar avea ceilalți,
Decât ceremonia, ceremonia 'n toate?

¹ *Henry V*, I, 2.

² IV, 1.

³ V, Corul.

⁴ IV, 1.

Și ce ești tu, o vană ceremonie?
 Ce fel de zeu ești tu ce suferi și mai mult
 Durerile umane decât închinători-ți?
 Ce-ți e dobânda? Ce e venitul care-l ai?
 Arată-mi deci valoarea, o tu, ceremonie:
 Ce-i sufletul din tine, pe care-l adorăm?
 Ești altceva tu oare decât loc, grad și formă,
 Cerând groază și frică în oamenii ceilalți?
 Și deci ai fericire mai slabă tu, temutul,
 Decât ei ce se tem,
 Și ce bei oare 'n locul omagiului dorit,
 Decât al lingușirii venin¹?

Mai la urmă — Shakespeare are o comparație din viața albi-
 nelor², și el știe că Guvernul, ca și musica, pretinde ca părțile
 să se armonizeze³ —, ceia ce decide e *causă*: „Dacă nu e bună
 cauza, regele însuși are o grea socoteală de făcut, când toate
 aceste picioare și brațe și capete, rupte într'o luptă, se vor uni
 laolaltă, la județul cel de pe urmă, și vor striga toate: Am
 murit în cutare loc, unul injurând, altul chemând un medic, unul
 gândind la soția lăsată săracă în urmă, altul la datoriile lui,
 câte unul la copiii lăsați fără îngrijire“, căci, dacă „datoria ori-
 cărui supus e și a regelui, dar sufletul fiecărui supus e al lui“⁴.

Și ce rugăciune eroică poate fi mai plină de evlavie, de
 simțul păcatelor, proprii și ale altora, de râvna ca ele să fie
 ispășite, de calda dorință ca amintirea lor să nu răpescă unei
 armate întregi biruința pentru care se jertfeste decât aceasta
 a lui Henric al V-lea:

O Doamne-al bătăliei, soldații întărește-i!
 Nu-i da 'n puterea fricei și ia-li de la ei
 Un simț de socoteală, dacă acei din față
 Smulg inima dintr'înșii. Nu astăzi, Doamne, nu,
 Nu astăzi te gândește la acel vechiu păcat
 Ce l-a făcut odată, luând coroana, tata!
 Am pus trupul lui Ricard acuma în mormânt

¹ I, 2.

² IV, 1

³ *Ibid.*

⁴ IV, 1.

Și am vărsat asupra-i mai mult plâns pocăit
 Decât din el ieșiră de sânge grele picuri,
 Și dau pe an pomană la cinci sute calici,
 Ce își întind o mână uscată 'n orice zi
 Spre cer, ca să se ierte al sângelui păcat,
 Și am clădit lăcașuri două, cu triști, solemnii
 Slujbași cari tot cântă: să fie iertat Ricard ¹.

IX. Comediile care se atribuie fazei a doua arată de sigur un progres în ce privește meșteșugurile scenice, înodarea și desfacerea sforilor, vivacitatea și teatralitatea lor, dar ele sunt — ca unele ce întrebunțează obișnuit limbajul prosei, și acesta e singular totdeauna, trivial adesea, cu toată întrecerea în vorbe de spirit și înțepături, — inferioare în ce privește acele comparații ², acele cugetări filosofice, acea putere epică de a descrie, care erau, mai mult decât tehnica, însușirile de căpetenie ale genului shakespeareian.

În cea mai cunoscută și mai des reprezentată, și astăzi, din ele, *The merry wives of Windsor*, „Nevestele vesele din Windsor“, se exploatează, în rândul întâiu, tipul, bine primit de public, al lui Falstaff. E vorba mai ales, de la un capăt până la altul tot de „bietul nevirtuos gras cavaler“ (*the poor unvirtuous fat knight* ³). El e acela care strică vânatul ⁴, care îmbată pe pașnicii gospodari, care trezește indignarea lui Shallow, care provoacă vorbăria lui Slender, care stă să fie judecat — el, omul atâtor județe — înaintea lui sir Hugh Evans, Velșul. El se adăpostește la Page, el râvnește la soția lui, el scrie răvașul de dragoste lui mistress Ford — cealaltă din «Nevestele vesele» —, el li dă întâlniri. Îl vedem prins asupra păcatului de a face complimente, de către gelosul Ford, care s'a prefăcut în Master Brooke, ca să afle presupusele secrete ale mincinosului cavaler, apoi pus în panerul cu tot felul de rufe murdare și aruncat în Tamisa, ca un câțel fără ochi, după propria-i mărturisire; îl re-

¹ *Ibid.*

² Se repetă, în *Much ado about nothing*, III, 2, comparația hainei de care visează copilul

³ *Merry wives of Windsor*, IV, 2.

⁴ Asupra unei amintiri din pățaniile poetului însuși v. Darmesteter, *o. c.*, p. 12 și urm

găsım, la a doua încercare, îmbrăcat, pentru a scăpa de aceiași urmărire, în haine care trebuiau să-i dea sămănarea cutării bătrâne groase, cărturăreasă și prezicătoare, și Ford îl ciomăgește și în această calitate, iar, la urmă, în pădurea plină de mărunte divinități aeriene, el apare, persecutat și urmărit cu făcliile de aceia cari s'au strâns acolo, îmbrăcând veșmintele feeriei, anume ca să-i strice și această de-a treia și ultima întrevedere amoroasă. Același om pentru care «onoarea e un cuvânt¹» și care, cu această concepție, se găsește mai bine pe lume decât alții cari judecă altfel: scrisoarea lui către Mistress Ford, în care se înfățișează bătrân, dar vesel și iubitor, plin de «simpatie» zugrăvește deplin pe vechea noastră cunoștință, pe care cine o vede la intervale, de la o piesă la alta, o primește cu mai mult interes.

Încă de aici se vede intenția de a crea și alte tipuri în acest gen, deosebite de ale *clownilor*, cari sunt acolo numai pentru a-și improvisa glumele, prin aceia că ele înfățișează viciul cinic și zglobiu, care se încântă de vorbele ca și de faptele lui. Astfel acel Slender care s'a hotărât „ca niciodată să nu se îmbete cât va trăi în societate onestă, politicoasă, bună“, „cu acei cari au frica lui Dumnezeu, și nu cu canalii de bețivi“.

De oare ce întriga, cu acele prinderi repetate ale unui amoretat bătrân, ridicul, și, pe alături, — soarta fiicei lui Page, pețită de mai mulți, e cu totul inferioară, neformând măcar o acțiune—, de oare ce vine de-a dreptul de la teatrul popular al Italianilor, se îngrămădesc personagiile și scenele comice. Toți sunt comici, afară de nevestele care pregătesc păcălelile lui Falstaff, afară de biata Ana Page și de Fenton, amoretul ei cel sincer și serios, care, venit și pentru zestre, rămâne legat numai de farmecele iubitei și care-i vorbește așa:

Pețindu-te pe tine, mai scumpă te-am găsit
Decât auru'n bare ori și în pungi cusute,
Și-acuma fericirea ce 'n fine s'a închis,
O cer numai pe-acea²..

Poesie se mai întâmpină și în scenele finale, unde, cu toate că știm farsa ce se ascunde sub decorul de superstiție populară,

¹ *Henry IV*, V, 1.

² III, 4.

de „feerie velșă“, ne interesăm totuși la acele zine de mai multe colori,

Petrecători la lună și umbre-a' nopții,

care pișcă pe fetele de țară ce nu și-au îngrijit vatra, pe acelea care s'au culcat fără să se închine și străbat pădurea la lumina licuricilor și vorbesc fără să poată cuteza să li răspundă cineva, căci altfel ar muri¹

Încolo avem hazul, intraductibil și de o esență interioară, al jargonului velș vorbit de Evans, al limbii stricate cu care se face înțeles doctorul frances Carus, nepotrivit povățuitor pentru aceeași biată Ană. Avem examenul, trecut înaintea mamei sale, al tânărului Page, cărui Evans i-a făcut lecția de latinește². Să nu uităm de Jupâneasa Quickly, care mijlocește pentru bani, fără deosebire, pasiunile tuturor și în care recunoaștem figura spaniolă a Celestinei, popularisată în Anglia printr'o traducere³.

X. Celelalte comedii — unele tragicomedi — rechiamă îndată în minte piese spaniole contemporane. În „Mult zgomot pentru nimic“, avem o casă de la Mesina, a unui guvernator, Leonato, care, cu fratele, Antonio, cu fiica sa, Hero, și cu nepoata, Beatricea — care se laudă că „preferă să audă cânele ei lătrând la o vioară decât pe un om care jură că o iubește“, — primește pe don Pedro de Aragon și pe curtenii lui, între cari unul din cei mai viteji e Claudio, abia întors de la bătălie. De o parte, ca acțiune secundară, va fi biruința iubirii asupra hotărârii luate de Beatricea, ca și de curteanul aragones, tot așa de sigur că nu se va însura, Benedict, în mijlocul unui bal, printr'o inocentă convorbire purtată, intenționat, alături de dansa, despre nedreptatea ce face închinătorului ei, ea va fi câștigată pentru desprețuita dragoste. De altă parte e iubirea dintre Hero și Claudio, în calea căreia iese o conspirație, urzită de Ioan, fratele bastard al lui don Pedro, ai cărui agenți simulează escaladarea fereștii fiicei curate a lui Leonato de un amoret, pentru ca în plină

¹ IV, 4

Like urchins, elphes and fairies, green and white

² IV, 1. — Scena a fost imitată la noi de poetul basarabean Stamati, strămutând-o în epoca Fanarioților.

³ În *Much ado about nothing*, III, 4, un om din popor întrebunțează cuvântul *palabras*.

biserică, la ceasul nunții, Claudio s'o acopere, înaintea tatălui încremenit și convins, de cele mai crude insulte. Ca și în „Romeo și Julieta“, un Franciscan dă planul pentru împăcarea lucrurilor, ca și acolo, Hero se va face moartă; ca și acolo vom vedea presupusul mormânt al eroinei, cu flori și inscripție; dar aici deslegarea nu va veni totuși din condițiile date: Claudie, de și află moartea fetei, nu-și schimbă tonul, ba el râde chiar de moșnegii Leonato și Antonio, cari fără dinți «au vrut să-i muște nasul». Prinderea înșelătorilor, de poliție, care i-a auzit vorbind contra stăpânirii, dă, mașinal, soluția, și ea se îngreueie încă prin ideia, nefirească, de a face pe Claudio să creadă că-și repară păcatul, nu luând pe Hero, care mai e socotită de el ca moartă, ci numai pe o vară a ei, întru toate asemenea cu dânsa.

În „Cum vă place“ (*As you like it*), numită așa după cuvântul care se adresează la urmă publicului, e o atmosferă ca în *Love's labour's lost*. Suntem iarăși în plin domeniu al fantasiei, și intriga nu există aproape, lăsând loc capriciului. Ducele anonim din cine știe ce vag Ținut frances a fost înlocuit de fratele său, usurpatorul Frederic, și în retragerea lui tocmai în pădurea sălbatecă a Ardenilor l-a întovărășit, nu numai propria lui fată, Rosalinda, ci și prietena și vara acestuia, fiica lui Frederic, Celia. Aici, în pustietatea frumoasă, apar fel de fel de figuri de fantasmă, ca Orlando, puțintel cam nebun, — poate prin legătura firească dintre acest nume și nebunia pe care o dădea amintirea poemului lui Ariosto —, Orlando, fiul mai mic al lui Roland des Bois, pe care fratele l-a lăsat acasă, la țară, necrescut, părăsit și care uimește Curtea prin însușirile lui de luptător. Iubirea pentru Rosalinda l-a dus aice, și această iubire o urmărim prin meandrele capriciului poetic. Apoi Jacques „melancolic“, cu filosofia lui misantropică, așa de originală, bătrânul cavalier credincios Adam, păstorii cari se zbućiumă supt nume mitologice, făcându-și versuri după ultima rețetă a modei. *Avem a face cu un fel de vastă și variată „Aminta“ a lui Shakespeare, în care o imaginație fără păreche a făcut ce ar fi fost imposibil simplului talent de descripție al unui Torquato Tasso.*

În caracteristicul cadru al comediei spaniole ne găsim însă cu *Twelfth night* sau *What you will* („ce vreți“). Ca în „Comedia încercăturilor“, și aici un naufragiu ce desparte doi frați, cari samănă așa de bine încât pot fi luați unul drept altul, și de aici toate

zăpăcelle quiproquourilor. Dar aici unul din ei e cavalerul Sebastian, iar cealaltă e o fată, Viola. Sosită înainte de dânsul, ea se îmbracă în veșmânt de paj pentru a fi neconținut lângă ducele pe care-l iubește, Orsino de Iliria. Și, cum, în „Cei doi nobili din Verona“, femeia care se bucură de iubire e pusă să aducă, în haină de bărbat, daruri iubitei aceluia care ei îi este drag, tot așa și aici ca purtător de mesagii amoroase către frumoasa văduvă Olivia, rebelă la toate rugămintțile ducelui, apare această Violă, care a devenit tânărul și frumosul copil de casă Cesario. Dar Olivia se îndrăgește îndată de acesta și i-o vedește într-o delicată și emoționantă scenă; la urmă, ea își va are totuși, în mijlocul confușiilor, partea, căci Sebastian va răsări cu aceeași dragălală, dar, în plus, cu toată dispoziția de a se lăsa iubit. Un unchiu al Oliviei, Tobia, va da o amintire de Falstaff, și cavalerul menit văduvei de acesta, Andreiu, e din aceeași familie.

O piesă care se socotește de unii critici că ar aparține a unei fazei întâiu, *All's well that ends well* („Totul e bine care se sfârșește bine“), are legături cu ceterile lui Shakespeare din vechea poezie epică franceză a evului mediu: e vorba de un conte de Roussillon, de Gérard de Narbonne. Tot cadrul e francez, cu un biet rege bolnav care e lecuț miraculos de o fată nevinovată și neștiutoare, fiica unui medic, deținătoare accidentală a unui secret, Elena, cu o expediție italiană — la Florența. Eroul, Bertrand de Roussillon, e un mare viteaz și vânător de femei fără scrupul și fără rușine. Cum Elena, tovarășa lui de copilărie, ocrotita maicii lui, bătrâna contesă, n'a cerut ca răsplată de la rege decât căsătoria cu tânărul care-i e drag și acela e Bertrand însuși, el refuză, din motive nelămurite, între care și răspingerea pentru o mesalianță. Neputând rezista regelui, trimete acasă pe Elena, nevasta de care nici nu s'a atins. Ca o nouă Genevieve, ea se supune, pentru a pleca apoi, supt pretextul unui pelerinagiu la Sfântul Iacob de Compostela, pe urmele lui. Îi va găsi la Florența intrând ca un învingător și va afla că iubirea lui urmărește pe o fată de acolo, a unei văduve. Cum, în batjocură, Bertrand îi spune că ea, Elena, va fi de fapt soția lui numai când va avea pe deget prețiosul inel de familie și va purta copilul în sinu-i, cea desprețuită capătă de la cea adorată și inelul și — substituirea ei în locul acesteia la întrevvedere

mult dorită de Bertrand. De și acesta neagă și aventura florentină, — ceia ce face din el o figură nelogică și antipatică, — lucrurile-se lămuresc înaintea regelui și dreptate se face în sfârșit Elenei. Tipurile de femei ea, Florentina, bătrâna contesă, sunt foarte simpatice, cu toatele.

Measure for measure, „Măsură pentru măsură“, e o tragicomedie, de fapt chiar o tragedie¹. Bunul duce al unei țeri oarecare și-a părăsit pe un timp Scaunul pentru a nu fi silit să pedepsească prea aspru păcatele unei lumi stricate. Un neîndurător dușman al corupției, Angelo, îi va lua locul, și de la început el osândește la moarte, pentru o legătură nelegitimă, pe Claudio. Acesta are o soră, Isabela, menită călugăriei, și ea își părăsește mănăstirea pentru a încerca să-și mântuie fratele. Angelo refuză întâiu, apoi cere Isabelei singurul sacrificiu pe care ea nu-l poate acorda. Fratele e întâiu și el de această părere, apoi dorința de a-și scăpa viața îl face să vorbească și altfel. Nu s'ar găsi o soluție dacă Angelo n'ar fi iubit de Mariana, pe care el nu vrea s'o știe, ea va înlocui — ca și în piesa precedentă — pe Isabela, care astfel se va păstra curată. Toate acestea nici n'ar fi fost de nevoie însă, căci ducele a aflat de afacere și el n'ar fi lăsat să cadă securea pe gâtul lui Claudio.

XI. În această piesă singură se întâlnește ceva din strălucitele calități de formă ale vechului Shakespeare, căruia — și nu cu totul fără dreptate — i se reproșează acumularea comparațiilor și „sentințelor“. Doar în „Mult zgomot pentru nimic“, comparația ispitei cu înădirea peștelui :

Cea mai plăcută parte din pescuit — să vezi
Cum peștele cu-aripă de aur bate-argintul
Din ape și cu poftă de nadă a mușcat².

În *As you like it*, ducele cel răsturnat vorbește frumos de tot ce poate da natura, în locul elementelor pe care le înfățișează societatea

Și-această viață a noastră fără de legături
Găsește graiu în arbori, cărți în râul ce curge,
În pietre sfat și 'n orice lucru un bine totuși³.

¹ Un model de Whatstone, în Stapfer, *Drames et poèmes antiques*, p. 43.

² *Much ado about nothing*, III, 3.

³ *As you like it*, II, 1.

Și înfățișarea celor șapte vrăste ale omului în aceeași piesă e foarte frumoasă ¹. În „All's well which ends well“ sunt idei despre legăturile unei vremi cu alta.

Nu-mi mai lăsa viața, când nu-i uleiu în lampă,
Să fie gluma celor mai tineri, ce privesc
Orice nu-i nou ca silă și-a' căror judecăți
Sunt doar ca pana pusă în pălărie, iar
Credința-li 'ngenunche 'naintea unei mode ²,

și chiar despre libertatea arbitriului

Adesea este leacul la rele în noi chiar,
Și noi pe cerul însuși îl credem c'a lucrat
Că el ne-a lăsat liberi și doar mai dă avânt
Din urmă când cu pasul încet suntem zăbavnici ³.

În tragedia analizată la urmă, problema însăși a vieții și a morții — în legătură cu faptul că tânărul Claudio își așteaptă sfârșitul—preocupă, chinuie sufletul poetului. După câte o comparație nouă și puternică, precum e aceasta.

Juvaierul din cale ne-oprim și îl culegem,
Căci l-am văzut, dar ceia ce ochiul n'a văzut
Călcăm pe el și gândul la dânsul nu-l avem ⁴,

el găsește cea mai frumoasă inspirație în reflecțiile asupra mării întrebări a sensului existenței și a valorii ei.

Suntem în stăpânirea unor puteri care nu ne-au creat pentru noi înșine .

Cerul face cu noi cum facem cu faclele noi
Nu le aprinde pentru noi înșine ⁵.

Înaintea lor poate suntem de o potrivă ca și cele din urmă făpturi, care au și ele bucuria vieții și chinul strașnic al peirii:

Bietul gândac (*beetle*) pe care noi călcăm,
În suferința cărnii se chinuie atâta
Ca un uriaș când moare ⁶...

¹ *Ibid.*, II, 7

² I, 2.

³ I, 1.

⁴ II, 1.

⁵ III, 1

⁶ III, 1.

Și în convorbirea din temniță între Isabela, care caută a-și convinge fratele că, față de nimicnicia vieții, prin moarte nu pierdem nimic, și Claudio, care totuși preferă orice viață morții fără sens, cea d'întăiu zice:

De pierd viața, eu pierd un lucru
 Pe care doar nebunii vreau să-l ție: ești un suflu
 Supus la toată 'nrăurirea vremii
 Ce poate ceas de ceas acest lăcaș al tău
 Să ți-l atingă; ești jucăria morții,
 Căci te trudești să scapi de ea fugind
 Și totuși fugi într'una către dânsa. Nu ești nobil
 Cu toate potrivirile ce porți,
 Din ce-i mai jos iei hrana. Și nu ești nici viteaz,
 Căci te tot temi de furca plăpândă și ușoară
 A unui vierme. Ce e mai bine, ți-i să dormi,
 Și somnul chiar ți-l cauți, în timp ce greu te temi
 De moarte, care nu e. Și nu ești nici tu însuți,
 Căci ai ființa 'n mia de fire care vin
 Din praf. Și fericire poți zice că ai tu,
 Când ce nu ai într'una te lupți a căpăta,
 Și ce ai, uiți? Nici singur nu poți zice că ești,
 Căci firea ta se schimbă în felul cel mai straniu
 După mișcarea lunii. De ești bogat, săraț ești,
 Căci, ca măgarul, care se pleacă tot supt aur,
 Îți duci o bogăție greoaie cât un drum,
 Și moartea-ți iea povara...

Și iată răspunsul:

Da, și să mori, și 'n ur' să mergi nici nu știi unde,
 Să zaci în închisoarea cea rece, mucezind;
 Mișcarea ta cea caldă, simțită, să ajungă
 Ceva 'nchegat, și mîntea care se bucura
 Să fie 'n mandle valuri scaldată, să se-așeze
 În locuri unde ghiața cea tare 'n coaste-i doamnă;
 Să fii închis în vântul cel orb și să te-arunci
 Neobosit în sila-ți jur împrejurul lumii
 Acestei' atârinate, sau și mai fioros,
 Mai rău ca tot ce gândul mai vag și mai rebel
 Închipuiește 'n suflet... O nu, e prea grozav!

Și viața de pe lume mai greu împovărată,
Pe care vrâsta, lipsa, durerea și sclăvia
Le-arunc' asupra noastră, e înc'un paradis
Pe lângă ce ne temem în moarte¹...

Cugetarea modernă nu e mai adâncă și nu poate afla un limbaj mai elocvent.

XII. Încă din „Comedy of errors“ Shakespeare se apropie de subiectele antice, tratându-le deocamdată fără nicio notă specială, potrivită locului și timpului, ba chiar în „Visul unei nopți de vară“ ducele Teseu al Atenei se întâlnește cu toate fantasma-goriile feeriei „velșe“.

În perioada a treia, aceste subiecte antice revin. Să vedem întâiu cum se înfățișează cele care nu sunt luate din acea epocă romană a cărui energie și hotărâre trebuiau să aibă un farmec deosebit pentru cel mai mare poet al faptei.

«Troil și Cresida»² ar însemna, dacă titlurile lui Shakespeare ar corespunde cuprinsului, tragedia legăturilor de iubire dintre fiul lui Priam, Troil, și sclava greacă, prinsă în Troia, Cresida, nume care se întâmpină și aiurea în teatrul aceluiași autor. De fapt, vedem pe un Troil amoretat, care preferă pe iubita lui și Elenei înseși, cu toată faimoasa frumusețea a acesteia; vedem pe un Pandar, unchiul tânărului viteaz, mijlocind, fără nicio notă comică, întâlnirile dintre el și aceia care o urmărește cu dorul ei; pe o Cresidă care face ceva mai târziu, într'o formă care de sigur nu e aceea a mărturisirilor din «Romeo și Julieta», asigurările de iubire față de acest cavaler al vechii epopei homerice. Dușmanii cari strâng cetatea vor cere pe fata „indiană“ iată din mijlocul lor, și strada din Troia va discuta, ca și chestia Elenei, și aceastăalaltă chestie, a restituirii Cresidei. Troil e plin de durere, dar el nu poate împiedeca o măsură pe care o impun împrejurările; se desparte de Cresida, înaintea căreia iese toți Grecii, fără deosebire de vrâstă, pentru a o săruta pe rând. Diomedea se va apropia de dânsa, și în curând aici, în tabăra grecească, va fi încă o legătură tânără. Troil n'o poate îngădui, și iată-l sosind la corturile încunjurătorilor pentru a oferi lupta rivalului său.

¹ III, 1.

² «Cressid» în *All's good what ends good*, II, 1

Dar poetul nu pune mare însemnătate — se vede bine prin tratarea în fugă, prin lungile zăbăvi, prin marile întreruperi — pe această acțiune, împrumutată din povestirile medievale resumate de Caxton și Lydgate, în englezește, și a căror origine este în Dares și Dictys, fabuloșii povestitori ai războiului Troii¹, așa de familiar întregului ev mediu, așa de interesant pentru toți scriitorii, din Apus și din Răsărit. Cum teatrul era atât de mult făcut pentru un public care era o mulțime, cum figurile Iliadei — tradusă de Chapman în acest timp, la 1598, și ale falșelor izvoare privitoare la războiul troian, pe care le-am citat, erau în mintea atâtoro, *el s'a simțit dator, oarecum, să le înfățișeze într'un cadru oarecare și în jurul unei intrigi care în ea însăși n'are o prea mare însemnătate.*

Vedem astfel pe toate tipurile străvechului epos, și intuiția lui Shakespeare l-a prins într'un adevăr cum ni-l dă nouă o cunoștință cu mult mai deplină și mai adâncă a vremii². Iată Agamemnon, ἄνοξ ἀνδρῶν, către care în pur stil homeric se adresează Ulise

Tu, mare comandant, tu, nerv și os al Greciei,
 Tu, inimă a oștii și suflet, tu, duh singur,
 În care și puterea și mintea tuturor
 Se 'nchid³...

Menelau cel nenorocit în iubire apare numai în alusule altora. Dar iată acest Ulise, și aici „cu mîinte multă“, iată Nestor cu dulcele graiu; iată Ahile, supărat în cortul lui, care va ieși de acolo desmîntîndu-și însă caracterul cunoscut, fiindcă va ucide pe Hector după o biruință a acestuia, în momentul când stă de-o parte fără arme, iată Ajax cel trufaș și zgomotos, indignat de orice trufie nu este a lui, iată Enea, destul de vioiu aici, ca și în toată tradiția medievală, venind din Virgil, și iată Hector, care, în cea mai frumoasă scenă, merge la moarte în ciuda prevestirilor și înștiințărilor profeticeii surori Casandra, smulgându-se din brațele Andromacăi și ale părinților săi. Nu lipsește ca element comic — de și Cresida însăși știe a glumi cu Ale-

¹ Stapfer, *Drames et poèmes antiques*, p. 360. Cf. și *ibid.*, pp. 201 și urm. 289 și urm.

² Dar Hector citează pe — Aristotel (II, 2)

³ I, 3.

xandru — nici Tersit, care aici apare, nu numai vrednic de despreț, ca în Homer, ci într'o ignobilă caricatură.

Când Hector sfidează, el spune, după datina feudală — parcă avem înaintea noastră provocarea din Camoens prin insultarea doamnelor engleze —

Că doamnele din Grecia pârlite-s și nu fac
O țandură de lance¹.

Dar de obicei atmosfera e în chip uimitor aceea care trebuie să fie. Doar unele comparații frumoase sunt de o delicateță pe care lumea va cunoaște-o mai târziu numai, ca în aceste patru versuri

Mai slab sunt decât lacrima femeii.
Eu sunt mai blând ca somnul, mai sfânt ca neștiința
Și mai puțin viteaz ca fata 'n noapte,
Mai nedibaciu ca un copil bobletic².

Și stilul eufuistic se recunoaște când se vorbește astfel de Cresida

Patul ei e India, acolo stă mărgăritar.
Între al nostru Ilium și unde dânsa stă
Să zicem că e valul sălbatec răscolit,
Că suntem negustori și-acest plutaș, Pandar,
Speranța de 'ndoială, convoiu și barca noastră³.

Dar e o concepție antică aceea a necesității de ordine care se aduce în fața lui Agamemnon cel care fără dânsa a făcut ca oștile să încremenească zece ani înaintea Troii.

Ascultă ce gâlceavă urmează. Se 'ntâlnesc
Protivnic orice lucruri, și apele închise
Înaltă peste țermuri umflatele lor piepturi
Și globu-acesta tare îl moaie 'n goana lor.
Puterea stăpânește atuncea slăbiciunea
Și fiul aspru face să cadă tatăl mort,
Puterea Drept ajunge ori Dreptul ca Nedrept
(Căci între ele jețul Justiției s'asează).
Pierd numele lor și-astfel Dreptatea se și duce.

¹ I.

² I, 1.

³ *Ibid.*

Atunci orişice lucru se 'nceie în putere,
 Puterea în voinţă, voinţa 'n pofta ei,
 Şi pofta, lupul cel obşteşc,
 Având acum în sprijin şi voie şi putere,
 Pe toate le va face o pradă pentru ea,
 Mâncându-se la urmă pe sine¹....

Şi tot din lumea lui Plutarh, tradus pe Englesi după Amyot, va fi şi neteda deosebire, repetată, dintre merit şi demerit, încercate 'n primejdie :

Fiineţa din metalu-acesta nu se ată
 Cât soarta te iubeşte. Atunci viteaz, mişel,
 Cumintele, nebunul, artistul şi cel prost,
 Cel tare şi cel slab de fire par o apă,
 Cî'n vânt şi în furtună, când crivăt bate tare,
 Alegerea, cu-o largă şi tare izbitoră,
 Sufărând în toţi, goneşte lumina înainte
 Şi ce are măsură sau rost prin sine, stă
 Bogat în însuşire şi fără de amestec.

Iar bătrânul Nestor adauge .

Norocul răspingându-l,
 Un om îşi dă măsura. Căci, Marea fiind lină,
 Atâtea bărci uşoare cutează a porni
 Pe sânul ei ce le rabdă, şi-şi fac o cale-a lor
 Alături cu acelea ce s'ar părea mai mândre.
 Dar vie Crivăt rute spre a băga'n turbări
 Pe Thetis cea blajină, şi numai ce-o să vezi
 Pe barca cea cu coaste puternice tăind
 Munţi nalţi de ape între cer umed şi 'ntre unde,

 Aşa-i şi vitejia, puterea ei ce'mparte
 În vijelia soartei...

Ca un parfum de Antologie se desface din versuri melancolice
 ca acestea :

Căci timpu-i ca un ospătar bine crescut
 Care 'ncet strânge mâna aceluia ce pleacă

¹ J, 3.

Și 'n brațele-i întinse de parc'ar vrea să zboare
Strânge pe-acel ce vine¹...

Ba chiar în această afirmare a puteri sufletului, a toate biruitoare :

Nici turn de piatră, nici zidul de aramă,
Nici bulevardu'nalt, nici lanțul greu de fier
Puterea sufletească nu pot să o oprească.

Când trecem la *Timon din Atena*, o piesă târzie — și ea după un mai vechiu izvor engles² —, nu mai găsim din antichitate decât mențiunea cetății Înțelepciunii, senatori apărând-o la capăt contra unui Alcibiad care din cel istoric are numai neastâmpărul și spiritul de rebeliune, și nume latine pentru personajii așa-zise grecești. Fondul e general uman: un bogat binefăcător și risipitor, care dă oricui cere și chiar cui nu cere tot ce trebuie pentru satisfacerea nevoilor ca și pentru hrănirea capriciilor. Masă întinsă, pungă deschisă, mână care caută alte mâni pentru a le umplea. De-odată contabilul, slugă credincioasă, singura slugă credincioasă, observă că nu mai sunt bani, că datorile s'au îngrămădit. Dar ce-i pasă lui Timon ! El știe bine că tot ce a dat prietenilor de ocazie îl așteaptă oricând la dânsii. Și ce desiluzie când la cererea lui de momentan ajutor fiecare găsește un pretext pentru a se da înlături, pe când niciunul dintre creditorii nu uită să-și prezinte polițele, asediând în casa lui primitoare pe avutul ruinat ! Va da un nou ospăț, în care oaspeții vor veni lăudând din nou, cu poeții și pictorii în frunte, pe acela care, se vede, n'a ajuns la capătul aurului său, la capăt vor găsi apă fiartă în vasele scumpe. Și de-acum înainte Timon va sta în pustiu, săpând pământul și batjocurind pe toți oamenii după încercarea cu aceia cari l-au părăsit așa de rușinos; în zădar vin la el, după câte un credincios și cunoscut din vremuri, și senatorii, cari, nu știm pentru ce, cred că acest *bon vivant*, care, dacă n'ar fi așa de onest și așa de filosof, ar merita să fie pus alături cu Trimalchion din romanul de decadentă romană al lui Petroniu. Va muri între copacii pădurii, după ce a spus că rezervă foștilor săi concetățeni doar funii să se spân-

¹ III, 3.

² Povestirea lui Paynter (1565); Stapfer, *Drames et poèmes antiques*, p. 360. Timon e înfățișat *ibid.*, p. 347 și urm.

zure și cetirea misantropicului său epitaf dat în chiar piesa fără resort tragic.

Și ea n'are măcar o valoare morală adevărată. Căci Timon e acela care, împărțind, fără nevoie, fără discernământ și fără scop, o avere pe care n'a muncit-o nici crescut-o, *pregătește* pe nerecunoscători și se poate zice că el s'a făcut plătit prin spectacolul însuși al acestor fălci care lucrează așa de harnic să zdrumece mâncările străine.

XIII. Cu *Iuliu Cesar* ne găsim însă, chiar de la 1601, în domeniul înaltei tragedii cu subiect istoric, cu sens politic și cu valoare etică.

Toate faptele sunt luate, fără excepție, din Plutarh. Citarea unui pasagiu din „Comentariile“ lui Cesar¹ nu dovedește cunoașterea unui nou izvor, el putând să fie luat foarte bine din Priscian sau alt gramatic, la școala de latinește pe care a urmat-o Shakespeare tânăr. Poate dacă poetul ar fi răsfoit paginile în care Cesar însuși vorbește, rolul făcut acestuia ar fi mai mare.

Căci, și aici, titlul înșeală. Cesar apare relativ foarte șters îl vedem întâiu indirect prin convorbirea dintre cei doi tribuni cari anunță scena triumfului, ce trece înaintea noastră. Apoi el se luptă cu prevederea dramei de la «ideea lui Mart». În discuția cu soția sa Calpurnia se lasă convins a nu merge la Senat, pentru ca atunci când — lucru cu totul anacronic, — „punctul său de onoare“, element luat din lumea germanică medievală, va fi atins, el să răspingă ideea că i-ar fi frică și să meargă între dușmanii pe cari-i bănuiește, pentru a cădea supt lovirile lor repetate, furioase. Tot ce mai știm despre dânsul vine din convorbirile între celelalte personaje, din spusele lui Casca, mai ales. Și după moartea lui piesa urmează mai departe până la lupta de la Philippî.

Cine are cultul republicanismului fanatic se poate bucura de larga parte făcută lui Brutus —, eclecticul retor Cicerone apare, într'o lumină dubioasă, o singură clipă, ca omul care nu poate lucra, în trufia lui, cu nimeni. S'a observat că Shakespeare, dependent, în naivitatea ca și în ignoranța lui, de izvorul ce i

¹ Paul Stapfer, *Les tragédies romaines de Shakespeare*, Paris 1883.

s'a brodit, a întrebuintat, nu o viață a lui Cesar, ci una a lui Brutus. Fiul de adopțiune, prietenul mai tânăr al lui Cesar face întâiu înaintea noastră o cinstită și dureroasă crasă de conștiință până să se decidă a distruge în germene regalitatea ce se ridică pentru superioara valoare umană a lui Cesar. Soția sa, Portia, fiica lui Caton, ireductibilul revoluționar de modă veche, hotărăște îndreptarea lui. El lovește cu îndârjirea cui are de șters și ceva din propria lui ființă. Apoi, tolerant, va lăsa pe Antoniu să vorbească în piața publică, lângă sicriul celui asasinat, mulțămindu-se a înfățișa rece, abstract, ca o teoremă, motivele acțiunii sale. Fără simț pentru nevoile politice, el va înfrunta pe Casiu cel aplecat la dilapidări, și în paguba mulțimilor, prin aceste frumoase cuvinte .

Că, zău, mai bine-aș bate în bani inima mea,
Din picături de sânge mai bine-aș face drahme
Decât să smulg lescaia din mână de sărac.

Orice mai bine decât astfel de purtări.

• Mai bine să fiu câne și să latru la lună
Decât Roman de ăst fel¹.

Și, la urmă, luptând viteaz, se va jertfi, prin eroică sinucidere, pe câmpul de luptă însuși unde a căzut ceia ce pentru dânsul este dreptatea.

Atenția tragicului s'a oprit însă mai mult asupra lui Marcu Antoniu. Viteazul soldat, pe care nu-l vedem încă vițios, nu e nici o natură superioară, ca a lui Cesar, nici reprezentantul unui nobil principiu de viață politică și morală ca Brutus. Dar Shakespeare și toată epoca sa n'aveau admirația pe care veacul al XIX-lea a început întâiu s'o aibă pentru «omul de geniu» și, în afară de Anglia lui, de *vechea* lui Anglie eroică, Shakespeare n'are tendinți politice, iar moralitatea lui nu e lipsită, cum s'a observat, de anume complezențe. nu față de puterea însăși, ci față de energia care o urmărește. Și, înainte de toate, îl farmecă mișcarea, acțiunea. Cum acestea se găsesc întrupate în Antoniu, ei bine asupra lui Antoniu se va opri el mai mult.

Niciun discurs de meșter al politicei nu poate fi mai dibaciu decât acela de la sicriul lui Cesar, în care Brutus atinge toate

¹ IV, 3.

coardele inimii omeneşti pentru a trezi dibaciu simpatia populară, furia răsbunătoare a mulţimilor în favoarea omului care a căzut aşa de repede:

Ieri încă al lui Cesar cuvânt putea să steie,
 În contra lumii toate, acum el zace-aici,
 Şi nimenea, nici cel mai sărac nu-i dă vre-o cinste.

Şi mai măreţ avânt de poezie înfăţişează toate urmările pe care le va avea pentru Roma, pentru lumea toată crima săvârşită împotriva omului care sprijinia ordinea pe umerii lui:

O, iartă-mă, tu zdreanţă de lut însângerată,
 C'am fost prea blând şi paşnic cu măcelarii tăi!
 Tu eşti ce mai rămâne din omul cel mai nobil
 Ce a trăit vre-odată în valul vremilor.
 Vai de mâna aceea ce a vărsat âst sânge!
 Păcat pe răni, acum eu îi proorocesc
 — Pe rănilor ce-şi cască a' lor mute guri roşii,
 Cerându-şi glas şi limbă prin acest graiu al meu —
 Blăstâmul o să cadă pe-a' oamenilor trupuri,
 O furie internă şi crunt războiu civil
 Va coperi întreagă Italia în urmă-i,
 Şi sânge, şi ruine atât vor fi de-adese,
 Şi groaza de tot felul aşa de-obişnuită,
 Încât mamele înseşi zimbi-vor doar văzând
 Copiii ce de mâna ostaşilor s'or rupe,
 Şi mila se va pierde de-atâtea răutăţi,
 Iar sufletul lui Cesar, râvnind la răsbunare,
 Cu Ate lângă dânsul, veni-va cald din Iad,
 Va sta între hotare cu glas de stăpânire,
 Strigând: «Săriţi», şi câinii de sânge-o să-i aţîţe,
 Încât această faptă grozavă va duhli
 Pământul tot cu ciocli urlând după 'ngropare...

Şi iată-l pe acest adânc cunoscător al sufletului popular arătând cum Cesar a îmbogăţit Roma cu prăzile aduse, şi nu pe sine:

Şi, când a plâns săracul, el, Cesar, însuşi plânge, cum a lăsat câte şaptezeci şi cinci de drahme pentru fiecare cetăţean, cum a pus la dispoziţia poporului grădinile sale. De acusat, nu acuşă pe nimeni, şi refrenul tot rămâne: «Brutus e un om onorabil».

Dar mulțimea strigă să se distrugă casa lui Brutus, ea aclamă în vorbitor al doilea Cesar, — *let him be Caesar*.

Se pregătesc proscricțiunile, și întrevedem începutul războiului civil pentru puterea altui Cesar nou care se ridică, Octaviu.

„Antoniu și Cleopatra“ a fost scrisă câțiva ani după „Iuliu Cesar“ și face parte din aceleași tragedii cu larg și variat spectacol. Și aici toată informația este de la Plutarh, și, de oare ce ea poartă din loc în loc povestirea, acțiunea dramatică la Shakespeare va fi ea însăși neasămănat de schimbătoare și de zbu-ciurnată.

E vorba, firește, de ultimul timp din cariera, de brutal și ambițios ostaș, a lui Antoniu. În precedenta piesă, care-l înfățișează, și așa de mult, el apare cum l-am văzut, mișcat de omorul lui Cesar, prevenitor o clipă față de ucigașii lui, apoi, când e îngăduit a vorbi lângă corpul marelui său prieten, întâiu încălzit de toate amintirile pe care le poate trezi cariera acestuia, pentru ca apoi să strecoare, întreținând mulțimea fără să aibă aierul, tot ce trebuie pentru ca s'o arunce furioasă asupra lui Brutus și Cassius, contra cărora în sfârșit, ca priceput și viteaz ostaș, el dă lupta 'n care se va hotări de soarta Romei înseși.

Aspecte care nu se pot concilia doar pentru aceia cari, cu anumite scopuri de unitate, imputinează natura, reducând-o la un contur drept, la o coloare pusă odată pentru totdeauna, pe când alții lasă a se desface o mai adevărată icoană de total din „tușele“ de coloare suprapuse cu muchea cuțitului. Lucrul lui Shakespeare e de *acest* fel, și, deci, fisionomia eroilor săi, a lui Antoniu mai mult decât a oricărui altuia, pentru motive care se vor vedea, nu se desface pe deplin decât atunci când s'a adaus și ultimul element de coloare.

Vedem pe Antoniu întâiu lângă Cleopatra, satisfăcându-și patima de aprinsă Orientală și servind de obiect, iubit poate, chinuit de sigur, al unui capriciu care nu se sfiește de nimic și nu se dă înlături față de orice suferință omenească. El pleacă la Roma pentru a urmă chemării pasiunii sale de putere, de dominație. După o explicație cu Octaviu, în prezența lui Lepid cel fără orientare și fără caracter, Antoniu se apleacă la pace și primește ca soție pe Octavia, sora, care și-a pierdut de curând bărbatul, a tovarășului de care se simte așa de puternic stăpânit, cum

i-o va spune îndată și un prooroc. Dar, cu toată această legătură politică, el nu va putea să uite pe Cleopatra. Va merge s'o afe la Alexandria, unde aceiași viață de plăceri îl așteaptă. E, din nou, „prins“ ca peștele 'n undiță. Îl vedem deocamdată la Misen, petrecând cu asociații săi triumviri și cu tânărul Pompeiu la o măsă, de un admirabil realism, din care și chibzuitul, recele Octaviu ieși cu mintea puțin împainjunită.

Din Alexandria el trebuie să se smulgă, după câteva zile de fericire în sensul său, pentru a face marea încercare, de care nu poate scăpa, cu un rival pe care ar avea, cum este el, motive de a-l desprețui și de care totuși e așa de puternic dominat. Se dă lupta de la Actium, Cleopatra fiind de față. Se dă lupta așa cum ea o vorește, pe apă, cu tot sfatul prietenilor, al vechilor camarazi, și regina Egiptului, plecând, dă semnalul catastrofei. Desperarea lui Antoniu e adâncă și splendidă, și, când va vedea cum primește Cleopatra pe trimisul lui Octaviu biruitor, pe o «slugă», o distrugătoare mânie va cuprinde pe acela care și altfel avea ceva de răsbunat contra perfidei femei înșelătoare. Dar peste puțin el se va împăca pentru a merge la o nouă bătălie. la o nouă înfrângere, la o nouă trădare a doamnei și stăpânei sale. Aflând de sinuciderea ei meșteșugită — căci deocamdată e un simplu zvon —, el se va arunca în sabia lui. Ca ultimă mângâiere, ridicat cu funule până la fereasta mausoleului-cetate unde ea s'a ascuns, asprul ostaș o va vedea încă vie, plecată cu milă asupra unei nenorociri care s'ar părea că n'are altă origine decât patima pentru dânsa.

De fapt și fără Cleopatra Antoniu nu putea isprăvi altfel. În manifestările așa de deosebite ale omului care e pe rând stăpânit de o lene de Sultan depravat și de o hârnicie de Roman din vremile Republicei, de o fatală lipsă de energie și de un neastâmpăr furtunos, este un element de unitate: în setea lui de a cuceri, de a stăpâni, de a gusta, de a poseda. Această sete n'o poate ținea în frâu și *nici nu caută a o face*, nu i-ar plăcea s'o încerce. Se dă întreg, până la nimicire, dar nu până la desgust —, ispitei, *oricare ar fi aceia*, care i se presintă. Unașul nu simte că el e acela care poartă jugul, și în satisfacțiile sale are o bucurie de zeu atotputernic, pentru care lumea întreagă a fost făcută.

În cuibul faraonic, îmbălsămat cu parfumurile subtile ale gre-

cităţii corupte, în Egiptul Ptolomeilor, el nu vrea să ştie de Roma, de lumea întreagă:

Să piară Roma toată în Tibrul; vastul arc
Al tarelui Imperiu să cadă! Stau aici.
Imperiile — ţernă! Pământu-acest de lut
Hrăneşte om şi vită, dar frumuseţa vieţii
Este să fac' *aceasta* (îmbrăţişează pe Cleopatra ¹).

În faţa Octaviei el va fi un bun soţ iubitor, delicat chiar, cu ajutorul liricei înflorite a lui Shakespeare:

Antoniul. — Lumea şi datoria cea mare vor face une ori
Să mă despart de la sinu-ţi.

Octavia. — Iar eu
Sta-voiu la zei în genunche, rugându-i
Pentru norocu-ţi.

E de ajuns însă ca icoana Cleopatrei să răsară în mintea celui care un moment n'a mai văzut pe soţia lui legitimă pentru ca el să spuie:

De şi am făcut căsătoria pentru pace,
Plăcerea mea-i încă la Răsărit ²...

Din toată inima se va părăsi, pe rând, voluptăţii, luptei, des-nădejzii, speranţelor renăscute, setei de moarte. Un taur furios care se aruncă unde se mişcă în faţa lui steagul roşu al ispitei.

Afară de Octaviu şi de blânda, supusa Octavie, afară de cea d'întăiu soţie a lui Antoniu, Fulvia, care moare la început fără s'o fi descoperit altfel decât prin teama pe care o inspiră, de departe, unui bărbat deprins s'o asculte, afară de Lepid, laş comensal la o masă unde n'a adus nimic, apare câte un Ahenobarbus, vechiu «comiliton» al şefului său, care-l iartă şi atunci când, în criza supremă, se vede părăsit de dânsul. O natură cinstită, şi până la ultima încercare, şi credincioasă, care, într'un mediu ca al Romei de decadentă, se mai poate mira

Că adevăru-i dator să tacă ³...

¹ I, 1.

² II, 3.

³ II, 2.

Mulțimea însă, aceia care, ca și 'n alte piese ale lui Shakespeare, asemenea corului antic — căruia nu trebuie să-i fie comparat însuși corul lui Shakespeare — pregătește fapta, o înțețește, se bucură ori se indignează de dânsa, o aprobă ori o osândește, *aceia nu e romană, ci egipteană*: vulgul greco-oriental din Alexandria, cu oamenii de Curte, cu sclavele confidente, cu supușii robi, gata a muri fără părere de rău pentru stăpână, cu vrăjitorii și prezicătorii, cu țeranii fellahi, ca acela care aduce reginei coșul cu smochine în care se ascunde ucigătoarea aspidă, recomandând, cu o nuanță de ironie, se pare, acesteia să nu se lase atinsă de dinții veninoși ai micii aducătoare de moarte. Și aceasta arată că, de și soarta lui Antoniu e urmărită până la moarte, autentic, istoric, după obiceiul poetului naiv, cu dorință mare de a fi cuprins între cărturarii timpului său, lumea ce se are în vedere e aceasta, a Orientului și deci piesa e mai mult „Cleopatra și Antoniu“ decât «Antoniu și Cleopatra».

Critica a observat¹ că regina Egiptului, cu spiritul ei politic moștenit, cu ambiția ei proprie, cu pornirile ei dominatoare, nu apare mai de loc în tragedia shakespeareiană, care înfățișează cu atâta relief și în colori așa de vii femeia, *marea femeie*, lacomă, capricioasă, cochetă, contrazicătoare și totuși perfect logică, amoretată și totuși pe deplin stăpână pe sentimentele ei, credincioasă iubitului și totuși gata a primi oricând măgulirile altuia, fie și ale unui simplu ofițer roman, ale Cesarului celui nou —, ea care a avut de la celalt Cesar pe fiul ei, Cesarion. Se uită însă un lucru: că în starea Egiptului de atunci și din punctul de vedere politic marea putere a urmașei Ptolomeilor era și putea fi *tocmai aceasta*.

• Îat'o deci jucându-se în voie cu Antoniu, fiindcă așa-i place și fiindcă, măcar față de un om ca dânsul, calculul îi arată că așa e mai practic, ținându-l de rău și când nu-i pasă de moartea Fulviei — «așa mi-ai face și mie!» — și când arată durere pentru aceasta, dându-i râset când plânge și când e voios lacrimi. Panteră orientală cu mișcările feline, ea se consumă totuși de patima pe care nu vrea s'o arăte, și, la plecarea lui Antoniu, odată ce nimeni nu s'a strecurat în locul lui, ea tânjește după dânsul. Musica o mângâie și o înbătă pe aceia care era deprinsă, când

¹ V. Stapfer.

cel puternic era lângă dânsa, să uimească lumea prin fastul ei legendar:

Barca 'n care sta era ca un tron aprins
 Arzând pe ape; pupa ei, aur curat,
 Purpură pânza; și-așa de aromită, încât
 Vântul cădea amoros însuși în cale-i; lopeți de argint,
 Care loviau la sunet de flaut, făcând
 Apa bătută să vie pe urma lor iute,
 Parc'ar fi vrut de bătaie. Cât despre dânsa,
 Ce să-ți mai spun eu, săracul, căci sta
 Supt baldachin din țesutul de aur cel scump,
 Cum șede Venus în care vedem
 Închipuirea că 'nvinge natura; de-ambele părți
 Tot copilași îmbrăcați frumos, ca voioși Cupidoni,
 Cu evantalii de multe colori, al cărora vânt
 Parc'aprindea frageda-i față, dându-i răcoare:
 Astfel stricau ce dresese.

Așa vorbește Ahenobarbus, iar Agrippa, care n'a văzut pe zina cea cu mâni fragede ca floarea, *flower-soft hands*, exclamă la această descripție:

Noroc de Antoniu!

Ahenobarbus. — Fetele ei dela Curte, ca Nereide,
 Ca ale Mării Sirene, în ochi-i cătau...

„Mâni fragede ca floarea“... Mâni pe care „tremurând le-au sărutat regii“, va spune ea însăși¹. Și totuși aceleași mâni amenință cu moartea pe bietul vestitor care nu spune destul de iute dacă Antoniu acolo, în Roma, departe, este ori ba sănătos:

Îmi vine să te bat până nu spui.
 Ci, dacă zici că e în viață, bine!
 De Cesar i-i prieten, de nu l-a prins captiv.
 Arunc asupra ta în ploaie aur
 Și-amestec perle scumpe 'n ea.

Prefăcătorie, răsfățul, un simț sigur al propriului interes, un instinct tenace de a se menține în orice condiții — afară de aceia de a lua loc, umilă, batjocurită, *urâtă și și în atitudine*

¹ II, 4.

urâtă, după alți robi, în alaiul unui euceritor care e prea puțin om ca să fie prins și el de farmecele înaintea cărora nici cei mai puternici oameni, și tocmai aceia, n'au resistat, — sunt însușirile mării vrăjitoare de bărbați. Moare, ținând la piept aspida, ca mama adormită cu pruncul ei la sân — și o spune însăși, care se vede așa; moare frumoasă și frumos, fără o picătură de sânge, fără o crispație pe față, filosofând poetic asupra înălțării sufletului, nu către un Dumnezeu care judecă, ci în mijlocul naturii cu care se confundă.

Sunt foc și aier celelalte elemente:
Le las vieții mai joase¹.

În *Coriolan* acțiunea e cu mult mai simplă. Și aici informația e dată de Plutarh, și poetul nu adaugă nimic de la dânsul, dar nu mai e vorba de o mare perioadă, bine cunoscută, din istoria Romei mergând către Imperiu în mijlocul gloriilor mondiale, așa încât de la sine să se alipească elementele subsidiare, ci numai de un episod, de un caracteristic și dramatic episod din cele d'întăiu timpuri ale Republicei.

Se știe povestea lui Coriolan, conducătorul roman împotriva Volscilor, împodobit cu numele pe care l-a căpătat de la cetatea cucerită de dânsul, care, intrând în conflict, el, patricianul, cu plebeii pentru o împărțire de grâne, e silit să părăsească patria sa pentru a se întoarce apoi, răsbunător, împotriva ei și a fi oprit, în momentul când să-și serbeze tristul triumf, de apariția rugătoare a mamei și a soției, care — mai ales cea d'întăiu — îl biruie.

Urmându-și izvorul, Shakespeare dă povestea întregă. El ia pe Coriolan din clipa când se luptă contra dușmanilor Romei și-l trece prin toate peripețiile carierei sale până dincolo de această silită retragere care e pentru dânsul o catastrofă morală, anulându-l politicește, până la moartea sa în exil, pradă setei de pedeapsă a acelor pe cari-i ajutase fără a-i duce însă până la rezultatul pe care-l crezuseră, cu un astfel de șef, sigur.

Vedem astfel pe patricianul care stă de la început împotriva revendicățiilor furioase ale plebei, pe comandantul care știe să întoarcă înapoi o armată capabilă de a fi întoarsă înapoi numai

¹ V, 2.

prin siguranța prăzii, pe învingătorul care refusa orice răsplată. Mai târziu îl vom întâlni în piața publică, unde candidatul de consul se scârbește să vorbească unei mulțimi desprețuite, stăruințele lui prefăcându-se în insulte, iar acestea îndârjind și mult pe adversarii, înțețiți de tribunii lor, cari mântuie judecându-l și trimetându-l în exil. Va merge, nu cine știe unde, într-un colț de lume, ci drept la Volsci, la dușmanul pe care l-a învins, la Aufidius, va sta la pragul ușii dincolo de care acesta, neștiutor de cine-l caută în haine ponosite, petrece; i se va încredința cu totul, se va înțelege cu dânsul pentru opera de răsplată, singura care-l ține viu, căci de-ai săi a uitat pentru câtva timp; va lua asupra-și jumătate din armata Volscilor. Restul e ca în povestirea lui Plutarh, din care sunt luate întregi situații istorice și discursuri întregi.

Poetul n'a avut hotărâta intenție de a crea tipuri, care de la sine răsar la atingerea lui cu o tradiție istorică unde aceste tipuri își au numai originea. E Roman Coriolanul său? E Romanul patrician dintr'o vreme când aceasta însemna nu numai o mărturisire politică, dar și o credință religioasă? Nu tocmai. Dar e o splendidă natură de energie, de agresiune, de luptă îndârjită și continuă. După ideile antichității, a duce străinul contra cetății de naștere e cea mai îngrozitoare crimă; pentru Shakespeare ea află o îndreptățire. Omul superior, eroul de acțiune biruitoare e răspins de mediul în care scarta l-a făcut să trăiască, și aceasta-i dă drepturi: prin trecerea sa la dușman, prin pornirea sa pedepsitoare el nu face decât să le exercite. Oprirea lui de Volumnia, de Virginia, e un sacrificiu, un greu sacrificiu pe care-l face. Din această renunțare Coriolan pare a ieși scăzut și zdrobit, spre marea părere de rău a zugrăvitorului acestei naturi excepționale.

Gândul lui, voia lui, iată ce-l stăpânește. „Îmi place mai mult să-i servesc eu după placul meu, decât să li poruncesc după al lui.“ Și, când i se cere să facă după gândul și voia altuia, el se împotrivește; când în luptă-l înving legile și apărătorii lor, el preferă, ceia ce niciun Roman n'ar fi făcut, orice înaintea supunerii: „Lumea“, strigă el, „nu se isprăvește la Roma“. E aici un individualism pe care Renașterea l-a zeificat, dar care nu exista în acea antichitate însăși pe care Renașterea încerca și pretindea s'o învie.

Volumnia, mândra aristocrată, care vede pe fiul ei înainte de a vedea interesele de viață ale Romei, fie și numai ale Romei patriciene, e mai puțin Romană decât soția lui Coriolan, Virgilia, care nu vrea să părăsească, o clipă măcar, casa atâta timp cât știe soțul în luptă. Menenius Agrippa, cel cu apologul celebru care plebeienii retrași pe munte, apare 'ntr'o lumină specială, din cauza nevoii lui Shakespeare de a-și avea pretutindeni un chip caricatural, și el devine astfel un mijlocitor care se îmbulzește, un pacificator nechemat, un vanitos care merge la Coriolan devenit dușman al Romanilor pentru a negocia și care crede că nu se poate să nu fie recunoscut de gardă și primit de fostul său „protejat“, pentru a se întoarce apoi jignit de răspingerea soldaților și de neascultarea generalului și a declara sentențios că de acum înainte nimeni nu mai poate opri pericolul peirii.

Bine caracterizat printr'o genială intuiție e poporul roman. Cel din vremea lui Cesar, amestecat cu tot felul de străini și stricat prin înlăturarea de la o viață publică activă, e capabil numai de tulburări ușoare, cu omoruri la colțul străzii, acestălalt e încă puternic și mândru, înțelegător și bun. Admiră pe general și de hatârul lui iartă și asprimea de ton a patricianului, trebuie toată perfida întetire a tribunilor, cari lucrează ca Antoniu la căpătâiul lui Cesar mort, pentru a-l duce la măsuri împotriva mântuitorului de dăunăzi al oștilor romane.

XIV. Cu *Hamlet* suntem în domeniul legendei istorice, veche, foarte veche, de vreme ce o pomenește un cronicar nordic, Saxo Grammaticus, încă din veacul al XIII-lea. Subiectul intrase 'n cercul cunoștințelor publicului engles, după ce ediția din 1514 a cronicarului produsese o imitație francesă, a lui Belleforest, trecută apoi și în englezește. Se represintase chiar, la 1587, o dramă *Hamlet*, care n'are nimic a face cu capodopera de analiză sufletească a lui Shakespeare însuși.

Tema, împrumutată, cuprindea povestea unui rege danes asasinat de fratele său, care-i iea tronul și soția, a fiului credincios al celui mort, care, aflând, simulează nebunia pentru a pregăti pedeapsa, în urma căreia el însuși piere. Tot restul vine de la Shakespeare însuși.

Hamlet, fiul de rege, duce viața obișnuită a curtenilor, lângă

un Horatio, un Guildenstern, un Rosenkrantz, un Læerte, băieți vioi și veseli, cari știu să se bată bine și sunt gata să încrucișeze spadele pentru ca să răsbune o ofensă. O revelație teribilă îl smulge din aceste obiceiuri ale tinereții sale, indicându-i o mare și grea datorie. Pe terasa castelului din Elsenore a răsărit o stafie, a părintelui său: tăcută față de paznici, *lui* ea-i vorbește, pentru a-i spune că are de răzbunat un omor, — căci bătrânul rege n'a perit de mușcătura unui șarpe când dormia, ci a fost otrăvit, cu veninul ce i s'a turnat în ureche, de însuși fratele care acum îl înlocuiește, în sala de tron și în iatac.

Hamlet trebuie să răsbune. Așa cum l-au înțeles cronicarii și povestitorii anteriori, el o și face. Nebunia lui prefăcută e un mijloc pentru a înșela pe vinovați. *Ea face parte din acțiunea însăși*, care fără acest mijloc de acoperire a preparativelor ar fi imposibilă.

Shakespeare găsește însă prilejul, căutat în zădar cu alte subiecte, de a face din acele cugetări filosofice asupra vieții și morții, asupra binelui și răului, asupra marilor probleme etice însuși temeiul unei drame, — unei mari drame, a neputinței de acțiune din cauza bielșugului însuși al unei cugetări care nu mai atârnă de voință. Cetitor al lui Montaigne, marele poet engles e pătruns el însuși de indoielile acestuia și le trece asupra eroului tragediei medievale danese.

Deci Hamlet, de la cel d'întăiu pas înainte, e oprit în loc de cea ce se întâmplă înlăuntrul lui. *Acolo se petrece adevărata dramă.* Nu în afară, pentru că *în acea lume exterioară el rătăcește numai mașinal, fără a trăi*, cum rătăcește, cu un scop în afară de înfățișarea sa materială, și spectrul de la Elsenour. *Tot ce trăiește în jurul lui e un simplu cadru ori și o piatră de încercare a paralisiei de care e atins sufletul eroului. Nu e niciun alt personaj principal decât Hamlet, și Hamlet trebuie căutat în singură conștiința lui.*

Întăiul gând al lui Hamlet e la moarte, căci își dă sama fără a fi încercat că lui îi lipsesc puterile unui răsbunător. Îl oprește însă un îndoit frâu: acela al religiei, care nu îngăduie nimăru-i a-și pune capăt zilelor, și acela al indoielii față de cea ce poate veni după moarte, indoială care răsărise și în convorbirea din închisoare, între Isabela și fratele ei, în «Măsură pentru măsură»:

O, de-ar putea această carne să se piardă
 Topindu-se ca prefăcută 'n rouă.
 O, dacă Domnul veşnic n'ar fi hotărât
 O lege contra morţii de sine, Doamne, Doamne ¹!

Apoi :

Să mori, să dormi,
 Să dormi, să visezi poate...

.
 Frica/de ceva după moarte,
 Necunoscuta ţară din care niciodată
 Drumeţ nu se întoarce ²...

Va trebui deci să caute prin viaţă drum către ţinta sa, pe care simte totuşi că n'o va putea atinge. E aşa de covârşit de îndemnul însuşi, încât nu vede drumul care poate duce la ţel. O nespusă ură i se aprinde 'n suflet contra unchiului ucigaş, usurpator şi pângăritor, dar ce-l doare şi-l umileşte mai mult, ce-l face a se scârbi mai tare este incestuoasa terfelire a maicii sale:

Uşurătate, numele-ţi: *femeie* !
 Abia o lună; nu-i veche încă 'ncălţămintea
 Cu care ea urmă trupul lui tata bietul,
 Ca Niobe, în lacrimi; de ce ea, tocmai ea
 — O Doamne, şi o vită, ce n'are 'nţelepciune,
 Şi ar fi plâns mai mult — să iea pe unchiul meu,
 Al tatei frate, însă cu dânsul sămănând
 Cât eu cu Hercul doară; atâta doar o lună.
 Nici sarea lacrimii ei false
 N'a fost perit din ochii dureroşi,
 Şi ea s'a măritat... Ce blăstămată grabă:
 Să fugi aşa de iute 'n cămaşa de incest!

În simţul neputinţei sale faţă de ce i se cere, Hamlet, care resistă la orice ispită din afară: petrecerile obişnuite, datoria faţă de ţara ameninţată — e vorba de un războiu cu cutare din Norvegia,— iubirea fragedă a Ofeliei nevinovate, ajunge a vedea toată lumea mai rea de cum este, a o cuprinde 'n aceiaşi pornire de ură ori a o înfăşura 'n acelaşi zăbranic al unei nimicitoare ironii.

¹ I, 2.

² III, 1.

Nimic bun n'are 'n lume o realitate, sau, dacă anume lucruri sunt în domeniul curat al idealului inexistente, orice încercare de îndeplinire dovedește nimicirea așteptărilor. Virtutea e veșnic călcată în picioare, fiindcă așa trebuie să fie, așa e logic și normal:

Căci, în bătăria acestui timp de bani,
Virtutea către viciu iertare va să ceară,
Plecată să cerșească iertare pentru bani¹.

Opheliei îi strigă să ia pe un prost și în femeie vede un mijloc prin care și cel cu minte tot în halul prostului ajunge: „Ori, de vrei neapărat să te măriți“ — căci el a trimes-o „la mănăstire“ —, „ia pe un prost; pentru că oamenii cu minți știu prea bine ce monștri faceți din ei“². Și el se gândește, la capătul tuturor considerațiilor sale, dacă binele și răul sunt altceva decât fantome ale minții noastre: „Nu e nimic, bun sau rău, pe care să nu-l fi făcut astfel cugetarea noastră“³.

Pe rege nu-l va ucide 'n rugăciune, făcându-se a vedea în rugăciunea însăși o predică pe care o are în lăuntru său⁴. Plin de o hotărâre pedepsitoare, cutează el să se arunce împotriva mamei sale, căreia-i strigă astfel:

Tu ești regina, soața unui frate de soț,
Și — o, de n'ar fi asta! — tu ești și mama mea.
Nu vei pleca de-aice până nu pun oglinda
În care-o să se vadă în cuget tot ce ai⁵.

Spectrul apare din nou pentru a-i arăta singura direcție în care trebuie să lovească:

Cum ce? Privește-acolo, privește cum se duce
Tata, — așa cum era viu;
Privește cum se duce, acum chiar, prin portal.

Plin de sângele lui Polonius, pe care l-a străpuns după tapițerie, ca pe un „guzgan“, crezând că a dat de regele însuși ascuns pentru ca să asculte convorbirea teribilă dintre mamă

¹ III, 4.

² III, 1.

³ II, 2.

⁴ III, 3.

⁵ III, 4.

și fiu, împovărat de amintirea Opheliei care s'a lăsat, nebună și desnădăjduită, a fi prinsă de apele iazului, el merge spre înclăștarea cu Laerte, fiul, fratele venit pentru satisfacție și, luptând unul cu altul cu sabia în mână, Hamlet capătă curajul de a da lovitura asasinului încoronat numai după ce a văzut pe regină otrăvită din cupa menită lui însuși, numai după ce a simțit în vinele lui același venin strecurat prin vârful săbiei.

Moare brusc după o bruscă ispășire, lăsând nedeslegată marea întrebare a dramei, care, plecând de la o datorie de *vendetta*, a pus întrebări așa de mari, încât soluția lor definitivă, probată, admisă de toată lumea, n'o putem da. Eroul și personagiile puse toate numai pentru a-i scoate în relief starea de spirit iese pe poarta morții, numai pentru că tragedia trebuia să aibă un sfârșit pe care nu-l au totdeauna problemele. Și acea stare de spirit a lui Hamlet a ajuns, orice ar fi provocat-o, așa de stăpână pe noi, încât acest sfârșit artificial nu ni provoacă atâta nemulțămire, pentru că toate acțiunile, cele de la început ca și cele întretesute cu dânsa, ni sunt acum de un interes secundar.

Ophelia e o mare figură dramatică nedesvoltată. Ea apare numai pentru a fi întrebată asupra iubirii cu Hamlet și pentru a se întreba ea însăși; ea n'are răgaz, cum n'are drept să iubească în adevăr, și nu știm dacă la melancolia unei dulci nebunii, analizată cu o artă unică, dând ilusia unui alt sistem de cugetare unde logica a dispărut cu totul, a contribuit mai mult răspingerea lui Hamlet sau durerea pentru moartea lui Polonius. Laerte, fratele care pleacă în Franța pentru studii îi vorbește:

Laerte. — Despre Hamlet și gluma voii lui
Socoate-o doar o răsfățare 'n sânge,
O vicorică 'n tinereța firii,
De-o clipă, nu de-o viață, nu 'ntemeiată, — dulce,
Mirează-mă doar o clipă ce se scurge,
Și nu mai mult.

Ophelia. — Atât.

Laerte. — Atât să crezi,
Căci desvoltarea firii nu naște izolat,
Ci 'ntocmai cum și templul acesta se desvoltă,
Și slujba din lăuntru, din minte și din suflet,
Mai mare se tot face. Poate astăzi te și iubește.

Nici pată și nici pază nu poate pângări
 Virtutea voii sale, dar trebui să te temi
 De cumpăna mării, căci voia nu-i a lui,
 Ci e supus el însuși la cum este născut.
 El nu poate, cum alții, de preț mai mic, ar face,
 Să ceară pentru dânsul; de cum el și-a ales
 Atârnă siguranța și sănătatea țerii.
 Și astfel se cuvine să fie îngrădit
 De glasul și voința celui corp în care
 El este cap. De-aceia, când spune că-i ești dragă,
 Înțelepciunea-ți cere să-l crezi numai atât
 Cât faptul ca și locul lui ca particular
 Pot da ființă vorbei; și nu este mai mult
 Decât întreaga voie a Danemarcei lasă.

Și lui Hamlet, care-i spune, în treacăt; «Te-am iubit cândva»,
 ea-i răspunde:

De fapt, Doamne, m'ai făcut să cred așa¹.

Stările interne ale lui Hamlet fiind fără plan din partea lui Shakespeare, conținutul însuși al tragediei, celelalte figuri toate, cum pierd din farmecul lor când sunt așa de pure ca Ophelia, pierd din tragica lor răspundere când poartă teribila răspundere a regelui și reginei. Ei pot apărea astfel une ori și ca vrednici de oarecare iertare, — poetul n'o interzice cu totul.

Iată regina. În zădar i se vorbește de *nebunia* lui Hamlet pe care ar fi provocat-o o iubire nesigură de izbândă:

Mă tem că e pricina acea mare:

Moartea tatălui său și prea-grăbita-ni căsătorie.

De-aceia va îndura vorbele de foc ale lui Hamlet, de-aceia se va ruga de iertare înaintea lui, de-aceia ne va înduioșa, ca soață necredincioasă, complice la omor, prin *cealaltă* însușire de mamă așa de nenorocită:

O, nu vorbi mai mult!

Cuvintele-ți ca săbii îmi intră în urechi.

Nu vorbi, *dulce* Hamlet²...

¹ III, 1.

² III, 3.

Mustrările de cuget au căzut în același timp asupra regelui, căruia nici rugăciunea nu-i poate ajuta, căci e nevrednic de dânsa:

Cuvintele îmi zboară, dar cugetul mi-i jos:
Cuvinte fără cuget nu pot spre cer să meargă.

Și-l auzim pe acela care va recurge la o nouă crimă numai pentru a scăpa de cea veche, rugându-se:

Nu e destulă ploaie în cerurile dulci
Să spele-această mână, făcând-o ca zăpada?
Și ce e 'n rugăciune decât puterea dublă.
De-a fi oprit în cale până cât n'ai căzut
Și, de-ai căzut, să capeți iertare ¹.

Polonius e un bun tată, cuminte sfătuitor al fiului plecat în străinătate, duios îngrijitor al purtărilor lui; e pentru Ophelia un părinte simțitor, îngrijit de onoarea casei sale; e credincios regelui său și moare aducând, în socotința lui, un serviciu esențial reginei.

Și totuși el e în piesă un personaj ridicol. Pentru că un asemenea personaj nu i se păruse până atunci lui Shakespeare că poate lipsi din teatru, el joacă rolul de amestec necerut și adesea puțin necesar, rolul de *important*, care, ce e drept, nu o face din vanitate, ci dintr'o amabilitate care nu e servilism, ca al lui Menenius Agrippa în *Coriolan*. Dar, pentru ca Polonius să apară altfel, mai trebuie ceva.

Shakespeare nu era un învățat, de și ar fi voit să fie astfel; nu era un curtean, de și stătea în societatea lor și primia, întâmplător, ofensele unor nobili îngâmfăți. Astfel trebuiau să-i fie tot așa de antipatici grăbitul curtesan ca și produsul pedant al Universității cu categoriile și «distincțiile» sale.

Polonius a studiat la Cambridge ori la Oxford. A jucat acolo un rol în «Iuliu Cesar»... «Grozav vițel», *so capital a calf*, spune Hamlet ²; cu obișnuitul gest de despreț, care copleșește pe bătrân, dar nu-l descurajează, până la lovitura de sabie în dosul tapițeriei. El face observații de dicțiune, de stil ³, și, când fiul

¹ *Ibid.*

² II, 2.

³ II, 2.

de rege aduce o trupă de actori ca să joace înaintea unchiului său piesa asămănătoare cu crima lui prin care vinovatul trebuie să se vădească, eruditul nu uită să înşire că în teatru sunt aceste genuri: tragedie, comedie, istorie, pastoral, pastoral-comic, tragic-istoric, tragic-comic, istoric-pastoral¹. *Nebunia* lui Hamlet o explică el astfel, doctoral:

Doamnă, mă jur că nu fac meşteşug.
Că e nebun, e drept; e drept şi e păcat;
Şi e păcat că-i drept: figura este proastă.
Dar s'o lăsăm, căci nu vreau nicio artă.
Deci să-l numim nebun; acuma trebuieşte
Să şi aflăm acestui efect cauza lui,
Ori, şi mai bine, cauza defectului ce e, —
Căci defectiv efectul din cauză precede:
Aşa rămâne şi-astfel aceia ce-a rămas².

Şi iată şi altă lămurire a aceleiaşi boli; în stadiile ei:

Căzut-a în tristeţă, apoi în post căzu,
Iar mai târziu în pază, apoi în slăbiciune,
În uşurinţă mare şi-astfel, prin declinare,
La nebunia 'n care se chinuie acum, —
Iar noi, noi stăm şi-l plângem³.

Sens nu e în aceste cuvinte goale, pe cât sunt de măreţe, dar este ce admiră şi la nenorocitul prinţ când strigă:

Da, e şi nebunie, dar şi metodă 'ntr'însa⁴.

XV. Nu poate fi o deosebire mai mare decât între *Hamlet* şi *Othello*, cu doi ani numai mai nou.

Aici lirismul ca şi filosofia au dispărut. Elementul comic e numai în persoana lui Brabantio, acel senator, acel *magnifico* din Veneţia căruia Maurul i-a luat fata, prin farmece, crede el —, că prea e urât şi necioplit mirele! — şi care se plânge înaintea lumii care-şi râde de el — ca de Shylock căruia i s'a furat Jessica —, ca şi înaintea dogelui pentru ca, la urmă, chemând,

¹ *Ibid.*

² II, 2.

³ *Ibid.*

⁴ II, 2.

spre dovedirea faptului, pe însăși acea fiică, Desdemona, să vadă că aceasta se dă, după datoria ei de soție, de partea bărbatului.

Încolo, fără comparații, fără monoloage, fără disertații și divagații, pieșă, al cărui cadru italian chiar — cu discursuri ducale, cu ședințe de Senat, cu demnitatea solemnă a Signoriei și cu intervenția „seniorilor nopții“ — e mai real decât în altele, duce logic și sobru până la capăt dezvoltarea unei singure pasiuni, și a unei pasiuni obișnuite, elementare, general-umane.

În casa lui Brabantio, Maurul, primit ca amic, și-à povestit înaintea frumoasei, buneii, purei Desdemona viața lui de nenorociri, de lipsuri, de aventuri, de primejdii și biruințe: sclav vândut, sclav fugar, ostaș de aventură, liberator al cutărui Venețian de urgia Turcilor undeva prin Asia, apoi comandant de oaste și cel mai prețuit general al Republicei. Ea ajunge a-l iubi — pentru aceasta, *numai* pentru aceasta.

O spune el însuși:

Ea m'a iubit pentru primejdia mea,
Iar eu pe dânsa căci a împărțășit-o¹;

și o spune și ea:

Eu l-am iubit pe dânsu 'n mintea mea,
Și cinstei lui, isprăvilor viteze
Li-am închinat și sufletu-mi și soarta.

De aceia l-a urmat. De aceia merge cu el în Cipru, unde are misiune de a împiedică o năvălire turcească. De aceia primește încruntările din sprincene, insultele, strigătele și chiar loviturile lui. De aceia se mulțămește a plânge și a cânta, a cânta, în ajunul morții celei mai nevinovate, «balada sălciei»; de aceia, în ultima-i convorbire cu tovarășa ei, Emilia, ea nu va admite, împotriva argumentelor glumețe ale acesteia, că o femeie-și poate înșela bărbatul, fie și pentru Împărăția lumii.

Maurul, el e un Antoniu cinstit, dar tot așa de *elementar* ca și acesta, mai pasionat însă și mai puțin lacom, având delicatețe, nobleța părții de sânge arab dintr'insul, cum, în schimb are furioasa patimă de răsbunare și ucidere a Negrului. Nui trebuie mult pentru ca o vorbă aruncată 'n treacăt să-i tre-

¹ I, 3.

zească bănuiala și aceasta să se prefacă într'o oarbă pornire de răsbunare, căreia Desdemona, înăbușită 'n perne, îi va cădea victimă.

Și, pentru a strecura acea picătură a bănuiei care-și va face drum este Iago. Acest confident, de a cărui discreție și devotament nu se îndoiște Othello, urăște pe stăpânul său pentru că-l socoate capabil de a face curte Emiliei, pentru că a dat locul de locotenent al său lui Michele Cassio, pentru că invidia-l torturează, dar înainte de toate pentru că a urî e rostul vieții lui și pentru că spiritul lui negativ înlătură orice piedecă din calea manifestărilor urii sale. „Virtutea“, spune el, „fleac! În noi înșine suntem așa ori așa“. Și nici în forma exterioară care e reputația nu crede: „Reputația este o închipuire zădărnice și foarte falsă; adesea căpătată fără merit și pierdută fără dreptate, nu ți-ai pierdut reputația dacă nu te socoți însuti păgubaș“.

Mintea lui isteată îi va arăta cum să lovească. Pe Cassio-l va amesteca în societatea unor petrecători și, ca pe un neîncercat, îl va îmbăta; locotenentul comandantului suprem va urmări cu sabia pe un Rodrigo, vechiu suspinător după Desdemona, pe care el, Iago, l-a oprit de a-și face samă când a aflat de izbânda Maurului, de acum înainte dușmanul lui de moarte. Trezit de scandal, Othello vine și scoate din slujbă pe ajutorul său.

Acesta nu poate trăi fără reabilitare și, după sfatul lui Iago, el se va adresa Desdemonei, ale cărei legături cu generalul le ajutase, fiindu-i astfel pe dreptate simpatic. Și acum Iago va semnala convorbirea celor doi, va adăugi cuvinte îngăimate, înțetiri răpede retrase, până va ajunge la acușări precise, la revelații brutale din presupuse visuri ale lui Cassio. Când Othello vorbește acum aspru noii sale soții și aceasta caută a-i ușura durerea de cap cu o năframă luată de Maur de la o vrăjitoare și căreia el îi atribuie puteri mistericase, Emilia, soția lui Iago, o culege și o dă soțului, care de mult doria de dânsul. Năframa va fi lăsată în odaia lui Cassio, arătată și dăruită liber de acesta, pe când glasul lui Iago o va adăugi la „probe“ în spiritul Maurului gelos.

Acesta va ajunge la un complot pentru uciderea vinovaților. Iago va ațâța pe Rodrigo contra lui Cassio, care fusese pus comandant în Cipru în locul lui Othello: dacă acela e ucis, Des-

demonă poate rămânea lângă Rodrigo. Într'o cursă, Cassio cade cu piciorul tăiat; Iago „pedepsește“ ucigând pe incomodul complice care e Rodrigo. Rămâne execuția Desdemonei, și Maurul o îndeplinește.

Pripit ca totdeauna, sfârșitul nu vine, ci *cade*. O fulgerătoare destăinuire a Emiliei aduce jefirea ei de Iago, dar și luminarea minții lui Othello. Acesta se ucide cu pumnalul. Cât despre Iago, un gând delicat al poetului nu pedepsește pe acela căruia nicio pedeapsă nu-i este destulă: el va fi dus înaintea unor judecători a căror sentință fiecare e liber să și-o închipuie cum vrea.

E cea mai *teatrală* din tragediile lui Shakespeare.

XVI. După unele păreri, *Regele Lear* e anterior lui *Macbeth*, după altele trebuia așezată întâiu aceastăaltă din tragediile 'n care culminează talentul lui Shakespeare. Oricum, *Macbeth* este cu mult superioară și în ce privește construcția unitară, fără nimic de prisos într'însa.

În „*Regele Lear*“, nu se face alta decât se aduce pe scânduri povestirea fantastică dintr'un vechiu poem medieval care face parte din literatura francesă a Angliei. Am analizat mai sus această povestire în care se redă legenda, fără o verosimilitate de care acea epocă străină de cerințele logice, de nevoile rațiunii, nici n'o cerea.

La acest subiect luat din sufletul altor vremuri Shakespeare, potrivit cu simțirea și cugetarea timpului său, face adausuri, care nu sunt totdeauna fericite, adausuri pe care le culege din elementele câștigate până atunci pentru personalitatea sa.

Lăsăm la o parte faptul că medievalul cântăreț al regelui nenorocit care-și împarte pământurile între două fete destul de nerecunoscătoare și nepioase pentru a-l izgoni apoi fără milă și care lasă fără partea ei de moștenire tocmai pe cea de-a treia, a cărei iubire e adevărată, nu știa nimic despre Hecate, despre «barbarul Scit», despre Iupiter și Iuno, despre Apolon și Aiax (a cărui pomenire arată că s'a trecut acum de «Troil și Cressida¹»). Dar familiarizarea poetului de la începutul veacului al XVI-lea cu subiectele din istoria eroică a Angliei istorice îl face

¹ Tot așa de la vremea mai nouă vin cunoștințele de astronomie, pomenirea ochelarilor, ș. a.

să dea ca soți ai prințeselor Goneril și Regan pe un Albany și un Cornwall, să creeze roluri de căpetenie pentru Kent, slujitorul credincios — și după ce-și ascunde numele și calitatea — al regelui său, pentru ducele de Gloucester, care va păstra și el sentimentele convenite stăpânului său de odinioară.

Introducerea acestor personaje aduce încă una. Tragedia lui Lear se isprăvește de fapt când regele, după ce a încercat a-și adăposti la Goneril, apoi la Regan suita de cavaleri vânători, băutori și petrecători, respins pretutindeni pentru desordinea pe care o provoacă, și nu numai pentru atâta, se cufundă, în mijlocul celei mai teribile furtuni, zguduitoare a lumii, în umbrele, spaimele și nălucile întunecului. Ni mai trebuie un lucru; ispășirea pe care, imperics, sufletul nostru o cere după ce i s'au înfățișat toate aceste orori care *ele* ridică înaintea noastră, nu tipul, neexistent, al mosneagului, ci icoana suferințelor sale, care sunt de sigur nemeritate, chiar dacă, nepăstrându-se naivitatea originalului poetic, nu putem găsi nici noima ideii înseși de împărțire, nici motivele pentru care ea se face în folosul cui ascunde supt vorbe mari o nesinceritate evidentă și în dauna cui evită, din respect de tată și din respect de sine, frasa mincinoasă.

În loc, ni se înfățișează un războiu, acel războiu pe care-l voiau neapărat, cu trâmbițele, steagurile și victimele lui, spectatorii obișnuiți cu o anume școală. Goneril și Regan sunt odioase, nu numai pentru purtarea lor față de tată, ci și pentru alte vinovății pe care le-a adus, pentru a crește impresia, poetul. Gloucester are un fiu bastard, Edmund. Acesta vrea moștenirea tatălui său, cât mai răpede, și-i trebuie ca, înainte de a o căpăta prin alte acte de cinică invențiune, de nerușinată trădare, să scape de fratele său, fiul legitim al ducelui, Edgar. O scrisoare inventată, pe care o încunjură și o întăresc meșteșugite calomnii, îi servește pentru a-și atinge ținta. În curând Edgar e un pribeag, un fugar, rătăcind prin bălării și mlaștini, unde dă iluzia nebulniei „săracului Tom“, iar bătrânul tată, privit de stăpânul său ca un vânzător, a fost orbit, și el merge pe stâncile de-asupra Mării, doritor de a-și afla în valuri un sfârșit, care ar fi pentru dânsul alinarea, mântuirea, la brațul celui așa de nenorocit Edgar, — păreche în ce privește pietatea filială a Cordeliei lui Lear. Edmund e duce de Gloucester și, cum soțul Gonerilei, — care

avuse oarecare simpatii și pentru arogantul laș care e sluga ei, Oswald, — a murit, ea și-l voiește înlocuitor al aceluia pentru a întâlni în cale-i ca rivală pe Regan, de și ea nu este încă văduvă.

Contra acestor năpârci, care nu se dau înlături înaintea nici-uneia din relele ispite, apare, albă, luminoasă, de o nevinovăție îngerească, Cordelia, acum regină a Franciei, după ce alt pețitor, ducele de Burgundia, se retrăsese înaintea perspectivei de a nu primi nicio zestre. Forțele celorlalte două surori, care uită o clipă discordia dintre ele, se unesc pentru a rezista. În luptă, de și s'ar părea, de și s'ar aștepta ca puterile Binelui să izbândească și sancțiunea vinovăției de atâtea feluri să cadă, Cordelia e învinsă și ajunge, cu părintele său împreună, în mâinile acelor care nu o vor cruța. Când, la capătul inutilului duel dintre Albany, luminat asupra planurilor extra-conjugale pe care le-a format soția lui, și Edmund — acesta e ucis și cele două femei criminale se otrăvesc, — se face întrebare despre cei doi regali prizonieri, se află că un călău a zugrumat pe Cordelia, iar Lear, rechemat la înțelegere, după ce pedepsește pe ucigaș, vine să moară, de desperare și oboseală, înaintea noastră.

Aceasta nu e o împăcare, a cărei nevoie, cu sau fără teoriile vechiului filosof grec, o simțim totuși. S'a încercat o explicație — ca și pentru *Hamlet*, dacă nu pentru *Othello*, unde sancțiunea lipsește, și ca și pentru *Macbeth*, cum vom vedea, — în schimbările sufletești ale poetului însuși, devenit, o bucată de vreme, melancolic și sumbru, desilusionat, pesimist. E însă o întrebare dacă acela care până atunci fusese așa de obiectiv, care se uitase așa de complect pe sine, cufundându-se în subiectul său, ar fi fost în stare a manifesta astfel de presupuse schimbări interne ale sale. Și una și mai importantă e dacă o asemenea vădire nu s'ar fi oprit la coloratura dialogurilor, la umbrirea personajilor, la caracterul excursurilor lirice și filosofice, și ar fi putut ajunge a determina mersul însuși al acțiunii. Și, poate, dacă n'avem a face cu un simplu hazard, această notă vine mai mult de la public, de la acel public care nu mai avea bucuroasa încredere din timpul triumfului Elisabetei asupra „nefvinsei“ flote spaniole și care, într'o vreme de bruscă schimbare, se pregătea de ultima clipă de strălucire socială, supt urmașul regelui Iacob, tânărul Carol I-ii, și soția sa francesă, Henrieta, înainte de a începe capitolul de întunec și de sânge al Revoluției.

Întorcându-ne la „Regele Lear“, observăm încă odată că *moșneagul nu există ca tip, ci numai ca situație*. Această situație o dădea fabula poetică de pe vremuri; dacă însă Shakespeare a *desvoltat-o*, și a desvoltat-o magistral, aceasta se datorește preocupății, arătată întâia oară mai serios în „Hamlet“, a poetului *cu psihologiile anormale*: Hamlet însuși, Ophelia și, întru câtva, și Polonius, iar, ca obsesiune maladivă, regele torturat de muștrările cugetului.

Lear e la început nebun numai pentru ce-i cari-l iubesc, cari se îngrijesc de ce-l așteaptă și cari se indignază de hotărârea deșănțată pe care a luat-o. Învinuit că nu știe să se poarte, Kent spune:

Fie Kent bădăran,

Când Lear e nebun. Ce vrei să faci, o tu, bătrâne ?

Iar nebunul Curtișii, necesar și pentru distrația îndătinată a unui asemenea public, îi strecoară, după ce i-a spus că „și-a făcut mame din fetele lui“: „Da, eu sunt un nebun, tu nu ești nimică“.

Îndată însă el *nu se va mai putea recunoaște pe sine*, va pierde sentimentul personalității sale, cel d'întăiu pas către rătăcirea minții: „Mă cunoaște cineva aici? Nu e Lear. Lear se primblă oare așa? El vorbește așa? Ochi lui unde-s? Ori îi slăbește cunoștința, ori îi atipește discernământul? Dorm sau sunt treaz? De sigur nu e așa? Cine-i acel care-mi poate spune unde sunt?“.

„Ești umbra lui Lear“, răspunde bufonul. «Am vrut s'o affu. Pentru că, după semnele de stăpânire, cunoștință și rațiune, mai că m'aș fi convins cum că n'am fete.—*Nebunul*. Care vreau să facă ascultător pe părintele lor. — *Lear*. Cum te chiamă pe tine, frumoasă jupâneasă?“.

„Nu trebuiai să fii bătrân înainte de a fi 'cuminte“, spune sfătuitorul glumeț, care, apăsând asupra ranelor dureroase, face să se piardă simțirea lor. Și pentru, întâia oară cuvântul de *nebun* răsare pe buzele înseși ale celui care n'a fost încă izgonit în furia deslănțuită a elementelor: „O, să nu nebunesc, să nu nebunesc, Doamne sfinte! Ține-mă întreg: să nu nebunesc!“.

Când i se dă ultima lovitură, el amenință:

Voiu face astfel de lucruri...
 Ce pot să fie, nu știu; dar ele or să fie
 Spre 'nspăimântarea lumii ¹...

Turbarea vijeliei îl va zdrobi însă 'ndată; priveliștea înflorătoarei nebunii zgribulite a lui Edgar — despre care aflăm cu părere de rău că se prefacă — va desăvârși desgărdinarea rațiunii lui. Cu flori în păr — ca Ophelia — el va duce în largul câmpului luminat de fulger făcără fantastică a halucinațiilor lui. Asupra acestor stări de suflet, așa de interesante totuși, trebuie să mărturisim însă că Shakespeare s'a oprit mai mult ca diletant de psihologie decât ca autor dramatic.

VXII. În *Macbeth* nu se va întâlni acest defect.

Avem a face, nu cu complectarea unor vagi știri poetice, ci cu atenta, supusa reproducere a unor pagini de cronică, din compilația de istorie englesă pe care am pomenit-o și mai înainte. Un filolog, James Darmesteter ², s'a ostenit să arăte șcenă de scenă cum a fost împrumutată și reprodusă, exact, autentic, povestirea cu toate aparențele de adevăr. Ce nu se află la capitalul regilor Duncan și Macbeth e luat din altă parte și a celeiași compilații și vulgarisăii.

Dar nu numai că dezvoltarea aparține în propriu poetului și că ea este de o excepțională vigoare tragică, ci sensul însuși al figurii lui Macbeth e interpretat într'un chip cu totul original, de o grandioasă creațiune.

Dată fiind figurile care în cursul acestei perioade au răsărit în mintea lui Shakespeare, ne putem aștepta să întâlnim și aici un suflet omenesc lucrând după alte noime decât cele obișnuite, un *cas curios* și emoționant de psihologie. Macbeth e în cronică numai un *thane* ambițios, căruia vrăjitoarele întâlnite în cale i-au prezis la capătul unei strălucite cariere coroana însăși a regilor Scoției și care merge drept la ținta întrevăzută astfel, prin uciderea regelui Duncan, și se ține pe tron prin omorul lui Banquo, prin distrugerea întregii familii a lui Macduff, pentru ca, la urmă, potrivit cu preziceri ale acelorași zine rele, să piară în lupta-i disperată, când ostașii împodobiți cu crengi par a fi pădurea de la Birman care înaintează spre cas-

¹ II, 3.

² În opera citată de mai multe ori.

lelul lui puternic din Dunsinane. Evident că nimic din aceste date nu se va pierde în prelucrarea poetică. Banquo capătă chiar un mai mare relief — el și fiul său Fleance, care scapă de sabia ucigașilor, — pentru că de la acești Scoțieni de sânge galic erau să plece înșiși predecesorii noului rege al Angliei — care și apare în fantasmagoria ultimă a vrăjitoarelor —, Iacob I-iu, care, rudă mai de departe a răposatei regine Elisabeta și personajiu nu prea simpatic și fără multe calități, avea nevoie și de asemenea sprijinuri.

În tragedia shakesperiană, viteazul criminal, usurpătorul crud apare în mantie hamletică. De fapt între el și prințul Danemarcei e această deosebire: cel din urmă capătă pe oă supranaturale o misiune pe care n'o poate îndeplini decât atunci când alte crime ale vinovatului îndreaptă mâna lui pedepsitoare contra regelui; Macbeth, și el având o misiune de îndeplinit, de și una nelegitimă, iar nu o misiune de ispășire, dar și el din ordinul unor misterioase puteri supranaturale, săvârșește fapta, însă numai pentru a vădi apoi că el nu era făcut pentru dânsa.

Ca să lovească l-a îndemnat în rândul întâiu soția lui, despre care cronica știe numai că era plină de ambiție. O vedem ațitând de la început, îndată ce-i ajunge la cunoștință ce-au spus bizarele femei cu barbă, care, lăsând în inima lui Macbeth săgeata lor, au dispărut în aier. Ea află cum că soțului ei, thanul de Glamis, i s'a prezis că va fi și de Cawdor — ceia ce, ca răsplată a biruinților câștigate, i se și acordă îndată, de către Duncan, și că la urmă va fi rege, pe când lui Banquo, care întrebese, cuprins de curiozitate, care va fi partea lui, i s'a pus în vedere că seminția lui va domni¹. Ceia ce pentru dânsul e încă numai o vagă ispită, e pentru dânsa o chinuitoare necesitate. Se va „desface de sexul ei“ — cuvântul engles, așa de energic e: *unsex* — pentru a-l *sili* să lovească. Și ce bucuros ar face-o ea înșăși, dacă o trăsătură a femininității ce a mai rămas în ea nu i-ar fi trezit înaintea ochilor, când e vorba de a se omori un bătrân în somn, imaginea propriului ei tată dormind:

¹ V. dialogul dintre ei doi despre vrăjitoare:

Banquo. — Pământul are bulboane cum apele le au.

Acestea-s dintre ele; unde-au perit acuma?

Macbeth. — În aier și acelea ce trup aveau s'au dus

Ca aburi în văzduhuri. O, dac'ar fi rămas!

De n'ar fi sămănat

Cu tatăl meu în somnu-i, aş fi făcut eu fapta...

Şi rău n'o să-i pară că s'a făcut. Va învăţa pe soţul ei cum să ascundă crima şi cum să profite de dânsa, îi va arăta cu degetul şi alte victime, va explica liniştit celor de faţă că zguduirile criminalului sunt numai vechi accese de nervi ale lui. La zbuciumările cărnii lui torturate, ea opune liniştit cugetarea ei: „Suntem încă tineri în faptă“. Şi, dacă, la urmă, o vom vedea rătăcind noaptea şi frângându-şi mâinile în primblări de somnanbulă, în care caută a se curăţi de sângele lipit de acum înainte de pielea acestor mâni, nu e rezultatul unei acţiuni normale a sufletului. Foarte impresionantă, această scenă nu e poate necesară într'o dramă 'n care sufletul lui Macbeth e acela care se desfăşură în funcţiune de responsabilitate 'naintea noastră. Şi tot aşa de superfluă e vestea, venită puţinţel înaintea catastrofei finale, a morţii aceleia pe care boala putea s'o omoare şi fără să ni se spuie nouă, oricum fără să fie pusă 'n legătură cu ispăşirea aşteptată şi soarta acestei teribile femei.

Pentru ca oroarea crimei lui Macbeth să apară mai deplin, s'au introdus elemente din cronică pe care naratorul le pusese aiurea. Thanul de Cawdor n'a ucis numai pe ruda sa, pe regele său, dar şi pe oaspetele său. Primirea lui Duncan în castelul viteazului său căpitan e întâişişată însăşi în așa fel, încât şi mai mult să fie crescută groaza pentru cele ce se vor întâmpla îndată:

Duncan vorbeşte:

Castelul ăsta are-un loc frumos; văzduhul
Cu dulcea lui suflare îl recomandă mult
Simţirii delicate.

Şi Banquo întăreşte:

Şi acest sol de vară,
Lăstunul din biserică, găseşte tot așa,
De vreme ce sălaşul îi place, că suflarea
Din ceruri cu mireazmă îl chiamă. Nu-i un colţ,
O frisă, o firdă prielnică, în care
Să nu-şi spânzure cuibul, ca leagăn pentru pui,
Şi locul unde dânsul cloceşte şi rămâne,
Arată dulce aier...

Încă înainte de sosirea regelui, Macbeth se îngrozise de ce e chemat a face; el rugase noaptea să înfășure fapta, de teribila obsesiune a căreia nu poate scăpa:

Vină, noapte deasă,
 Prefă-țe 'n cel mai negru fum din Iad,
 Ca rana să n'o vadă prin vre-un ochiu de senin...

Acum Duncan e în sama lui, persoana lui e îndoit de sacră celui care-i e și supus și oaspete și pe care vorbe bune, mulțămiri calde, darul unui diamant vin să-l îndatorească și mai mult. Și, totuși, împins de o putere pe care n'o poate opri și de aceia care pare a fi, jos, mandatara însăși a acelei puteri, el pleacă ținând în mână sabia, al cărui mâner i s'a năzărit oferindu-i-se poruncitor pentru ucidere. Și el se roagă acum pământului să-i acopere mersul spre crimă:

Tu, tare și solid pământ,
 Să n'auzi pasul meu, pe care drum se duce,
 Căci pietrele din cale și ele ar vorbi...

El iese din odaia unde a oprit viața omului pe care trebuia să-l respecte mai mult, urmărit de toată cruzimea muștrărilor de cuget covârșitoare. N'a putut spune „amin“ odată cu aceia cari, treziți din somn la trecerea lui, au murmurat un cuvânt de rugăciune, și simte cum el, care a ucis în somn, nu va putea să aibă niciodată somnul:

Nevinovatul somn,
 Somnul care cărpește haina ruptă a grijei,
 Moartea mișcării zilei, baie a grelei munci,
 Balsam de minți rănite, alt drum al firii mari
 Și hrănitorul mare la serbătoarea vieții...

Își dă sama că mâna lui ar putea înroși mările fără a se curăți și se blăstămă pe sine în fapta impusă lui:

Decât să știu de faptă, n'aș mai ști nici de mine!

Totuși rolul și-l joacă, așa cum i-l dictează soția. Afară, natura întreagă pare a se ridica, revoltată, împotriva lui. Unul din cei cari vin la rege, Lennox, o spune:

Ă fost neliniștită noaptea; unde am stat,
 Zbură și coșu 'n aier și, precum mi se spune,

Se auziau afară sinistre tânguiri,
 Ciudate voci de moarte și profetii grozave,
 De chinuite focuri, de 'mprejurări confuse,
 Din nou chemate 'n vremea cea tristă: bufnița
 Strigă întreaga noapte, parcă pământul tot
 Părea cuprins de friguri și se cutremura.

Macbeth, care a pus săbii sângerate lângă păzitori și i-a muruit cu sânge, ca și cum ei și-ar fi ucis la beție stăpânul, se face a fi trezit din somn de țipetele celor înfiorați de ce-au văzut, și sabia lui ucide pe acei cari puteau mărturisii. Și, totuși, când se coboară în sine însuși, același geamăt de supt ihtolerabila, strivitoarea povară se ridică:

De-aș fi murit nainte de-aceasta cu un ceas,
 Ce viață fericită! Căci din acest moment
 Nu e în toată lumea de-aici nimic serios:
 E jucărie tetul. Muri faima și mila,
 S'a tras vinul vieții și doar de-a rămas bolta.

Fiii celui jertfit sunt fugari. Aproape e însă Banquo, pe care-l denunță ca primejdios profetia vrăjitoarelor. Mănat orb din omor în omor, Macbeth îl va da în ascuns pe mâna ucigașilor. De alminterea, ce e moartea față de ce suferă el:

...Mai bine cu cei morți,
 Pe cari, pentru pace-mi, la pace i-am trimes,
 Decât cu chinuirea minții să zaci așa,
 În toiul neodihnei...

Dar, când vechiul prieten zace mort în șanț, la banchetul regelui el vine, umbră provocatoare, și se așează pe scaun. Un fior unic îl dă tragedia shakespeareiană când vinovatul vede răsarind înaintea lui acela de care se credea pentru totdeauna săpat:

...A fost odată vremea
 Când, dacă-i sfărâmai capul, un om putea muri
 Și se sfârșia: Acuma ei se ivesc din nou
 Cu douăzeci de rane de moarte 'n țeasta lor
 Și ne gonesc din jețuri...

Apoi, cu toate scuturăturile soției îngrozite, el urmează astfel, vorbind celui nevăzut:

Tot ce un om îndrăznește, 'ndrăznesc.
 Apropie-te ca ursul rusesc cel mai sălbatec,
 Ca rinocerul, ca hircanul tigru,
 Iea orice față alta, și nervii miei cei tari
 Nu tremură. Ori fii din nou în viață
 Și chiamă-mă la o luptă cu săbii,
 Si, dacă tremur, poți să-mi spui atunci
 Că-s un copil nemernic. O, fugi, grozavă umbră,
 Înșelăciune falsă, o fugi¹!

Frica lui caută din nou o chezășie la vrăjitoare. I se spune că va domni, orice s'ar face contra lui, până ce doar pădurea de la Birman se va pune în mișcare și tronul i-l va cere unul care «nu s'a născut din femeie». *Îi trebuie aceasta ca să se fie în picioare.* Odată ce-o are, de la acele puteri care i-au făcut nenorocirea, el se va putea lipsi și de sprijinul cumplitei îndemnătoare. Și numai la urmă, când totul se dăramă în jurul lui, când asupra-i cu crengile pădurii vin oștenii aceluia fiu al lui Duncan, care n'a fost «născut», ci smuls cu fierul din măruntaiele mamei, el izbucnește în acele condamnări ale existenței, care-i precisează caracterul:

Stinge-te, candelă scurtă!

Viața-i o umbră ce merge, — ca un actor sărman,
 Ce-și poartă zbuciumat un ceas pe scenă
 Și-apoi nu-l mai auzi, e o poveste
 Spusă de-un idiot, plină de zvon aprins,
 Și nu înseamnă nimica.
 Încep a fi obosit acum de soare
 Și-aș vrea făptura lumii să fie nimicită...

XVIII. Ultimele piese sigure, în întregimea lor sigure, ale lui Shakespeare arată prin caracterul lor superficial și decorativ, prin neverosimilitatea spectacolelor pe care le înfățișează, că sunt în legătură cu anume serbători și petreceri, cu anume „zile mari“ ale societății engleze contemporane, întocmai cum o parte, cea mai mare parte din arta aceluiași timp e în relație imediată cu situații și evenimente sociale asemănătoare.

¹ III, 4.

În *Cymbeline* se întâlnește un amestec între povestirea din Boccaccio cu privire la cei doi negustori cari discută despre virtutea soției, rămasă acasă, a unuia dintre aceștia, pentru că tăgăduitorul să meargă în cetatea unde se află aceasta, să pătrundă 'n casa ei, în odaia ei de culcare, închizându-se 'ntr'oladă, pentru ca să observe toate lucrurile de acolo și pe însăși frumoasa femeie care doarme și să poată descrie, dovedindu-și astfel biruința, farmecele ascunse ale acesteia. Și, pe de altă parte, se întâlnesc amănunte: femeia nedreptățită de soț, menită morții, dusă în pustiu, părăsită acolo, care amintesc așa de populara povestire, primită 'n toate literaturile, care e „Geneveva de Brabant“.

Cymbeline e un rege britanic din vremile lui Cesar. Are, după ce un curtean exilat i-a luat, cu mulți ani în urmă, cei doi fii, ca unică moștenitoare, o fată, Imogena. Regina, a doua soție a lui, are și ea un fiu al ei, jucător de cărți, vânător de femei, indiscret lămuritor al tuturor chestiilor, lăudăros predicator de soluții, pe care ar vrea să-l pregătească pentru tronul soțului ei, dându-i de nevastă pe Imogena. Aceasta însă s'a hotărât în altă parte, ea a luat în taină pe un tânăr crescut împreună cu dânsa: Posthumus.

Regele află și izgonește cu muștrări pe acesta. Fata lui rămâne expusă brutalelor insistențe ale fiului reginei, și aceasta, răspingându-l, îi declară limpede că nu valorează nici cât îmbrăcămintea celui izgonit. Aceasta cere o răsbunare, și tânărul răsfățat și corupt o si pregătește.

Posthumus însuși îi va da prilej. A mers la Roma și aici, ca în numele lui Boccaccio, începe discuția despre virtute. Un Italian, Inachio, nu crede 'n curăția și fidelitatea Imogenei. Prin meșteșugul pe care-l cunoaștem acum, el izbutește a căpăta știri care zdrobesc pe nenorocitul soț surgunit. El cere deci unui credincios să pedepsească pe vinovată cu moartea.

El se mărgenește a o duce, îmbrăcată bărbătește, la un port, de unde se poate uni, pentru a merge și ea la Roma, cu solul roman care a venit să cheme la luptă pe Cymbeline. În stăncile de pe malul Mării ea dă însă de un bătrân care nu e decât curteanul de odinioară al regelui și de doi tineri frumoși și viteji, trăind din vânat, cari sunt frații înșii ai Imogenei. Fără a

se cunoaște, o tainică legătură de iubire cuprinde de la întâia vedere pe tustrei tineri.

Fiul reginei, aflând de fuga Imogenei, vine acum, setos de răsbunare. Întră în luptă cu unul dintre vânători, și în curând acesta-i aduce capul. Dar la sălașul lor află pe Imogena adormită fiindcă a gustat dintr'o otravă cu efect trecător ca aceia care încremenise pentru câteva zile pe Julieta. E vorba ca ambele trupuri să fie îngropate de-odată. Dar iată că Romanii vin, și iată că Imogena, deșteptându-se, începe a plânge pe acela care după haine i se pare a fi soțul ei înseși. Dar ea va întovărăși pe străini.

Lupta între ai lui Cymbeline și soldații trimeși de Cesar are loc. Biruie Englesii. Se ieau prizonieri: Posthumus ca și tânărul copil de casă în care s'a prefăcut fiica de rege. Între cei cari s'au distins sunt cei trei solitari de pe malul Mării. Cercetarea pentru răsplătire și pedeapsă lămurește totul. Regina nu mai e de față pentru a se învenina : cu puțin timp înainte, la capătul jălaniei pentru fiul-ei pierdut, ea a murit.

Cum se vede, nu numai o îndoită, dar și o întreită influență italiană, romanică. Pentru că toți acești singurateci, toată această viață în mijlocul naturii sălbatece, toate aceste vânători aparțin genului la modă, pastoral și aventuros, pe care, mai mult decât *Aminta* și *Pastor Fido* în literatura italiană, îl reprezintă în cea spaniolă *Diana* lui Montemayor.

Aceiași nerealitate unită cu același nepotrivit amestec al unor realități quasi-istorice și geografice, de și în măsură mult mai mică, aceiași legendă fără stil de legendă se întâlnește în piesa numită, cu sau fără îndreptățire, *Povestire de iarnă* («Winters tale»).

S'a spus că ea înfățișează același subiect de gelosie ca și *Othello*, cu deosebire că aici spiritul „împăcat“ al lui Shakespeare a găsit un final de mulțămire generală sau quasi-generală, de largă reconciliare și ispășire, care contrastează cu umbrele străbătute de lividele fulgere ale urii în marea tragedie a Maurului din Veneția.

De fapt, piesa înfățișează două conflicte, pe care le leagă numai filiația personagiilor și nevoia de a da, la sfârșit, acea impresie de revenire și de refacere.

De o parte, într'o cetate din Sicilia, regele Leontes găzdu-

iește pe regele Polixene din Boemia, — o Boemie de care desparte numai Marea, ceia ce n'ar fi imposibil dacă se gândește cineva la *vechea* Boemie, al cărui rege victorios funda la Marea Baltică un Craloveț, care a devenit Königsberg. Oaspetele vrând să plece, regina-l reține în termeni cari se par prea călduroși și prea familiari soțului ei. Fără ca Yago să intervie, bănuiala a futrat într'un suflet care însă, neavând sângele african al lui Othello, nu poate da un *caracter* gelosiei sale. În chip copilăresc el va privi îndelung pe tânărul său fiu ca să vadă de-i samănă în adevăr. La urmă, după plecarea lui Polixene, boala lui Leontes se întărește într'atâta, încât pune pe regina 'ntr'o închisoare de unde-i vine vestea că a murit. Fetița pe care a născut-o, Hermione, e dată pe mâna cui trebuie s'o ucidă. Lipsit de îngrijirea trebuitoare, s'a prăpădit și Moștenitorul. În palatul sicilian e acum întâiu tristetă, apoi mustiare de cuget, un strigăt dureros către expiație.

Ne strămutăm apoi în acea Boemie. Cel ce luase pe fetiță se gândește a o părăsi pe malurile ei, în țara lui Polixene. Aceasta se și face, și un păstor culege, ca fiica lui Faraon pe Moise în coșulețul lăsat pe Nil, pe această Perdita. În lădița-i cu stofe scumpe și aur. Aducătorul e mâncat de un urs; furtuna înecă pe tovarășii săi. Fata de rege crește ca o țerancă, așa de gingașă însă și cu așa de alese gusturi! O descoperire Florizel, fiul regelui Boemiei, și, de acum într'acolo, spre casa păstorului îmbogățit, i-s drumurile.

Iarăși, după pagini de Genovevă, ajungem la pastoralele de modă spaniolă. Iată serbătoarea tunsului oilor, în care se amestecă un tip prins din viața vie englesă, vânzătorul de panglici, balade¹ și alte mărunțișuri prin iarmaroace, iar, pe alături, și pungaș emerit. Cu acest prilej, Florizel vrea să se cunune cu Perdita.

Regele intervine, se face recunoscut, sfarmă legătură și pleacă indignat. Florizel nu se lasă totuși; schimbând de haine cu vicleanul coropcar, care va profita și de aceasta, el se gătește a fugi în Sicilia vecină. Un vechiu nobil din aceasta prinde prilejul și, denunțând fuga, lui Polixene, îl face să plece, cu acest Camillo însuși, spre țărmurile siciliene. Aproape în același timp

¹ As he had eaten ballads (IV, 3). A ballad in print a' life (*ibid.*).

ajung, ciocnindu-se, tânăra păreche și următorii, covârșind de emoție pe Leontes. Și, astfel, se recunoaște — fiind de față păstorul și acel nobil de mult plecat din țara sa — situația fiecăruia.

Ar rămânea numai regina, — în afară de fiul regal în adevăr mort și de victimele ursului și naufragiului. Prietena ei, Paulina, vorbește necontenit lui Leontes despre dânsa și-l face să-i făgăduiască a nu se însura fără voiă ei. Apoi, după scenele sosirilor, după ce regele și-a recunoscut fata, îi duce pe toți să vadă la ea acasă statuia moartei făcută de marele meșter Giulio Romano (1)¹. Și — statuia se însufiețește așa de mult, încât Leontes îi cade în brațe.

Bucăți duioase nu lipsesc nici în *Cymbeline*, ca atunci când Imogena adoarme:

Ocotirii voastre mă 'ncredințez, o zei.
De duhuri și de zburători ai nopții
Păzește-mă, ajută-mă².

Ici-colo elemente de poezie, despre flori (IV, 3), etc., se întâlnesc în aceastălaltă piesă. Iată cum Florizel descrie jocul Perditei:

În joc, doresc să fi
O und' a Mării, ca să poți fi astfel.
Atât, nimic mai mult: încet-încet să miști,
Să nu faci alt pe lume³.

XIX. Din singura poezie, capricioasă, zglobie, diafană, e țesută povestea din *Furtuna* (*The Tempest*).

Este și o intrigă de piesă istorică, în care, alături de regii napoletani, cari de fapt au domnit, Alfons (Alonso; Magnanimul) și Ferdinand, de un usurpator milanes, Antonio, care ar corespunde lui Ludovic Maurul, este, în locul nepotului detronat și menit morții al acestuia, un Prospero, legitim duce de Milan. Și, acesta fiind un învățat în sensul medieval al cuvântului, cunoscător de taine, disputor de forțe oculte, puterile lui ne strămută în legendă, în acea legendă galică din care și până atunci poetul știuse a trage atâta folos.

¹ V, 2.

² II.

³ IV, 3.

Prospero, pus într'o luntre cu fiica sa Miranda și părăsit vaurilor, nu perise. Facultățile sale de vrăjitor, ca și nevinovăția frumăseii copile, îl scapă. Ajunge 'ntr'o insulă pustie, unde nu s'a pomenit alt om decât o princesă africană, Sycorax, care moare lăsând un oribil fiu, icoana tuturor monstruosităților, izvorul tuturor viciilor, incapabil de a osebi soarele de lună și cu atât mai puțin binele de rău, Caliban.

Prospero nu poate dumesnici pe sclavul născut, pe anarhistul imbecil, dar și-l aservește, puiindu-l să taie lemne, să facă focul, să îndeplinească tot ce e mai aspru și grosolan în viață. Dacă se împotrivesc de fapt, cum totdeauna e împotrivor în gând, va fi înțepat de puterile nevăzute, înțepat neconținut, de mii de ori, după un semn al lui Prospero.

Și acesta a liberat dintr'o scorbură pe cel mai ușor și mai puternic din silfii zburători, pe Ariel, care, venind la chemarea stăpânului, căruia-i stă la îndemână cu termen, după învoială, se lămurește însuși pe sine astfel:

Salut ție, stăpâne, solemn stăpân; eu vin
Ca să lucrez pe placu-ți: de e vorba să zbor,
Să 'not, să trec prin flacări, să călăresc pe sus,
Având drept cal un neur¹.

Își poate închipui cineva ce este insula prin care se zbeugie atotputernicia lui Ariel. Caliban o definește astfel:

Nu-ți fie frică; insula-i plină de zvonuri,
Sunete, arii dulci care dau desfătare făr' a răni,
Une ori mii de cântări felurite
Zumzet trechilor dau: adese ori glasuri
Care, atunci când din somnul adânc m'au trezit,
Fac să adorm iarăși, și atuncea, în somn,
Parcă în nouri se face o poartă, și văd
Mari bogății care stau să zboare și, iar treaz,
Strig să visez alte visuri²...

Prin Ariel Prospero face să naufragieze lângă insula lui vasul pe care se află dușmanii lui toți, strânși printr'o ciudată întâmplare. Silful îi desparte după învățătura ce are: de-o parte,

¹ I, 1.

² III, 2.

prințul tânăr, Ferdinand, se amorezează la cea d'intăiu vedere de Mirandă și aceasta de dânsul, de și se spune că sunt și băieți mai frumoși, dar „ei fi ajunge și-atâta“. Singura încercare-i va fi să muncească și el muncă grea cu mânilor, — la care-l ajută, compătîmîndu-l, Miranda însăși. Iar, de alta, e Alonso, e fratele său Sebastian, e Antonio. Bătrânul curtean cinstit, Gonzalo (după Gonzalvo de Cordova), filosofează asupra unei fericite societăți, egalitare fără muncă, asemenea cu aceia din *Utopia* lui Thomas More, care a dat și subiectul.

Gonz. — În Republică aș vrea ca prin contrariu
Să se îndeplinească toate: niciun fel de negoț
Nu aș primi, nici numele de dregători.
N'ar fi litere-acolo: bogat, sărac,
Niciun fel de serviciu; contract, succesie,
Avere de pământ, dijmă, vie, — nimic;
Niciun metal, nici grâu ori vin, ulei,
Niciun fel de lucrare, ci toți neocupați,
Da, toți, chiar și femeia, însă curată, bună;
Niciun fel de domnie.

Seb. — Și totuși te vezi rege!

Gonz. — Pe toate le-ar produce natura în comun,
Fără vre-o osteneală: trădarea, felonia,
Spadă, sulită, tun, cuțit, alte unelte,
Nu le-aș avea; natura ar produce ea,
Din propria-i putere, bielsug și bunătate,
Și s'ar hrăni sârmanii noștri nevinovați.

Seb. — N'ar fi căsătoria între supușii tăi?

Ant. — O nu ar fi niciuna: pungăși și ticăloși!

Gonz. — Aș governa cu-atâta perfecție, japâne,
De aș întrece vrâsta de aur..

Cum se vede, Sebastian visează coroana lui Alonso, fratele său, pe care ar voi să-l ucidă. Și alții se leagă cu Caliban ca să prade și să omoare pe Prospero, a cărui magie însă-i poartă prin bălți și-și râde de ei.

Când pedeapsa e gata, Prospero se vădește ca ducele de Milan care se credea mort. Miranda va fi regină la Neapole. Și, pentru desăvârșirea spectacolului, în clipa când Ariel își recapătă

libertatea, Iris, Ceres, Iuno apar coborându-se din cerurile lor în insula fermecată.

„Impăciuire“ în această piesă după „pesimismul“ și desădejdea din celelalte ? Ar ajunge declarația de nimicnicie din aceste versuri, așa de potrivite cu ce crezuse Shakespeare chiar de la început, și cu atât mai mult după ce Montaigne căzuse în mâinile lui:

Ca și clădirea fără temelie a acestei vedenii
Turnuri cu vârful în nori, palate splendide,
Temple solemne, globul cel mare el însuși,
Tot ce avem de moștenire s'ar pierde
Și ca acest resubstanțial spectacol s'ar duce,
Făr' să rămâie în urmă ceva. Suntem din stofa
Din care e visul, și viața-ni scurtă
E 'ncunjurată de somn...

XX. Critica recunoaște astăzi ca aparținând lui Shakespeare numai unele părți din *Henric al VIII-lea*.

În adevăr, în totalitatea ei această altă „istorie“ cuprinde elemente care nu se potrivesc cu felul de a scrie al lui Shakespeare, cu atât mai mult, cu cât, alcătuită după moartea Elisabetei, cum se vede din epilog, ea ar trebui să facă parte dintr'o vreme în care spiritul poetului era pe deplin format.

Se începe, contra procedeeleor de construcție shakespeariene, cu un prolog în care se face o neobișnuită critică a pieselor contemporane, arătând că în aceasta, împotriva modei, va fi vorba de lucruri „triste, înalte și active, pline de rost și durere“. Astfel de nobile scene, de ochiul începe a plânge.

În piesa însăși se amestecă, în măsură cu mult mai mare decât în repertoriul autentic, mai multe acțiuni: judecata lui Buckingham, apoi a reginei Ecaterina de Aragon, după aceea a lui Wolsey însuși, în sfârșit a lui Cranmer. Și aceste acțiuni au același caracter, afară de cea din urmă, care e dusă până la capăt: o catastrofă politică răsunătoare.

Domnia lui Henric al VIII-lea are de fapt, în istorie un caracter tragic, prin cea d'întâiu rezolvire, nu fără primejdie și luptă, a chestiei religioase, prin stabilirea anglicanismului. De oare ce conflictul trebuie să dureze încă, el trebuie să fie foarte viu în

mîntea supușilor reginei Elisabeta. Cum, în „istoriile“ cu subiect medieval, sensul istoric, care se ascunde și supt războaiele interne cu caracter dinastic, este în frămîntarea seculară dintre Coroană și feudalitate, noua frămîntare dintre catolici și protestanți, dintre deosebitele nuanțe ale protestantismului represintă sensul istoric al evenimentelor petrecute și supt Henric al VIII-lea. Și din acest punct de vedere era în această epocă, luată în totalitatea ei, un moment deosebit de tragic și interesant prin caracterul superior al personagiilor amestecate într'însul: tragedia Mariei Stuart.

Autorul operei de care este vorba aici se gîndește însă numai la scandaloasele și une ori criminalele aventuri conjugale ale lui Henric, și dintre ele alege pe cea mai puțin dramatică, despărțirea fără apel la eșafod a regelui de întăia lui soție, fiica lui Ferdinand Catholicul și a Isabellei, mătușa lui Carol Quintul.

În acest cadru chiar, niciunul dintre actori ne e în de ajuns caracterizat. Henric al VIII-lea apare pentru a se aprinde, la o petrecere, de dragoste pentru Ana Boleyn, iar, mai târziu, pentru a sancționa sau opri hotărâri judecătorești în procesele deschise de ambiția sau de stricăciunea lui. Momentul hotărător între el și Ecaterina, care ar fi fost în adevăr zguduitor, e evitat. Regina însăși apare numai pentru a suferi și a se stinge. Nici marea personalitate politică a lui Wolsey, poticnindu-se pentru o prăpăstioasă cădere, n'are relieful ce i s'ar fi putut da.

Totuși ici și colo Shakespeare apare. Arată să i se fi dat scenele de explicație tragică. Ceva din energia lui însuflețește protestările mîndre ale lui Buckingham. Acconte de adîncă psihologie cum le știa găsi el se recunosc în plîngerea Ecaterinei.

Domnule, domnule,

Eu sunt o biată femeie, cu mult prea slabă
 Față de viclenia-ți. Tu ești blînd, dulce 'n graiu,
 Și locul cu deplină părere ți-l insemni.
 Așa de sfînt și pașnic, dar inima ta este
 Plină de aroganță, de ură și trufie.
 Prin soartă și favoarea cui îți este stăpîn
 Încet ai trecut trepte de jos, și-acuma stai
 Unde toată puterea a ta e, și cuvinte
 Îți sunt la îndemînă pentru orișice vrăi.

O comparație din acelea cu care suntem deprinși se întâlnește în despărțirea de lume a celei care știe că, în părăsirea și umilința la care e osândită, va peri:

Ca și crinul

Care-a fost odată stăpân al câmpului și-a înflorit
Îmi voi pleca eu fruntea și voiu peri¹.

Ori, în altă parte:

Acei ce 'mblânzesc cai sălbateci
Nu-i primblă cu blândeță ca să-i facă supuși,
Ci pun zăbală aspră în gură și dau pintoni
Până-i deprind a merge.

Tot același stil apare la căderea lui Wolsey,

Și, când cade, cade ca Lucifer,
Ca să nu se mai ridice.

Ce frumoase sunt recomandațiile cardinalului, lovit de dușmani și părăsit de regele pe care-l ținea supt tutelă, în actul al III-lea:

Și, când voiu fi uitat de toți și voiu dormi
În marmura cea rece și mută, unde 'n veci
Nu s'a vorbi de mine...

Apoi:

Fii drept, și nu te teme,
Și nicio altă țintă să n'ai decât a țerii...

Pentru ca nerecunoștința Suveranului să fie astfel infierată:

De-aș fi servit pe Domnul din cer în jumătate
Măcar decât pe rege, el nu m'ar fi lăsat
Bătrân și gol în mâna vrăjmașului acuma².

Ceia ce amintește, ca ton, recomandațiile, de o nobilă moralitate, ale lui Polonius către fiul său care pleacă între străini:

Și mai ales aceasta: fii drept față de tine,
Și-atunci vor veni toate ca noaptea după zi;
Atunci nimărui altui nu vei putea fi fals³.

¹ II.

² III.

³ Hamlet, I, 3. — În *Henric al VIII-lea*, sunt și scene populare impresionante, dar ele pot fi și de împrumut.

Taming the shrew nu e trecută în unele cataloage cronologice ale pieselor lui Shakespeare. E o comedie vioaie, electrică, de un comic franc, asemănător cu acela din *Jablioux* sau din Boccaccio, mai târziu, la un veac și mai bine de distanță, din veselusul scriitor venețian, numai piper, care e Goldoni.

Două fete: una, Bianca, de care se ține un amoret pe care-l va și lua, Lucentio, și alții doi, bogați, pe cari-i va înlătura: Gremio și Horatio. Căsătoria ei e ușoară, dar ea are o soră mai mare, Ecaterina, și aceasta, *The shrew*, are un caracter dificil; întru nimica nu-i e să batjocurească și chiar să bată. Din fericire pentru Lucentio se va găsi un amator pentru teribila femeie, Petruchio. El va suferi la început toate râzând, cu un aier de mulțumire naivă, pentru ca, pe urmă, când se va fixa, cu ori fără voia expresă a logodnicei temute, ziua nunții, el să apară târziu, zdrențos, nepregătit, ca să facă scandal în biserică, să-și iea nevasta cu sila, pe aceeași mărtoagă pe care a venit el, s'o ție flământă, s'o împiedece de a se odihni — dar cu zimbetul pe buze, ca și cum i-ar fi gândul numai în ce chip să-și facă mai multă cinste —, aducând-o astfel să spuie după el că un bărbat e o femeie, că soarele e lună, că e urât ce nu-i place lui, în toate, și în modele ei, pentru ca apoi, acasă, unde — după intermezzul, tot așa de zgomotos hazliu, al celor doi tați ai lui Lucentio — Bianca s'a măritat, să facă pe jandarmul și predicatorul altor femei, — ea, *The shrew* de odinioară.

Shakespeare n'are această intenție comică și, chiar când o are, n'o poate realiza, cu aplecarea spre tragedie a spiritului său. Afară de aceasta el n'ar fi găsit nume italiene așa de acceptabile (găsim și Bentivolii, Biondello)¹, nici o așa de bună cunoștință a împrejurărilor Italiei medievale, cu caracterisări ca acestea: „frumoasa Padovă, hrănitore a artelor“, „roditoarea Lombardie, plăcută grădină a marii Italii“, „Pisa renumită prin gravi cetățeni“. Și afară de aceasta avem bune mențiuni de scriitori clasici (Aristotele, Ovidiu, Virgil) și citații din ei². Lucentio e presintat ca unul care a făcut studii la Rheims: de greacă, de latină, de „alte limbi“, de musică, de matematică.

Când se pomenește de Griselida, e vorba și de Lucreția, —

¹ Cuvinte italiene: *mi perdonate, baccare, galliasses* (galliazze), *mercantante*.

² Odată vorbește (III, 1) de Eacidul, *Aeacides*.

ceia ce ne-ar trimete la recentul poem al lui Shakespeare, al cărui fel de a scrie îl amintesc doar două singure comparații și anume:

De și foc mic crește prin vântul mic,
Dar vântul cel sălbatec distruge foc și totul,

și :

Ca munții pentru vânt,
Ce bate fără preget, dar nu-i poate clinti.

Altele sunt, firește, motivele care ne fac să nu putem vedea în *Titus Andronicus* o dramă a lui Shakespeare, fie și, cum cred anume critici, una din cele d'întăiu.

E în adevăr tot ce poate fi mai absurd și mai oribil, mai absurd în oribil și mai oribil în absurd. Subiectul — contra obiceiurilor lui Shakespeare, care vrea totdeauna să fie cât mai autentic, — e născocit pe de-a 'ntregul. Un general roman, care a trecut prin atâtea lupte și a pierdut mai mult ca o duzină din fiii săi, se întoarce de la o victorie contra Goților, târând în triumf pe regina lor, Tamora, însoțită de fiii ei, Alarbus, Miron, Dumitru, și de un amant, Maurul Aaron. Un moment, poporul vrea să-l facă Împărat, dar el cedează drepturile sale lui Saturnin, care dorește să ieie pe fiica rivalului său Lavinian, care ieia apoi pe Basian, fratele lui Saturnin. Împăratul — tratat în această calitate fără acel simț fin de adevăr istoric care deosebește pe Shakespeare —, se căsătorește cu Tamora. Între aceasta și Lavinia începe o teribilă rivalitate, din care foasta regină a Goților iese învingătoare. Pentru a-i pedepsi crimele, tot la Goți fugе singu a o lraslă rămasă în viață a lui Titus Andronicus, Lucin, care ajunge, de fapt, a fi ridicat pe scut, la urmă, ca stăpânitor al Romei

În acest cadru imposibil se petrec cele mai îngrozitoare omururi. În cursul chiar al serbătorilor pentru biruință, e jertfit pe altar Adarbus. La vânătoare, unde se întind curse Tamorei, ea ucide pe Basian și dă pe Lavinia, după sfatul Maurului, fiilor ei, cari o batjocuresc, îi taie apoi limba și mâinile, potrivit așa încât fiii lui Titus Andronicus, care, la o mânie, a ucis pe unul, să apară ca vinovați. Tatăl caută să-i scape și pentru aceasta se supune a i se tăia un braț: dar îndată după aceasta i se aduc capetele copiilor. El iese ținându-le în mână, iar La-

vinia poartă în gura ei mâna lui tăiată. I se cere să-și facă o rană, cu cuțitul ținut în dinți, în așa fel încât în această rană să poată curge toate durerile tragediei.

Vedem apoi cum Tamora naște Împăratului un copil negru, leit ca Aaron, cum se face o substituie cu unul alb, cum, la apariția lui Lucius, Tamora stăruie de Titus Andronicus, care se face nebun, să-l oprească de-a ataca Roma. Titus ucide pe fiii, descoperiți ca ucigași, ai reginei barbare, apoi pe Lavinia, pentru desonoarea ei, — ca odinioară centurionul Virginiu al legendei; Saturnin înjunghe pe Titus, dar și pe Saturnin, Lucius. Și totuși, puținel înainte, se varsă lacrimi asupra unei muști ucise, care, poate, are tată și mamă!

Numele lui Shakespeare a putut fi pus în legătură cu o asemenea operă numai pentru că ea imită anume părți din scrisul autentic al lui. Maurul amintește pe Othello, Titus Andronicus nebun pe regele Lear, Lucius pe Coriolan. Și din poemul Lucreției pare a se fi luat inspirația pentru singura scenă dulce, aceia în care Tamora chiamă pentru iubire pe Aaron:

Iubitul meu, Aaron, de ce mă privești trist,
 Când orice lucru 'n lume voios se 'nfățișează?
 Când păsări melodie revarsă 'n orice colț,
 Când șarpele colac stă în soare luminos
 Și frunzele la vântul ce vine se clătesc,
 Făcând o umbră deasă pământului supt ele?
 Supt umbra lor cea dulce să ne oprim, Aron,
 Și, când ecoul râde de câinii lătrători
 Și ascuțit răspunde la cornul care sună,
 Parcă o vânătoare nouă s'ar fi ivit,
 Să stăm și lătrătura lor să li-o ascultăm,
 Iar, după lupta care asemenea ar fi
 Cu lupta între prințul pribeag și 'ntre Didona,
 Când i-a surprins furtuna ferice de atunci
 Și li-a întins de-asupra al grotei coviltir,
 Noi, prinși în brațe, ceasul să ni-l petrecem dulce
 Și somnul cel de aur odihnă să ni dea,
 Pe când și câni și cornuri și pasărea cântând
 Să ni fie ca glasul de doică pentru prunc,
 Când spune arii blânde ca să-i aducă somnul¹.

¹ III, 3.

Pericle, prinț de Tir, e vechea poveste medievală a lui Apollonius. Vedem pe Antioh-cel-Mare, trăind incestuos cu frumoasa lui fiică, pe Pericle, care, venind în pește, descoperă oribila taină și, pentru a scăpa de prigonire, fuge în lume până în Pentopole, unde cu fiica lui Simonide, Thaisa, are o fată, Marina, pe aceste două femei pierzându-se într'un atac de corsari, pentru ca în chip miraculos, prin destăinuirile Marinei, să fie descoperite de Pericle.

Atâtea lucruri răsping ideea unei paternități a lui Shakespeare: citații spaniole și altele. Alături de comparații frumoase:

Cum îndrăznesc plante-a privi la cer, de unde
Au hrana lor,

găsim atacuri contra ordinii de lucruri stabilite, așa cum nu se află la Shakespeare. Astfel când se explică în ce chip pe-trec peștii în apă:

Ce? Ca oamenii pe uscat
Cei mari mănâncă pe cei mici.

Sau. „Este un pește în plasă ca dreptul unui om sărac în lege”.

Unii cercetători cred că scena recunoașterii Marinei e demnă de Shakespeare. E scurtă și superficială. Ea n'ar fi vrednică de geniul marelui poet, geniu care ar fi trebuit să fie acum dezvoltat, căci mențiunea unui Ardelean¹ trimete la vremea popularității europene a lui Sigismund Báthory, deci după 1595-6. Și aici însă pasajii ca acela despre muzica sferelor² arată o cunoaștere a scrisului shakerian.

¹ „A murit micul Ardelean care era cu micul bagaj?”

² V, 1.

CUPRINSUL VOLUMULUI II.

	<u>Pag.</u>
I. — Începuturile renașterii (umanismului) pe teritoriul francez	1
II. — Lupta pentru unitatea Bisericii: „Imitația lui Isus Hristos”	12
III. — Umaniștii italieni	23
IV. — Literatura spaniolă a veacului al XV-lea	32
V. — Lirica și romanul de aventură ale Renașterii italiene	45
VI. — Poesia franceză a veacului al XV-lea	64
VII. — Poesia franceză a secolului al XVI-lea	81
VIII. — Prosa italiană a veacului al XVI-lea: Macchiavelli	106
IX. — Prosa franceză în secolul al XVI-lea: Comines și Rabelais	126
X. — Prosa franceză în secolul al XVI-lea: Calvin și Montaigne	147
XI. — Prosa spaniolă în secolul al XVI-lea. Cervantes.	166
XII. — Poesia lirică spaniolă în secolul al XVI-lea	185
XIII. — «Comedia spaniolă». 1. Până la Lope de Vega	202
XIV. — ” 2. Lope de Vega	214
XV. — ” 3. De la Lope de Vega la Calderon	233
XVI. — Trei poeme epice de la sfârșitul veacului al XVI-lea 1. «Gerusalemme liberata» a lui Torquato Tasso	258
XVII. — 2. «Lusiadzi» lui Camoens.	266
XVIII. — 3. «Fairy Queen» a lui Spenser	293
XIX. — Shakespeare și literaturile romance	302